

Tämän teoksen sähköisen version on julkaissut Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS) Creative Commons -lisenssillä: CC BY-NC-ND 4.0 International. Lisenssiin voi tutustua englanniksi osoitteessa: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura on saanut sähköisen julkaisuluvan teoksen oikeudenhaltijoilta. Mikäli olette oikeudenhaltija, jota SKS ei ole tavoittanut, pyydämme teitä ystävällisesti ottamaan yhteyttä [SKS:aan](#).

Auttamisen vallankumous

Kaarlo Arffman

Auttamisen vallankumous

Luterilaisuuden yritys
ratkaista köyhyyden aiheuttamat
ongelmat

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
& Suomen kirkkohistoriallinen seura

Helsinki

Historiallisia tutkimuksia 236 (SKS)

Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 205 (SKHS)

Teos on Suomen Historiallisen Seuran
nimeämien asiantuntijoiden tarkastama.

Kansi ja taitto Olli Miettinen

www.finlit.fi/kirjat

ISBN 978-951-746-954-8 (SKS)

ISSN 0073-2559 (SKS)

ISBN 978-952-5031-45-4 (SKHS)

ISSN 0356-0759 (SKHS)

Hakapaino Oy

Helsinki 2008

Omistan tämän tutkimuksen
vaimolleni Johannalle

LUKIJALLE

Sysäyksen tähän tutkimukseen sain pohjoismaisesta hyvinvoinnin mallista 1990-luvulla syntyneestä keskustelusta. Varsinkin Suomen ja Ruotsin liittyminen Euroopan unioniin nosti esiin kysymyksen, miten pohjoismainen malli eroaa eteläisempien EU-maiden malleista. Keskustelussa viitattiin myös luterilaisuuden vaikutukseen. Ryhdyttyäni selvittämään luterilaista köyhäinhuoltoreformia huomasin, että siitä avautui mielenkiintoinen näkökulma reformaatioon vanhurskauttamisoppia myöten.

Tutkimuksen valmistuttua kiitän professori Simo Heinistä, dosentti Esko M. Lainetta ja FM Antti Ruutua, jotka ovat esittäneet hedelmällisiä huomioita käsikirjoituksestani, sekä professori Jouko Talosta, dosentti Juhani Forsbergia, dosentti Jyrki Knuutilaa, dosentti Esko Ryökästä ja TT Kari Latvusta, joilta olen saanut tietoja aihetta koskevista tutkimuksista. Samoin kiitän kaikkia Porto Alegren Luther-tutkimuskongressiin kesällä 2007 osallistuneita tutkijoita, joilta sain hyödyllistä palautetta ajatuksistani. Olen aloittanut tutkimuksen ollessani Suomen Akatemian tutkijana. Suomalais-ruotsalainen kulttuurirahasto taas teki mahdolliseksi viettää lyhyt mutta tuloksekas jakso Tukholman kirjastoissa. Kiitän myös Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraa ja Suomen kirkkohistoriallista seuraa, jotka ovat yhdessä julkaisseet tutkimukseni.

Helsingissä joulukuun 13. päivänä 2007
Kaarlo Arffman

SISÄLLYS

Johdanto 13

Tutkimustehtävä 16

Tutkimuksen nimi ja rajat 18

Käytetyt lähteet 19

Renessanssin uusi näkemys köyhyydestä 20

Usko rakkautena 21

Kaupunkien haaste 24

Kerjäläisveljestöjen synty 25

Veljeskunnat avunantajina 27

Italian kaupunkien uudet ratkaisut 29

Uusi asenne köyhyyteen 30

Maallisen esivallan rooli 32

Saksan köyhäinhoidon ongelmat 33

Renessanssin uusien ajatusten vaikutus Saksassa 36

Kirkollinen vallankumous auttamista järjestämässä 42

Luther vaatii köyhäinhoidon reformia 42

Wittenbergin raati lähtee etsimään uutta tietä 56

Evankelisten hyökkäys perinteisiä auttamistapoja vastaan 62

Auttaminen seurakunnan yhteisen rahaston tehtäväksi? 76

Leisnig: uusi malliseurakunta 98

Taistelu uudesta köyhäinhoidosta laajenee 105

Nürnbergin köyhäinhoitojärjestys antaa evankelisille uskottavuutta 105

Hansakaupunkien evankeliset luovat uusia etenemismalleja 127

Saksin yhteisten rahastojen ongelmat 144

Evankelinen liike ajautuu kriisiin 156

Luterilainen esivalta ryhtyy järjestämään köyhäinhoitoa 162

Preussin herttua organisoii köyhäinhoidon kirkkojärjestyksellä 162

Hessenin ja Saksin ruhtinaat ryhtyvät järjestämään seurakuntien toimintaa 169

Johannes Bugenhagen luo kahden rahaston mallin 190

Uuden ja vanhan taistelu Tanskassa 215

Kuningas tehostaa Ruotsin hospitaalien toimintaa 238

Luterilainen köyhäinhoito vakiintuu ja jähmettyy 247

Auttamisen vaihtoehdot hahmottuvat 247

Luterilaisuuden uudet haasteet 255

Saksan luterilaisen köyhäinhoidon monet vivahteet 263

Kristian III toteuttaa uuden köyhäinhoidon Tanskassa 282

Ruotsin köyhäinhoito jää hoitolaitosten varaan 293

Avun riittämättömyys 298

Tulokset 309

Köyhäinhoidon reformi luterilaisuuden tienraivaajana 309

Auttamisen motiivi 311

Luterilaisen köyhäinhoidon lähtökohdat 312

Auttamisen organisointi 313

Maallisen vallan rooli 314

Auttamisen muiden mallien syrjäyttäminen 316

Luterilaisuus renessanssin uusien ajatusten levittäjänä 317

Avun saamisen edellytykset 318

Lupausten toteutumatta jääminen 319

Lähteet ja kirjallisuus 321

Lähteet 321

Kirjallisuus 325

Kuvien alkuperä 340

Henkilöhakemisto 341

JOHDANTO

Luterilaisen reformaation kuvassa on köyhien ja sairaiden auttaminen jäänyt sivuasiaksi tai suorastaan näkymättömiin. Koska julkista auttamista nykyään pidetään yhteiskunnan ja uskoa kirkon toiminta-alueena, on ollut luontevaa ajatella, että reformaatiokin oli ennen muuta uskoa koskevaa toimintaa. Auttamiseen sillä ei voinut olla ainakaan suurta vaikutusta.

Tällaisen käsityksen juuret juontavat suunnilleen sadan vuoden taakse. Saksassa katoliset ja protestanttiset tutkijat olivat jo 1800-luvulla kiistelleet reformaation vaikutuksesta auttamiseen. *Leo Feuchtwanger* sanoutui vuosina 1908–1909 ilmestyneessä kirjasaan *Geschichte der sozialen Politik und des Armenwesens im Zeitalter der Reformation* irti näistä kiistoista. Hänen mielestään aikaisemmat tutkijat olivat liioitelleet uskonnon merkitystä. Feuchtwanger korosti Etelä-Saksan kaupunkien raatien ja porvariston merkitystä köyhäinhoidon reformeissa. Hänen mukaansa ne olivat jo myöhäiskeskiajalla ryhtyneet ohjaamaan auttamista ja ottivat sen 1500-luvulla johtoonsa. Tämän muutoksen aatteellisena taustana oli lähinnä humanismi. Sen sijaan reformaation vaikutus ei ollut merkittävä.¹ Myös *Ernst Troeltsch* piti vuonna 1912 ilmestyneessä teoksessaan *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und*

---

1 *Feuchtwanger* 1908,1909; *Rotzoll* 1969, [20, 73].

14 *Gruppen* luterilaisuuden vaikutusta köyhäinhoitoon vähäisenä.²

Ensimmäisen maailmansodan jälkeen Feuchtwangerin ja Troeltschin luoma kuva vakiintui. Vielä esimerkiksi puolalaisen *Bronisław Geremekin* vuonna 1978 valmistuneen ja sittemmin useille kielille käännetyn köyhyyden historian kuvaus reformaatiosta rakentui sen pohjalle. Geremekin mukaan köyhäinhoidon kaltaiset maalliset asiat oli reformaattoreiden mielestä järjestettävä kirkosta riippumatta »luonnollisen lain» mukaisesti. Siksi reformaation vaikutus köyhäinhoitoon oli jäänyt vähäiseksi.³

Feuchtwangerin ja Troeltschin luoma kuva näkyy selvästi myös suomeksi julkaistuista reformaation kuvauksista. Niiden mukaan luterilainen reformaatio pyrki vain siihen, että Jumalan sana kuuluisi puhtaasti ja sakramentit toimitettaisiin oikein. Uskon hedelmien ajateltiin reformaation mukaan näkyvän ihmisten yksityisessä, arkisessa elämässä. Julkisen köyhäinhoidon taas katsottiin siirtyneen reformaatioaikana »maallisen regimentin» piiriin, siis maallisen esivallan huoleksi. Tältä pohjalta tuntui selvältä, että köyhäinhoito ei ollut kiinnostanut reformaattoreita paljonkaan. Esimerkiksi suomeksi ilmestyneissä Lutherin elämäkertoissa ei reformaattorin vaikutuksesta köyhäinhoitoon puhuta juuri mitään. Myös kirkon diakoniatyön historioissa ja oppikirjoissa reformaatio on yleensä sivuutettu lyhyesti. Muutamista voi saada jopa sen käsityksen, että auttaminen nousi luterilaisessa kirkossa esiin vasta pietismin ja 1800-luvun sisälähetyksen myötä.⁴

Reformaatioajan köyhäinhoito nousi uudelleen tutkimuksen kohteeksi 1960-luvulta lähtien. Ajan muotitiede sosiologia vaikutti myös historian tutkimukseen. Muutoksen näkökulma jäi sivuun. Sen sijaan tutkijat koettivat hahmottaa »liikkumattoman»

---

2 *Troeltsch* 1912, 586–589; *Raunio* 2002, 133.

3 *Geremek* 1988, 225–226.

4 Esim. *Kansanaho & Hissa* 1972, 34–35. Jokunen poikkeuskin löytyy. Esim. *Laitinen & Tuomi* 1950, 27–32:ssa on lyhyt, mutta yllättävän hyvä kuvaus reformaation vaikutuksesta köyhäinhoitoon.

kokonaiskuvan 1500-luvun köyhydestä ja köyhäinhoidosta. Tällaisessa kuvassa uskonnon vaikutus ja kirkkokuntien erot näyttivät merkityksettömiltä. Reformaatiollakaan ei näyttänyt olleen oleellista vaikutusta köyhäinhoitoon. Tähän käsitykseen vaikutti myös uusmarxilainen ajattelutapa, jonka mukaan muutokset johtuivat »tuotantovoimien» kehityksestä. Uskonto oli vain »ylärakennetta», jolla ei voinut olla todellista vaikutusta köyhäinhoidossa tapahtuneisiin muutoksiin.

Tällainen ajattelu näkyy hyvin esimerkiksi *Christoph Sachssen* ja *Florian Tennstedtin* vuonna 1980 ilmestyneestä teoksesta *Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland vom Spätmittelalter bis zum ersten Weltkrieg*. Sen kirjoittajat lähestyvät aihettaan modernin sekulaarin yhteiskunnan näkökulmasta. He kuvaavat, miten tällainen yhteiskunta on vähitellen syntynyt ja luonut auttamisjärjestelmän. Renessanssiajan keskeisenä piirteenä nähdään se, että kaupunkien raadit ottivat (jo Feuchtwangerin kuvaamalla tavalla) asteittain köyhäinhoidon tehtäväkseen. Uskonnon vaikutus ei ole kirjoittajia kiinnostanut. Tämä on johtanut ilmiselviin asiavirheisiin ja yksipuoliseen kuvaan.⁵

Uusimmassa tutkimuksessa tällaiset käsitykset ovat jo herättäneet kritiikkiä. Jopa DDR:n historiankirjoitus ryhtyi loppuaikoihin tähdentämään, että reformaatio oli vaikuttanut myönteisesti köyhäinhoitoon.⁶ Saksojen välisen rajan länsipuolella *Martin Stupperich* kritisoi vuonna 1989 ilmestyneessä artikkelissaan sosiologista tutkimusotetta.⁷ Sen jälkeen esimerkiksi *Andrew Cunningham* ja *Ole Peter Grell* ovat kiinnittäneet huomiota 1960- ja 1970-luvun tutkimuksen vääristymiin.⁸ Suomessa systemaattista teologiaa edustaneet Luther-tutkijat, esimerkiksi *Antti Raunio*,

5 Niinpä *Sachsse & Tennstedt* (1980) ei mainitse Wittenbergin järjestystä (1522) ollenkaan. Sen mukaan (s. 37) kerjääminen kiellettiin ensimmäisen kerran Nürnbergin järjestyksessä muutamaa kuukautta myöhemmin.

6 *Oehmig* 1988, 230–231.

7 *Stupperich* 1989, 670.

8 *Grell* 1997, 43–48; *Grell & Cunningham* 1997, 2–3.

16 ovat nostaneet esiin reformaation vaikutuksen oman aikansa köyhäinhoitoon.⁹

Tiivistäen voi sanoa, että kritiikki on syönyt 1980-luvulle saakka vallinneen kuvan uskottavuutta. Uutta kokonaiskuvaa ei kuitenkaan ole syntynyt.¹⁰ Tämän tutkimuksen tarkoituksena on esittää se.

Tutkimustehtävä

Tutkimukseni tavoitteena on selvittää, miten luterilainen reformaatio ymmärsi auttamisen ja miten se vaikutti auttamistoimintaan (köyhäinhoitoon). Näihin kysymyksiin etsin vastauksia kulkemalla luterilaisten kirkollisen vallankumouksen aallonharjalla ja seuraamalla, millaisia uusia auttamiseen liittyviä ratkaisuja kumouksen edetessä syntyi. Tällöin on mahdollista nähdä, mitä köyhäinhoito ja sen järjestäminen luterilaiselle reformaatiolle merkitsivät. Aallonharjalla kulkeminen merkitsee myös sitä, että reformaatiota ei tarkastella ainoastaan teologisten kannanottojen

---

9 Esim. *Raunio* 2000, 58, 67 ja 2002, 149–153.

10 Uusista tutkimuksista kannattaa mainita *Carter Lindbergin* kuvaus reformaation vaikutuksesta köyhäinhoitoon (*Lindberg* 1993). Lindbergin tutkimusote on kuitenkin hyvin toisenlainen kuin omassa työssäni. Lindberg nimittäin tyytyy kuvaamaan lähinnä reformaattoreiden teologiaa ja muutamaa kirkkojärjestystä. Reformaattoreiden kokemuksiin ja heidän ajattelussaan tapahtuneisiin muutoksiin hän ei kiinnitä huomiota. *Sebastian Kreikerin* väitöskirja (*Kreiker* 1997) Saksan evankelisten kirkkojärjestysten köyhäinhoitoa ja koulua koskevista säädöksistä taas on temaattinen kuvaus kirkkojärjestyksissä esitetystä köyhäinhoidosta, ei kuvaus tapahtumista ja niihin liittyvistä ratkaisuista. Perinteiseen tapaan myös Kreiker katsoo reformaation vaikuttaneen köyhäinhoitoon lähinnä tarjoamalla auttamiselle uudenlaisen motivaation. *Theodor Strohmin* ja *Michael Kleinin* toimittama kokoomateos *Die Entstehung einer sozialen Ordnung Europas (ESOE)* sisältää joukon reformaatioajan köyhäinhoitoa käsitteleviä artikkeleita sekä nykysaksaksi käännettyjä lähteitä. Kokonaiskuvaa luterilaisesta köyhäinhoidon reformista ei senkään pohjalta voi muodostaa.

ja suunnitelmien vaan myös kadun tapahtumien tasolla. Tällainen lähestymistapa auttaa ymmärtämään entistä paremmin reformaation luonnetta.

Olen toteuttanut tutkimuksen pelkästään painettujen lähteiden varassa. Laajamittainen arkistolähteiden käyttäminen olisi vaahtunut tavattomasti lisätyötä, mutta tuskin tuonut kovin oleellista uutta tietoa. Lisäksi *Friedrich Kirsten* on jo käyttänyt väitöskirjaansa¹¹ varten Wittenbergin arkistoja niin perusteellisesti, ettei niistä todennäköisesti olisi enää löydettävissä mitään uutta.

Painettujen lähteiden (lähinnä reformaattoreiden kirjoitusten sekä kaupunki- ja kirkkojärjestysten) avulla on mahdollista selvittää, mihin luterilaiset reformaattorit köyhäinhoidon reformillaan pyrkivät. Sen sijaan painetut lähteet eivät riitä vastaamaan kysymykseen, missä määrin reformaattoreiden tavoitteet käytännössä toteutuivat. Esimerkiksi kirkkojärjestysten toteutuminen ei nimittäin ollut 1500-luvun alkupuolen oloissa itsestään selvää. Tähän kysymykseen vastaaminen edellyttäisi hyvin laajaa arkistolähteiden käyttöä. Sen osalta on siksi tyydyttävä aikaisemman tutkimuksen pohjalta hahmottuvaan kuvaan.

Tutkimukseni ei ole tyhjentävä selvitys kaikista luterilaisten seurakunta- ja kirkkojärjestysten köyhäinhoitoa koskevista määräyksistä. Sellaiseen pyrkiminen olisi tehnyt tästä kirjasta hyvin uuvuttavaa luettavaa. Tarkoituksena ei myöskään ole ollut tehdä kirjallisuushistoriallista tutkimusta seurakunta- ja kirkkojärjestysten keskinäisistä suhteista ja syntyhistoriasta. Sellaisia on jo ennestään olemassa, vaikka niissä onkin paljon täydentämisen ja korjaamisen varaa.

Tutkimus avaa näkökulman myös auttamisen motivaatioon ja luterilaisten käsitykseen oikeasta uskosta. Historiantutkimuksen näkökulmastahan sitä ei ole juurikaan tutkittu. Siksi on aika kysyä, miten Lutherin uusi näkemys vanhurskauttamisesta liittyi

---

11 *Kirsten* 1988.

18 1500-luvun alun oloihin, etenkin auttamiseen. Miksi se omaksuttiin niin laajasti? Mitä se seurakunnissa vaikutti? Tutkimus on kuitenkin myös tältä osin pyritty pitämään edellä kuvatun tehtävän puitteissa. Tämän vuoksi luterilaisten käsityksiä uskosta on käsitelty vain siinä määrin kuin ne liittyvät auttamiseen.

Tällaisena toivon tutkimuksen tarjoavan keskeisen lähtökohdan myös reformaation vaikutusta pohjoismaiseen hyvinvoinnin malliin koskevalle keskustelulle. Eihän sille ole mitään pohjaa, ellei tiedetä, miten reformaatio 1500-luvulla vaikutti auttamiseen.

Tutkimuksen nimi ja rajat

Reformaatioaikana ei puhuttu nykyiseen tapaan vallankumouksista. Tästä huolimatta olen tutkimuksen nimestä alkaen käyttänyt tätä käsitettä kuvaamaan reformaatiota. Syynä on se, että en ole löytänyt toista yhtä lyhyttä ja samalla osuvaa ilmausta. Luterilainen reformaatio oli kirkollinen vallankumous. Se syrjäytti antikristilliseksi leimaamansa kirkon johdon ja pyrki korjaamaan sen alaisuudessa syntyneet vääristymät. Myöskään auttaminen ei ollut poikkeus, vaan siihenkin oli pyrittävä palauttamaan oikea järjestys.

Tutkimus on rajattu niin, että mukaan on otettu Nürnberg, jonka ratkaisujen vaikutus ulottui Pohjois-Saksaankin. Sen sijaan luterilaisuuden vaikutus Lounais-Saksassa on jätetty tutkimuksen ulkopuolelle. Tätä voi perustella sillä, että Lounais-Saksan evankeliset kaupungit kuuluivat 1530-luvulle saakka Zürichin reformaation vaikutuspiiriin eikä niiden ratkaisuilla näytä olleen merkittävää vaikutusta Pohjois-Saksassa ja Pohjoismaissa tehtyihin ratkaisuihin. Lisäksi Lounais-Saksan mukaan ottaminen olisi paisuttanut tutkimuksen kohtuuttoman laajaksi. Luterilaisen köyhäinhoidon kilpailijoita on tarkasteltu vain siinä määrin kuin ne auttavat ymmärtämään luterilaisten ratkaisuja.

Koska entisen syrjäyttäminen oli myös luterilaisen köyhäinhoi-

don reformin toinen puoli, olen käsitellyt sitä varsin laajasti. Tätä voi perustella myös sillä, että uusi järjestys tulee ymmärrettäväksi vasta, jos sitä katsotaan aikaisempien olojen taustaa vasten. Lisäksi perinteisten käytäntöjen syrjäyttämisen kuvaaminen auttaa ymmärtämään luterilaista mentaliteettia ja sitä ilmapiiriä, jossa luterilaiset oman auttamisjärjestelmänsä loivat.

Ajallisesti tutkimus ulottuu suunnilleen Lutherin kuolemaan ja Schmalkaldenin sodan alkuun (1546). Tästä ajankohdasta ei kuitenkaan ole pidetty kiinni orjallisesti, vaan muutamilla alueilla tehtyjä ratkaisuja on seurattu kauemmaksikin.

Käytetyt lähteet

Reformaattoreiden teosten ja kirjeiden lisäksi tärkein käyttämäni lähdekokoelma on Saksan evankelisia kirkkojärjestyksiä sisältävä teossarja *Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts (EKO)*, jota *Emil Sehling* ryhtyi julkaisemaan vuonna 1902. *EKO*:n toimitusperiaatteita on alusta lähtien arvosteltu.¹² Tutkimuksen kannalta hankalaa on varsinkin se, että kaikkia dokumentteja ei ole otettu mukaan aivan kokonaan. Tällaisen tutkimuksen tekijälle *EKO* on kuitenkin käytännössä korvaamaton. Joiltain osin siinä olevia asiakirjoja voi täydentää muilla lähdekokoelmilla. Esimerkiksi Saksin visitaatioiden osalta on mahdollista käyttää myös painettuina julkaistuja tarkastuskertomuksia.¹³ Pohjois-Saksan suurten kaupunkien kirkkojärjestyksiä ei ole *EKO*:ssa, mutta ne ovat käytettävissä erillisinä julkaisuina. Myös *Nikolaus Müllerin* Wittenbergin tapahtumia ja siellä tehtyjä ratkaisuja valaisevat lähdejulkaisut¹⁴ samoin kuin Tanskan ja Ruotsin reformaation lähteitä sisältävät kokoelmat ovat korvaamattoman tärkeitä.

12 Esim. *Feuchtwanger* 1909, 195–196.

13 *Berbig* 1905/06–1907/08 ja *RKS*.

14 *Müller* 1911 ja 1915.

RENESSANSSIN UUSI NÄKEMYS KÖYHYDESTÄ

Eurooppalaiset olivat ikimuistoisista ajoista saakka eläneet suvun jäseninä. Turvaa ja huolenpitoa he saivat samassa taloudessa eläviltä ihmisiltä (huonekunnalta) ja suvulta. Kristillisenä aikana sukujen yläpuolelle oli muodostunut kaksi valtahierarkiaa, viime kädessä keisarin valtaan huipentunut maallinen valta ja paavin valtaan huipentunut uskonnollinen (hengellinen) valta.

Maallista valtaa käytettiin keskiajalla hyvin eri tavalla kuin nykyään. Meidän aikanamme valtion vallankäyttö ulottuu kaikkialle sen alueelle samanlaisena, kaikkia kansalaisia koskevien lakien mukaisena. Sen sijaan keskiaikainen, feodaalinen vallankäyttö perustui tapaus tapaukselta sovittuihin oikeuksiin ja velvollisuuksiin. Esimerkiksi jonkun kaupungin oikeudet, velvollisuudet ja suhde hallitsijaan saattoivat olla aivan erilaiset kuin samaan valtakuntaan kuuluvalla naapurikaupungilla. Joillakin suvuilla oli paljon erilaisia oikeuksia, joillakin taas hyvin vähän.

Oikeuksiin liittyi yleensä velvollisuus huolehtia tietyistä asioista sillä alueella, jolla oikeus oli voimassa.¹ Aatelilla oli usein oikeus maahan, mutta sen tuli myös puolustaa alustalaisia ja pitää heistä muutenkin huolta. On selvää, että olot vaihtelivat tässä suhteessa

---

1 Tierney 1959, 24.

tavattomasti eri puolilla katolista Eurooppaa. Pohjoismaissa feodaalinen järjestys toteutui vain joiltain osin.

Tällaisessa elämänmuodossa köyhyys merkitsi vähäisten oikeuksien varassa elämistä.² Vielä *Tuomas Akvinolainen* (k. 1274) määritteli köyhäksi sellaisen ihmisen, joka sai toimeentulonsa työstä eikä oikeuksien tuottamista tuloista.³ Köyhät olivat riippuvaisia niistä, joilla oli enemmän oikeuksia.⁴ Katovuosien aikana tai sairauden viedessä voimat ei nälkäkuolema ollut kaukana. Köyhä oli vanhastaan ollut syrjään työnnetty ja jopa halveksittu ihminen.⁵

Usko rakkautena

Keskiajan ajatusmaailmassa oli kuitenkin toinen puoli. Katolinen kirkko opetti rakkautta, joka ulottui kaikkiin ihmisiin ja vaati huolehtimaan jopa vihollisista. Paljolti juuri jäsenilleen tarjoamansa turvan ansiosta kirkko oli pystynyt laajenemaan antiikin maailmassa. Varhaisen kirkon piirissä arvostettiin vapaaehtoista köyhyyttä ja omaisuuden lahjoittamista seurakunnalle. Köyhän katsottiin olevan lähempänä Jumalaa ja iankaikkista elämää kuin rikkaan. Sen sijaan kirkon omaisuus nähtiin Jumalan siunauksena: seurakunnalla oli oltava varoja, jotta se kykenisi tekemään hyvää ja pitämään huolta jäsenistään. Kirkon omaisuus oli oikeastaan köyhien omaisuutta.⁶

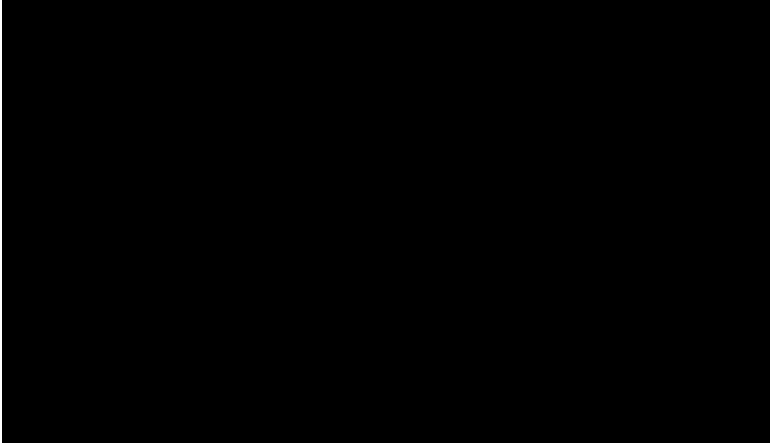
2 *Sachsse & Tennstedt* 1980, 27; *Mäkinen* 2002, 112. Keskiajan kielenkäytössä »köyhä» oli monivivahteinen käsite samaan tapaan kuin saksan kielen sana *arm* tai suomen kielen sanat *parha* ja *raukka* edelleen ovat. Paitsi oikeudetonta se saattoi merkitä myös turvatonta, kunniatonta tai vastoinkäymisiä kohtanutta.

3 *Schlageter* 1980, 986.

4 *Fischer* 1982, 10–11.

5 *Geremek* 1988, 25–26.

6 *Tierney* 1959, 40. *Geremek* (1988, 25, 28–29) ei tee tätä eroa yksittäisen

Kuva 1 Kilvoitus. Ylpeys, yllisyys ja ahneus sekä toisaalta Jumalan sana ja köyhyyden ihanne taistelevat munkin sielusta. Puupiirros vuodelta 1521.

Perinteisen käsityksen mukaan auttaminen oli varhaisessa kirkossa diakonien ja »leskien» tehtävänä. Tutkimuksessa on 1990-luvulta lähtien kuitenkin vahvistunut *John N. Collinsin* käsitys, jonka mukaan diakonin virka ei liittynyt nimenomaan auttamiseen, vaan diakonit avustivat piispaa jumalanpalveluksissa ja huolehtivat monenlaisista muista tehtävistä.⁷ Keskiajalla diakonin virka vakiintui lännessä pappeuden esiasteeksi. Naisia ei 1100-luvun jälkeen vihitty enää diakoneiksi. Heille jäi »maallisen elämän» vaihtoehdoksi vain luostarikutsumus.⁸

Varhaisen kirkon näkemys köyhyydestä vaikutti keskiajalla myös kanoniseen oikeuteen. Sen mukaan piispa oli vastuussa hiippakuntansa köyhien auttamisesta ja puolustamisesta. Jos ih-

---

kristityn ja kirkon välillä. Hänen mukaansa vanha kirkko arvosti vain »hengelistä köyhyyttä». Tämä on yksipuolinen käsitys. Jo Uusi testamentti osoittaa, että vanha kirkko arvosti myös todellista askeesia, paastoa ja omaisuudesta luopumista.

7 *Collins* 1990; *Ryökäs* 2006, 141–145; *Latvus* 2007, 53–54, 68–72.

8 *Olson* 1992, 70, 80–82.

minen ei tullut muuten toimeen, hänellä oli oikeus kerjätä eli pyytää ruokaa tai jopa ottaa sitä ilman lupaakin.⁹ Koska maan ja veden katsottiin kuuluvan pohjimmiltaan Jumalalle, kirkon talouden perustana oli niiden tuotosta maksettu kymmenysvero. Kolmas- tai neljäsosa siitä oli käytettävä seurakunnissa avun tarpeessa olevista huolehtimiseen.¹⁰ Käytännössä tämä ei aina toteutunut.¹¹ Kanoninen oikeus koski kuitenkin kaikkia kirkon jäseniä – niitäkin, jotka eivät ottaneet uskoa kovin vakavasti. Myös heillä oli velvollisuus auttaa.¹² Ajan mittaan tämä vaikutti siihen, että almujen antamisesta tuli yleinen tapa.

Kirkko näki *Augustinuksen* (k. 430) opetuksen mukaisesti uskon pyhiinvaelluksena, joka päättyisi Jumalan näkemiseen. Pelastus perustui armoon, mutta kristityn osakseen saama armo näkyi hyvinä tekoina. Tuomas Akvinolaisen mukaan äärimmäisessä hädässä, esimerkiksi nälkäkuoleman vaarassa, olevan auttaminen oli kaikkia koskeva Jumalan käsky. Sen sijaan muu auttaminen oli »evankelinen neuvo», joka koski vain pyhyiden tiellä etenevään pyrkiviä ihmisiä.¹³ Tällä tiellä rakkaus valtasi ihmisen lopulta niin, että hän ei ajatellut enää itseään, vaan rakasti Jumalaa tämän itsensä vuoksi. Selkeimmin uskon tiellä eteneminen näkyi pyhinä kunnioitettujen ihmisten elämässä. Useimmat uskovat vapautuisivat kuitenkin itsekkyydestä vasta kuoleman jälkeen, kii-rastulessa.

Luontoistaloudessa ei tarvittu paljon rahaa, ei myöskään rakkauden osoittamiseen. Toimeentuloa voitiin jakaa ilman sitäkin. Hyvä esimerkki tästä hurskaudesta on kaikkialla katolisessa Euroopassa tunnettu *Pyhä Martinus Toursilainen* (k. 397), joka legendan mukaan oli sotilaana palvellessaan antanut puolet viitastaan

9 Mollat 1978, 53–55; Heikkilä 2004, 146.

10 Tierney 1959, 37–38, 69–70; Zimmermann 1982, 20–21, 25–26; Mäkinen 2002, 112–116, 123–125, 128.

11 Zimmermann 1982, 26; Stupperich 1989, 622 alav. 65.

12 Scherner 1979, 57–58; Mäkinen 2002, 119.

13 Brandt 1962, 82–83 alav. 6, 287 alav. 107; Lindberg 1977, 329.

24 alastomalle kerjäläiselle. Rahaa ihmiset lahjoittivatkin köyhien auttamiseen vain poikkeuksellisesti, esimerkiksi raskaista julkisista synneistä määrättyjen katumusharjoitusten yhteydessä.¹⁴

Kaikkeen avun tarpeeseen eivät yksittäiset kristityt voineet vastata. Näistä erityistarpeista yrittivät luostarit pitää huolta. Ne tarjosivat suojaa matkustajille ja pyhiinvaeltajille sekä ottivat hoitoonsa orpoja, sairaita ja vanhuksia.¹⁵ Luostarit saivat lahjoituksia, ja ajan mittaan monille kertyi suuria maaomaisuuksia.

Kaupunkien haaste

Sydänkeskiajalla perinteiset auttamisen mallit joutuivat uusien haasteiden eteen. Italian kaupungeissa alkoi 1000-luvulla kehittyä uusi kauppaan, rahatalouteen ja pankkitoimintaan perustuva elämänmuoto. Rahatalouden myötä köyhyys sai uuden merkityksen: kaupungissa köyhä oli sellainen ihminen, jolla ei ollut rahassa mitattavaa omaisuutta.¹⁶ Köyhien määrästä ja oloista ylipäänsä on mahdollista saada edes jonkinlainen kuva vasta 1200-luvulta lähtien. Kasvavissa kaupungeissa myös köyhyys kasaantui ja se alettiin nähdä huolestuttavana ongelmana.¹⁷

Kirkko koetti suojella heikommassa asemassa olevia kieltämällä liian korkean koron perimisen.¹⁸ Lisäksi hätään yritettiin vastata perustamalla apua tarjoavia laitoksia. Tavallisin niistä oli hospitaali, joka alun perin oli tarkoitettu spitaalisten hoitolaitosta. Hospitaalit tarjosivat elämän välttämättömimmät edellytykset, suojaa ja syötävää. Jos niiden lisäksi oli tarjolla vielä hoitoakin, voi jo puhua sairaalan alkumuodosta. Hospitaalit toimivat 1200-

---

14 Bossy 1985, 144.

15 Mollat 1978, 62–69.

16 Fischer 1979, 19–20; Sachsse & Tennstedt 1980, 27.

17 Fischer 1982, 10–11, 16, 27.

18 Le Goff 1990, 95–97; Pihlajamäki & Mäkinen & Varkemaa 2007, 157–178.

luvulta lähtien yleensä raadin valvonnassa.¹⁹ Ne saivat tulonsa osittain lahjoituksista, osittain kirkon kymmenysveroista.²⁰ Ristiretkiajan innostus synnytti myös uusia sääntökuntia, joiden tarkoituksena oli pitää yllä hospitaaleja varsinkin pyhiinvaeltajia varten.²¹ Tällaisia olivat esimerkiksi antoniitat²² ja Pyhän Hengen veljet.²³ Koska kirkollista omaisuutta pidettiin köyhien omaisuutena, hospitaaleissa hoidettavien ihmisten katsottiin oikeastaan olevan niiden »omistajia» ja »herroja».²⁴

Kerjäläisveljestöjen synty

Feodaalisissa oloissa oli valtaan ja oikeuksiin helposti liittyvää ylpeyttä pidetty pahimpana syntinä. Kaupungeissa ajattelutapa muuttui ja ahneutta alettiin pitää erityisen pahana syntinä.²⁵ Kasvavasta omaisuudesta tuli ongelma myös rikkaille itselleen.²⁶ Varakkaan kauppiaan poika *Franciscus Assisilainen* (k. 1226) etsi siihen ratkaisua uudenlaisesta elämäntavasta. Hänen mukaansa todellinen Kristuksen seuraaminen (*imitatio Christi*) edellytti täydellistä köyhyyttä. Franciscus ja hänen seuraajansa luopuivat niin yksityisestä kuin yhteisestäkin omaisuudesta ja ylipäänsä rahan käyttämisestä. He hankkivat ruokansa työllään tai – jos se ei ollut mahdollista – pyytämällä ruokaa. Fransiskaanit näkivät näin työn uudessa, myönteisessä valossa. Lisäksi he sisällyttivät auttamisen

19 Mollat 1978, 178–187; Kreiker 1997, 26.

20 Geremek 1988, 33–34; Pulma 1994, 16–17.

21 Schlageter 1980, 987.

22 Pyhän Antonius Erakon mukaan nimensä saanut veljestö oli syntynyt Ranskassa 1000-luvulla. Se eli 1200-luvulta lähtien ns. Pyhän Augustinuksen säännön mukaisesti.

23 Pyhän Hengen veljestö oli 1100-luvulla syntynyt sääntökunta, jonka jäsenet elivät Pyhän Augustinuksen säännön mukaisesti.

24 Mollat 1978, 178.

25 Lindberg 1993, 25–26.

26 Geremek 1988, 26.

26 itse työn käsitteeseen: ruokapalkalla tehty työ oli olemukseltaan toisten auttamista.

Fransiskaani liikkeen piirissä uskottiin, että edessä olisi ihmiskunnan historian viimeinen vaihe, Hengen aikakausi. Silloin kaikki eläisivät Pyhän Hengen valtaamina ja omaisuus menettäisi merkityksensä. Fransiskaanit näkivät itsensä tämän edessä olevan maailman etujoukkona. Silloin ei olisi enää rikkaita eikä köyhiä, vaan kaikki toimisivat Franciscuksen osoittamalla tavalla.²⁷

Franciscuksen elämä oli väkevä protesti varallisuuden kasaan-tumista ja rikkaiden piittaamattomuutta vastaan. Samalla se oli protesti rikkaisiin samaistuneita kirkon johtajia vastaan. Franciscuksen sanoma oli suunnattu ensisijaisesti rikkaille. Esimerkillään hän yritti avata heidän kukkaronsa ja saada heidät ainakin tukemaan veljestöä ja auttamaan köyhiä.

Franciscuksen mukaan työtä tai ruokaa pyytävä veli esitti rikkaalle rakkauden haasteen: rikas kohtasi köyhässä veljessä Kristuksen itsensä (Matt. 25:31–45). Vastapalvelukseksi rikas sai köyhän esirukouksen, joka auttoi häntä eteenpäin pelastuksen tiellä. Kerjääminen ei ollut häpeällistä, kerjääjähän pystyi tekemään auttajalleen vastapalveluksen, joka oli verrattomasti arvokkaampi kuin hänen saamansa almu. Köyhät rinnastuivat papistoon, koska tie Kristuksen yhteyteen ja pelastukseen kulki heidän kautaan. Samalla fransiskaanit kuitenkin hyväksyivät myös omistamisen ja rikkauden; eiväthän köyhät olisi voineet saada almuja, ellei olisi ollut rikkaita niitä antamassa.²⁸

Fransiskaanien sääntökunta levisi nopeasti Euroopan kaupunkeihin. Se oli vapaaehtoista, organisoitua köyhyyttä. Käytännössä täydellisen köyhyyden toteuttaminen oli kuitenkin vaikeaa ja johdatti kiistoihin. Liikkeen maltillinen siipi hyväksyi veljestön yhteisen omaisuuden. Kullekin fransiskaaniyhteisölle oli määritelty oma alueensa (*terminia*), jolla sen oli lupa kerjätä. Olosuhteiden

---

27 *Annala* 1988, 117–118.

28 *Geremek* 1988, 29, 62–63; *Lindberg* 1993, 30; *Lehmijoki–Gardner* 2004, 204.

pakosta kurjuudessa elävien todellisten köyhien asemaan fransiskaanit vaikuttivat auttamalla heitä ja nostamalla heidät radikaalisti rikkaiden edelle.²⁹ Fransiskaanien käsityksen mukaan köyhyys oli kiirastulen vaivoja, joihin rikkaat joutuisivat vasta kuoleman jälkeen. Toisaalta fransiskaanit myös kilpailivat almuista todellisten kerjäläisten kanssa.

Samoihin aikoihin syntyi muitakin sääntökuntia, jotka toimivat osittain samaan tapaan kuin fransiskaanit, nimittäin dominikaanit, serviitit, karmeliitat ja augustinolaiseremiitit. Niidenkin jäsenet liikkuvat ihmisten parissa ja saivat toimeentulonsa ainakin osittain heidän antamistaan almuista. Myös näitä sääntökuntia kutsuttiin siksi kerjäläisveljestöiksi.

Veljeskunnat avunantajina

Kerjäläisveljestöihin liittyivät kuitenkin vain harvat. Paljon useammat kuuluivat erilaisiin veljeskuntiin.³⁰ Juuri omalta veljeskunnaltaan ihmiset (huonekunnan ja suvun lisäksi) saattoivat kriisitilanteissa saada tukea ja apua. Veljeskuntia oli ollut jo kauan. Niitä oli myös maaseudulla. Kaupunkeihin syntyi kuitenkin hyvin erilaisia veljeskuntia. Monien lähtökohtana oli yhteinen työ.³¹ Varsinkin niillä eteläisen Euroopan alueilla, missä seurakuntaorganisaatio oli heikko, veljeskunnilla oli ihmisten elämässä keskeinen merkitys.³²

29 Pullan 1971, 626; Geremek 1988, 38–39, 45; Hanska 2002, 105–106.

30 Käytän naimattomuuteen sitoutuneista miesten sääntökunnista (latinaksi *ordo*) nimitystä veljestö ja muista vapaaehtoisista yhteisöistä nimitystä veljeskunta (latinaksi *fraternitas*). Joskus käytän selvyuden vuoksi myös käsitettä maallikkojen veljeskunnat. On kuitenkin muistettava, että papeillakin oli omia tai maallikkojen kanssa yhteisiä veljeskuntia.

31 Hyvän kuvan veljeskuntien moninaisuudesta saa esimerkiksi Hampurista, jonka veljeskuntia Paul Philippi (1984, 33–38) on kuvannut.

32 Bossy 1985, 63

28 Veljeskunnilla oli myös uskonnollinen puoli. Ne olivat Kristukseen ja pyhiin perustuvaa »sukulaisuutta». Veljeskunnissa Kristuksen rakkaus voitiin kokea todeksi. Yleisen käsityksen mukaan rajoittamaton, kaikkiin ihmisiin kohdistuva rakkaus oli Jumalan pyhille suomaa poikkeuksellista armoa. Sen sijaan uskon tien alussa olevat kristityt pystyivät osoittamaan rakkautta vain tilapäisesti tai omaan yhteisöönsä kuuluville ihmisille. Tällainenkin rakkaus oli silti jo pelastuksen tiellä kulkemista.³³

Tämän näkemyksen mukaisesti veljeskunnat antoivat turvallisuutta ennen muuta omille jäsenilleen. Jäsenen kuoltua monet veljeskunnat huolehtivat hänen hautamisestaan, joskus myös orvoiksi jääneistä alaikäisistä lapsista. Tulipalon sattuessa veljeskunta saattoi tavalla tai toisella korvata ainakin osan vahingosta. Veljeskunnat siis toimivat osittain meidän aikamme vakuutusyhtiöiden tavoin. Jotkut taas hoitivat nykyisten pankkien tehtäviä lainaamalla rahaa jäsenilleen. Auttamismahdollisuudet luonnollisesti olivat sitä paremmat, mitä suuremmasta ja varakkaammasta veljeskunnasta oli kysymys. Siksi veljeskunnan jäseneksi pääseminen ei aina ollut helppoa. Toisaalta monet voivat valitakin useista vaihtoehdoista juuri itselleen parhaiten sopivan veljeskunnan tai useita. Naimattomilla papeilla oli omat veljeskuntansa, jotka olivat usein varakkaita ja pystyivät lainaamaan merkittäviä rahasummia ulkopuolisillekin. Myös naisia varten oli omia yhteisöjä.

Veljeskunnat toivat kristinuskon ihmisten elämään ja pyrki myksiin.³⁴ Samalla ne olivat kerjäläisveljestöjen tavoin uhka ja ongelma. Sopivatko ne yhteen katolisen kirkon universaalin yhteyden ja hierarkkisen järjestyksen kanssa? Mikä niiden suhde paikallisseurakuntaan oikeastaan oli?³⁵

---

33 Tästä varsinkin *Bossy* 1985, 57–59.

34 *Philippi* 1984, 29.

35 *Bossy* 1985, 62–63.

Urbanin köyhyyden haasteeseen vastaamiseen eivät sydänkeskijajalla löydetyt ratkaisut ajan mittaan riittäneet. Fransiskaani protestikaan ei pysäyttänyt rahatalouden laajenemista. Italian suurissa kaupungeissa köyhyyden aiheuttamat ongelmat kärjistyivät 1300-luvulla. Lisäksi Italiaan vuonna 1347 levinnyt musta surma vei seuraavien vuosien aikana mukanaan jopa kolmanneksen Euroopan väestöstä. Tähän hätään eivät seurakunnat ja hospitaalit pystyneet riittävästi vastaamaan.³⁶ Italian suurissa kaupungeissa auttaminen alettiin siksi ymmärtää uudella tavalla.

Muutoksen kärjessä kulki Firenze, jossa oli 1200-luvun lopulla yli 70 000 asukasta.³⁷ Koska perinteiset auttamistavat osoittautuivat riittämättömiksi, avun antajat kääntyivät kaupunkivaltion johdon puoleen. Se ryhtyikin tukemaan ja samalla valvomaan avustustyötä. Firenzessä alkoi vakiintua käsitys, että julkisen auttamisen tuli tapahtua kaupunkivaltion tuella ja valvonnassa. Seuraavien vuosikymmenien aikana Firenzen johtajat ponnistelivat tehostaakseen auttamista kaikin tavoin.³⁸ Oli syntymässä köyhäinhoito, joka piti silmällä koko kaupungin avuntarvetta.

Firenzen syntyä uudenlaisia maallikkojen veljeskuntia, joiden tarkoituksena oli kantaa vastuuta koko kaupunkiyhteisön hyvinvoinnista. Nämä veljeskunnat perustivat suuria ja tehokkaita hospitaaleja sekä lasten- ja vanhainkoteja. Paitsi veljeskunnilta tällaiset laitokset saivat tuloja myös raadilta. Kuuluisimmaksi tuli 1400-luvun alussa rakennettu suuri orpokoti Ospedale degli Innocenti. Köyhimpiä lukuun ottamatta miltei kaikki firenzeläiset kuuluivat 1400-luvulla joko yhteen tai useampaan hyväntekeväisyttä harjoittavaan veljeskuntaan.³⁹

---

36 Olson 1992, 78, 80.

37 Becker 1974, 183, 185.

38 Becker 1974, 177–179, 189.

39 Becker 1974, 179–189.

30 Tämä oli uudenlaista maallikkohurskautta. Spontaanin almujen antamisen tilalle oli tullut pitkäjänteinen vastuun kantaminen kotikaupungin hyvinvoinnista. Samalla auttaminen oli muuttunut välilliseksi. Varojen lahjoittaja ja avun vastaanottaja eivät enää kohdanneet toisiaan. Firenzen kanslerina toimineen *Coluccio Salutati* (k. 1406) mukaan jäsenistään huolehtiva kristillinen yhteisö toteutuisi tällaisen maallikkojen toiminnan tuloksena.⁴⁰

Uudenkin näkemyksen lähtökohtana oli *imitatio Christi* -ajatus. Nyt vain katsottiin, että maallikot toteuttivat sitä veljeskuntien ja niiden ylläpitämien laitosten välityksellä. Uudenlaiset veljeskunnat olivatkin eräänlaisia maallikkojen sääntökuntia. *Imitatio Christi* -ajatus oli näin läpäisemässä koko kaupunkiyhteisön.⁴¹ Firenzen lisäksi uusi ajattelutapa valtasi alaa muissakin Pohjois-Italian kaupungeissa.⁴²

Uusi asenne köyhyyteen

Uuden maallikkohurskauden myötä suhtautuminen köyhyyteen ja köyhiin alkoi muuttua. Monet tutkijat ovat nähneet tämän muutoksen juuret mustaan surmaan huipentuneiden nälkä- ja rutto-katastrofien aiheuttamassa työvoimapulassa. Kerjäläiset ja maankiertäjät alettiin sen vuoksi nähdä kielteisessä valossa.⁴³

Myös itse urbanisoituminen ja siihen liittynyt maallistuminen vaikuttivat samaan suuntaan. Urbaani maailma tarjosi uudenlaisia mahdollisuuksia vaurastua, mutta se myös vaati paljon: ahkeraa työtä, pitkäjänteisyyttä ja vastuuntuntoa. Näiden vaatimusten mukaan elävät kauppiaat ja käsityöläiset tiesivät, miten kovan työn takana vauraus oli. He eivät arvostaneet toimeentuloa ja ker-

---

40 *Becker* 1974, 191; *Bossy* 1985, 144–145.

41 *Becker* 1974, 190, 194, 197–198.

42 *Strohm* 2004, 22.

43 *Sachsse & Tennstedt* 1980, 36; *Hunecke* 1983, 490–491; *Pulma* 1994, 18.

jäämistä. Maallistuminen taas ei merkinnyt kristinuskosta irtaantumista, vaan sitä, että työhön ja talouteen liittyviä asioita alettiin tarkastella pelkästään rahan ja hyödyn näkökulmasta. Kaupunkeihin syntyi näin ilmapiiri, jossa oli luonnollista kysyä, mitä »hyötyä» jostakin asiasta oli tai miksi kaikki eivät tehneet »hyödyllistä» työtä. Teologiassa kerjäämisen vastainen ilmapiiri näkyi pyrkimyksenä määritellä almujenantamisvelvollisuudelle tiukat rajat.⁴⁴

Kerjäläisveljestöjen vastustajat olivat jo 1200-luvulla puolustaneet kristityn oikeutta omaisuuteen ja huomauttaneet, että auttaminenkin oli vaikeaa ilman omaisuutta.⁴⁵ Uutta maallikkohurskautta kannattaneet oppineet jatkoivat heidän esittämäänsä kritiikkiä. Firenzen kanslerina toiminut *Poggio Bracciolini* (k. 1459) ja roomalainen humanisti *Lorenzo Valla* (k. 1457) vertasivat kirjoituksissaan kerjäläisveljien ja uusien maallikkoveljeskuntien jäsenten elämää. Heidän mielestään maallikkojen elämäntapa oli vaativampi ja parempi. Kerjäläisveljet ajattelivat vain omaa pelastustaan ja lankesivat sitä tavoitellessaan helposti tekopyhyteen. Historia osoitti, että työn halveksiminen sekä köyhyden ja kerjäämisen ihailu olivat ennenkin koituneet turmioksi. Maallikot sen sijaan kantoivat vastuuta toisista, kaikkien hyvästä. Työn tuottamassa vauraudessa ei ollut mitään pahaa, jos se vain koitui yhteiseksi hyväksi.⁴⁶ Uusi maallikkohurskaus oli ajautumassa ristiriitaan kerjäläisveljestöjen arvojen kanssa. Uuden ajattelun mukaan köyhyys oli pelkästään kielteinen asia, epäkohta. Köyhyden arvostamisen sijasta oli ryhdyttävä taisteluun sitä vastaan.

Lisäksi uuden ajattelutavan omaksuneet ihmiset kiinnittivät huomiota kerjäläisveljestöjen toimintaan liittyneisiin epäkohtiin. Niille annetut almut menivät lähinnä veljestöjen toiminnan yllä-

---

44 *Klein* 2004, 147.

45 *Mäkinen* 1998, 41–64 ja 2002, 120–121.

46 *Becker* 1974, 191–192.

32 pitämiseen ja omaisuuden kartuttamiseen. Pahimmassa tapauksessa todella hädässä olevat ihmiset jäivät tämän vuoksi kokonaan vaille apua.

Maallisen esivallan rooli

Köyhyyttä oli vanhastaan tarkasteltu syyllisyyden näkökulmasta. Sen mukaisesti oli erotettu »kunniallinen» eli »syytön», esimerkiksi sairaudesta, nuoruudesta, vanhuudesta, raskaudesta tai muusta työkyvyttömyydestä johtuva köyhyys ja »kunniaton» eli itse aiheutettu, esimerkiksi moraalittomasta elämäntavasta tai työhaluttomuudesta johtuva köyhyys. Apu oli pyritty kohdistamaan syyttömästi köyhyyteen joutuneille.⁴⁷ Kun maallinen valta alkoi puuttua auttamiseen, se halusi ohjata avun sitä todella tarvitseville. Siksi oli määriteltävä entistä tarkemmin, mitä köyhyys oli ja millaista apua köyhät tarvitsivat.

Vanhan perinteen mukaan auttaminen perustui vapaaehtoisuuteen. Autettavat itse pyysivät apua ja saivat sitä vapaaehtoisilta auttajilta. Uuden ajattelun mukainen köyhäinhuolto taas nojautui myös pakkoon: vieraat kerjäläiset oli karkotettava, köyhät ohjattava ja viime kädessä pakotettava työhön. Kirkko ei voinut käyttää pakkokeinoja, vaan se oli mahdollista vain maalliselle esivallalle. Koska säännöstellyt palkat olivat usein surkeita, ei työ houkutellut aina kerjäläisiäkään. Esivalta ryhtyi tämän vuoksi rankaisemaan työtä pakoilevia maankiertäjiä.⁴⁸

Lisäksi maallisen esivallan roolin vahvistumiseen vaikutti toinenkin seikka. Renessanssin oppineet ihailivat roomalaista järjestystä. He katsoivat ruhtinaaseen ja raatiin: niiden oli ryhdyttävä taistelemaan kaikenlaista epäjärjestystä ja barbariaa vastaan. Van-

---

47 Hunecke 1983, 496–497.

48 Hunecke 1983, 491–492.

han »järjestämättömän» elämänmenon tilalle oli luotava »yleinen», kaikkia samanlaisena koskeva järjestys. Tämä koski myös köyhäinhoitoa. Köyhyyttä ei voitu poistaa järjestämättömän almujen jakamisen avulla. Sellainen apu jäi aina liian satunnaiseksi ja riittämättömäksi. Sen sijaan apua oli annettava sääntöjen mukaisesti ja koordinoitusti niille, jotka todella tarvitsivat sitä.

Saksan köyhäinhoidon ongelmat

Euroopan väestö oli 1500-luvun alussa kasvanut jälleen yhtä suureksi kuin ennen 1300-luvun katastrofeja. Ylivoimainen valtaosa ihmisistä eli edelleen maaseudun kylissä. Kysynnän lisääntyessä viljan hinta alkoi 1400-luvun lopulta lähtien kohota. Kun palkat eivät vastaavasti nousseet, köyhien elinolot alkoivat heikentyä.⁴⁹ Lähteiden puutteellisuuden vuoksi on köyhien täsmällisen määrän ja siinä tapahtuneiden muutosten selvittäminen kuitenkin mahdotonta. Paljon riippuu jo siitä, miten köyhyys määritellään.⁵⁰ Saattaa olla, että Saksassa kuten monin paikoin muuallakin Euroopassa jopa puolet ihmisistä eli toimeentulominimin rajalla, siis nälkäkuoleman partaalla.⁵¹ Karkeasti arvioiden noin kymmenesosa kaupunkien väestöstä lienee elänyt toisilta saadun avun varassa.⁵²

Saksassa oli paljon kaupunkeja, vaikkakin useimmat niistä olivat hyvin pieniä. Kaikki kaupunkeihin muuttaneet eivät 1500-luvun alussa pystyneet enää integroitumaan niihin. Osittain tämä johtui siitä, että ammattikuntien jäseneksi pääseminen vaikeutui.

49 Tästä Fischer 1982, 38 ja Kreiker 1997, 29–30. Sen sijaan Sachsse & Tennstedtin (1980, 36) mukaan tällaista kurjistumista ei ole pystytty osoittamaan.

50 Kreiker 1997, 23.

51 Lindberg 1993, 34.

52 Baur 1989, 182. Hyvä yleiskatsaus 1500-luvun köyhyyteen ja sen syihin on Jütte 1994.

34 Ulkopuolisiksi jääneet päätyivät lähinnä satunnaisilla töillä ja kerjäämisellä eläväksi köyhälistöksi. Sen hätään vastaamiseen ei ollut riittäviä keinoja.

Kerjäläisveljestöt käyttivät saamansa almut ensisijaisesti omaan toimintaansa, vaikka ne toki myös auttoivat köyhiä. Maallikkojen veljeskunnat taas pitivät – päinvastoin kuin Pohjois-Italiassa – edelleen huolta lähinnä omista jäsenistään. Lisäksi valtavasti kasvanut kiirastulen pelko johti siihen, että veljeskuntien huomio kiinnittyi yhä enemmän jäsenten kuolemanjälkeisestä kohtalosta huolehtimiseen sielunmessujen avulla. Mitä enemmän niihin käytettiin rahaa, sitä vähemmän sitä jäi vaikeuksiin joutuneista jäsenistä huolehtimiseen.⁵³ Selvitäkseen edessä olevasta kiirastulesta mahdollisimman vähällä kärsimyksellä taivaan iloon monet varakkaat ihmiset kuuluivat useisiin veljeskuntiin.⁵⁴ Sydänkeskiajalla sairaiden hoitoa varten perustetut sääntökunnat taas olivat vieraantuneet alkuperäisestä tehtävästään. Niiden jäsenet elivät monin paikoin aatelismiesten tavoin ja huolehtivat lähinnä omista tuloistaan.⁵⁵

Hospitaalit olivat osittain muuttuneet vanhainkodeiksi, joista yksinäiset mutta varakkaat kaupunkilaiset ostivat itselleen hoitopaikan elämänsä loppuvaiheen ajaksi.⁵⁶ Osa hospitaaleista oli lahjoitusten turvin ylläpidettyjä laitoksia (*Seelhaus*), joissa hoidettavien odotettiin rukoilevan lahjoittajien sielun puolesta.⁵⁷ Koska köyhyys oli erityisesti naisten ongelma, suurin osa hospitaaleissa

---

53 *Bossy* 1985, 62, 144.

54 *Lindberg* 1977, 316.

55 Tästä löytyy 1500-luvun alusta monia esimerkkejä. Niinpä Saksin vaaliruhinaan visitaattorit totesivat vuonna 1529 Grimmassa, että johanniittojen omistamassa hospitaalissa ei ollut enää yhtään hoidettavaa, vaan ainoastaan hospitaalin hoitaja, joka käytti sen tulot hyväkseen (*EKO* 1:1, 574): und doch dieser zeit kein arme leute dorinnen erhalten noch ernhret, sunder die gutter in des spittelmeisters brauch gezogen,

56 *Kreiker* 1997, 26–27.

57 *Seelhaus*-käsitteestä *Kreiker* 1997, 27–28.

hoidetuista oli naisia.⁵⁸ Esimerkiksi Nürnbergissä *Seelhaus* merkitsi köyhien ja ikääntyneiden naisten hoitopaikkaa.⁵⁹

Kaupungeissa oli testamenttilahjoituksiin perustuvia, määräpäivinä tapahtuvia ruoan ja vaatteiden tai rahan jakeluja (*Spende*) sekä köyhille tarkoitettuja kylpyjä (*Seelbad*). Joissakin suurissa kaupungeissa toimi köyhien auttamista varten perustettuja rahastoja (*Almosen*). Yksittäisiin testamentteihin tai muihin hyviin tekoihin perustuva apu oli kuitenkin hajanaista ja satunnaista. Kurjuuteen joutuneet jäivät helposti oman onnensa nojaan.

Tällaisissa oloissa kerjäämistä oli käytännössä miltei mahdoton estää. Kun ongelmaa käsiteltiin Lindaun valtiopäivillä 1497, säädyt suostuivat pelkästään kieltämään kerjäämisen työkykyisiltä kerjäläisiltä.⁶⁰ Muille kerjääminen siis oli Saksan valtakunnan alueella sallittua.

Vaikka köyhyys kärjistyi kaupungeissa, sen juuret olivat kuitenkin maaseudulla, jossa järjestettyä köyhäinhoidtoa oli vain vähän. Kymmenysverolla ei ollut köyhäinhoidon kannalta enää paljontakaan merkitystä, koska kymmenysten kanto-oikeuksista oli rahanpuutteen yleistyessä tullut kauppatavaraa, jota myytiin ja vuokrattiin. Tämän vuoksi ne olivat menettäneet kirkollista luonnettaan sekä päätyneet osittain maallikkojen ja jopa juutalaisten haltuun. Esimerkiksi Saksissa oli tilanne tällainen.⁶¹

Kerjäläisiä oli joskus liikkeellä niin paljon, että he saattoivat liittyä yhteen suureksi joukoksi ja ryöstää kyliä.⁶² Maaseudun kerjäläistenkin viimeinen toivo olivat usein kaupunkien viljavarastot. Kerjäämiseen perinteisesti liittynyt nöyryys alkoi muuttua aggressiivisuudeksi.⁶³ Tämä taas herätti kaupunkilaisissa pelkoa ja maalaisten vastaista mielialaa. Toisaalta köyhiä talonpoikia saatettiin

58 *Fischer* 1982, 24–25.

59 *Rice* 1974, 50–51.

60 *Kreiker* 1997, 36–37.

61 *Zimmermann* 1982, 26–29, 116–117.

62 *Grimm* 1970, 222–223; *Geremek* 1988, 93–155.

63 *Grell & Cunningham* 1997, 3.

36 edelleen pitää kaupunkilaisia pyhempinä, olihan pyhyys ihmisten ajatuksissa vanhastaan liittynyt köyhyyteen.⁶⁴

Vieraita kerjäläisiä kohtaan tunnettua pelkoa lisäsi se, että heidän epäiltiin kuljettavan mukanaan kulkutauteja. Kokemus oli osoittanut, että ne tarttuivat jollakin tavalla ihmisestä toiseen. Lisäksi ilmaantui ennen tuntemattomia tappavan vaarallisia tauteja: kuppa, pilkkukuume ja »Englannin hiki», jonka oireet muistuttivat tulirokkoa.⁶⁵ Ainoa tunnettu keino tarttuvien tautien pysäyttämiseen oli sairastuneiden eristäminen. Koska aikaisemmin yleinen spitaali oli tällä tavalla saatu vähenemään ja jopa häviämään monilta seuduilta, ei spitaalisiä varten tarvittu enää yhtä paljon hoitopaikkoja kuin aikaisemmin.⁶⁶

Renessanssin uusien ajatusten vaikutus Saksassa

Saksan köyhäinhoidossa oli tapahtunut 1400-luvulta lähtien muutoksia, joita ei voi selittää pelkästään sosiaalisilla, taloudellisilla tai hallinnollisilla syillä. On otettava huomioon myös Italiasta levinneiden uusien ajatusten vaikutus.⁶⁷ Saksassakin oppineet alkoivat pohtia, millainen uuden »yleisen» järjestyksen olisi oltava. Tämä uusi ajattelutapa näkyi myös kirkon piirissä. Sääntö- ja veljeskuntien paljouden sekä uskonnollisen elämän monimuotoisuuden ja kaoottisuuden tilalle kaivattiin yleistä, kaikkia koskevaa järjestystä.

Etelä-Eurooppaan verrattuna oli paikallisseurakuntien toimin-

---

64 Lindberg 1977, 318–319.

65 McNeill 1976, 192–197.

66 McNeill 1976, 154–155.

67 Tästä etenkin Kreiker 1997, 30–31. Uuden italialaisen ajattelun vaikutus Saksassa on kuitenkin monitahoisempi kuin Kreiker esittää. *Sachsse & Tennstedt* (1980, 36) taas selittää muutoksen lähinnä hallintohistorialla, raatien vallan laajenemisella ja tehostumisella.

ta Saksassa vakiintunutta.⁶⁸ Tarvitsiko kristitty oikeastaan muuta uskonnollista yhteisöä kuin oman seurakuntansa? Voisiko myös köyhäinhoito rakentua niiden varaan? Ongelmana oli se, että kaupunkiseurakunnat saivat tuloja pääasiassa vapaaehtoisista lahjoituksista ja niistä aikojen kuluessa kertyneiden pääomien tuotosta.⁶⁹ Tällaiset tulot tahtoivat kuluja seurakunnan toiminnan ja rakennusten ylläpitämiseen.

Saksan valtakunta koostui käytännössä lähes itsenäisistä ruhtinaskunnista ja valtakunnankaupungeista. Saksalla ei ollut tehokasta ja toimintakykyistä hallitusta. Myös ruhtinaskuntien hallintokoneisto oli suppea ja puutteellinen. Sen sijaan kaupunkien itsetietoisuus oli noussut⁷⁰ ja niiden raadit pyrkivät laajentamaan otettaan kaupunkiyhteisön elämästä. Varsinkin ruhtinaista riippumattomat valtakunnankaupungit koettivat ottaa kaiken julkisen vallankäytön ainakin valvontaansa. Italiasta leviävä uusi näkemys köyhyydestä ja sen vastustamisesta sopi yhteen tämän pyrkimyksen kanssa.

Raadit ryhtyivätkin antamaan kerjäämistä koskevia määräyksiä ja valvomaan avun antamista.⁷¹ Tavoitteeksi tuli sallia kerjääminen vain niille, joille raadin alaiset virkamiehet olivat antaneet siihen luvan. Tämä taas osoitettiin merkillä, jota kerjäläisten oli kannettava mukanaan. Sen sijaan työkykyiset kerjäläiset pyrittiin ohjaamaan työhön.⁷² Monissa kaupungeissa raati oli jo vanhaan valvonut suurta osaa lahjoitusvaroin tapahtuvasta auttamisesta, koska testamenttien tekijät olivat määränneet sen testamenttinsa toimeenpanijaksi.⁷³ Joissakin tilanteissa raadit antoivat apua myös omista varoistaan.⁷⁴

68 *Bossy* 1985, 63.

69 *Zimmermann* 1982, 20.

70 *Strohm* 2004, 4.

71 *Sachsse & Tennstedt* 1980, 30–31, 34; *Strohm* 2004, 11–12.

72 *Kreiker* 1997, 36–38. Kerjäläismerkistä *Bräuer* 1997, 76–79.

73 Tästä käytännöstä myös *Mühlen* 1999, 88.

74 *Oehmig* 1988, 238–239.

38 Lisäksi raadit alkoivat katsoa kaupungin kaikkien hoitolaitosten kuuluvan määräysvaltaansa. Joissakin kaupungeissa ne ottivat kaikki hospitaalit valvontaansa.⁷⁵ Kanonisen oikeuden mukaan kirkollinen omaisuus pysyi kuitenkin luonteeltaan kirkollisena, vaikka maallikot olisivat hoitaneet sitä. Omistukseensa raadit eivät hospitaaleja yleensä halunneet, koska ne pelkäsivät sen tuovan pysyviä lisäkustannuksia.⁷⁶

Selvimmin uuden ohjelman muotoili saarnaajana mainetta saanut *Johannes Geiler von Kaysersberg* Straßburgin raadille vuonna 1501 laatimassaan muistiossa. Sen mukaan köyhyydessä ei ollut mitään hyvää. Koska valtakunta ei kyennyt puuttumaan kerjäämiseen, raadin oli tartuttava siihen. Pahin ongelma oli se, että siinänsä runsaiden avustusten jakajat eivät toimineet yhdessä. Tilanteen korjaamiseksi oli kaikki Straßburgissa käytettävissä olevat avustusvarat koottava yhteen ja jaettava raadin ohjauksessa keskitetysti.⁷⁷ Periaatteessa myös Geiler katsoi kuitenkin auttamisen kuuluvan kirkon toimialueeseen.⁷⁸

Raatien mielestä apu oli ohjattava sellaisille työkyvyttömille köyhille, jotka eivät kerjänneet, mutta eivät myöskään olleet hospitaaleissa, vaan asuivat joko omassa asunnossaan tai jonkun parempiosaisen hyväntahtoisuuden varassa hänen luonaan. Saksassa tällaisista ihmisistä käytettiin nimitystä »kotiköyhät» (*Hausarmen*). Heitä pidettiin kunniallisina köyhinä ja heihin suh-tauduttiin yleensä myönteisesti.⁷⁹

Lisäksi raadit pyrkivät rajoittamaan avun oman kaupungin köyhiin, muutenhan hyvin järjestetty köyhäinhoito olisi houkutel- lut loputtomasti kerjäläisiä. Saksassa alkoikin vakiintua uusi periaate, jonka mukaan jokaisen paikkakunnan oli huolehdittava omista

---

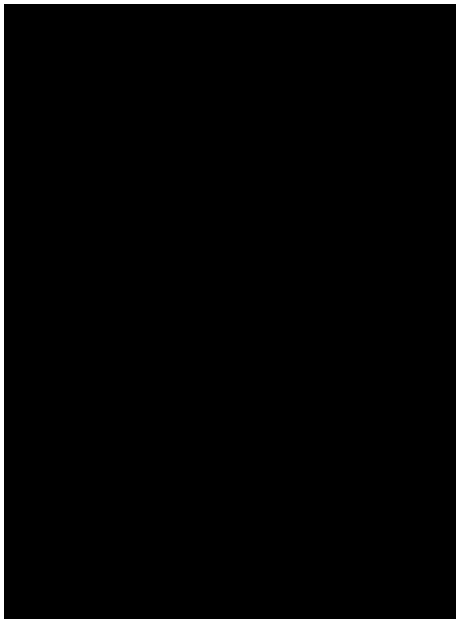
75 Fischer 1982, 32.

76 Lehnert 1935, 16–17.

77 Rotzoll 1969, [38–39]; Grimm 1970, 223–224; Kreiker 1997, 38.

78 Stupperich 1989, 618 alav. 55.

79 Fischer 1982, 25; Kreiker 1997, 31–33.

Kuva 2 Vapaaehtoisesti köyhyyteen suostunut pyhiinvaeltaja, joka haluaa näin sovittaa syntejään. Lutherin vuonna 1526 julkaisemasta kuvitetusta kirjasesta *Paavius kaikkine jäsenineen esitettyinä ja kuvattuna*.

köyhistöön. Tätä periaatetta voitiin perustella myös roomalaisella oikeudella, jonka vaikutus oli voimistumassa.⁸⁰ Lindaun valtiopäivillä 1497 periaate hyväksyttiin virallisestikin.⁸¹ Sen sijaan vieraat kerjäläiset voitiin tai suorastaan tuli karkottaa. Raadit koettivat estää vieraiden kerjäläisten tuloa jo kaupungin porteilla ja palkkasivat »vouteja» valvomaan kerjäämistä.

Uuden näkemyksen myötä suhtautuminen kerjäämiseen alkoi Saksassakin muuttua kielteiseksi. Aikaisemmin rikkauksella oli ollut epäilyttävä synnin leima, mutta nyt tämä leima alkoi siirtyä köyhiin. Kerjäläisten ovelien temppujen ja petosten (esimerkiksi säälin herättämiseksi teeskennellyn vammaisuuden) kuvauksista tuli suosittua luettavaa. *Sebastian Brantin* vuonna 1494 ilmestynyt

80 Scherner 1979, 66–67; Kreiker 1997, 38.

81 Fischer 1982, 34; Kreiker 1997, 38.

40 *Narrilaiva* ja vuoden 1510 tienoilla anonyymina ilmestynyt *Kirja maankiertäjistä* (latinaksi *Liber vagatorum*) ovat tästä hyviä esimerkkejä.⁸² Asenteiden koveneminen näkyi myös raatien otteissa.⁸³ Ruoskat vinkuivat ja moni muualta kotoisin ollut köyhä sai maksaa kerjäämisestä selkänahallaan.

Myös suhtautuminen kerjäläisveljestöihin alkoi muuttua torjuvaksi. Renessanssin uudessa maailmassa ei ollut enää tilaa vapaaehtoiselle ja kristillistetylle köyhyydelle. Ihmisten oville kerjuukuppeineen tai -säkkeineen säännöllisesti ilmestyvät veljet olivat muuttumassa taakaksi, josta haluttiin päästä eroon. Lisäksi kerjäläisveljestöjä arvosteltiin siitä, että ne kilpailivat almuista niitä todella tarvitsevien kerjäläisten kanssa.⁸⁴ Myös se, että kerjäläisveljestöt nauttivat verovapautta, vaikka omistivat arvokkaita luostareita⁸⁵, nostatti Saksan kaupungeissa niiden vastaista mielialaa. Arvostelu kohdistui ensi sijassa fransiskaaneihin, koska ne olivat suurin ja vaikutusvaltaisin sääntökunta. Esimerkiksi Saksin vaaliruhtinaskunnan paristakymmenestä kerjäläisveljien yhteisöstä yli puolet oli fransiskaaniyhteisöjä.⁸⁶

Uusien ajatusten vaikutusta ei kuitenkaan saa painottaa liikaa. Niistä huolimatta auttaminen pohjautui edelleen vuosisataiseen perinteeseen, jonka mukaan kristityn oli tietoisesti ja aktiivisesti pyrittävä tekemään hyviä tekoja: rikkaan tien iankaikkiseen elämään katsottiin kulkevan köyhien auttamisen kautta. Auttaminen osoitti, että pelastuksen tien kulkija oli jo kypsytynyt ajattelemaan muitakin kuin itseään ja läheisiään. Varsinkin vauraissa kaupunkilaispiireissä tällainen ajattelu saattoi johtaa siihen, että Jumala nähtiin aivan kuin tilinpitäjäksi ja hänen tililleen »sijoittamisen»

---

82 *Lindberg* 1993, 48–51; *Kreiker* 1997, 33–34.

83 *Ehrle* 1888, 476; *Feuchtwanger* 1908, 184–185.

84 *Uhlhorn* 1890, 46–48; *Grell & Cunningham* 1997, 3.

85 Kerjäläisveljestöjen talot eivät olleet varsinaisia luostareita, sillä veljet liikkivat myös niiden ulkopuolella. Koska niistä 1500-luvun alussa kuitenkin yleisesti käytettiin tätä nimitystä, olen tehnyt niin myös tässä tutkimuksessa.

86 *Reblin* 1988, 53.

katsottiin edistävän rakkauteen kasvamista ja siten helpottavan kiirastulesta taivaan iloon pääsemistä.⁸⁷ Fransiskaanisen perinteen voima taas näkyi siitä, että monet maallikot – jopa ruhtinaatkin – toivoivat tulevansa haudatuiksi fransiskaaniveljen puvussa. Lisäksi auttamisen motiivit epäilemättä olivat usein maallisempia-kin, esimerkiksi tuttuus tai paikallispatriootinen halu pitää huolta oman paikkakunnan asukkaista.⁸⁸

---

87 Tästä esim. *Baur* 1989, 181–182.

88 *Rotzoll* 1969, [54–59].

KIRKOLLINEN VALLANKUMOUS AUTTAMISTA JÄRJESTÄMÄSSÄ

Luther vaatii köyhäinhoidon reformia

Renessanssin uusi näkemys köyhyydestä ja auttamisesta tunnettiin myös Wittenbergin yliopistossa. Pyhän Raamatun professori *Martin Luther* oli nähnyt uuden ajattelun synnyinseudutkin. Augustinolaisveljestön asioiden vuoksi Roomaan vuosina 1510–1511 tekemällään matkalla hän oli kulkenut Firenzen kautta. Vauraan Toscanan pääkaupunki oli Milanon rinnalla suurin Lutherin elämänsä aikana näkemä kaupunki. Firenzessä hän oli pannut merkille erityisesti kaupungin korkeatasoiset hospitaalit ja orpokodit.¹

Wittenbergissä auttaminen alkoi nousta huomion kohteeksi syksyllä 1517. Anetta koskeneissa teeseissään Luther asetti vastakkain hätään joutuneen lähimmäisen auttamisen ja aneen ostamisen. Hänen mielestään oli parempi antaa köyhille kuin ostaa aneita kiirastulessa tapahtuvan pyhityksen lyhentämiseksi. Lähimmäisen ajallisilta tarpeilta silmänsä sulkeva ja rahansa aneeseen sijoittava ihminen sai osakseen vain Jumalan vihan.² Aneeteisiin seuraavana keväänä kirjoittamissaan selityksissä Luther

---

1 *Kirsten* 1988, 39; *Brecht* 1990, 105.

2 Teesit 41–45, *WA* 1, 235.

leimasi vääristelyksi myös Tuomas Akvinolaisen opetuksen, jonka mukaan käsky auttaa tarkoitti vain äärimmäisessä hätässä olevia lähimmäisiä.³

Hätässä olevan lähimmäisen auttaminen kuului siis alusta lähtien Lutherin sanomaan. Hän kärjisti ajatuksensa kahdeksi toisensa pois sulkevaksi vaihtoehdoksi: rahaa oli annettava joko kirkolle tai köyhille.

Luther ryhtyy arvostelemaan veljeskuntia

Samoihin aikoihin Luther ryhtyi arvostelemaan saarnoissaan maallikkojen veljeskuntia ja leimasi ne oman edun tavoitteluksi.⁴ Lutherin saarnoja kuulivat vain wittenbergiläiset. Sen sijaan joulukuussa 1519 ilmestynyt lentokirjanen *Saarna Kristuksen ruumiin sakramentista ja veljeskunnista* levisi laajalle ja herätti suurta huomiota, vaikkakin lähinnä sen vuoksi, että Luther otti siinä kantaa ehtoollisviinin jakamiseen myös maallikoille. Kirjasta näkyy jälleen, miten kärjistetysti Luther esitti asiansa. Hän leimasi veljeskunnat oikean ehtoollisyhteyden vastakohtaksi. Niiden juhlapäivinäan kustantamat messut olivat vain silmänlumetta. Todellisuudessa veljeskuntien jäseniä kiinnosti vain juhlien remuinen jatko. Tällaisen menon sijasta juhlaa olisi pitänyt viettää hyviä tekoja tehden.⁵

Närkästynyt professori esitti kaksikin tapaa, miten hyviä tekoja olisi tullut tehdä. Ensinnäkin veljeskunnat olisivat voineet juhlapäivinäan kutsua pöytään omien jäsentensä sijasta köyhiä ihmisiä sekä ruokkia ja hoitaa heitä. Tämä ajatus tuntuu yllättävältä. Veljeskunnilla nimittäin oli tapana tarjota juhlapäivinäan ruokaa myös kaupungin köyhille, ja näin lienevät tehneet Wittenbergin veljeskunnatkin.⁶ Lutherin on täytynyt tietää tästä. Kirjoittaessaan

3 WA 1, 600; Lindberg 1977, 329.

4 Lähemmin Brecht 1990, 152–153.

5 WA 2, 754,20–755,4.

6 Oehmig 1988, 236–237.

44 hän ilmeisesti ei kuitenkaan ajatellut aikansa oloja vaan pelkäs-
tään Kristuksen pitojen järjestäjille antamaa ohjetta⁷.

Toiseksi kukin ammattikunta olisi voinut ryhtyä keräämään syöminkeihin käyttämistään varoista yhteistä rahastoa. Sen avulla olisi voitu auttaa pulaan joutuneita ammattiveljiä ja yhteistä elämää aloittavia nuoria pareja.⁸ Tämä ajatus kuvastaa Elben varren pikkukaupungin oloja. Wittenbergin veljeskunnat olivat syntyneet ammatilliselta pohjalta ja olivat hyvin lähellä ammattikuntia. Paremman auttamisjärjestelmän rakentaminen niiden varaan olisi vastannut keskiaikaista ajattelua, jossa ihminen nähtiin ennen muuta johonkin säätyyn ja ammattikuntaan kuuluvan huonekunnan jäsenenä. Koska veljeskunnat jo antoivat jäsenilleen turvallisuutta, Lutherin ehdotus olisi merkinnyt vain tämän turvan laajentamista ja tehostamista.

Myös Lutherin kuvaamat ammattikunnalliset rahastot, jotka olisivat auttaneet jäseniään, olivat ristiriidassa ehtoollisyhteyden perustuvan rakkauden kanssa. Luther oli selvillä tästä ja koetti pehmentää ristiriitaa. Hänen mukaansa se, että veljeskunnat etsivät omaa etuaan ja auttoivat vain omia jäseniään, oli väärin, sillä näin ne ohjasivat jäseniään itsekkyyteen. Ehtoolliseen perustuva yhteys ja rakkaus särkyivät. Sen rinnalla veljeskunnilla ei kuitenkaan ollut mitään arvoa. Veljeskuntien olisikin pitänyt pitää Kristukseen perustuvaa yhteyttä koko ajan mielessään, pyr-

---

7 Luuk. 14:12–14: Kun järjestät päivälliset tai illalliset, älä kutsu ystäviäsi, älä veljiäsi, sukulaisiasi äläkään rikkaita naapureita. Hehän saattavat vuorostaan kutsua sinut, ja näin sinä saat kaikesta palkan. Ei – kun sinä järjestät pidot, kutsu köyhiä ja raajarikkoja, rampoja ja sokeita. Autuas olet, kun aika tulee, sillä he eivät pysty palkitsemaan sinua. Sinä saat palkkasi silloin, kun vanhurskaat herätetään kuolleista.

8 WA 2, 755: odder solt das gelt, das man vorsauffen will, zu sammen legen und eyn gemeynen schatz samlen, eyn yglich handwerck fursich, das man yn der nott eynem durfftigen mithantwergs man anzulegen helffen und leyhen kundt, odder eyn jung par volcks desselben handwergs von dem selben gemeynen schatz mit eeren auss setzen. Ks. myös s. 757,3–7.

kiä toteuttamaan sitä ja auttaa kaikkia.⁹ Lutherin kritiikin taustana lienee ollut se, että Wittenbergin veljeskunnatkin käyttivät suuren osan tuloistaan sielunmessujen kustantamiseen, siis jäsentensä kuolemanjälkeisestä osasta huolehtimiseen.¹⁰

Kaupunkiyhteisön näkökulma

Varsinkin kerjäläisveljet suhtautuivat hyvin epäluuloisesti varhaiskapitalistiseen rahatalouteen, joka ilmeni selvimmin korkojen perimisessä. Kerjäläisveljenä myös Luther näki rahatalouden suurena vaarana ja julkaisi vuoden 1519 lopulla saarnan »kiskontaa» vastaan. Kerjäläisveljestöön kuuluminen ei kuitenkaan pidätellyt Lutheria hyökkäämästä uuden ajattelun mukaisesti kerjäämistä vastaan. Hänen mielestään sitä oli aivan liikaa. Luther etsi ongelmaan ratkaisua 5. Moos. 15:stä, jonka ohjeet¹¹ hänen mielestään koskivat kristittyjä vielä enemmän kuin juutalaisia. Vaikka köyhiä oli aina oleva, kristittyjen tuli auttaa avuntarvitsijoita omaa etuaan katsomatta. He eivät saaneet antaa kenenkään kerjätä, vaan jokaisen kaupungin oli pidettävä huolta apua tarvitsevista asukkaistaan.¹²

Muutamaa kuukautta myöhemmin Lutherin saarnasta ilmestyi vielä uusi, laajennettu painos. Nyt Luther paheksui myös sitä, että jopa hengellisen säädyn jäsenet – toisin sanoen kerjäläisveljet – kiersivät kerjäämässä. Lisäksi jotkut kiersivät Jeesuksen selvää

9 WA 2, 756,17–757,2.

10 Kirsten 1988, 37; Oehmig 1988, 241.

11 5. Moos. 15:4, 7–8, 11: Herra, teidän Jumalanne, siunaa teitä runsaasti siinä maassa, jonka hän antaa teille perintöosaksi. Sen tähden teidän keskuudessanne ei pitäisi olla köyhiä... Jos jollakin paikkakunnalla siinä maassa, jonka Herra, teidän Jumalanne, teille antaa, asuu joku köyhä israeliläinen, älkää olko niin kovasydämisinä, että kieltäytyisitte auttamasta häntä. Olkaa anteliaita ja lainatkaa hänelle se, minkä hän tarvitsee... Köyhiä tulee maassanne olemaan aina. Siksi minä käsken teitä osoittamaan anteliaisuutta osattomille ja varattomille maanmiehillenne.

12 WA 6, 3–4; Grimm 1970, 224.

46 käskyä¹³ antamalla runsaasti almuja, mutta vain loistokkaiden kirkkojen, luostareiden ja kappeleiden rakentamiseen tai järjestöjen tarpeisiin. Sen sijaan köyhistä he eivät välittäneet. Tämä oli väärin. Maallisen ja hengellisen esivallan olisi pitänyt kieltää kaikenlainen kerjääminen. Jokaisen kaupungin – myös Rooman – oli rakennettava itse kirkkonsa ja pidettävä huolta köyhistään.¹⁴

Luther tarkasteli nyt köyhäinhoidon järjestämistä selvästi kaupunkiyhteisön näkökulmasta.¹⁵ Perinteisen käsityksen mukaan kristityllä oli velvollisuus auttaa kaikkia äärimmäisessä hädässä olevia ihmisiä. Luther rajasi auttamisvelvollisuuden uuden ajattelun mukaisesti toisella tavalla: kristittyjen tuli auttaa vain oman paikkakunnan köyhiä. Siihen, että myös tämä rajaus oli vastoin universaalien rakkauden periaatetta, hän ei kiinnittänyt huomiota.

Uusien ratkaisujen etsiminen edellytti vanhoista irtisanoutumista. Vuoden 1519 kuluessa Luther ja hänen kannattajansa olivat joutuneet kiivaaseen riitaan Jüterbogissa Wittenbergin koillispuolella vaikuttaneiden jyrkän linjan fransiskaani eli observanttien kanssa.¹⁶ Wittenbergissä lokakuussa 1519 pidetyssä väittelyssä fransiskaanit puolustivat omaa elämäntapaansa Jumalan kirkolle »maailman vanhetessa» antamana uutena kilvoitusmuotona. Wittenbergin yliopiston teologit taas torjuivat tämän ajatuksen.¹⁷

Kerjäläisveljestöjen elämäntapa ja -ihanne olivatkin jo joutumassa niin huonoon huutoon, että Mainzin ja Magdeburgin arkkipiispa *Albrecht von Hohenzollern* kielsi helmikuussa 1520 niiden jäseniltä kerjäämisen Magdeburgin arkkihiippakunnan alueella.¹⁸ Saatuaan tietää tästä Luther kirjoitti ystävälleen Georg Spalatinil-

---

13 Matt. 5:42: Anna sille, joka sinulta pyytää, äläkä käännä selkäsi sille, joka haluaa lainata sinulta.

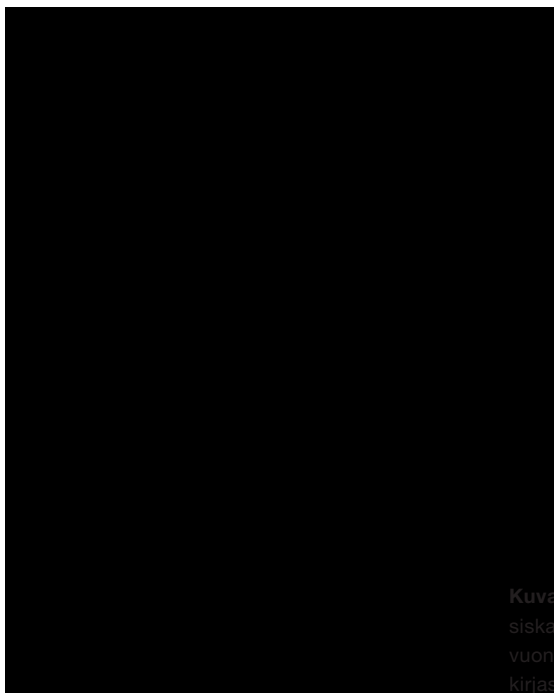
14 *WA* 6, 43–45.

15 *Geremek* 1988, 226.

16 *Brecht* 1990, 312–314.

17 Väittelystä säilynyt kuvaus, *WA* 59, 678–680; *Reblin* 1988, 23, 32–33.

18 *Brecht* 1990, 315.

Kuva 3 Jüterbogin fransiskaanien Lutheria vastaan vuonna 1519 julkaiseman kirjan nimiölehti.

le, että hän haluaisi mieluummin oppia jonkun käsityön elättääkseen itsensä sillä kuin elää kerjäämisen kaltaisessa harhaopissa.¹⁹ Kerjäläisveljeltä nämä olivat kovia sanoja.

Uusi käsitys uskosta ja teoista

Lutherin kritiikki auttamisen perinteisiä muotoja kohtaan nousi hänen uudesta kristinuskon tulkinnastaan. Jo keväällä 1518 Luther oli selittänyt sääntökuntansa kokousta varten laatimissaan teeseissä, että Kristus tuli uskovan ihmisen sydämeen ja sai tämän tekemään hyviä tekoja.²⁰ Laajasti tunnetuiksi hänen ajatuksensa tulivat kuitenkin vasta vuoden 1520 kuluessa.

19 Luther Spalatinille 29.2.1520, *WA Br 2*, 58,18–20; *Brecht* 1990, 315.

20 *Klein* 2004, 148.

48 Toukokuussa valmistunut *Saarna hyvistä teoista* sisälsi laajahkon kuvauksen Lutherin uudesta kristinuskon tulkinnasta. Hän hyökäsi rajusti perinteistä hurskautta ja siihen sisältynyttä almujen antamista vastaan.²¹ Kristinuskko oli ymmärrettävä aivan toisella tavalla. Tärkeintä oli uskoa Jumalaan ja luottaa kaikessa häneen. Luther vakuutti kerran toisensa jälkeen, että tällainen usko toisi heti mukanaan halun auttaa:

Tämä usko tuo siis kohta mukanaan rakkauden, rauhan, ilon ja toivon...tässä uskossa elävä kristitty ei tarvitse hyvien tekojen opettajaa vaan hän tekee sitä, mikä hänestä tuntuu hyvältä, ja se on kaikki hyvin tehty kuten Samuel sanoi Saulille [1. Sam. 10:6]: »Kun Henki tulee sinuun, sinusta tulee toinen ihminen. Tee silloin, mitä sinun on tehtävä. Jumala on sinun kanssasi». Tässä luottamuksessa Jumalaan elävä kristitty tietää kaikki, taitaa kaikki, uskaltaa kaikki, mitä hänen on tehtävä, ja tekee kaiken sen iloisesti ja vapaasti...²²

Uskovan ei siis tarvinnut huolehtia vähääkään hyvistä teoista, sillä usko teki niitä hänen puolestaan, toisin sanoen usko sai hänet tekemään niitä mielellään. Jos kaikilla olisi ollut tällainen usko, ei lakiakaan olisi enää tarvittu, sillä jokainen olisi tehnyt hyviä tekoja »itsestään», uskon opettamana ja johtamana.²³

On selvää, että tällainen sanoma viritti helposti suuria odoituksia: Vaivalloinen ja pettymyksiä tuottava kamppailu itsekästä tahtoa vastaan ei olisikaan tarpeen! Jumalan tahdon mukaiseen elämään ei tarvitsisi enää aktiivisesti pyrkiä. Evankeliumin ymmärtäminen ja omaksuminen vaikuttaisi sen itsestään, omalla voimallaan.

---

21 WA 6, 212,11–12.

22 WA 6, 206–207.

23 WA 6, 213,15–21.

Luther lupasi paljon, mutta lupaukseen sisältyi myös riski. Lutherin käsitys uskosta oli vakaumuksen asia. Sen sijaan uskota seuraavat teot voitiin nähdä. Toisiko oikea usko ilman muuta mukanaan myös oikeat teot? Toimisiko Lutherin sanoma myös käytännössä?

Reformi alkaa hahmottua

Kesällä 1520 Luther oli kirkon johdon kanssa syntyneen kiistan vuoksi jo epätoivoiselta näyttävässä tilanteessa. *Saksan kansan kristilliselle aatelille kristikunnan parantamisesta* -teoksellaan hän yritti vedota Saksan poliittisiin johtajiin ja saada heiltä tukea paavia vastaan. Siksi Luther esitti reformiohjelman, jonka yhtenä kohtana oli kunnollisen köyhäinhoidon luominen.

Lutherin mielestä kerjääminen oli kiellettävä. Jokaisessa kaupungissa tuli olla köyhistä huolehtiva virkamies, joka esittelisi köyhien tarpeet raadille tai kirkkoherralle, »tai miten asia parhaiten järjestettäisiin.»²⁴ Tällainen kannanotto osoittaa, että köyhäinhoidon organisointi oli Lutherille lähinnä käytännön kysymys, jota hän ei ollut lähemmin pohtinut. Jotta julkisesta avusta ei kuitenkaan tulisi liian houkuttelevaa vaihtoehtoa työlle, se oli rajoitettava toimeentulominimin tarjoamiseen.²⁵ Myös luostareiden ja kerjäläisveljestöjen toimintaan oli puututtava.²⁶ Luther tarttui jälleen myös veljeskuntien toimintaan. Nyt hänen sävynsä oli jo jyrkentynyt. Luther rinnasti veljeskunnat aneiden kaltaisiin uskon vääristymiin ja vaati selvin sanoin niiden lakkauttamista. Veljeskuntien välityksellä hankituissa aneissa, niiden jäsentensä puolesta kustantamissa sielunmessuissa ja muissa niiden toimintaan kuuluvissa hyvissä teoissa ei ollut mitään hyvää. Lisäksi Luther leimasi veljeskunnat jälleen kristityille sopimattomien juhlien järjestäjiksi.²⁷

24 WA 6, 450–451.

25 WA 6, 450–451.

26 WA 6, 438–439, 452–453.

27 WA 6, 452–453.

50 Lutherin mukaan kristitty oli jo kasteessa päässyt yhteyteen Kristuksen kanssa, toisin sanoen kasteen kautta saadun armon varassa toimivan seurakunnan yhteyteen. Tämä seurakuntayhteys riitti. Kristitty ei tarvinnut sen rinnalle muita yhteisöjä. Niiden kiulto oli kuin kuparirahan himmeää hohdetta kultarahan loiston rinnalla.²⁸ Omien jäsentensä auttamiseen keskittyneet suljetut yhteisöt oli korvattava kaikille avoimen seurakunnan antamalla turvalla.

Aivan kokonaan Luther ei silti nytkään torjunut paikallisseurakunnan rinnalla toimivia uskonnollisia yhteisöjä: pelkästään köyhien ruokkimiseen ja muuhun auttamiseen omistautuneita järjestöjä vastaan hänellä ei ollut mitään – jos sellaisia vain olisi ollut.²⁹ Tähän kannanottoon ovat saattaneet vaikuttaa Lutherin Italian matkan muistot, etenkin hänen Firenzessä näkemänsä hoitolaitokset ja niitä ylläpitäneet veljeskunnat. Lisäksi kannanotto osoittaa jälleen, miten Luther liioitteli asioita ja näki ne mustavalkoisesti. Varsinkin pappien ja maallikkojen yhteinen veljeskunta *Kaland* lienee Wittenbergissäkin auttanut merkittävästi kaupungin köyhiä.³⁰

Ehkä mielenkiintoisin piirre Lutherin esittämässä ohjelmassa on sen optimistinen sävy. Vaikka Luther uskoi maailman jo vai-puneen lopunajalliseen pimeyteen, tässä uskossa oli myös toinen puoli: evankeliumin voima puhkeaisi näkyviin varmana merkinä Kristuksen paluun läheisyydestä. Tämän ajatuksen pohjalta Luther pystyi nojautumaan renessanssin uusiin ajatuksiin ja toimimaan taktisestikin viisaasti: Saksan poliittisten johtajien kannattaisi seurata hänen neuvojaan ja lopettaa kerjääminen luomalla uudenlainen auttamisjärjestelmä. Lutherin mukaan se olisi jopa helppoa:

---

28 WA 6, 452.

29 WA 6, 452–453.

30 *Oehmig* 1988, 237–238; *Klein* 2004, 154–155. *Kaland* kokoontui kuukauden ensimmäisenä päivänä ja oli siksi saanut nimensä latinan tätä päivää merkitsevästä *Calendae*-sanasta.

Varmaan yksi tarpeellisimpia asioita on se, että kaikki kerjääminen lopetettaisiin koko kristikunnasta. Eihän kristittyjen parissa kenenkään pitäisi kerjätä! Olisi hyvin helppoa laatia sitä koskeva järjestys, jos me tarttuaisimme asiaan rohkeasti ja päättäväisesti. Jokaisen kaupungin olisi pidettävä huolta omista köyhistään ja torjuttava vieraat kerjäläiset, halusivatpa he itseään kutsuttaman miten tahansa – vaikka pyhiinvaeltajiksi tai kerjäläisveljestöiksi.³¹

Alkuseurakunta auttamisen esikuvaksi

Koska Lutherin tapana oli hahmottaa asiat kärjistämällä ne kahdeksi vastakohtaksi, hän esitti »hyvien tekojen tien» ja »uskon tien» toisensa pois sulkevin vaihtoehtoina. Hyvät teot leimautuivat ihmisen yritykseksi ansaita niillä pelastus. Tämä näkyy myös lokakuun alussa 1520 ilmestyneestä *Kirkon Babylonin vankeudesta* -teoksesta, jossa Luther hyökkäsi entistäkin kovasanaisemmin perinteistä hurskautta vastaan. Hänen käsityksensä näytti radikalisoituvan väitteeksi, että kirkossa tarvittiin enää pelkästään evankeliumia. Lisäksi Luther oli päätenyt siihen käsitykseen, että diakonin virkakin oli paavin alaisuudessa turmeltunut. Siksi se oli palautettava hänen alkuperäisenä pitämäänsä asuun:

Eikä pappuus varsinaisesti ole muuta kuin sanan palvelemista, sanan – sanon minä – ei lain, vaan evankeliumin. Eikä diakonin tehtävänä ole – kuten nykyään on käytäntönä – evankeliumin tai epistolien lukeminen [messussa], vaan kirkon varojen jakaminen köyhille, jotta papit vapautuisivat ajallisten tehtävien taakasta ja voisivat vapaammin omistautua rukoukseen ja sanan palvelemiseen. Diakonit nimittäin asetettiin tätä tarkoitusta varten kuten Apostolien tekojen 6. luvussa kerrotaan.³²

31 WA 6, 450.

32 WA 6, 566–567.

Kuva 4 Diakoni liturgisessa asussaan. Lutherin vuonna 1526 julkaisemasta kuvitetusta kirjasesta *Paavius kaikkine jäsenineen esitettyinä ja kuvattuna*.

Kannanotto osoittaa, että Lutherin ajatuksissa Jerusalemin alkuseurakunta oli nousemassa köyhäinhoidon malliksi. Hän vaikenä vielä johtopäätöksestä, mutta se oli jo selvä: köyhäinhoito oli järjestettävä samaan tapaan kuin alkuseurakunnassa. Lutherin uusi käsitys diakonin virasta perustui Apt. 6:n kuvaukseen sekä luultavasti myös yleisesti tunnettuun kertomukseen Rooman seurakunnan diakoni *Laurentiuksen* toiminnasta köyhien auttajana.

Luottamus uskon voimaan

Marraskuussa 1520 ilmestyneessä *Kristityn vapaudesta* -nimisessä kirjasessa Luther julisti vielä aikaisempaakin voimakkaammin, että evankeliumin synnyttämä usko sai omalla voimallaan uskovat auttamaan lähimmäisiään. Uskovien ei tarvinnut pyrkiä elämään oikein ja edistymään pyhityksen tiellä, koska Jumala huolehti tästä. Hän vei heidät tekemään hyviä tekoja, ja siksi ne oikeastaan olivat hänen tekojaan:

Sillä siihen, mihin et pysty lukuisten mutta hyödyttömien käskyjen ja tekojen avulla, pääset helposti ja nopeasti uskon avulla. Uskolla tarkoitan kaikkea. Siksi uskova saavuttaa kaiken ja tulee autuaaksi. Sen sijaan sillä, joka ei usko, ei ole mitään. Näin Jumalan lupaukset täyttävät käskyjen vaatimukset, jotta kaikki olisi Jumalan omaa, niin käskyt kuin niiden täyttäminenkin. Niin kuin hän yksin käsksee, niin hän yksin myös täyttää [käskyt].³³

Koska hyvät teot olivat Jumalan aikaan saamia, ne seurasivat ilman muuta oikeaa uskoa:

Katso, näin uskosta pulppuaa esille rakkaus ja mieltymys Jumalaan ja rakkaudesta halu palvella lähimmäistä vapaaehtoisesti, ilomielin ja palkintoa toivomatta.³⁴

Luther uskoi näin laajasti tapahtuvan sitä mukaa kun oikea usko leviäisi. Uskovat tekisivät ns. kultaisen säännön³⁵ mukaisesti heitä tarvitseville ihmisille kaiken, mitä he tahtoivat näiden vastaavassa tilanteessa tekevän heille.

Kristityn vapaudesta levisi seuraavien kuukausien aikana useina painoksina ja levitti tehokkaasti Lutherin käsitystä uskon ja auttamisen suhteesta. Samalla se loi perinteisen hurskauden vastaista mielialaa. Oli syntymässä uusi ilmapiiiri ja uudenlainen ajattelutapa, jonka keskeisiä piirteitä olivat usko Kristuksen paluun läheisyyteen, pyrkimys palauttaa kristinusko sen alkuperäiseen muotoon ja luottamus evankeliumin kykyyn saada ihmiset elämään oikein.

Lutherin luottamus evankeliumin voimaan perustui siihen, että

---

33 WA 7, 24.

34 WA 7, 36.

35 Matt. 7:12: Kaikki, minkä te tahdotte ihmisten tekevän teille, tehkää te heille. Tässä on laki ja profeetat.

54 hän uskoi Kristuksen itsensä tulevan asumaan uskovan ihmisen sydämeen. Tämän vuoksi uskovakin pääsi osalliseksi »jumalallisesta luonnosta» (2. Piet. 1:4).³⁶

Lutherin sanoman leviämisen kannalta vielä tärkeämpää oli se, että hän uskoi Kristuksen muuttavan uskovaa ja saavan tämän tekemään oikeita hyviä tekoja. Hyvä esimerkki tästä löytyy Pommerista. Treptowin lähellä Belbuckin luostarin koulussa opettajana toiminut *Johannes Bugenhagen* vakuuttui *Kirkon Babylonin vankeudesta* -teoksen luettuaan, että Luther oli oikeassa. Hän kirjoitti Lutherille kysyen oikeaa elämää koskevia ohjeita ja sai tältä *Kristityn vapaudesta* -kirjasen.³⁷ Lutherin vastauskirjeen keskeiset lauseet Bugenhagen kirjoitti muistiin kuin kalliin aarteen: Todellinen kristitty ei tarvinnut oikeaan elämään ohjaavia käskyjä. Uskon Henki nimittäin johti häntä kaikkeen, mitä Jumala tahtoi ja rakkaus veljiä kohtaan vaati.³⁸ Evankeliumi näytti luovan elämälle aivan uudenlaisen perustan. Treptowista tuli pian yksi Lutherin sanoman monista leviämiskeskuksista.³⁹

Köyhäinhoidon reformin merkitys Lutherin sanomassa

Lutherin kirjoitusten tarkastelu osoittaa, että hänen ajatuksissaan oli tapahtunut vähitellen suuri muutos. Luther oli irrottautunut kerjäläisveljenä elämisen perusteista ja omaksunut Italiasta levinneitä uusia ajatuksia. Muutos näkyi siinä, että hän ryhtyi vaatimaan köyhäinhoidon parantamista ja jopa kerjäämisen kieltämistä. Aluksi Lutherin ajatukset olivat kuitenkin hajanaisia reformivaatimuksia. Lisäksi saarnojen vaikutus rajoittui lähinnä Wittenbergiin.

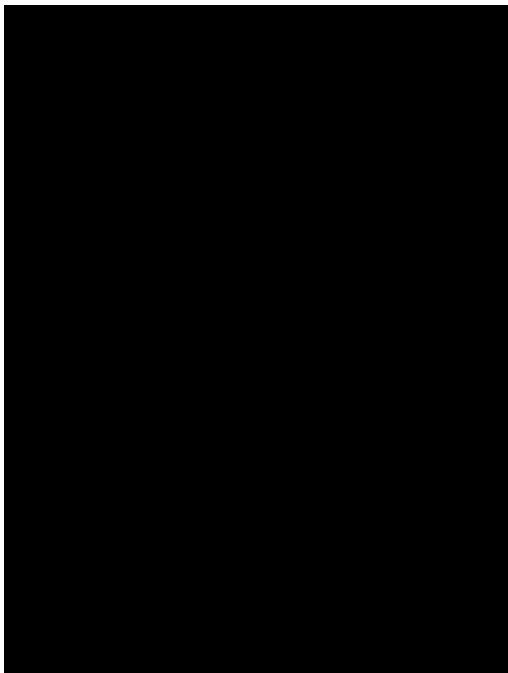
---

36 Etenkin *Tuomo Mannermaan* ympärille syntynyt koulukunta on korostanut tätä (esim. *Mannermaa* 1979).

37 Kirjasen taustasta *Brecht* 1990, 385–387.

38 Lutherin kirje on kadonnut, mutta lauseet ovat säilyneet Bugenhagenin muistiin merkitseminä (*WA* 48, 289): Vere Christianus non indiget praeceptis morum. Fidei enim Spiritus ducit eum ad omnia que deus vult et Fraterna exigit caritas; *Leder* 1985, 18.

39 *Leder* 1985, 18.

Kuva 5 Lutherin *Kristityn vapaudesta* -teoksen ensimmäisen painoksen nimiölehti.

Tämä tilanne muuttui vuoden 1520 kuluessa. Lutherin kiista kirkon johdon kanssa kärjistyi. Hän oli kehittynyt kirjoittajana ja oppinut käyttämään kirjapainoa mestarillisesti hyväkseen. Luther tavoitti suurina painoksina levinneiden kirjojensa kautta ennen kokemattoman laajan kuulijakunnan. Lisäksi hänen luottamuksensa uskon vaikutusvoimaan antoi köyhäinhoidon reformin vaatimukselle uudenlaisen pohjan. Nostamalla esiin alkuseurakunnan köyhäinhoidon ja ymmärtämällä diakonin viran uudella tavalla Luther sai reformille Raamattuun perustuvan mallin. Sen sijaan reformin yksityiskohtia hän oli kuvannut vain hapuillen.

Lutherin kannalta kohtalonkysymykseksi oli noussut, löytäisikö hän Saksasta riittävästi tukea paavia vastaan. Myös köyhäinhoidon reformi kytkeytyi tähän kysymykseen. Voisiko se auttaa tuen saamisessa?

Vain muutama päivä *Kirkon Babylonin vankeudesta* -teoksen ilmestymisen jälkeen Luther sai käteensä pannauhkausbullaa.⁴⁰ Siinä hänelle annettiin kuusikymmentä päivää aikaa peruuttaa kuurian harhaopeiksi toteamat väitteet ja välttää näin kirkosta erottaminen. Harhaoppien luettelon viimeisenä kohtana oli laajemmasta kiskonnan vastaisesta saarnasta otettu kohta, jossa Luther oli toivonut esivallan lopettavan kaiken kerjäämisen.⁴¹ Tällä hän oli tarkoittanut erityisesti kerjäläisveljestöjä.

Pannauhkausbullaa tulon jälkeen Luther oli täysin vakuuttunut, että paavi oli kauhulla odotettu Antikristus ja Kristuksen paluu jo lähellä. Vuodenvaihteessa 1520–1521 hän reagoi bullaan julistamalla siinä tuomitut lauseumat oikeaksi kristilliseksi uskoksi.⁴² Vastauskirjoituksensa lopussa Luther selitti toivovansa todella kerjäläisveljestöjen lakkauttamista ja ihmetteli, minkä kristillisen uskon kohdan kanssa vaatimus kerjäämisen kieltämisestä oli ristiriidassa. Keskustelua kirkon johdon kanssa hän piti jo aivan turhana: Kristus itse ratkaisisi kiistan »tarkastaessaan» paavin pian edessä olevan paluunsa hetkellä.⁴³

Wittenbergin raati perustaa köyhäinhoitorahaston

Tutkijat ovat vanhastaan tähdentäneet, että Luther pystyi uhmaamaan katolisen kirkon johtoa, koska hän uskoi Saksin vaaliruhtinaan suojelevan häntä. Tätä käsitystä on kuitenkin täydennettävä. Vaaliruhtinaan avulla kirkon harhaoppiseksi toteama professori

---

40 *Brecht* 1990, 384–385.

41 *WA* 7, 150: Praelati Ecclaeiastici et principes saeculares non malefacerent, si omnes saccos mendicitatis delerent. Lutherin alkuperäinen saksankielinen teksti on *WA* 6, 42:ssa.

42 *Assertio omnium articulorum M. Lutheri per bullam Leonis X. novissimam damnatorum*, *WA* 7, 94–151

43 *WA* 7, 151: dominus Iesus visitet te prope diem illustratione adventus sui, Amen.

saattoi vain voittaa aikaa. Siksi Lutherille oli hyvin tärkeää, että hänen ajatuksensa eivät jäisi pelkiksi sanoiksi. Niiden taakse oli saatava konkreettista näyttöä, osoitus siitä, että Lutherin julistamassa evankeliumissa oli voimaa ja siihen uskominen todella saisi ihmiset korjaamaan elämäänsä ja auttamaan toisiaan enemmän kuin ennen.

Tällaista tukea Luther voi odottaa vain wittenbergiläisiltä. Kaupunginkirkon saarnaajana hänellä oli erinomaiset mahdollisuudet saada kaupunkilaiset taakseen. Tässä Luther onnistuikin. Hänen saarnansa herättivät kiihkeää innostusta, ja jo talvella 1520–1521 Wittenbergissä levisi jyrkästi perinteisen hurskauden vastainen mieliala. Lutherin oli siksi jopa varoitettava hyvien tekojen vastaisesta kiihkoilusta.⁴⁴

Innostus oli kanavoitava myönteiseksi toiminnaksi. Siihen Luther tarvitsi raatia. Hänellä oli hyvät suhteet kaupungin johtomiehiin, ja raati laadittutkin talvella 1520–1521 köyhäinhoitoa koskevan järjestyksen.⁴⁵ Ennen sen hyväksymistä raati lienee pyytänyt siitä Lutherin lausunnon. Käsin kirjoitetun järjestyksen lopussa nimittäin on hänen kirjoittamansa lisäys.⁴⁶ Mahdollisesti tarkoituksena oli päästä toteuttamaan järjestystä kaupunginhallinnon uuden tilivuoden alusta (9.2.1521) lähtien.⁴⁷

Järjestyksen mukaan Wittenbergiin oli köyhien auttamista varten perustettava uudenvuoden köyhäinhoitorahasto, »kukkaro».⁴⁸ Järjestyksen laatijat nojautuivat Lutherin uuteen käsitykseen evankeliumin voimasta. He nimittäin uskoivat, että Jumala »armonsa

44 Saarna 3.2.1521, WA 9, 578; Brecht 1990, 367–368.

45 Järjestys on painettuna WA 59, 63–65. Siitä ja sen 1900-luvun alkuvuosina synnyttämästä keskustelusta lähemmin Pallas 1915a, 1–7. Järjestyksen synnystä ja ajoituksesta Pallas 1916, 6–7 ja Lindberg 1977, 326.

46 WA 59, 65,22–24; Pallas 1916, 7.

47 Pallas (1916, 7–8) olettaa, että varojen keräys uudenvuoden köyhäinhoitorahastoon oli aloitettu jo ennen järjestyksen hyväksymistä vuoden 1520 loppupuolella.

48 WA 59, 63.

58 kautta» saisi hurskaat kristityt lahjoittamaan uuteen rahastoon runsaasti varoja.⁴⁹ Rahastoa varten oli kaupunginkirkkoon hankittava arkku, johon varoja messujen yhteydessä koottaisiin.

Rahasto oli tarkoitettu lähinnä sellaisten kotiköyhien auttamiseen, jotka eivät kerjänneet julkisesti, vaan yrittivät selvitä omissa oloissaan.⁵⁰ Sen avulla tällaisille ihmisille voitaisiin jakaa apua oikeudenmukaisesti. Myös avustusten jakoa käsiteltäessä painotettiin, että erityisesti oli otettava huomioon ne, jotka olivat avun tarpeessa, mutta häpesivät sen pyytämistä.⁵¹ Tämä ajatus ei sinänsä ollut uusi. Esimerkiksi Nürnbergissä oli jo 1400-luvulla pyritty auttamaan köyhtyneitä perheitä niin, että ulkopuoliset eivät tienneet siitä.⁵²

Köyhistä oli huolehdittava suunnitelmallisesti ja pitkäjänteisesti. Avustukset oli jaettava viikoittain, ja avun tarpeeseen oli varauduttava jo etukäteen. Siksi järjestyksen laatijat tarttuivat ajatukseen, jota oli monissa kaupungeissa yritetty toteuttaa sydänkeskialta lähtien: mikäli rahastoon kertyisi tarpeeksi varoja, oli hyvinä aikoina ostettava viljaa varastoon, jotta sitä voitaisiin myydä tai jakaa ilmaiseksi katovuosina. Samoin oli kesäisin varastoitava polttopuuta, jotta sitä voitaisiin jakaa köyhille talvela. Ruttoaikoina köyhät oli eristettävä sitä varten suunniteltuun paikkaan, jotta epidemia ei leviäisi kerjäläisten välityksellä. Myös kehitysvammaisten ja mielisairaiden (*unwitzig*) hoito oli järjestettävä rahaston avulla.⁵³

Lisäksi korostettiin uuden ajattelun mukaisesti, että varoja oli käytettävä vain todella avun tarpeessa olevien auttamiseen; laiskat eivät saaneet päästä hyötymään rahastosta työteliäiden kustannuksella eivätkä kunniaattomat ja siveettömästi elävät niiden

---

49 WA 59, 65: wuhe geth ßo vihel vonn der darlegung fromer kristlichen leuth, durch sein gnad bescheret, Als wir dan glawben haben sollen.

50 WA 59, 63: zcu erhaltung Hauß vnnd ander armen bedurfftigen leutthen,...

51 WA 59, 64,3–65,3.

52 *Feuchtwanger* 1908, 195.

53 WA 59, 65. Viljan varastointia koskevan kohdan taustasta *Kreiker* 1997, 47.

kustannuksella, jotka olivat joutuneet vaikeuksiin, vaikka halusivatkin elättää perheensä kunniallisesti.⁵⁴

Kaupungin kahden hospitaalin talous oli vakaalla pohjalla.⁵⁵ Myös Wittenbergin hospitaalit olivat keskittyneet yhä enemmän huolehtimaan varakkaista, itse hoidostaan maksavista vanhuksista, ja köyhät olivat jääneet vähemmälle huomiolle.⁵⁶ Järjestyksessä ei kuitenkaan puututtu hospitaalien toimintaan, vaan tyydyttiin muistuttamaan, että niissä olevia köyhiä ei saanut unohtaa köyhäinhoitorahaston vuoksi.⁵⁷

Raadin vastuu ja sen rajat

Järjestyksen mukaan kunakin vuonna hallitsevan pormestarin tuli johtaa rahaston toimintaa. Lisäksi kaikkien kolmen vuorovuosina hallitsevan raadin tuli yhdessä valita neljä esimiestä, yksi kaupungin kustakin neljänneksestä. Mikäli raadit ja kirkkoherra katsoivat sen tarpeelliseksi, voitaisiin esimiehiä valita enemmänkin. Esimiesten tuli neuvotella pormestarin kanssa sunnuntaisin saarnan jälkeen ja pitää avuntarvitsijoista huolta rahaston avulla. Sen tilit oli vuosittain esitettävä kaikkien kolmen raadin yhteisessä kokouksessa ja kirkkoherralle.⁵⁸ Jos rahaston tilivuosi päättyi samana päivänä kuin kaupunginhallinnossa, oli mahdollista tarkastaa sen tilit kätevästi samalla kertaa kun kaupungin tilitkin.

Innostuksen keskellä järjestyksen laatijoita ei kiinnostanut pohdita teoreettisesti, kenelle auttaminen kuului. Luther lienee jo tällöin pitänyt ihanteena, että maallinen ja hengellinen valta toi-

54 WA 59, 64: *sunder allein die notturfft ermessenn, da mit die mussigen nicht vor den arbtßamenn, die vnerlichen vnd vnczuchtigen, vor den jenigen die mit kindern vbirfhallenn, vnnd sich noch eren willig ernheren wolththenn, wie sie es jres vormogens zubeweg bringen mochten, vorgesatzet werden.*

55 Hospitaaleista lähemmin Müller 1915, 15–19 ja Oehmig 1988, 232–235.

56 Oehmig 1988, 240.

57 WA 59, 63, 12–13.

58 WA 59, 63, 18–64, 23. Rahaston hallinnon taustasta Pallas 1915a, 23–24, 29–33.

60 misivat yhdessä köyhien parhaaksi.⁵⁹ Auttamisen teoreettinen pohtiminen oli aivan turhaa myös siitä syystä, että käytännössä vain raati pystyi ajamaan asiaa. Se ei kuitenkaan ottanut auttamista kaupungin talouden piiriin ja omaksi tehtäväkseen. Tällaista ratkaisua ei tunnettu muualtakaan. Se olisi tuonut raadin vastuulle aivan uuden tehtäväkentän ja pahimmassa tapauksessa rasittanut suuresti kaupungin taloutta. Siksi myös Wittenbergin raati toimi varovasti ja tyytyi auttamisen järjestämiseen sekä valvomiseen. Lisäksi auttamista oli perinteisesti pidetty kirkon tehtävänä. Jerusalemin alkuseurakunnan nostaminen esikuvaksi vain vahvisti tätä käsitystä. Yhteinen köyhäinhoitorahasto sai tulonsa vapaaehtoisista lahjoituksista. Varoja kerättiin ja säilytettiin kirkossa. Myös kirkkoherran tuli olla mukana rahaston tilejä tarkastettaessa.

Kerjäämisen estäminen pakkokeinoin

Renessanssiajan uudet käsitykset näkyivät selvimmin siinä, että järjestys koski myös raatia itseään ja velvoitti sen puuttumaan köyhäinhoidon järjestämistä haittaaviin ilmiöihin. Wittenbergin raati oli jo vuonna 1504 yrittänyt rajoittaa kerjäämistä.⁶⁰ Myös uuden järjestyksen mukaan pyhiinvaeltajien, kirkollisiin tarkoituksiin lahjoituksia pyytävien kerääjien ja muiden maankiertäjien pääsy kaupunkiin oli estettävä. Wittenbergiin oli otettava vain sellaisia kaupungista lähtöisin olevia ihmisiä, jotka halusivat elättää itsensä rehellisellä työllä.⁶¹ Järjestykseen sisältyi näin renessanssin uuden ajattelun mukainen pakon elementti, joskin varovaisessa muodossa.

Wittenbergissä oli kaksi kerjäläisveljestöjen yhteisöä: fransiskaanit ja augustinolaiseremiitit. Lisäksi kahdella muulla kerjäläisveljestöllä, dominikaaneilla ja serviiteillä, oli kaupungissa talot,

---

59 *Strohm* 2004, 31.

60 *Junghans* 1979, 115.

61 *WA* 59, 64,24–27.

joissa niiden jäseniä ainakin ajoittain oleskeli.⁶² Järjestyksen laajitajat puuttuivat Lutherin esittämien vaatimusten mukaisesti myös näiden sääntökuntien toimintaan: kaupunkilaisilta testamentteja kärkevyyden ja heitä kerjäämisellään rasittavien kerjäläisveljien toimintaa oli pyrittävä vähentämään ja hillitsemään.⁶³ Tämän kohdan perusteella ei Wittenbergin raadin suhtautumisesta Lutherin saamaan pannauhkausbullaan ollut epäselvyyttä: raatimiehet olivat päättäneet seisoa saarnaajansa takana.

Hyväksymällä itselleen tällaiset tehtävät raati katsoi oikeudekseen puuttua radikaalisti kirkolliseen toimintaan ja rajoittaa tai kieltää sen piiriin kuuluvia ilmiöitä. Wittenbergin kaupunkiseurakunta oli paavin päätöksellä liitetty (inkorporoitu) linnankirkossa toimineen Kaikkien pyhien alttarisäätiön ja sen kanssa melkein yhden ja saman organisaation muodostaneen yliopiston yhteyteen ja toimi siis sen alaisena. Koska köyhäinhuitorahaston oli määrä saada tulonsa pelkästään vapaaehtoisista lahjoituksista, ei alttarisäätiön suostumuksen pyytämistä kuitenkaan liene pidetty tarpeellisena.⁶⁴

Järjestyksen merkitys

Wittenberg oli pieni, noin 2000–2500 asukkaan kaupunki. Se oli kuitenkin onnistunut saavuttamaan varsin itsenäisen aseman. Mikäli raatimiehet tunsivat valtiopäivien vuonna 1497 tekemän päätöksen, he saattoivat perustella uutta järjestystä sillä. Wittenberg oli nyt tarttunut päättäväisesti köyhyyden aiheuttamiin ongelmiin ja ryhtynyt pitämään huolta omista köyhistään.

»Kukkarojärjestyksessä» ei viitata aikaisempiin köyhäinhuoltoon koskeviin ratkaisuihin. Etelä-Saksan ja Alankomaiden vauraita kaupunkikaupungeista voi löytää Wittenbergin uusia ratkaisuja

62 Lähemmin Müller 1915, 26–29.

63 WA 59, 64,27–30.

64 Pallas 1915a, 33; Arffman 1981, 34–35.

62 muistuttavia käytäntöjä.⁶⁵ Esimerkiksi Konstanzissa jokaisella seurakunnalla oli oma köyhäinhoitorahasto (*Raite*), joka toimi raadin valvonnassa ja pyrki jakamaan saamansa lahjoitusvarat tasapuolisesti seurakunnan köyhille.⁶⁶ Myös Ypernessä oli kullakin seurakunnalla oma köyhäinhoitorahasto.⁶⁷ Lillessä taas vuonna 1506 perustettu »yhteinen kukkaro» (*bourse commune*) valvoi kaikkien apua antavien rahastojen ja hospitaalien taloutta. Emme kuitenkaan tiedä, missä määrin Wittenbergissä oltiin selvillä tällaisista järjestelyistä. Monet Wittenbergin uuden järjestyksen yksityiskohdat saattavat perustua muualla jo aikaisemmin esitettyihin ja ehkä kokeiltuihinkin ajatuksiin.

Wittenbergin reformin liikkeelle paneva voima oli kuitenkin Lutherin ympärille ryhmittynyt intomielisten oppineiden joukko, joka uskoi evankeliumin ratkaisevan köyhyyden synnyttämät ongelmat. Kukkarojärjestyksellä raati tuki tätä joukkoa. Siinä säädetyn rahaston kautta uudesta uskosta »pulppuava» auttamishalu voisi muuttua teoiksi. Luottamusta tähän uskoon vahvisti se, että uusi köyhäinhoitorahasto ei jäänyt kuolleeksi kirjaimeksi, vaan alkoi vuoden 1521 kuluessa todella toimia.⁶⁸ Lutherin sanomaa oli nyt sovellettu yhden kaupungin köyhäinhoitoon. Rahaston toiminta näytti osoittavan, että se ei ollut haaveilua vaan toimi si myös käytännössä ja avaisi köyhäinhoidolle aivan uudenlaiset näkymät.

Evangelisten hyökkäys perinteisiä auttamistapoja vastaan

Vaikka Wittenbergin uusi köyhäinhoitojärjestys olikin radikaali, se osoittautui pian riittämättömäksi. Lutherin ja hänen kannatta-

---

65 Grell 1997, 45.

66 Baur 1989, 190; Kreiker 1997, 57 alav. 196.

67 Jütte 1994, 106, 112.

68 Brecht 1990, 357. Rahaston tilejä ei ole sen alkuvaiheen ajalta säilynyt. Pallas 1915a, 32.

jiensa mielestä Antikristukseksi paljastuneen paavin johtamasta kirkollisesta hierarkiasta oli sanouduttava irti. Luther uskoi, että Kristuksen paluun merkinä ylösnoussut evankeliumi vapauttaisi sen vastaanottaneet ihmiset taistelemaan oikean järjestyksen puolesta.⁶⁹ Seurakuntien toiminta oli palautettava Uuden testamentin mukaiseksi.

Myös köyhäinhoidon reformi muuttui osaksi tätä lopunajallista kirkollista vallankumousta. Lutherin julistus siitä, että ihmisen tarvitsi pelastuakseen vain uskoa Kristukseen, oli saanut laajaa vastakaikua.⁷⁰ Se antoi uudenlaiselle köyhien auttamiselle selkeältä ja vakuuttavalta tuntuvaan lähtökohdan: usko saisi kristityn tekemään todellisia hyviä tekoja. Saarnojen ja lentokirjasten välityksellä vallankumouksellinen sanoma levisi nopeasti.

Keväällä 1521 pidetyistä Wormsin valtiopäivistä lähtien Martin Luther oli Saksin vaaliruhtinaan suostumuksella järjestetyssä piilopaikassa Wartburgin linnassa. Kirkollisen toiminnan ja koko elämän puhdistaminen Jumalan sanan mukaiseksi jäi siksi hänen kannattajiensa tehtäväksi. Kaikki siihen ryhtyneet Wittenbergin oppineet eivät nähneet syntyneitä tilannetta samanlaisessa lopunajallisessa valossa kuin Luther. Niinpä *Andreas Karlstadt* piti tapahtumia vain oikean uskon ja harhaopin välisenä taisteluna.⁷¹ Koska kaikki kuitenkin olivat yhtä mieltä siitä, että Jumalan sanan vastaisina pidetyt epäkohdat oli korjattava kirkon johtoa enää kuuntelematta, ei tällaisilla näkemyseroilla ollut köyhäinhoidon kannalta merkitystä. Ei kestänyt kauan ennen kuin vanha ja uusi näkemys köyhyydestä törmäsivät yhteen.

Perinteet alkavat murtua

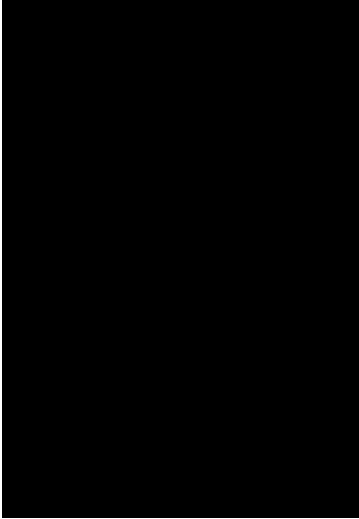
Vallankumouksellinen murros näkyi ensin veljeskuntien toiminnassa. Wittenbergissä oli kaupungin kokoon nähden paljon veljes-

69 Lähemmin *Arffman* 2004, 226–229.

70 Lutherin sanoman suosion syistä *Arffman* 2004, 69–70.

71 *Bubenheimer* 1977, 169.

Kuva 6 Luther Pyhän Hengen kirkastamana lopun ajan opettajana. Hans Baldung Grienin kuparipiirros vuodelta 1521.

kuntia.⁷² Monet niistä säilyttivät omaisuuttaan kaupunginkirkossa olleissa arkuissa.⁷³ Muutamien tilit ovat osittain säilyneet, ja niistä ilmenee, että Lutherin sanoman nostattama innostus vaikutti jo kesällä 1521 joidenkin veljeskuntien toimintaan. Niinpä wittenbergiläisten »Rakkaan Rouvan» (eli Pyhän Marian) veljeskunta ei enää kokoontunut 2.7. perinteisesti järjestetyille veljesluelle, vaan päätti käyttää siihen tarkoitettut varat lähinnä koulun ja köyhien hyväksi.⁷⁴ Myös Pyhän Sebastianin veljeskunnan tileissä näkyy kesästä 1521 lähtien samanlainen entisen käytännön murtuminen.⁷⁵

Mikä sai ainakin jotkut wittenbergiläiset luopumaan veljeskuntansa perinteisestä juhlasta ja hyväksymään vaivalla kerättyjen

72 Lähemmin *Oehmig* 1988, 235–238.

73 *Müller* 1915, 11.

74 Pyhän Marian veljeskunnan tilit vuosilta 1513–1514 ja 1521–1522, *Müller* 1911, 5–9.

75 Pyhän Sebastianin veljeskunnan tilit vuosilta 1518–1519 ja 1521–1522, *Müller* 1911, 9–12.

varojen käyttämisen toisten ihmisten hyväksi? Tähän kysymykseen eivät niukat lähteet anna valoa. Siihen voi tietysti vastata viittaamalla Lutherin ja todennäköisesti muidenkin saarnaajien purevaan kritiikkiin veljeskuntien riehakkaita juhlia kohtaan. Tämä vastaus ei kuitenkaan riitä. Lutherin saarnatkaan eivät aina tehonneet.

Vastausta voi etsiä myös Wittenbergiin kesällä 1521 syntymässä olleesta vallankumouksellisesta ilmapiiristä. Paavin leimaaminen Antikristukseksi, Lutherin salaperäinen katoaminen ja usko lopun läheisyyteen epäilemättä kuohuttivat ihmisten mieltä. Lisäksi Lutherin rohkea hyökkäys paavia vastaan oli nostanut hänet »kansallisen», jyrkästi paavin vastaisen mielipiteen sankariksi. Saarnaajansa mukana myös muut wittenbergiläiset olivat joutuneet tapahtumien keskipisteeseen. Elben varren pikkukaupunki oli noussut itsensä Rooman uhmaajaksi ja lopunajan kristikunnan tiennäyttäjäksi. Mitä joidenkin juhlien menettäminen sen rinnalla merkitsi?

Silti tämäkään vastaus tuskin yksinään riittää. Ainakin muutamien veljeskuntien toiminnassa näkyvä murros tulee ymmärrettäväksi vasta, jos niiden jäsenet uskoivat saavansa menetettyjen etujen tilalle jotakin parempaa. Luther ei ollutkaan pelkästään arvostellut veljeskuntien toimintaa. Hän oli myös vaatinut yhden ainoan, kaikkia kaupunkilaisia koskevan avustusjärjestelmän luomista. Wittenbergin uusi »kukkaro» näytti jo kesällä 1521 tarjoavan toimeentulosta huolissaan olevalle käsityöläiselle tai pieneläjälle varmemman turvan kuin veljeskunnat.

Rahan sijasta kiviä

Lauantaina 6.10. Wittenbergiin saapui tavanomaiselle käynnille muuan hospitaaleja ylläpitävän antoniittojen sääntökunnan jäsen. Antoniittojen lähin varsinainen järjestöalo oli Lichtenbergissä Prettinin lähellä. Sääntökunnalla oli kuitenkin myös Wittenbergissä oma talo ja sen yhteydessä kappeli. Kun antoniitan avustajat soittokelloa kilistään pyysivät almuja, he saivat pian peräänsä

66 vihaisia opiskelijoita. Kohta antoniitan päälle lensi jo katujätteitä ja kiviä. Kun tämä sunnuntaina oli pitämässä saarnaa – ilmeisesti antoniittojen omassa kappelissa – opiskelijat häiritsivät sitä voimallisesti. Yksi heistä huusi, että antoniitta saisi kilistää kauan kelloaan ennen kuin hän antaisi penniäkään!⁷⁶ Kaikesta päätellen antoniittaveljen matka Wittenbergiin epäonnistuikin täydellisesti.

Opiskelijoiden kiihkeään reaktioon on saattanut vaikuttaa se, että antoniittojen keräyksen kaltainen toiminta oli jo kielletty edellisenä talvena hyväksytyssä Kukkarojärjestyksessä. Opiskelijat vain halusivat varmistaa, että kieltoa myös noudatettiin. Lisäksi antoniitat olivat saattaneet itsensä huonoon huutoon. Usein aatelista syntyperää olleet antoniittaveljet olivat jättäneet käytännön sairaanhoitotyön maallikkoavustajille ja elivät itse aatelismiesten tavoin. Sääntökunnan jäseniä kutsuttiinkin yleisesti antoniittaherroiksi. Almujen pyytämisen ja antoniittaherrojen turvatun, mukavan elämän välillä oli syvä ristiriita, joka ei jäänyt ihmisiltä huomaamatta. Wittenbergin vallankumouksellisessa ilmapiiirissä antoniittojen aiemmin siedetty toiminta tuntui sietämättömältä epäkohdalta.

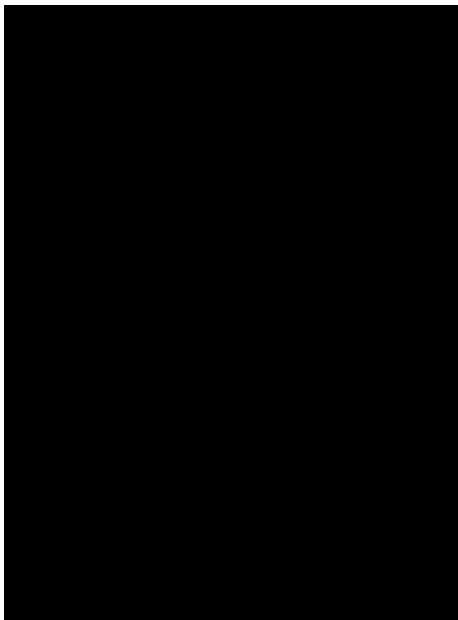
Altarisäätiön varoja köyhille?

Marraskuun alussa lähetti joukko linnankirkossa toimineen Kaikkien pyhien alttarisäätiön kaniikkeja vaaliruhtinaalle pitkäkhön kirjeen. Sen mukaan alttarisäätiön kapitulissa oli ehdotettu, että eräs avoimeksi tullut apulaispapin (vikaarin) virka olisi jätetty täyttämättä ja siihen kuuluvat tulot annettu köyhille. Esityksen tekijän tai tekijöiden mukaan vaaliruhtinaallakaan ei olisi ollut mitään tällaista järjestelyä vastaan.⁷⁷ Kirjeessä ei mainittu esityk-

---

76 Gregor Brück Saksin vaaliruhtinaalle 8.10.1521, *Müller* 1911, 20: ey, wie wol thut dir das klingellenn, du must langhe klingenn, ehr ich dir eynen pfening geben werde.

77 Uudistuksia vastustavat kaniikit vaaliruhtinaalle 4.11.1521, *Müller* 1911, 65: Es ist auch am nechstuorgangenem tag jn unsserm Capitel vorgeschlagen, Das

Kuva 7 Antoniittaherra. Lutherin vuonna 1526 julkaisemasta kuvitetusta kirjasesta *Paavius kaikkine jäsenineen esitettyinä ja kuvattuna*.

sen tekijää. Osa alttarisäätiön papeista sen uudesta johtajasta (rovastista) *Justus Jonaksesta* alkaen kannatti Lutheria tai ainakin suhtautui reformeihin myönteisesti. Siksi kirjeen lähettäjät vetosivat vaaliruhtinaaseen, jotta vikaarin virka täytettäisiin sääntöjen mukaisesti.

Kaikkien pyhien alttarisäätiö huolehti vaaliruhtinaan kokoomasta suuresta pyhänjäännöskokoelmasta. Myös köyhien auttaminen oli vanhastaan kuulunut sen tehtäviin. Esimerkiksi osa vaaliruhtinaan vuonna 1506 tekemän suuren lahjoituksen tuotosta oli määrä käyttää almujen jakamiseen.⁷⁸ Alttarisäätiön jumalanpalvelus reliikkeineen kuului näin yhteen köyhien auttamisen kanssa

---

es velleicht gut were vnd e. kf. g. nicht zu widder, Das die zcinsse ethwan ern Urbans selligen vicarei armen leuthen zugewendt wurden etc; *Müller* 1915, 112–113.

78 *Rotzoll* 1969, [84].

68 ja tuki sitä. Sen sijaan Lutherin kannattajien ajatusmaailmassa perinteinen jumalanpalveluselämä ja oikeasta uskosta syntyvä köyhien auttaminen olivat eriytyneet toisensa pois sulkeviksi vaihtoehtoiksi.⁷⁹ Alttarisäätiötä vaadittiin valitsemaan jompikumpi näistä vaihtoehtoista.

Kirjeestä ei ilmene, miten vikariaatin tulot olisi esityksen mukaan käytetty köyhien hyväksi. Tarjolla oli lähinnä kaksi mahdollisuutta: alttarisäätiö olisi voinut jakaa ne perinteiseen tapaan almuina tai lahjoittaa ne raadin edellisenä talvena perustamaan köyhäinhoitorahastoon. Luultavasti esityksen tekijät tarkoittivat jälkimmäistä vaihtoehtoa. Halu tukea Lutheria näyttää nimittäin kanavoituneen rahastolle annetuiksi lahjoituksiksi. Lutherin kannattajat eivät ainoastaan vastustaneet vääränlaista jumalanpalvelusta ja yksityismessuja,⁸⁰ vaan halusivat rahastoon antamallaan lahjoituksilla myös osoittaa, mikä oli oikeaa Kristukselle uhraamista. *Felix Ulsenius* -nimisen opiskelijan *Wolfgang Capitolle* juuri marraskuussa 1521 lähettämästä kirjeestä näkyy, millainen innostus köyhien auttamista kohtaan Wittenbergissä oli jo virinnyt:

Näkisitpä, miten raadin herra Martinin neuvosta perustaman rahaston varat, joilla autetaan köyhiä, jatkuvasti lisääntyvät. Sillä sen, mitä he aikaisemmin käyttivät alttareiden ja vigilioiden kustantamiseen, he nyt antavat siihen. Oi apostolista tekoa! Wittenbergiläisten sydämissä palaa nyt hehkuva rakkaus Jumalaan ja lähimmäiseen niin, että he

---

79 Erinomainen esimerkki tästä on Lutherin Ambrosius Catharinukselle keväällä kirjoittama vastaus, jossa hän oli asettanut vastakkain reliikkiennustamisen ja siihen liittyvät pyhiinvaellukset sekä lähimmäisistä huolehtimisen (*WA* 7, 735,27–736,7); *Hirvonen* 2004, 368.

80 Yksityismessu-käsite tarkoittaa sellaisia yksittäisten ihmisten tai yhteisöjen kustantamia messuja, jotka pappi tavallisesti toimitti yksinään, ilman seurakuntalaisia ja rukoillen lahjoittajien nimeämien ihmisten puolesta. Suurin osa yksityismessuista oli sielunmessuja, joiden yhteydessä rukoiltiin tietyn vainajan puolesta.

iloitsisivat suuresti, vaikka joutuisivat kärsimään mitä tahansa Kristuksen totuuden tähden.⁸¹

Vaaliruhtinaan puoleen kääntyneet kaniikit puolestaan tulkitisivat vikariaatin tulojen antamisen köyhille perinteiseksi almujen jakamiseksi. Kaniikkien mielestä sellainen antaminen oli kristillistä ja kuului pelastukseen.⁸² Kysymyksessä olevan vikariaatin tulot perustuivat kuitenkin edesmenneen ruhtinaan testamenttilahjoitukseen. Sen tekijä oli halunnut lahjoituksellaan turvata yhden papin toimeentulon. Oli muistettava, että jos vikaari olisi joutunut elämään ilman näitä tuloja, hän olisi ollut todella köyhä ihminen.⁸³

Virkaan nimitettiin testamentin mukaisesti uusi pappi. Kuten odottaa sopii, »evangeliset»⁸⁴ olivat tähän ratkaisuun tyytymättömiä ja toivoivat edelleen, että vaaliruhtinas suostuisi sielunmessujen lopettamiseen ja papiston määrän supistamiseen.⁸⁵

Vaatus veljeskuntien lakkauttamisesta

Saksin vaaliruhtinaalle lähettämässään kirjeessä kaniikit valittivat myös siitä, että Wittenbergin raati oli painostanut alttarisäätiötä suostumaan kaupunginkirkon yhteydessä toimivien veljeskuntien lakkauttamiseen.⁸⁶ Kaniikkien kannanotosta ilmenee, että vaatimus koski etenkin sellaisia veljeskuntia, jotka saivat testamentti-

81 Felix Ulsenius Wolfgang Capitolle 30.11.1521, *Müller* 1911, 72.

82 *Müller* 1911, 65: Wir wissen, das es ein christlich vnd ssere ein heilsam ding ist, armen leuthen almussen zugeben.

83 *Müller* 1911, 65: Achten es dofur, Das ein vnbelehnter priester ein gantz arm mentzsch sei.

84 Käytän nimityksiä evangeliset ja evankelinen liike tutkimuksessa yleistyneeseen tapaan Lutherin kannattajista suunnilleen vuoteen 1525 saakka. Evankelinen liike hajosi tällöin useisiin suuntauksiin. Sen jälkeistä aikaa käsitellessäni käytän Lutherin kannattajista nimitystä luterilaiset.

85 Lorenz Schlamau vaaliruhtinaalle 14.11.1521, *Müller* 1911, 214–215.

86 *Müller* 1911, 64: Es hat auch der Rath von vns begert, zu bewilligen, die Bruderschaften, sso in der Pfarckirchen gestiftt, abzuthun.

70 lahjoitusten tuotosta säännöllisiä tuloja ja käyttivät niitä sielunmessujen rahoittamiseen. Asia koski myös alttarisäätiötä, koska Wittenbergin kaupunkiseurakunta toimi sen alaisena.

Reformejä vastustavat kaniikit torjuivat raadin vaatimuksen vedoten siihen, että alttarisäätiöllä ei ollut oikeutta muuttaa testamenteissa säädettyä omaisuuden käyttötarkoitusta. Lisäksi Wittenbergissä riehui rutto. Veljeskuntien lakkauttamisessa sen aikana ei olisi mitään järkeä. Niiden yhtenä velvollisuutena nimittäin oli huolehtia ruttoon kuolleiden jäsentensä hautaamisesta. Se oli välttämätöntä ja sellainen tehtävä, johon kukaan ei mielellään ryhtynyt. Kaniikkien käsityksen mukaan raati aikoi käyttää veljeskuntien testamenttituloista saamat varat hospitaalın ylläpitoon.⁸⁷ Heidän mielestään tämä oli kuitenkin tarpeetonta, koska hospitaalilla oli jo ennestäänkin riittävästi tuloja.

Kaniikkien kirjeestä näkyy, että sen lähettäjäät olivat jäämässä syrjään tapahtumista. He eivät edes olleet täysin selvillä evankelisten ajatuksista. Wittenbergin raati tuskin pyrki jo ennestäänkin vakaalla pohjalla olevien hospitaalien talouden kohentamiseen veljeskuntien tulojen avulla. On ilmeistä, että sen tarkoituksena oli ennen kaikkea lopettaa sielunmessut ja saada veljeskuntien niihin käyttämät varat yhteiseen köyhäinhuolto-rahastoon.⁸⁸

Joulukuun puolivälissä evankeliset jättivät Wittenbergin seurakunnan nimissä raadille esityksen niistä reformeista, joihin heidän mielestään oli välttämättä ryhdyttävä.⁸⁹ Kolmannessa, messun muuttamista koskevassa kohdassa mainittiin myös veljeskuntien

---

87 *Müller* 1911, 65: Meynen villeicht, solcher bruderschafft einkommen in das hospital zu ordnen,... Jostakin syystä kaniikit puhuivat vain yhdestä hospitaalista, vaikka Wittenbergissä oli niitä kaksi.

88 Vrt. *Müller* 1915, 110–112 ja *Pallas* 1916, 10.

89 Tuntemattoman kirjoittajan tiedotus Wittenbergistä pian 6.1.1522 jälkeen, *Müller* 1911, 161: Die artickel seyn von einer gemayn zu Wittenberg dem Rath fu(e)rgehalten, dapey zu pleiben, jrr hab vnd gut, leib vnd leben daru(e)ber zu lassen etc.

lakkauttaminen.⁹⁰ Asiyhteys osoittaa, että esityksen tekijät tar-
koittivat jälleen ennen muuta veljeskuntien kuolleiden jäsentensä
puolesta kustantamien sielunmessujen lopettamista.⁹¹

Augustinolaiset taistelun keskellä

Myös Wittenbergin kerjäläisveljet alkoivat kesästä 1521 lähtien arvioida uudelleen omia yhteisöjään. Syksyllä evankelisten piiris-
sä oli jo syntynyt vakaumus, että munkkilupaukset eivät sitoneet evankeliumin oikein ymmärtänyttä ihmistä. Kerjäläisveljillä oli siis oikeus erota sääntökunnastaan.⁹²

Viimeistään loka-marraskuun vaihteessa ensimmäiset augustinolaisveljet jättivät omavaltaisesti luostarinsa. *Gabriel Zwilling* yllytti saarnoissaan muitakin veljiä lähtemään uudelle tielle ja kielsi ihmisiä antamasta mitään kerjäläisveljille. Alttarisäätiön kaniikkien mukaan Zwillingin tarkoituksena oli murtaa kerjäläisveljestöjen wittenbergiläisten yhteisöjen toimeentulon perusta ja saada ne hajoamaan.⁹³

Augustinolaisyhteisön johtaja, prior *Konrad Helt* epäroi kuitenkin kirkolliseen vallankumoukseen liittymistä.⁹⁴ Vaaliruhtinaalle 12.11. lähettämässään kirjeessä hän kuvasi, miten kerjäläisveljestöjen käsitys kristittyinä elämisestä oli luostarissa pidetyissä saarnoissa käännetty pääläelleen. Niiden mukaan kerjäläisveljenä eläminen ei ollutkaan Kristuksen seuraamista, vaan paholaisen omaksi antautumista. Yksikään veljestön pukua käyttävä ja luostarissa

90 *Müller* 1911, 161–162: Der dritt, abzuthun Requiem, bequenckniss, vigilien, bru(e)derschafft, hochzeitmessen, votiuemessen aus dem grund, das die mess nymants nutz ist den dem, ders ist vnd trinkt sein fleisch vnd plut nach laut Christi worts.

91 Näin jo *Müller* 1911, 162 alav. 1.

92 Kerjäläisveljestöistä ja munkkilupausten sitovuudesta käydystä väittelystä lähemmin *Arffman* 1985, 19–20.

93 Evankelista liikettä vastustavat kaniikit vaaliruhtinaalle 4.11.1521, *Müller* 1911, 59.

94 *Heltistä* lähemmin *Müller* 1911, 284–288.

72 pysyvä veli ei voinut tulla autuaaksi. Siksi augustinolaisuostari oli hävitettävä niin, että siitä ei jäisi kiveä kiven päälle.⁹⁵

Kiihkeillä saarnoilla oli vaikutusta: marraskuun 12. päivään mennessä oli jo kolmetoista augustinolaisveljeä lähtenyt luvatta luostarista ja luopunut veljestön elämäntavasta. Jäljelle jääneitä augustinolaisveljiä ivattiin ja uhkailtiin. He pelkäsivät evankelisten hyökkäävän luostariin ja lopettavan sen toiminnan väkivalloin. Helt pyysi siksi vaaliruhtinasta suojelemaan yhteisöä.⁹⁶

Fransiskaanit hyökkäyksen kohteena

Edes kaikki Wittenbergin fransiskaanit eivät torjuneet evankelisten sanomaa. Alttarisäätiön kaniikkien vaaliruhtinaalle 4.11. lähettämän kirjeen mukaan myös yksi fransiskaaniveli oli omaksunut uudet ajatukset ja lähtenyt luvatta luostaristaan. Fransiskaanit pitivät kuitenkin kiinni omasta kristinuskon tulkinnastaan päättäväisemmin kuin augustinolaiset. Tämän vuoksi evankelisten ja fransiskaanien välille kasvoi avoin vihamielisyys.

Joulukuun 4. päivänä fransiskaanien kirkon eteen tuli joukko evankelisia opiskelijoita. He pilkkasivat fransiskaaniveljiä ja jättivät ovelle vaatimuksen tai uhkauksen, joka todennäköisesti liittyi sielunmessujen lopettamiseen.⁹⁷ Kuukautta myöhemmän tiedonannon mukaan opiskelijat eivät tyytyneet pelkkiin sanoihin, vaan tunkeutuivat luostarikirkkoon ja melkein hajottivat yhden alttarin.⁹⁸ Luostarin papit uskalsivat koko päivänä toimittaa vain yhden messun. Wittenbergin raadin vaaliruhtinaalle seuraavana

---

95 *Müller* 1911, 68: Vnd wu si, also gespot, nit auss wollen gen, sol man si mit gewalth ausstreibenn Vnnd das gepeie der closter also zerprechen vnnd zerstren, das man nit, ob ein steck von ein kloster do sey gestandenn, mercken mug.

96 *Müller* 1911, 67–68.

97 Wittenbergin raati Saksin vaaliruhtinaalle 5.12.1521, *Müller* 1911, 77.

98 Anonyymi (todennäköisesti Ambrosius Wilkenin kirjoittama) tiedotus Wittenbergistä pian 6.1.1522 jälkeen, *Müller* 1911, 152–153: hetten ein altar, von Holtzwerck gemacht, vast gar eingerissen.

päivänä lähettämän kirjeen sanonta viittaa siihen, että opiskelijat olivat vaatineet fransiskaaneja luopumaan kaikista muista paitsi yhdestä päivittäisestä messusta.⁹⁹

Toisaalta tähän vaatimukseen suostuminen ei näytä riittäneen opiskelijoille. Wittenberg kuohui, ja fransiskaanien korviin kantautuneiden puheiden mukaan evankeliset aikoivat hyökätä yöllä luostariin. Tämän vuoksi he pyysivät raadin suojelusta, ja se järjestikin luostarin vartioinnin.¹⁰⁰ Vaikka fransiskaanit toimittivat tämän jälkeen päivittäin enää vain yhden messun,¹⁰¹ Wittenbergissä liikkui edelleen huhuja, joiden mukaan opiskelijat aikovat sulkea fransiskaanien luostarin väkivalloin ja jopa tappaa perinteisistä messuista kiinni pitävät veljet.¹⁰² Tällaisia uhkailuja ei kannattanut sivuuttaa kovin keveästi, sillä kaupunginkirkossakin oli sielunmessut lopetettu raahaamalla messua toimittava pappi alttarilta. Raadin tietojen mukaan opiskelijoilla oli ollut mukanaan veitsiä ja he olivat viskelleet kiviä.¹⁰³ Lisäksi vaaliruhtinasta kohtaan tunnettu pelkokaan ei ollut estänyt heitä särkemästä alttarisäätiön pappien asuntojen ikkunoita.¹⁰⁴

Varsinkin ajatus fransiskaanihuostarin sulkemisesta väkivalloin viittaa siihen, että Lutherin sanomasta innostuneet opiskelijat näkivät fransiskaaniyhdistyksen evankelisen liikkeen tiellä olevana esteenä, josta kerta kaikkiaan oli päästävä eroon. Tässä suhteessa on

99 Müller 1911, 78: vnd dorffen nicht mher dan eyne messes haltenn.

100 Wittenbergin raati vaaliruhtinaalle 5.12.1521, Müller 1911, 78.

101 Tuntemattoman kirjoittajan tiedotus Wittenbergistä pian 6.1.1522 jälkeen, Müller 1911, 152–153.

102 Hermann Mühlport pormestari Hermann Mühlportille 10.12.1521, Fabian 1914, 27–28. Kerjäläisveljestöjen vastainen ilmapiiri näkyy selvästi myös Johannes Dölschin vaaliruhtinaalle 13.12. lähettämästä kirjeestä, jossa Dölsch kuvasi evankelisia saarnoja ja niissä neuvottua toimintaa (Müller 1911, 101): den monichen nichts geben, sye widder horen, nach sehen, auss den clostern trieben.

103 Wittenbergin raati Saksin vaaliruhtinaalle 3.12.1521, Müller 1911, 73.

104 Tuntemattoman kirjoittajan tiedotus Wittenbergistä pian 6.1.1522 jälkeen, Müller 1911, 153.

74 mielenkiintoista, että Saksin herttua *Yrjön* vaaliruhtinaalle lähettämän kirjeen mukaan evankeliset olivat – ilmeisesti joulukuun 4. päivän levottomuuksien aikana – lyöneet poikki fransiskaani-luostarissa olleen Franciscus Assisilaista esittäneen veistoksen pään.¹⁰⁵ Kaksi radikaalia, mutta aivan erilaista kristinuskon tulkintaa ja näkemystä köyhyydestä törmäsi yhteen.

Augustinolaiset hyväksyvät uuden näkemyksen

Priori Helt oli jo marraskuun puolivälissä pyytänyt vaaliruhtinasta joko palauttamaan augustinolaisluostarista karanneet veljet takaisin luostariin tai ainakin karkottamaan heidät Wittenbergistä.¹⁰⁶ Mitään ei kuitenkaan tapahtunut. Augustinolaisyhteisön hajoaminen sai jatkoa.¹⁰⁷ Lisäksi ainakin Erfurtin augustinolaisluostari – Lutherin alkuperäinen yhteisö – oli menettänyt paljon veljiä. Saksin reformikongregaatio, johon Wittenbergin ja Erfurtin augustinolaiset kuuluivat, oli joutunut vaikeaan kriisiin. Sen johtaja, vikaari *Wenzeslaus Link* kutsui siksi kongregaation edustajat ylimääräiseen kokoukseen (kapituliin) Wittenbergiin loppiaiseksi 1522.

Jo ennen tätä hätäkokousta Luther kehotti kirjeitse Linkiä toimimaan evankeliumin mukaisesti: sen ymmärtäneiden veljien oli sallittava erota veljestöstä. Itse Luther sen sijaan aikoi pysyä augustinolaisveljenä »jollei maailma muuttuisi toisenlaiseksi».¹⁰⁸

Kokoukseen saapui vain vähän veljiä. Monet toivoivat, että kongregaation tilannetta käsiteltäisiin helluntaiksi jo aikaisemmin sovituissa kapitulissa. Lutherin vastustajat tai häneen kriittisesti suhtautuvat jäivät saapumatta.¹⁰⁹ Evankeliset pystyivät sik-

---

105 Lähemmin *Bubenheimer* 1985, 165.

106 Konrad Helt vaaliruhtinaalle 12.11.1521, *Müller* 1911, 68–69.

107 Tuntemattoman kirjoittajan tiedotus Wittenbergistä pian 6.1.1522 jälkeen, *Müller* 1911, 160.

108 Luther Wenzeslaus Linkille 18.12.1521, *WA Br* 2, 415: nam et ego in habitu et ritu isto manebo, nisi mundus alius fiat.

109 Kaspar Güttel Georg Phil.[ippi?]lle 8.1.1522, *Müller* 1911, 167; *Brecht* 1986, 34.

si saamaan kantansa läpi ilman soraääniä. Kapitulin teologiseksi neuvonantajaksi oli pyydetty Lutherin nuori luottomies *Philipp Melanchthon*, vaikka tämä ei edes kuulunut augustinolaisiin. Kokouksen päätökset julkaistiin vielä radikaalimmassa muodossa myös lentolehtisenä, jonka teksti lienee peräisin Melanchthonin kynästä.

Wittenbergiin kokoontuneet augustinolaisveljet leimasivat oman perinteensä ja elämäntapansa »turmeltuneeksi tekopyhydeksi» sekä ilmoittivat koettavansa päästä siitä eroon »evangelisen ja kristillisen vapauden» avulla ja oikealla tavalla. He käänsivät aikaisemman käsityksensä Kristuksen seuraamisesta päälaelleen ja antoivat ymmärtää, että »täydellisempi» tapa elää Kristukselle löytyikin askeettisen yhteisön ulkopuolelta. Ne veljet, jotka halusivat lähteä toteuttamaan sitä, olivat vapaita tekemään niin.¹¹⁰

Koska kaikki veljet eivät ainakaan heti halunneet tai voineet sa-noutua irti sääntökunnasta, kokous yritti myös määrittellä, miten tällaiset veljet »turmeltuneen tekopyhyden» hylättyään voisivat edelleen elää yhteisönä »evangeliumin opin puhtauden mukaisesti».¹¹¹ Kerjääminen sekä tulojen hankkiminen sielunmessujen avulla tai muilla vastaavilla keinoilla oli »itsekkyyden ja synnin palvelemista». Siksi sellaisesta oli luovuttava ainakin siinä määrin kuin inhimillinen heikkous sen salli.¹¹² Suurelle yleisölle tarkoitetun lentolehtisen mukaan kerjääminen kiellettiin Paavaliin vedoten vielä yksiselitteisemmin.¹¹³ Sen sijaan luostareissa oli va-littava jotkut veljet opettamaan Jumalan sanaa. Toisten taas oli huolehdittava yhteisön toimeentulosta ruumiillisista työtä tekemäl-

---

110 *Müller* 1911, 148: Si qui vero perfectiori modo Christo cupiant vivere, salvum sit et liberum; Kaspar Güttel Georg Phil.[ippi?]lle 8.1.1522, *Müller* 1911, 167–168.

111 *Müller* 1911, 148: Quatenus ii, qui nobiscum vivere, deserto corrupto vitae nostrae fuco, secundum puritatem Evangelicae doctrinae velint, possint.

112 *Müller* 1911, 148.

113 *Müller* 1911, 150: Mendicitatem interdicimus, quam toties vetuit scriptura, i. Thess. iii (tarkoitettu kohta on 1. Tess. 4:11); Ks. myös Kaspar Güttel Georg Phil.[ippi?]lle 8.1.1522, *Müller* 1911, 168.

76 lä. Lentokirjasessa tätä työnjakoa perusteltiin Melanchthonille tyypilliseen tapaan viittaamalla vanhaan kirkkoon: se oli vanhoissa luostareissa noudatettu käytäntö.¹¹⁴ Luostareihin ainakin toistaiseksi jäävien augustinolaisten oli siis pyrittävä palaamaan kerjäläisveljestöjä vanhempaan käytäntöön ja otettava esikuvakseen vanhan kirkon luostarit.

Augustinolaisten kapitulin päätökset olivat evankeliselle liikkeelle suuri voitto. Siksi Justus Jonas toivoi *Johannes Langille* Erfurtiin lähettämässään kirjeessä, että tietoa niistä levitettäisiin mahdollisimman laajalti ja että myös muut kerjäläisveljestöt – Jonas mainitsi erityisesti fransiskaanit ja dominikaanit – saisivat niistä ajateltavaa.¹¹⁵

Wittenbergin evankeliset olivat tammikuuhun 1522 mennessä onnistuneet murtamaan monet kirkolliset käytännöt ja rakenteet. Oikean elämän ja tehokkaan köyhäinhoidon vaatimus oli tukenut tätä kirkollista vallankumousta. Minnepäin liike nyt etenisi? Tyytyisivätkö vallankumoukselliset entisen repimiseen ja jo toimivaan köyhäinhoitorahastoon?

Auttaminen seurakunnan yhteisen rahaston tehtäväksi?

Joulukuussa 1521 Wittenbergissä oli liikkunut puolijulkisia tietoja, joiden mukaan Luther oli käydessään salaa kaupungissa neuvonut välikäsien kautta vaaliruhtinasta siirtämään kaiken kirkollisen omaisuuden – myös linnankirkon pyhäinjäännöskokoelman kultaiset ja hopeiset kalleudet – yhteiseen »arkkuun» (*Kasten*), toisin sanoen rahastoon, josta sitä olisi käytetty niin koko kaupunkiyhteisön kuin köyhienkin hyväksi.¹¹⁶ Wittenbergissä vieläpä

---

114 Müller 1911, 150: quae forma fuit veterum monasteriorum.

115 Justus Jonas Johannes Langille 8.1.1522, Müller 1911, 165.

116 Tuntemattoman kirjoittajan tiedotus Wittenbergistä pian 6.1.1522 jälkeen, Müller 1911, 159–160: darmit den Fu(e)rsten treulich gerathen, er soll

kerrottiin, että Luther oli tehostanut neuvoaan uhkauksella: jos alamaisesti (*treulich*) annettu neuvo ei tuottaisi tulosta, omatunto pakottaisi hänet kirjoittamaan vaaliruhtinasta vastaan. Vuosisatoihin ei nimittäin yksikään ruhtinas ollut langennut sellaiseen epäjumalanpalvelukseen kuin pyhänjäännöskokoelmaansa kartuttanut Fredrik Viisas!¹¹⁷ Vaikka nämä tiedot perustuvat kirjoittajan kuulemiin puheisiin, Lutherin sanomaksi kerrottu vastaa painotuksiltaan hänen ajatus- ja esitystapaansa.

Lutherin neuvoista huolimatta vaaliruhtinas ei halunnut liittyä tällaisiin hankkeisiin. Sen sijaan evankelisten pappien ympärille syntynyt kansanliike levisi useisiin muihin vaaliruhtinaskunnan kaupunkeihin. Pyhän Hengen veljet, antoniitat ja *Pyhän Valentinuksen* nimessä almuja pyytäneet ihmiset joutuivat lähtemään niistäkin tyhjin käsin tai jopa kivisateessa.¹¹⁸ Kirkollisen vallankumouksen aalto kasvoi. Tärkeintä oli kuitenkin se, että kansanliike pystyi saamaan Wittenbergin raadin puolelleen. Se asettui evankelisten taakse ja ryhtyi toteuttamaan heidän ohjelmaansa.

Wittenbergin kaupunkijärjestys

Andreas Karlstadtin johdolla kirjoitettiin aivan uudenlainen kaupunkijärjestys, jonka raati hyväksyi 24. 1. 1522.¹¹⁹ Siinä käsiteltiin kolmea asiaa: messun palauttamista oikeaan muotoon, renessanssin uusien moraalivaatimusten soveltamista käytäntöön (ennen

---

alls Heylthum zusammen in ein kasten schu(e)tten vnd das golt vnd sylber gemayner stat vnd armen hauffen zum Nutz vnd fu(e)rderung wenden vnd keren.

117 Em. tiedotus, *Müller* 1911, 160.

118 Eberhard von Thornin tiedonanto [Zeitista] Tegernseen luostariin viimeistään 12.1.1522, *Schottenloher* 1925, 88: Item in etlichen Steten, als nemlich Wittenberg, Eyllenberg, Dorigey, Allenberg haben sie die potschafften oder Samler, als des heiligen geysts, auch Anthonier und Valentin, nicht mer geben wellen, oder an etlichen ortten mit kot und stain auß der stat belayt. Pyhää Valentinusta eli Velteniä pidettiin epileptikkojen ja raajarikkoisten suojeleuspyhimyksenä, jonka esirukouksiin vedoten näillä oli tapana pyytää almuja.

119 Tästä myös *Müller* 1915, 120–121.

78 muuta bordellien sulkemista)¹²⁰ sekä seurakunnan talouden ja sen osana myös köyhäinhoidon järjestämistä uudentalaiselle pohjalle. Järjestys on säilynyt käsikirjoituksena. Lisäksi se tunnetaan myös kahtena tekstiltään samanlaisena painoksena. Niiden teksti on käsikirjoitusta jonkin verran laajempi ja todennäköisesti myöhempi versio.¹²¹

Järjestyksen valmistelu ja hyväksyminen tammikuussa viittaa (samoin kuin vuotta aikaisemmin tehty vastaavanlainen päätös) siihen, että sitä oli tarkoitus päästä toteuttamaan kaupunginhallinnon uuden tilivuoden alusta eli 9.2. lähtien. Järjestyksen kirjoittajat olivat kuitenkin selvillä siitä, että seurakunnan toiminnan ja talouden ohjaaminen aivan uudelle pohjalle olisi vaikea tehtävä. Eihän sellaisesta ollut mitään kokemuksia. Siksi he lähtivät siitä, että uuden järjestyksen toteutuminen vaatisi joiltain osin hyvinkin pitkän ajan. Niinpä papinvirkoihin liittyneet tulot oli siirrettävä yhteiseen rahastoon vasta sitä mukaa kuin virat tulisivat avoimiksi.¹²²

Köyhäinhoidon osalta wittenbergiläiset saattoivat käyttää hyväkseen jo vuoden ajan käytössä olleesta Kukkarojärjestyksestä saatuja myönteisiä kokemuksia. Näiden kahden järjestyksen vertaaminen osoittaa kuitenkin, että Wittenbergissä oli nyt – modernien käsitteiden avulla ilmaistuna – siirrytty reformista reformaatioon. Rajoitetun, vain köyhäinhoitoa koskeneen reformin sijasta kaupunkiyhteisön koko elämä pyrittiin muuttamaan Jumalan tahdon mukaiseksi.

Uuden järjestyksen mukaan kerjääminen oli Wittenbergissä kiellettyä¹²³ ja se oli lopetettava tarpeen vaatiessa vaikka pakol-

---

120 EKO 1:1, 698.

121 Lähemmin *Sehling* 1902, 696. Järjestys on painettuna myös EKO 1:1, 597–598.

122 EKO 1:1, 697.

123 Stephan Rothin käsikirjoituksen mukaan (EKO 1:1, 697 alav. 2): Item es soll kein bettler in unser stat geliden werden; Rothin käsikirjoituksen teksti poikkesi tässä kohdassa painetuista versioista. Asiallista eroa ei kuitenkaan ollut.

la: työhön pystyvät kerjäläiset oli joko ohjattava työhön tai – jos he kieltäytyivät siitä – karkotettava kaupungista.¹²⁴ Tällä lienee tarkoitettu Wittenbergistä kotoisin olleita kerjäläisiä. Kukkarjärjestyksessähän oli jo määrätty, että vieraat kerjäläiset oli karkotettava. Myös muualta kotoisin olevien koululaisten ja opiskelijoiden oli hankittava toimeentulonsa muuten kuin kerjäämällä. Pyhänjäännösten avulla rahaa keräävien kerjäläisveljien toiminta¹²⁵ ja lahjoitusten pyytäminen kirkkojen rakentamiseen oli samoin kiellettyä.¹²⁶

Kerjäläisveljestöjen kaupungissa omistamat talot oli suljettava. Veljien oli lopetettava kerjääminen ja elätettävä itsensä joko veljestöjen omaisuuden tuottamalla tuloilla tai kättensä työllä. Lisäksi järjestyksessä todettiin, että Wittenbergin luostareiden omaisuus oli inventoitava.¹²⁷ Tällä lienee tarkoitettu lähinnä kirkkojen kulta- ja hopeaesineitä. Raati pyrki näin ottamaan kerjäläisveljestöjen talouden valvontaansa ja estämään niiden omaisuuden joutumisen väärin käsiin.

Yhteinen rahasto

Kaikki kirkolliset tulot oli ohjattava yhteiseen rahastoon, josta nyt käytettiin nimitystä yhteinen arkku (*gemainer kasten*). Ainoastaan vaaliruhtinaan omistama linnankirkko ja siellä toimiva Kaikkien pyhien alttarisäätiö jäivät uuden järjestyksen ulkopuolelle. Tällä

124 Tässä kohdassa Rothin teksti (*EKO* 1:1, 697 alav.2) erosi painetuista versioista. Rothin käsikirjoituksessa mainittiin vain kerjäläisten karkottaminen (»wu aber nit, sall man sie auss der stat jagen«). Sen sijaan painettujen versioiden mukaan työhön pystyvät kerjäläiset oli joko ohjattava työhön tai karkotettava (»sonder man sol die zu arbit treiben, oder aus der stat verweisen«).

125 Tekstissä oleva *stationirer*-käsite tarkoittaa kerjäläisveljiä, jotka kuljettivat mukanaan pyhänjäännöksiä. Jumalan uskottiin parantavan niiden äärellä rukoilevia ja veljille almuja antavia ihmisiä tai lyhentävän heidän omaistensa kärsimystä kiirastulessa.

126 *EKO* 1:1, 697. Uuden kirkon rakentaminen koetettiin usein rahoittaa osittain keräämällä sitä varten rahaa laajalla alueella.

127 *EKO* 1:1, 697: item es ist auch inventiert alles das, so die klöster jetzund bei uns habent,...

80 oli merkitystä myös köyhäinhoidon kannalta, koska alttarisäätiö jakoi köyhille säännöllisesti avustuksia.

Rahaston varoista oli maksettava seurakunnan toiminnasta ja köyhäinhoidosta aiheutuvat menot. Sen avulla oli huolehdittava vanhuuden tai sairauden vuoksi työhön kykenemättömien kerjäläisten, köyhien orpolasten, erityisesti tyttöjen, sekä muidenkin köyhien ihmisten lasten toimeentulosta. Korostamalla orvoksi jääneistä tytöistä huolehtimista järjestyksen laatijat pyrkivät estämään näiden ajautumisen prostituutioon. Lisäksi rahaston varoja oli lainattava korotta tavaroiden kysynnän tilapäisen heikkenemisen vuoksi vaikeuksiin joutuneille käsityöläisille.

Järjestyksen painetun version mukaan oli myös pyrittävä vaihtamaan korkeakorkoiset lainat lainanottajille edullisemmiksi. Kirkon koronotto-ohjeen mukaista ihannetta olisi näin ainakin jossain määrin pystytty edelleen toteuttamaan. Painetun version mukaan rahaston varoilla oli lisäksi tuettava varattomia, mutta lahjakkaita wittenbergiläisiä lapsia heidän opinnoissaan.¹²⁸

Järjestyksessä ei puhuta mitään yhteisen rahaston suhteesta vuotata aikaisemmin perustettuun köyhäinhoitorahastoon. Sen kirjoittajat lienevät pitäneet itsestään selvänä, että tarkoituksena oli laajentaa jo olemassa olevaa rahastoa.¹²⁹ Tähän viittaa sekin, että uudessa järjestyksessä ei puhuta rahaston varojen säilyttämisestä eikä tilintarkastuksesta. Vuotta aikaisemmin hyväksytyt näitä asioita koskevat määräykset katsottiin sellaisinaan riittäviksi.¹³⁰

---

128 EKO 1:1, 698.

129 Myös Christian Beyerin Hugold von Einsiedelille 25.1.1522 lähettämästä kirjeestä (*Müller* 1911, 174) saa sen kuvan, että köyhäinhoito aiottiin järjestää ennestään tunnetun, jo toimivan »kukkaron» avulla: Dye Armen sol man vorsorgen auß dem gemeynen beuttel.

130 Nikolaus Müllerin (*Müller* 1915, 104–108) mukaan tarkoituksena oli perustaa vuoden jo toimineen rahaston rinnalle aivan uusi rahasto. Hanke kuitenkin epäonnistui. Sen sijaan Lutherin ajatusten pohjalle syntynyt »kukkaro» toimi edelleen. Vuodesta 1523 lähtien sen tehtäviä laajennettiin niin, että ne lopulta käsittivät myös vuoden 1522 »karlstadilaisessa» järjestyksessä mainitut asiat. Myös Karl Pallas (1915a, 107, 1916, 10–12 ja 1924, 41) näki

Sen sijaan rahaston hallinto arvioitiin uudelleen. Uuden järjestyksen mukaan rahaston esimiehinä toimi kaksi raatimiestä, kaksi kaupunkilaisten edustajaa sekä kirjuri.¹³¹ Rahaston tehtävien laajenemisen vuoksi oli luonnollista, että kaupunginhallinnosta vastuussa oleva pormestari jäi pois kirkollisten asioiden hoitoa varten tarkoitettun rahaston hallinnosta. Rahasto säilyi kuitenkin raadin valvonnassa, koska sen esimiehistä kahden tuli olla raatimiehiä. Tällainen hallinto ei sinänsä ollut uutta, koska maallikkojen parista valitut luottamusmiehet olivat Saksan kaupungeissa vanhastaan hoitaneet seurakuntien taloutta. Yhtä luonnollista oli, että rahastosta vastaavien luottamusmiesten avuksi palkattiin kirjanpidosta ja luultavasti muustakin käytännön toiminnasta huolehtinut kirjuri.

Myös Wittenbergin veljeskunnat oli yhdistettävä yhteiseen rahastoon ja ammattikuntien (korko)tulot siirrettävä siihen.¹³² Oikeustieteen tohtori *Christian Beyer* mainitsi vaaliruhtinaan neuvokselle *Hugold von Einsiedelille* 25.1. lähettämässään kirjeessä, että Wittenbergissä toimi kaksikymmentäyksi veljeskuntaa. Nii-

---

asian samansuuntaisesti. Ajatus kahdesta rinnakkain toimineesta rahastosta on elänyt tutkimuksessa sitkeästi. Esim. *Kirstenin* (1988, 58–59) mukaan niiden yhdistyminen tapahtui 1524–1525. Müllerin ja Pallaksen tulkinta on tarpeettoman monimutkainen. Heidän tendenssinään oli vähätellä Andreas Karlstadtin merkitystä ja koettaa työntää hänen johdollaan tammikuussa 1522 luotu järjestys reformaatiohistorian merkityksettömäksi sivuepisodiksi: Luther-jäättiläisen rinnalla Karlstadt oli vain kääpiö, joka yritti häiritä todellista reformaatiota (näin *Müller* 1915, 118).

131 EKO 1:1, 697: darzu seind verordnet zwen des rats, zwen von der gemain, und ain schreiber,...

132 Stephan Rothin käsikirjoituksen mukaan järjestyksen alku kuului (EKO 1:1, 697): Ernstlich ist einhelliglich beschlossen, das all zins der gotzheüser, alle bruderscheft, und alle zins der gewerken, söllen zuhaufen geschlagen und In ain gemainen kasten gepracht werden,... Sen sijaan painetuissa – todennäköisesti myöhemmissä – versioissa veljeskuntia koskeva kohta (»alle bruderscheft») on toisessa muodossa (»all priesterschaften»). Priesterschaft-sanalla tarkoitettiin luultavasti pappien veljeskuntaa, joka oli huomattavan varakas ja kenties toimi Wittenbergissäkin merkittävänä lainantajana.

82 den osalta päätös vastasi Lutherin kesällä 1520 esittämää kantaa. Sen sijaan ammattikuntia (*gewerken*)¹³³ ei voitu lakkauttaa, koska käsityöammattien harjoittaminen oli sallittua vain niiden jäsenille. Siksi järjestyksessä vaadittiin vain niiden tulojen siirtämistä yhteiseen rahastoon.

Pakkokeinojen korostuminen

Kukkarojärjestyksessä ei pakkokeinoilla ollut vielä ollut kovinkaan paljon merkitystä. Sen sijaan uudessa järjestyksessä niillä oli jo keskeisempi osa, edellyttihän esimerkiksi kerjäläisten ja ilotytöjen karkottaminen viime kädessä pakon käyttämistä. Christian Beyerin Wittenbergistä Hugold von Einsiedelille 25.1. lähettämästä kirjeestä ilmenee, että kaupungin kaikille kujille oli tarkoitus asettaa – ilmeisesti rahaston esimiesten avuksi – joku »hurskas mies» valvomaan köyhiä sekä estämään uudessa järjestyksessä kielletty siveetön elämä.¹³⁴ Myös kirkollisen omaisuuden ja tulojen siirtäminen uuteen rahastoon edellytti viime kädessä pakkoon perustuvaa valvontaa. On selvää, että raati jo pelkästään tämän vuoksi sai lujan otteen järjestyksessä säädettyihin asioihin.

Järjestyksessä otettiin huomioon sekin mahdollisuus, että kirkollinen omaisuus ja tulot eivät riittäisi perustettavan yhteisen rahaston kaikkien menojen peittämiseen. Tällaisessa tilanteessa tuli kaikkien wittenbergiläisten papisto mukaan lukien varojensa mukaan antaa vuosittain tietty summa yhteiseen rahastoon köyhien auttamiseksi.¹³⁵ Järjestyksen kirjoittajat uskoivat, että tällaisen maksun perimiseen ei tarvittaisi pakkoa, vaan evankeliumi saisi wittenbergiläiset maksamaan maksunsa vapaaehtoisestikin.¹³⁶ Pappien mainitseminen erikseen taas johtui siitä, että evankeliset eivät enää rinnastaneet pappeja veroista vapaisiin köyhiin, vaan

---

133 Ammattikunnista lähemmin *Henning* 1991, 230–233.

134 *Müller* 1911, 174.

135 *EKO* 1:1, 697: so sol ain jeder, er sei priester oder burger, nach dem er hat, jährlich ain summa gelts, dem armen haufen zu aufhaltung raichen.

136 Ks. seuraava alaviite.

pitivät heidän toimintaansa yhtenä työnä muiden joukossa. Li- 83
säksi osa papeista oli hyvätulaisia ja siksi myös varakkaita.

Uuden järjestyksen merkitys

Vaikka Saksan suurten kaupunkien raadit olivat jo saaneet otteen kirkollisesta taloudesta ja ruhtinaat puuttuivat etujensa niin vaatiessa kirkollisiin asioihin, Wittenbergin raati oli nyt mennyt vielä paljon pidemmälle. Se oli lähtenyt järjestämään kirkollista toimintaa paavista ja piispoista mitään välittämättä. Auttamisen osalta järjestys merkitsi uudelle tielle lähtemistä: Auttaminen ei ollut enää sen varassa, miten päättäväisesti yksittäiset kristityt koettivat edistyä pyhittävän rakkauden tiellä. Siitä oli tullut evankelisen seurakunnan yhteinen tehtävä. Varsinkin käsikirjoitetun version lopusta näkyy, että järjestyksen laatijat uskoivat uuden tien johtavan keskinäisen rakkauden kasvamiseen.¹³⁷ Seurakunnan tarpeita palveleva rahasto sekä kerjäämisen ja kerjäläisveljestöjen kieltäminen olivat ajan moderneinta ajattelua. Toisaalta ajatus koronoton rajoittamisesta uuden rahaston avulla oli perinteisen katolisen ajattelutavan puolustamista »suuren maailman» ja sen rahatalouden vaatimuksia vastaan.

Wittenbergin kaupunkijärjestyksen vallankumouksellisuus näkyi myös siinä, että raati ei enää kysellyt Kaikkien pyhien alttarisäätiön suostumusta, vaikka Wittenbergin kaupunkiseurakunta kuului sen alaisuuteen. Yliopiston edustajat sekä alttarisäätiön rovasti Justus Jonas ja arkkidiakoni Andreas Karlstadt tosin olivat itsekin ajamassa asiaa ja neuvottelemassa uudesta järjestyksestä. Heillä ei kuitenkaan ollut oikeutta päättää tällaisia asioita alttarisäätiön puolesta.¹³⁸

---

137 EKO 1:1, 698 alaviite: Vertrauen in Got, Szo wir solche gute wergke wessentlich werden halten, Es sall under uns eyne Christliche liebe, die wir einer zum andern tragen sollen, erwachsen. Amen.

138 Altтарisäätiön kapituli valittikin jo tammi-helmikuun vaihteessa vaaliruhtinaalle Wittenbergissä tehdyistä päätöksistä ja samalla myös oman rovastinsa ja arkkidiakoninsa toimista.

84 Järjestys oli lyhyt ja hajanainen. Todennäköisesti se oli syntynyt kiireisten neuvottelujen tuloksena. Jo tämän vuoksi on ymmärrettävää, että järjestyksessä ei pohdittu, kenelle julkinen auttaminen periaatteessa kuului. Andreas Karlstadt oli pormestarin poika, ja lienee siksi lapsesta lähtien tottunut katsomaan asioita kaupunkiyhteisön näkökulmasta. Käytännössä ainoastaan raati pystyi antamaan tällaisen järjestyksen ja panemaan sen täytäntöön.

Sosiologiasta vaikutteita saaneet tutkijat ovat kutsuneet raatien puuttumista köyhäinhoitoon sen kunnallistamiseksi.¹³⁹ Tällainen anakronistinen käsite on kuitenkin turha ja jopa harhaanjohtava, koska renessanssiaikana ei ollut kuntia. Wittenbergissäkin raati kyllä puuttui köyhäinhoitoon, mutta se ei edelleenkään halunnut ottaa köyhäinhoitoa omaksi tehtäväkseen ja kaupungin talouden osaksi, vaan tyytyi sen järjestämiseen ja valvomiseen. Sen sijaan köyhäinhoitorahasto päätettiin sulauttaa seurakunnan yhteiseen rahastoon ja keskittää julkinen auttaminen sen tehtäväksi. Wittenbergin osalta voi siksi puhua köyhäinhoidon seurakunnallistamisesta. Tämän ratkaisun mallina oli Apostolien teoissa kuvattu Jerusalemin seurakunta.

Karlstadt puolustaa järjestystä

Kaupunkijärjestyksen hyväksyminen ei lopettanut Wittenbergin kuohuntaa. Myös köyhäinhoidon järjestämisestä neuvoteltiin vielä sen jälkeenkin.¹⁴⁰ Tämän vuoksi järjestyksestä ei löydy kaikkia Wittenbergissä tehtyjä köyhäinhoitoa koskevia päätöksiä.¹⁴¹ Sen sijaan Andreas Karlstadtin tammi-helmikuun vaihteessa ilmestyneestä lentokirjasesta voi saada joitakin tietoja uuden järjestyksen hyväksymisen jälkeen käydyistä neuvotteluista. Kirjasen nimenä oli *Kuvien poistamisesta ja että kristittyjen parissa ei saa olla yhtään*

---

139 Klein 2004, 165.

140 Lähemmin Müller 1915, 122–123.

141 Niinpä Christian Beyerin Hugold von Einsiedelille 25.1.1522 lähettämässä kirjeessä mainittua kaikilla kujilla tapahtuvaa järjestyksen valvontaa (Müller 1911, 174) ei löydy itse järjestyksestä.

kerjäläistä. Se on päivätty 27.1. ja pohjautunee Karlstadtin edellisenä päivänä pitämään saarnaan.¹⁴²

Karlstadtin mielestä huomio oli pyhien kuvien ja esineiden sijasta kiinnitettävä toimivan köyhäinhoidon aikaan saamiseen. Hän puolusti Wittenbergin uutta köyhäinhoitoa Lutherin aikaisemmin esittämällä perusteilla.¹⁴³ Jonkun kaupungin kerjäläiset osoittivat pelkällä olemassaolollaan, että siellä oli vain vähän tai ei ollenkaan kristittyjä.¹⁴⁴ Vastaavasti Jumala oli luvannut siunauksensa niille, joiden parissa ei ollut kerjäläisiä (5. Moos. 15:4). Karlstadtin mielestä vanha sanonta, jonka mukaan almut sovittivat synnit, oli ymmärrettävä näin.¹⁴⁵

Myös Karlstadt hyväksyi pakkokeinot: itsensä elättämiseen pysyvät kerjäläiset oli pakotettava työhön.¹⁴⁶ Hän painotti kuitenkin, että kerjäämistä ei saanut lopettaa »järjettömällä tai tyrannimaisella tavalla». Sen sijaan kerjääminen oli pyrittävä estämään jo ennalta. Pulaan joutuneille oli annettava apua, jotta heidän ei tarvitsisi ollenkaan lähteä kerjäämään.¹⁴⁷ Kullekin oli annettava hänen asemansa ja tilanteensa mukaista apua.¹⁴⁸ Lisäksi ihmisiä oli autettava hankkimaan sopiva ammattitaito ja pääsemään lainan avulla kiinni työhön.¹⁴⁹ Sen sijaan muulle koulutukselle Karlstadt ei antanut arvoa: kerjäämisellä itsensä elättävät koululaiset oli lähetettävä vanhempinsa luo opettelemaan hyödyllistä käsityötä, jolla he voisivat saada toimeentulonsa.¹⁵⁰

142 *Bubenheimer* 1973, 269–270.

143 Lutherin ja Karlstadtin perusteiden suhteesta *Lindberg* 1977.

144 *FR*, 1024,5–8,18–20.

145 *FR*, 1025,18–23, 1027,18–27.

146 *FR*, 1026,10–12.

147 *FR*, 1024,23–31.

148 *FR*, 1025–1026: dadurch die arme brudern und swestern, yder nach seinem stand, erhalten wurden. *Stand*-sana voi tässä merkitä myös säätyä: kullekin oli annettava sellaista apua, että hän saattoi elää säätynsä edellyttämällä tavalla.

149 *FR*, 1026,13–23; *Lindberg* 1977, 323.

150 *FR*, 1026,5–9.

Luostareiden sulkemiselle Karlstadt oli löytänyt »raamatullisen oikeuden»¹⁵¹ mukaisen perusteen 5. Moos. 15:12–15:stä. Hänen mielestään sääntökuntalaiset vastasivat itsensä orjuuteen myyneitä israelilaisia, jotka omistajan oli vapautettava kuuden palvelusvuoden jälkeen. Karlstadtin esityksestä näkyy myös, miten tilanne oli edelliseen kesään tai syksyyn verrattuna muuttunut. Keskustelun aiheena ei enää ollut se, oliko sääntökuntalaisilla oikeus lähteä luostareista. Sen sijaan nyt kysyttiin, miten luostareista lähtevät sääntökuntalaiset voisivat päästä uuden elämän alkuun. Karlstadtin mielestä 5. Moos. 15:n ohjeista löytyi vastaus myös tähän kysymykseen. Niiden mukaan omistaja ei saanut lähettää vapautuvaa orjaa luotaan tyhjin käsin, vaan tälle oli annettava mukaan runsaasti omaisuutta. Jos muuta omaisuutta ei ollut, luostareiden johtajien tuli myydä sääntökunnan omistamat arvoesineet, esimerkiksi ehtoolliskalkit ja messupuvut, sekä jakaa näin saadut varat veljille tai sisarille. Niiden avulla he voisivat vapautua antikristillisestä pimeydestä ja ryhtyä elättämään itseään.¹⁵² Jos tämä onnistuisi, heistä ei tulisi uutta taakkaa köyhäinhoidolle.

Karlstadtin mielestä varsinkin kerjäläisveljestöjen lakkauttaminen oli tärkeää.¹⁵³ Niiden toimintaa ei voitu perustella sillä, että veljestöjen jäsenet olivat omaksuneet elämäntapansa vapaaehtoisesti. Kerjäläisveljestöjen toiminta oli epäkristillistä, petollista ja vahingollista. Niiden jäsenet pettivät usein niin köyhiä kuin rikkaitakin, vahingoittivat köyhiä vaatimuksillaan ja veivät ruoan heidän lastensa suusta.¹⁵⁴ Tällainen kannanotto osoittaa jälleen, miten evankeliset näkivät fransiskaanisen elämänmuodon kilpailijanaan. Vallankumouksen oli työnnettävä se tieltään.

---

151 Karlstadtin käyttöön ottamasta raamatullinen oikeus -käsitteestä *Bubenheimer* 1977, 233–234.

152 *FR*, 1028,21–1029,37.

153 *FR*, 1029: Ihn sonderheit seind die bethler kloster verboten und sollen nicht mher sein.

154 *FR*, 1029,40–1030,6.

Myös maallikkojen veljeskunnat oli lakkautettava. Tätä Karlstadt perusteli esittämällä veljeskunnat Lutherin tavoin perin synkässä valossa. Niiden toiminta oli vastoin Jumalan kunniaa ja hajotti kristillisen yhteyden. Lisäksi veljeskuntien toiminta oli syöminkien ja juominkien järjestämistä. Niiden jäsenet halveksivat ja parjasivat muita sekä esittivät turhia ja »perkeleellisiä» vaatimuksia.¹⁵⁵ On vaikea sanoa, mitä Karlstadt näillä vaatimuksilla tarkoitti. Oliko kenties kysymys siitä, että jotkut veljeskunnat eivät halunneetkaan lopettaa toimintaansa, vaan vaativat saada jatkaa sitä?

Kirjasen lopussa Karlstadt viittasi yhteisen rahaston luomisessa syntyneisiin ongelmiin. Wittenbergin papit näyttävät vastustaneen ja pelänneen virkoihinsa kuuluneiden tulojen siirtämistä yhteiseen rahastoon. Siksi siitä oli virassa jo olevien pappien osalta luovuttu.¹⁵⁶ Myös Karlstadt koetti vakuuttaa, että järjestys ei vaarantanut heidän tulojaan. Papeista ei haluttu uusia kerjäläisiä. Myös kaupunginkirkon tulojen¹⁵⁷ siirtäminen yhteiseen rahastoon oli herättänyt vastustusta. Karlstadt ei enää uskonut tämänkään päätöksen toteutumiseen. Hän katsoi kuitenkin tehneensä asiassa parhaansa.¹⁵⁸ Tällainen kannanotto viittaa siihen,

---

155 *FR*, 1030,9–16.

156 Evankelista liikettä vastustanut teologian tohtori Johannes Dölsch valitti Peter Burckhardille 3.2.1522 lähettämässään kirjeessä, että avoimiksi tulevia testamenttilahjoituksiin perustuvia virkoja ei enää aiottu täyttää, vaan varat aiottiin käyttää köyhien hyväksi (*Schottenloher* 1925, 89–90): testamta defunctorum franguntur, nulli sacerdoti hinc decedendi per mortem alius subrogatur, sed census in usus pauperum reservatur. On vaikea sanoa, tarkoittiko Dölsch tällä uutta kaupunkijärjestystä vai sitä, että evankelisen liikkeen johtajat uskoivat saavansa myös vaaliruhtinaan suojeluksessa olevan alttarisäätiön toimimaan näin. Jo edellisenä syksynähän he olivat ehdottaneet alttarisäätiölle tällaista järjestelyä.

157 Sanonta »der stenerin kirchen yerlich eynkomen» ei voine tarkoittaa muuta kuin kaupunginkirkon vuotuisia tuloja.

158 *FR*, 1030: Dan ich forcht, das ouch in diesem notdurfftigem und christlichem artickell nit werd gescheen, das beschlossen ist, und solt gescheen, o wir anders christen genent und seyn wollen.

88 että raati oli vastustuksen vuoksi jo luopumassa tämän kohdan täytäntöönpanosta.

Vaaliruhtinas puuttuu Wittenbergin tapahtumiin

Hyväksyessään kaupunkijärjestyksen Wittenbergin raati oli jättänyt huomiotta maallisen esivaltansa, Saksin vaaliruhtinaan. On mahdollista, että raati pyrki näin tietoisesti laajentamaan valtaansa. Saksissakaan kaupunkien oikeuksia ei ollut määritelty millään yleisellä lailla, vaan raadit pyrkivät saamaan itselleen mahdollisimman paljon valtaa. Wittenbergin raatikin oli jo pitkään pyrkinyt laajentamaan oikeuksiaan vaaliruhtinaan kustannuksella.¹⁵⁹ Lisäksi Karlstadtin kielteinen asenne ruhtinasvaltaan on saattanut vaikuttaa siihen, että Wittenbergin raati lähti toimimaan ottamatta vaaliruhtinasta huomioon.¹⁶⁰

Jo tammikuun lopulla liikehdintä uhkasi karata Karlstadtin kärsistä. Kiihkeimmät evankeliset ryhtyivät omavaltaisesti hävittämään kaupunginkirkossa olleita pyhien kuvia. Kirkon sisustuksen tuhoamisessa purkautui myös köyhien katkeruus rikkaita kohtaan, koska monet kalliista kuvista olivat varakkaiden ihmisten lahjoituksia. Raati lopetti kuitenkin kuvainraaston alkuunsa.¹⁶¹ Wittenbergin kumouksellinen ilmapiiri näkyy myös siitä, että jopa koulu leimattiin hyödyttömäksi ja sen tilat muutettiin leivänmyyntipaikaksi.¹⁶² Tarkoituksena lienee ollut myydä köyhille leipää yhteisen rahaston tuella edulliseen hintaan. Ainakin köyhimpien kannalta vallankumous näytti etenevän oikeaan suuntaan.

Kaikkien pyhien alttarisäätiö katsoi kumousta toiselta puolelta. Se ei hyväksynyt raadin räikeää puuttumista kirkolliseen elämään, vaan valitti tammi-helmikuun vaihteessa vaaliruhtinaalle

---

159 *Junghans* 1979, 17; *Bubenheimer* 1985, 175.

160 *Arffman* 1985, 16.

161 Lähemmin *Arffman* 1985, 68–70.

162 *Brecht* 1986, 140.

lähettämässään kirjeessä Wittenbergin tapahtumista. Myös alttarisäätiön kustos *Johannes Dölsch* kääntyi huolestuneena vaaliruhtinaan puoleen. Valittajat lienevät leimanneet uuden järjestyksen myös köyhäinhoidon osalta laittomaksi.¹⁶³

Vaaliruhtinas Fredrik Viisas oleskeli tammi-helmikuun vaihteessa Weimarin linnassa.¹⁶⁴ Wittenbergistä sinne oli matkaa toista sataa kilometriä, eikä sellainen matka tahtonut ratsumieheltäkään kovin nopeasti. Tämä merkitsi sitä, että vaaliruhtinaan reaktioita tapahtumiin voitiin odottaa aikaisintaan parin päivän kuluttua. Paljon helpommin kuin vaaliruhtinasta itseään voitiin informoida hänen matkan varrella Eilenburgissa ollutta neuvostaan Hugold von Einsiedeliä, ja tämä nousikin tapahtumien selvittelyssä keskeiseksi vaikuttajaksi.

Saatuaan tietoja Wittenbergin tapahtumista vaaliruhtinas katsoi välttämättömäksi puuttua asioihin. Etenkin kerjäläisveljestöjen luostareiden tyhjeneminen ja niiden omaisuuden heitteille jääminen näyttää huolestuttaneen häntä: oli olemassa vaara, että isännättömäksi jäänyt omaisuus alkaisi pian kadota asiattomille teille. Vaaliruhtinas lähti 4.2. Weimarista Allstedtiin. Sieltä Hugold von Einsiedelille 6.2. lähettämässään kirjeessä hän käski tätä huolehtimaan, että Wittenbergin raati ja veronkantaja luettelolisivat luostareiden omaisuuden ja estäisivät näin sen joutumisen väärin käsiin.¹⁶⁵

Wittenbergin kuohunta oli lisäksi saatava loppumaan ja asiat selvitettävä myös muilta osin. Tämän tehtävän vaaliruhtinas antoi kolmelle neuvokselleen, Hugold von Einsiedelille, *Johann von Dolzigille* ja Christian Beyerille, josta 9.2. tuli myös Wittenbergin

---

163 Nämä kirjeet ovat kadonneet (*Müller* 1911, 176). Eilenburgissa 13.2. pidettyyn neuvotteluun liittyvien asiakirjojen perusteella on kuitenkin mahdollista tehdä joitakin päätelmiä niiden sisällöstä.

164 *Müller* 1911, 184 alav. 1.

165 Vaaliruhtinaan kirje on kadonnut, mutta sen sisällöstä voi saada tietoja Hugold von Einsiedelin 14.2. lähettämästä vastauskirjeestä. *Müller* 1911, 184.

90 hallitseva pormestari.¹⁶⁶ Yliopiston ja alttarisäätiön edustajat saivat kutsun saapua 13. 2. Eilenburgiin neuvottelemaan Wittenbergin olojen vakiinnuttamisesta.

Eilenburgin neuvottelu

Vaaliruhtinaan neuvosten kokousta varten laatima muistio on säilynyt. Sen mukaan Eilenburgissa oli otettava esille myös wittenbergiläisten kaavailema yhteinen rahasto sekä etsittävä sen suhteen »Jumalan kunnian ja kaikkien sielujen pelastuksen» mukaista tietä. Tämän vuoksi oli tuotava esiin sekä vanhan että uuden käytännön puolesta puhuvat näkökohdat. Maallikkojen veljeskunnat rinnastettiin muistiossa kerjäläisveljestöihin.¹⁶⁷

Yliopiston edustajat rehtori *Johann Eisermann*, Justus Jonas, Andreas Karlstadt, Philipp Melanchthon ja *Nikolaus von Amsdorf* olivat kirjoittaneet vastauksen alttarisäätiön kapitulini ja tohtori Dölschin vaaliruhtinaalle lähettämiin valituskirjeisiin. He nojautuivat jälleen Lutherin kannanottoihin: Kristittyjen parissa ei saanut olla kerjäläisiä. Köyhiä oli tosin aina oleva, mutta heitä oli neuvottava ja autettava niin, että heidän ei tarvitsisi kerjätä. Varojen ohjaaminen tähän tarkoitukseen oli siksi oikein.¹⁶⁸ Myös veljeskuntien tulojen¹⁶⁹ siirtäminen yhteiseen rahastoon oli »hyvää ja oikeaa», koska veljeskunnat olivat hyödyttömiä syöminkien ja juominkien järjestäjiä.¹⁷⁰

Neuvottelussa ei pidetty varsinaista pöytäkirjaa. Sen sijaan Johann von Dolzigin tekemät lyhyet muistiinpanot ovat säilyneet. Niiden mukaan neuvottelussa käsiteltiin ensin maallikkojen veljeskuntien lakkauttamista ja sitten kerjäläisveljestöjen toiminnan kieltämistä. Kaupunkijärjestyksen niitä koskeva kohta oli radikaali

---

166 Lähemmin *Arffman* 1985, 71–74.

167 *Müller* 1911, 192.

168 *Müller* 1911, 195.

169 Tulot määriteltiin nyt hivenen täsmällisemmin kuin itse järjestyksessä (*Müller* 1911, 195): dy czinss vnd rendt der bruderschaften.

170 *Müller* 1911, 195: dy gar keyn nucz seyn dan czu fressen vnd sauffen.

ja juridisesti vähintäänkin kiistanalainen ratkaisu. Vaaliruhtinaan neuvoksilla oli siksi aihetta tarkastella muutosta varsinkin näiden yhteisöjen näkökulmasta ja etsiä mahdollisimman perustelluja ratkaisuja.

Veljeskunnat nähtiin jo niitä koskevan kohdan otsikossa epäkohtana.¹⁷¹ Seuraava lause *geordnet, das geld zusammen vnd armen lewten zuhelffen* tarkoittanee, että veljeskuntien alkuperäinen tarkoitus oli ollut koota rahaa köyhien auttamiseen. Muistiinpanojen mukaan tämä tehtävä oli uskottu Wittenbergissä muutamille miehille. Myös veljeskuntien jäsenet hyväksyivät uuden järjestyksen, joka käytännössä merkitsi veljeskuntien lakkauttamista. Kaikkien pyhien alttarisäätiön kapitulillakaan ei ollut perusteita ryhtyä vastustamaan sitä.¹⁷²

Kerjäläisveljestöjen toiminnan kieltämisestä muistiinpanoissa todettiin, että se oli yliopiston edustajien mukaan tapahtunut »Jumalan lain» perusteella.¹⁷³ Myös muut kerjäläiset oli »tarkastettava».¹⁷⁴ Tämä tarkoittanee sitä, että heidän kerjäämisensä perusteet oli selvitettävä ja avun tarpeessa olevien toimeentulo järjestettävä. Lopuksi muistiinpanoissa viitattiin siihen, että augustinolais-eremiittien sääntökunta oli itsekin ryhtynyt toteuttamaan Wittenbergin uudessa järjestyksessä päätettyjä asioita.¹⁷⁵ Tämä tarkoitti augustinolaisveljestön tammikuun alussa tekemiä päätöksiä.

Muistiinpanot osoittavat, että muutkin yliopiston edustajat kuin Karlstadt asettuivat neuvottelussa puolustamaan Wittenbergiin suunniteltua uutta köyhäinhoitoa. Lisäksi he esittivät vaaliruhtinaan neuvoksille useita sen puolesta puhuvia perusteita.

---

171 Müller 1911, 199: Bruderschaft Misbrauch.

172 Müller 1911, 199: Darauff etzlich vorordnet, auch die bruder gewilligt den erloss. Das alles solle das capitel nicht anzufechten haben. Vrt. Pallas 1916, 10–11.

173 Müller 1911, 199: Sey aus dem gesetz gots verboten.

174 Müller 1911, 199: Auch die kirchen bettler zubesichtigen,...

175 Müller 1911, 199.

Johann von Dolzigin ja muiden vaaliruhtinaan neuvosten oma kanta ei tule muistiinpanoissa selvästi esiin. Ilmeisesti he tyytyivät yliopiston edustajien esittämiin perusteisiin. Myöskään muissa neuvotteluun liittyvissä asiakirjoissa ei puututa yhteiseen rahastoon.¹⁷⁶ Neuvottelun jälkeisenä päivänä (14.2.) Hugold von Einsiedel vastasi vaaliruhtinaan 6.2. lähettämään kirjeeseen ja ilmoitti, että Wittenbergin raati oli ryhtynyt luetteloimaan luostareiden omaisuutta.¹⁷⁷

Myöskään vaaliruhtinaan kannasta ei ole säilynyt suoria lähdetietoja. Hän näyttää hyväksyneen neuvostensa kannan. Pari päivää myöhemmin vaaliruhtinas ilmoitti tyytyvänsä raadin toimittamaan luostareiden omaisuuden luettelointiin.¹⁷⁸ Sen sijaan Wittenbergin veronkantaja *Gregor Burger* ryhtyi Hugold von Einsiedelin käskystä tekemään selvitystä augustinolaisuustarintoista ja menoista. Jo helmikuun lopulla Burger lähetti luostarin diakonin ja veljestön nimissä annetun selvityksen vaaliruhtinaalle. Myös raadin toimittama omaisuuden luettelointi oli tällöin jo suoritettu.¹⁷⁹ Sen sijaan fransiskaani tulojen ja menojen selvittämisestä ei ole säilynyt tietoja. Syynä saattoi olla se, että yhteisön katsottiin pystyvän edelleen pitämään huolta omaisuudestaan.

Toimimalla hyvin varovasti ja tyytymällä Wittenbergin rauhoittamiseen vaaliruhtinas Fredrik Viisas teki myös köyhäinhoidon kannalta tärkeitä ratkaisuja. Entisiä oloja ei palautettu, vaan ovi uuden köyhäinhoidon läpimurrolle jäi edelleen auki.

---

176 Neuvosten ehdotus Wittenbergin kirkollista toimintaa koskevaksi sopimukseksi (13.2.1522), *Müller* 1911, 201; Neuvottelujen tuloksena syntynyt sopimus Wittenbergin kirkollisen toiminnan järjestämisestä (13.2.1522), *Müller* 1911, 202–203.

177 *Müller* 1911, 204.

178 Vaaliruhtinas Hugold von Einsiedelille 17.2.1522, *Müller* 1911, 207.

179 Gregor Burger vaaliruhtinaalle 25.2.1522, *Müller* 1911, 218–222.

Kerjäläisveljestöjen vastarinta murtuu

Wittenbergin augustinolaisluostarin tuloja ja menoja koskeneessa selvityksessä kuvattiin, miten kerjääminen oli loppunut ja veljet aikoivat elää luostarin tuloilla, saarnaamalla tai tekemällä käsityötä.¹⁸⁰ Vaaliruhtinaan sihteerin *Georg Spalatinin* päiväkirjan mukaan Wittenbergin raati oli kaupunkijärjestyksen mukaisesti vaatinut tammikuun lopulla myös fransiskaaneja lopettamaan kerjäämisen. Nuorten ja vielä hyvissä voimissa olevien veljien tuli maaliskuun loppuun mennessä ryhtyä harjoittamaan jotakin käsityötä.¹⁸¹ Erään helmikuun loppupuolelta tai maaliskuun alkupäiviltä peräisin olevan painetun lentolehtisen mukaan ainakin jotkut fransiskaaneljet olivat näin tehneetkin. Niinpä yksi veljistä oli ryhtynyt suutariksi, toinen taas leipuriksi. Molemmat olivat myös solmineet avioliiton. Tiedonannon mukaan raati oli vaatinut augustinolais- ja fransiskaaneljiä tyhjentämään luostarinsa 30.3. mennessä.¹⁸² Tämä tieto lienee kuitenkin väärinkäsitys; Spalatinin päiväkirjan mukaanhan raati oli vaatinut kerjäläisveljiä ainoastaan luopumaan elämäntavastaan.

Palattuaan 6.3. piilopaikastaan takaisin Wittenbergiin Luther tähdensi, että myös »heikot veljet» oli otettava huomioon. Muutoksia pelkäävien ihmisten ärsyttämistä oli vältettävä ja reformeja toteutettava vain sitä mukaa kuin ihmiset ymmärsivät, miksi ne olivat tarpeen. Luther itse toteutti tätä ajatusta pukeutumista myöten. Hän asettui augustinolaisluostariin ja ryhtyi jälleen pitämään veljestönsä pukua. Maaliskuun lopulla Luther neuvoi myös erfurtilaista ystäväänsä Johannes Langia pysymään toistaiseksi luostarissa.¹⁸³

Lutherilla oli varaa tällaiseen joustavuuteen, koska ratkaiseva taistelu kerjäläisveljestöjen edustamaa kristinuskon tulkintaa

180 Müller 1911, 219.

181 Müller 1911, 127.

182 Müller 1911, 210.

183 Lähemmin Brecht 1986, 68.

94 vastaan oli Wittenbergissä jo käyty. Evankelinen liike oli onnistunut murtamaan veljestöjen vastarinnan. Niiden jäsenet olivat joko omaksuneet uudenlaisen kristityn ihanteen tai lähtemässä pois Wittenbergistä.

Luther ja muut Wittenbergin augustinolaisuustariin jääneet veljet elivät luostarin saamalla tuloilla – sikäli kuin maksajat edelleen hoitivat velvollisuutensa.¹⁸⁴ Fransiskaani luostarin tilanne lienee ollut samanlainen.

Rahaston laajentaminen viivästyy

Osa kaupunkijärjestyksen määräyksistä pantiin toimeen hyvin nopeasti. Niinpä raati ei näytä viivyttellen bordellien sulkeamisessa ja ilotyttöjen karkottamisessa.¹⁸⁵ Erään helmikuun lopulta tai maaliskuun alusta säilyneen tiedon mukaan se oli myös asettanut neljätoista miestä pitämään huolta köyhistä.¹⁸⁶ Kysymyksessä lienevät olleet ne »kujien valvojat», joista tammikuussa oli päätetty.

Sen sijaan köyhäinhuitorahaston laajentaminen järjestyksessä kuvatuksi seurakunnan yhteiseksi rahastoksi oli aivan toisenlainen asia, sehän edellytti huomattavan suuria taloudellisia järjestelyjä. On selvää, että niihin ei mielellään ryhdytty, jos hankkeen onnistuminen näytti vähänkin epävarmalta. Vaaliruhtinaan puuttuminen Wittenbergin asioihin ja kuohunnan kärjen taittuminen olivat luoneet Wittenbergiin uuden ilmapiirin. Todennäköisesti vaaliruhtinaan neuvokset ovat Eilenburgin kokouksessa kehottaneet wittenbergiläisiä luopumaan uusista muutoksista, vaikka tätä ei olekaan jäänyt merkintöjä heidän muistiinpanoihinsa.

Uusi, varovaisemmista miehistä koostuva raati lienee katsonut

---

184 Lähemmin *Brecht* 1986, 100–101.

185 Anonyymi tiedonanto 16. 2. ja 6. 3. 1522 väliseltä ajalta, *Müller* 1911, 210; *Müller* 1915, 127–128. *Kirstenin* (1988, 26) mukaan raati oli sulkenut omistamansa bordellin jo edellisellä vuonna.

186 Em. tiedonanto 16. 2. ja 6. 3. väliseltä ajalta, *Müller* 1911, 210.

parhaaksi siirtää taloudellisia järjestelyjä koskevien päätösten toteuttamista. Kaupunginkirkon taloutta ei nimittäin yritettykään liittää köyhäinhoitorahastoon. Järjestyksen toimeenpanon lykkäytyminen tältä osin näkyy myös kaupungin tileistä. Ne nimittäin osoittavat, että vielä vuosina 1522–1523 ei sellaisia maksuja, jotka järjestyksen mukaan olisi tullut maksaa seurakunnan yhteiseen rahastoon, maksettu siihen. Sen sijaan kaupunki joko maksoi ne entiseen tapaan suoraan maksujen saajille tai jätti kokonaan maksamatta.¹⁸⁷ Köyhäinhoitorahaston luonne ei näin paljontaan muuttunut. Sitä näyttää kutsutun sekä yhteiseksi kukkaroksi että yhteiseksi arkuksi.¹⁸⁸

Palattuaan Wittenbergiin Luther leimasi Karlstadtin toimet kiihkoiluksi ja evankeliumin turmelemiseksi sekä hyväksyi perinteisen messun jonkin verran muutetussa muodossa.¹⁸⁹ Sen sijaan hän ei ottanut julkisesti kantaa kaupunkijärjestyksen yhteistä rahastoa ja köyhäinhoidon järjestämistä koskeviin kohtiin. Vaikeaminen merkinnee sitä, että Lutherilla ei ollut mitään niitä vastaan.¹⁹⁰ Myös hän mukautui kuitenkin siihen, että järjestyksen mukainen yhteinen rahasto ei kaikilta osin heti toteutuisi.

Veljeskuntien vastarinta

Myöskään veljeskuntien tulojen ja omaisuuden siirtäminen yhteiseen rahastoon ei ollut niin yksinkertainen asia kuin uudesta

187 Müller 1915, 105; Pallas 1916, 11–12.

188 Kaupungin tileissä (*Rechenbuch der Kämmereikasse*) on säilynyt merkintä (22. 2.1522) kansien hankkimisesta yhteisen kukkaron »rekisteriä» varten (Pallas 1916, 10–11). Merkintä osoittaa vain, että »kukkaroksi» edelleen kutsuttu yhteinen rahasto toimi ja tarvitsi uusia kirjanpitovälineitä, joita voitiin suurpiirteisesti hankkia myös kaupungin varoilla. Yhteisen rahaston sinetti lienee peräisin vasta seuraavalta vuodelta, koska siinä on siunaavaa Kristusta esittävän kuvan ympärillä teksti. *des gem. cast. zu Witten. 1523.* Pallas 1916, 11. Käsitteiden horjuvuus näkyy siitä, että yhteistä rahastoa voitiin vielä vuonna 1524 kutsua yhteiseksi kukkaroksi. *Oehmig* 1988, 247.

189 Lähemmin *Arffman* 1985, 80–83.

190 Vrt. Müller 1915. 105.

96 järjestyksestä ja Johann von Dolzigin muistiinpanoista voisi päätellä. Vaikka muutamat veljeskunnat olivat jo edellisenä kesänä ryhtyneet käyttämään varojaan uudella tavalla, kaikki eivät halunneet tehdä niin. Sukupolvien kuluessa vakiintuneet perinteet ja oikeudet eivät sittenkään olleet helposti murrettavissa.

Nikolaus Müllerin mukaan ensimmäisenä lakkasi toimimasta kutojien veljeskunta, jonka esimiehet luopuivat tehtävästään aikaisintaan maaliskuun lopussa. Jo edellisenä kesänä toimintaansa muuttaneet Pyhän Marian ja Pyhän Sebastianin veljeskunnat seurasivat esimerkkiä. Pyhän Marian veljeskunnan irtain omaisuus luetteloiitiin 29. 4. ja luovutettiin yhteiseen rahastoon. Pyhän Annan veljeskunnan toiminta päättyi kesäkuun lopussa. Sen sijaan pikkukauppiaiden veljeskuntaa sakotettiin siitä, että se edelleen järjesti vuosipäivänään veljesoluensa.¹⁹¹ Vuoden 1522 kuluessa vasta seitsemän veljeskuntaa – kolmasosa Wittenbergissä toimineista – siirsi omaisuutensa ja tulonsa yhteiseen rahastoon.¹⁹² Muut jatkoivat järjestyksestä piittaamatta edelleen toimintaansa.

Toimintansa lopettaneiden veljeskuntien velvollisuudet siirtyivät yhteiselle rahastolle. Joistakin veljeskuntien hoitamista erityistehtävistä sovittiin niiden lakkauttamisen yhteydessä. Niinpä yhteinen rahasto lupasi Pyhän Sebastianin veljeskunnan lakkauttamisen yhteydessä maksaa vastedes kaupungin ampujille vuosittain korvauksen haittalintujen ampumisesta.¹⁹³

Veljeskuntien piirissä käydystä keskustelusta ei ole säilynyt tietoja. Epäilemättä monien oli vaikea luopua oman veljeskunnan tarjoamasta yhteydestä ja turvallisuudesta. Toisaalta yhteinen rahasto lienee pystynyt alkuvuosistaan lähtien tarjoamaan monille köyhille tai vaikeuksiin joutuneille wittenbergiläisille aikaisem-

---

191 Ote Wittenbergin kaupungin tileistä (*Kämmereirechnung*) 1522–1523, Müller 1915, 135: Retardat im 22. iar: 1 die krahmer in sampt, haben gemein bier getrunken, dem geboth des raths entgegen.

192 Müller 1915, 135; Kirsten 1988, 115.

193 Müller 1915, 135.

paa paremman turvan. Tähän vaikutti myös se, että toimintansa lopettaneiden veljeskuntien arvoesineet, esimerkiksi niiden omistamat kallisarvoiset ehtoollismaljat ja muut kulttiesineet, voitiin nyt myydä ja niistä saadut varat käyttää tarvittaessa avustustarkoituksiin.

Luther pitää jälleen alkuseurakuntaa auttamisen mallina

Tapaninpäivänä 1522 pitämässään saarnassa Luther sivusi myös köyhäinhoitoa.¹⁹⁴ Saarnan lähtökohtana oli Apostolien tekojen kertomus Stefanoksesta. Luther valitti jälleen, että diakonin virka oli muuttunut liturgin avustajan tehtäväksi. Apt:n kertomus osoitti kuitenkin, että diakonin tehtävänä olisi pitänyt olla köyhien ja sairaiden järjestelmällinen auttaminen.¹⁹⁵ Ensimmäisten diakonien asettaminen tehtäväänsä osoitti, miten olot olisi järjestettävä: »kristillisen regimentin» olisi apostolien esimerkin mukaisesti pidettävä ihmisistä huolta sekä sielun että ruumiin puolesta.¹⁹⁶

Vaikka Luther uskoi Kristuksen paluun olevan jo aivan lähellä, hän toivoi, että apostolien esimerkin mukaiseen käytäntöön voitaisiin vielä palata.¹⁹⁷ Wittenbergin kokoinen kaupunki voitaisiin jakaa neljään tai viiteen osaan. Niistä jokaisessa olisi pappi ja diakoni, jotka pitäisivät huolta siitä, että kenenkään ei tarvitsisi elää puutteessa.¹⁹⁸ Tapaninpäivän saarnaaja vei kuitenkin kuulijansa katsomaan itseään. Hänen mielestään tällainen järjestely olisi mahdollinen vasta sen jälkeen, kun Kristus olisi tehnyt

---

194 Saarnan ajoitus WA 61, 120.

195 WA 12, 694: Die diacon aber, das ist die diener so(e)llen das register haben u(e)ber arm leut, das die versorget werden.

196 WA 12, 693: So versorget das Christlich regiment an leib und seel, das keyner kein mangel hatt, wie Lucas sagt, und alle reychlich gespeysset an der seel und wol versorget am leyb. Das ist ein recht bild.

197 WA 12, 693: Es wer wol gut, das mans noch anfieng,...

198 WA 12, 693: die da gu(e)ter aussteylten und versorgten kranck lewt und drauff sehen, wer da mangel leyde.

98 wittenbergiläisistä todellisia kristittyjä.¹⁹⁹ Vasta sitten, kun yhteinen rahasto olisi saatu toimimaan, wittenbergiläiset ymmärtäisivät, mitä (oikeilla) piispoilla ja diakoneilla tarkoitettiin.²⁰⁰

Saarnassaan Luther katsoi köyhäinhoitoa toisenlaisesta näkökulmasta kuin käytännön ratkaisuja tekevä raati. Hän piirsi kuvan Kristuksen pikaista paluuta odottavasta ja heikoimmistakin jäsenistään huolehtivasta seurakunnasta.

Leisnig: uusi malliseurakunta

Wittenbergin »kukkaron» laajentaminen koko kirkollisesta toiminnasta huolehtivaksi rahastoksi oli jäänyt pahasti kesken, ja innostus tuntui jo hiipuvan. Kuihtuisiko kirkollinen vallankumous sittenkin alkuunsa? Evankelinen liike tarvitsi entistäkin enemmän näyttöä siitä, että kirkollinen talous voitaisiin siirtää uudelle pohjalle.

Syksyllä 1522 pieni Leisnigin kaupunki näytti nousevan Wittenbergin tilalle Saksin kirkollisen vallankumouksen kärkeen. Myös Luther kävi syyskuun lopulla Leisnigissa neuvottelemassa kirkollisen toiminnan ohjaamisesta uusille urille. Tammikuussa 1523 kaksi leisnigilaista puolestaan kävi Wittenbergissä neuvottelemassa Lutherin kanssa.²⁰¹ Ilmeisesti heillä oli tällöin jo näytettävänä uusi »Arkkujärjestys», jonka Luther hyväksyi.

Leisnigin järjestys oli huolellisen ja kiireettömän harkinnan tulos. Se ei ollut pelkästään raadin hyväksymä, vaan se oli annettu myös neljännesmiesten, aatelisten sekä kaupunkiseurakunnan ja

---

199 WA 12, 693: Wir haben aber nicht die person dartzu, darumb traw ichs nicht anzufahen, so lang bi unser herr gott Christen macht.

200 WA 12, 694: Und ir, wann ir ein gemeyn casten auffricht, so secht ir was Bischo(e)ff und Diacones seind.

201 *Brecht* 1986, 75.

sen alaisten maalaisseurakuntien kaikkien jäsenten nimissä.²⁰² Järjestys perustui samanlaiseen ratkaisuun kuin Wittenbergin raadin vuotta aikaisemmin hyväksymä kaupunkijärjestys: Kerjääminen kaikissa muodoissaan oli lopetettava ja kerjäläisveljestöjen omistamat tilat suljettava. Kaupungin kolme maallikkoveljeskuntaa oli lakkautettava. Seurakunnan talous köyhäinhoito mukaan luettuna oli hoidettava yhden rahaston, »arkun» avulla. Wittenbergiläisten tavoin myös Leisnigin järjestyksen laatijat lähtivät siitä, että järjestystä ei voitaisi saattaa kokonaisuudessaan heti voimaan, vaan osa kirkollisista tuloista saataisiin yhteiseen rahastoon vasta sitä mukaa kuin virat tulisivat avoimiksi.²⁰³

Lutherin esipuheesta näkyy, että esikuvana oli edelleen Apostolien teoissa kuvattu Jerusalemin seurakunta.²⁰⁴ Muuten Leisnigin järjestyksessä ei pohdittu, kenelle julkinen auttaminen kuului. Sellaiseen ei ollut mitään syytä. Leisnigissa maallinen valta ja seurakunta jäsenineen näyttivät toimivan hyvässä yhteisymmärryksessä, ja se riitti. Tämä näkyy myös Lutherin keväällä 1523 julkaisemasta *Maallisesta esivallasta* -nimisestä kirjasesta, jossa hän käsitteli maallisen ja hengellisen esivallan tehtävien välistä rajaa. Köyhäinhoito ei tullut siinä lainkaan esille.²⁰⁵

Seurakunnan yhteisen rahaston tuli toimia samaan tapaan kuin Wittenbergissäkin oli suunniteltu. Tämän vuoksi on syytä ottaa esille vain sellaiset kohdat, joissa leisnigilaiset olivat päätyneet erilaiseen ratkaisuun.

Wittenbergin järjestykseen verrattuna Leisnigin järjestys oli paljon laajempi. Varsinkin yhteisen rahaston hallintoa koskevat ohjeet olivat byrokraattisen – tai ehkä vielä paremmin sanottuna –

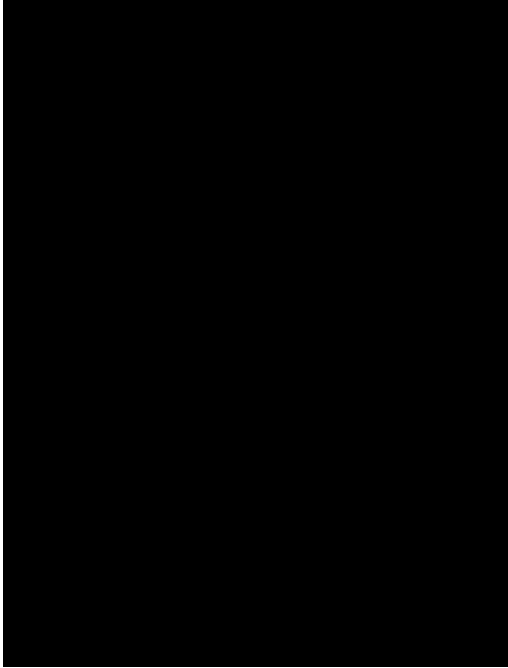
---

202 EKO 1:1, 598: Wir erbar manne, rat, viertelmeister, edelsten, und gemeine einwoner der stadt und dorfer eingeparter versamlunge und kirchspiels zu Leisnek.

203 EKO 1:1, 599.

204 WA 12, 11; Klein 2004, 157.

205 WA 11, 245–280.

Kuva 8 Leisnigin järjestyksen nimiölehti.

epärealistisen yksityiskohtaiset. Esimerkiksi rahastoa koskevien yleisten kokousten alkamisajankohta ja jopa vähimmäiskestokin oli määritelty tunnin tarkkuudella.²⁰⁶

Rahaston vuosikokous oli pidettävä raatihuoneessa tammikuun aikana. Esimiehiksi oli tällöin valittava kaksi aatelista, kaksi raatimiestä, kolme kaupunkilaista ja kolme kaupunkiseurakunnan alaisten maalaisseurakuntien talonpoikaa. Kaupunginkirkossa säilytettävässä raha-arkussa oli kullakin ryhmällä oltava oma lukkonsa. Arkku voitaisiin siis avata vain kaikkien ryhmien edustajien läsnä ollessa. Lisäksi esimiesten tuli valita keskuudestaan kaksi miestä, joista käytettiin kirkollisten luottamusmiesten ni-

---

206 EKO 1:1, 599, 604.

mityksenä vanhastaan ollutta *Baumeister*-nimeä.²⁰⁷ Heidän tehtävänään olisi hoitaa sekä kirkollisia rakennuksia että juoksevia asioita (esimerkiksi huolehtia siitä, että toiseen arkkuun kerättävistä elintarvikkeista ne, jotka eivät kestäneet säilytystä, jaettiin päivittäin köyhille). Kaiken kaikkiaan tehtävien hoitaminen vaati luottamusmiehiltä paljon aikaa ja edellytti siksi huomattavaa uhrausta.

Esimiesten oli pidettävä rahaston omaisuudesta sekä tuloista ja menoista tarkasti kuvattua kirjanpitoa. Tilit oli tarkastettava vuosittain samalla kun uudet esimiehet valittaisiin. Lisäksi kaikkien seurakuntalaisten oli määrä kokoontua vuosittain kahteen muuhunkin kokoukseen, joissa oli tarkoitus kerrata järjestys ja neuvotella rahaston ajankohtaisista asioista.²⁰⁸

Siinä tapauksessa, että rahaston tulot eivät kattaisi menoja, tuli erotus kerätä vuosittain seurakuntalaisilta. Niin aatelin, porvarien kuin talonpoikienkin tuli antaa varojensa mukaan tähän tarkoitukseen.²⁰⁹ Leisnigin järjestyksen laatijat lienevät uskoneet, että evankeliumi saisi ihmiset tekemään näin mielellään eikä heitä tarvitsisi pakottaa siihen.²¹⁰ Myös muualta kotoisin olevien palvelijoiden, oppipoikien ja muun vastaavan väen tuli neljännesvuosittain maksaa rahastoon pieni summa.²¹¹

Leisnigin järjestyksenkin mukaan itsensä elättämiseen pystyvät vieraat kerjäläiset oli karkotettava. Sen sijaan tilapäiseen pulaan joutuneita vieraita ja jopa sairauden tai vanhuuden vuoksi pysyvästi avun tarpeessa olevia muualta kotoisin olevia köyhiä oli

---

207 EKO 1:1, 599–600.

208 EKO 1:1, 600, 604.

209 EKO 1:1, 603: das ein jeder erbarman, burger und bauer, in dem kirchspiel wonhaftig, nachdem er hat und vermag, fur sich, sein weib und kinder, jerlichen ein gelt zulegen solle.

210 *Dummler* 1984, 351–352. Sen sijaan *Kreiker* (1997, 53) luonnehtii tarvittaessa perittyä maksua erityisveroksi. Myös *Olson* (1992, 103) katsoo sen olleen lähempänä pakollista veroa kuin muissa luterilaisissa järjestyksissä.

211 EKO 1:1, 603.

102 autettava rahaston varoin.²¹² Tältä osin järjestys edusti vielä vanhaa universaalien auttamisen perinnettä.

Wittenbergin kaupunkijärjestyksessä ei koulua ollut käsitelty lainkaan. Sen sijaan Leisnigin järjestyksessä siitäkin annettiin ohjeita. Pojille tarkoitettua latinakoulua tuli pitää yllä yhteisen rahaston avulla. Leisnigilaisille oppilaille oli opetuksen määrä olla ilmaista. Kouluun voitiin ottaa muualtakin kotoisin olevia oppilaita, mutta heiltä oli perittävä kohtuullinen maksu. Rahaston esimiesten oli huolehdittava myös lahjakkaiden, mutta köyhien orpopoikien kouluttamisesta. Lisäksi rahaston varoilla oli palkattava naisopettaja huolehtimaan tyttöjen opettamisesta. Myös kouluun muualta tulevilta tytöiltä oli perittävä maksu.²¹³

Leisnigin hospitaalin rakennukset oli pidettävä kunnossa rahaston varoin.²¹⁴ Yllättävää kyllä hospitaalin toiminnasta ei annettu mitään muita ohjeita. Luultavasti sillä oli omia tuloja, joiden avulla sen ajateltiin pystyvän kattamaan juoksevat menonsa.

Luther suosittelee Leisnigin esimerkkiä

Luther julkaisi Leisnigin järjestyksen viimeistään kesäkuussa 1523.²¹⁵ Esipuheessa hän toivoi, että siitä tulisi Jumalan avulla esimerkki, jota monet muutkin seurakunnat seuraisivat.²¹⁶ Toisaalta Luther tähdensi – luultavasti Wittenbergin kokemusten opettamana – että pelkkä järjestysten laatiminen ei riittänyt, vaan kristillisen rakkauden täytyi päästä toimimaan.²¹⁷

Lisäksi Luther yritti ehkäistä kirkollisen omaisuuden päätymisen väärin käsiin antamalla neuvoja sen käytöstä.²¹⁸ Maaseudul-

---

212 EKO 1:1, 601–602.

213 EKO 1:1, 599, 601–602.

214 EKO 1:1, 599, 603.

215 Brecht 1986, 76.

216 WA 12, 11: das sie eyn gemeyn exempel wurde, dem auch viel andere gemeynen nachfolgeten,

217 WA 12, 14,5–10.

218 WA 12, 11,21–12,19.

la olevien luostareiden omaisuutta oli käytettävä sekä niihin vielä jäävien että pois lähtevien munkkien ja nunnien toimeentulon varmistamiseen. Ylijäävä omaisuus oli luovutettava paikallisen seurakunnan yhteiseen rahastoon, josta kaikki tarvitsevat saisivat apua. Lutherin mielestä tällainen omaisuuden käyttö vastaisi myös luostareille aikoinaan lahjoituksia tehneiden ihmisten tautoa. Nämähän olivat halunneet antaa lahjansa Jumalan palvelemiseen eikä sen suurempaa Jumalan palvelemista ollutkaan kuin kristillinen rakkaus, joka auttoi apua tarvitsevaa.²¹⁹

Kaupungeissa olevat kerjäläisveljestöjen luostarit oli muutettava poikien ja tyttöjen kouluiksi. Lutherin mukaan ne olivat aikaisemmin olleetkin sellaisia.²²⁰ Kaupunkien muiden luostareiden rakennukset taas oli annettava maallisiin tarkoituksiin.²²¹ Merkittävää kyllä Luther ei tässä yhteydessä edes viitannut hospitaaleihin.

Luther uskoi näiden neuvojen seuraamisen johtavan siihen, että kaupunkeihin saataisiin »rikkaat» yhteiset rahastot. Lisäksi useisiin suuriin epäkohtiin saataisiin korjaus. Niistä ensimmäinen olivat kerjäläiset, jotka aiheuttivat paljon vahinkoa sekä ihmisille että maalle, niin sieluille kuin tavarallekin.²²² Kerjäämisen esittäminen ajan suurimpana ongelmana osoittaa, miten merkittävänä asiana evankelisen liikkeen etenemisen kannalta Luther piti köyhäinhoidon reformia.

Leisnig vai Wittenberg?

Yksi evankelisen liikkeen tehokkaimmista aseista olivat pienet kirjaset, joista monet perustuivat saarnoihin. Niistä näkyy liikkeen usko evankeliumin kykyyn saada uskovat tekemään hyvää.

---

219 WA 12, 12,20–13,30.

220 WA 12, 15: aus den bettel klo(e)stern ynn stedten weren gutte schulen fur knaben und meydlyn zu machen, wie sie vor zeytten gewessen sind.

221 WA 12, 15,9–15.

222 WA 12, 15,16–19.

104 Evankeliset papit kuvasivat sitä yhä uusilla ilmauksilla: Usko teki ihmisen niin iloiseksi, että hän teki hyvää itsestään, sydämes-tään, pakottamatta. Järkikin kehotti toisen auttamiseen, mutta »voimattomana» se ei saanut ihmisiä auttamaan samalla tavalla kuin evankeliumi. Siksi tehokas köyhäinhoito voitiin luoda vain evankeliumin pohjalle.²²³

Leisnigin järjestys tuki evankelista liikettä toisella tavalla. Se antoi evankelisille Lutherin hyväksymän konkreettisen mallin seurakunnan toiminnan ja talouden järjestämiseen uudelle pohjalle. Leisnigin järjestys levisikin useina painoksina. Toisaalta Wittenbergin kaupunkijärjestyksen toimeenpanon viivästyminen oli osoittanut, että uuden kirkollisen järjestyksen aikaan saaminen ei välttämättä onnistuisi. Evankelisen liikkeen kannalta oli ratkai-sevan tärkeää, lähtisivätkö raadit soveltamaan Leisnigin järjes-tystä omissa kaupungeissaan. Vai tukahtuisiko kirkollinen vallan-kumous paikalliseen muutosvastarintaan, kuten Wittenbergissä oli ainakin pelättävissä?

---

223 *Moeller & Stackmann* 1996, 324–326, 342–343.

TAISTELU UUDESTA KÖYHÄINHOIDOSTA LAAJENEE

Nürnbergin köyhäinhoitojärjestys antaa evankelisille uskottavuutta

Lutherilla oli useiden vuosien ajan ollut tiiviit yhteydet Nürnbergin uudistusmielisten humanistien piiriin, ja sen jäsenet olivat levittäneet tehokkaasti hänen ajatuksiaan. Vuoden 1522 alkupuolella Nürnbergissä oli jo useita Lutheria kannattavia pappeja, ja heidän saarnojaan kokoontui kuulemaan suuria väkijoukkoja.

Wittenbergiin verrattuna noin 40 000–50 000 asukkaan Nürnberg oli suuri kaupunki.¹ Myös Nürnbergin asema oli erilainen, sillä se oli ruhtinaista riippumaton valtakunnankaupunki, jonka alaisuuteen kuului myös maaseutua. Nürnbergiä voitiin pitää jopa Saksan pääkaupunkina, koska keisarin kruunua ja valtakunnan muita tunnuksia säilytettiin siellä. Myös valtakunnanhallinto (*Reichsregiment*) oli asettunut Nürnbergiin. Tällainen asema antoi Nürnbergille arvovaltaa, mutta samalla rajoitti sen toimintavapautta.

Nürnbergissä oli raadilla poikkeuksellisen vahva asema. Myös ammattikunnat olivat siitä riippuvaisia.² Auttamisessa näkyi vah-

---

1 Stupperich 1989, 645 alav. 154.

2 Rüger 1932, 30.

106 vasti renessanssin uusien ajatusten vaikutus, ja Nürnbergiä pidettiin tässä suhteessa Saksan kaupunkien esikuvana.³ Raadin alainen »almuvirasto» valvoi julkista auttamista.⁴ Kaupungissa oli lukuisia lahjoitusvaroin toimivia hospitaaleja ja rahastoja, jotka muutamaa poikkeusta lukuunottamatta olivat tilivelvollisia raadille.⁵ Pelkästään Rikas almurahasto (*Reiches Almosen*) piti viikoittain huolta kymmenistä kotiköyhistä.⁶ Lisäksi raati oli jo 1300-luvun lopulta lähtien yrittänyt rajoittaa kerjäämistä. Siksi kaupungissa oli valvoja, jonka tehtävänä oli estää laiton kerjääminen. Vuoden 1521 kuluessa raati kielsi useampaankin kertaan muualta tulleita kerjäläisiä pyytämästä almuja ilman lupaa.⁷ On mahdollista, että myös Lutherin kirjoituksilla on ollut vaikutusta tähän.⁸

Nürnbergin uusi köyhäinhoitojärjestys

Keväällä 1522 Nürnbergin raati ryhtyi valmistelemaan uutta köyhäinhoitojärjestystä. Kerjäläiset nimittäin haluttiin pois kirkkojen oville häiritsemästä valtiopäiville kokoontuvia korkeita herroja.⁹ Järjestys laadittiin kahden raatimiehen *Sigmund Fürerin* ja *Hans Hellerin* johdolla. Tärkeimpänä asiantuntijana lienee ollut raadin sihteeri *Lazarus Spengler*. Järjestys hyväksyttiin 23. 7. ja astui voimaan syyskuun alussa. Sen alkuperäistä sisältöä ei tunneta. Järjestystä paranneltiin kuitenkin vielä syyskuussa moneen kertaan ja useat näin syntyneistä versioista ilmestyivät painettuina. Lopullisen muotonsa järjestys sai vasta syyskuun jälkeen. Merkkillistä kyllä tämä viimeinen versio ilmestyi painettuna vasta lähes vuotta myöhemmin elo-syyskuussa 1523.¹⁰

---

3 Jütte 1984, 30; Stupperich 1989, 617–618.

4 Rüger 1932, 40.

5 Rüger 1932, 40; Rice 1974, 23, 202–203, 286–287.

6 Rice 1974, 178–180.

7 Rüger 1932, 39–40; Rice 1974, 202–217.

8 Näin Winckelmann 1912/13, 211.

9 Grimm 1970, 230; Rice 1974, 216–218.

10 Winckelmann 1912/13, 246–255; Smend & Weber & Wolf 1961, 17; Lindberg 1993, 132.

Vertaamalla *Otto Winckelmannin* julkaisemia järjestyksen eri versioita¹¹ sekä *Edward Lloyd Ricen* kuvaamia raadin päätöksiä syntyy selvä kuva järjestyksen synnystä. Aluksi sen valmistelijat pyrkivät perinteiseen tapaan vain rajoittamaan kerjäämistä. Järjestyksen vanhempien versioiden mukaan kerjäämisen luvallisuus oli osoitettava viranomaisten antamalla merkillä, joka kerjäläisillä oli oltava aina mukanaan.¹² Järjestyksen nimenäkin oli sen mukaisesti Uusi kerjäläisjärjestys (*Neuw Ordenunge der Bettler halben*). Syyskuussa tavoitteeksi tuli kerjäämisen lopettaminen lähes kokonaan järjestykseen alusta lähtien sisältyneen uuden rahaston avulla. Tämä näkyi myös siitä, että järjestyksen nimi muuttui Kotiköyhien suuren almurahaston järjestykseksi (*ordnung des grossen allmusens Haußarmer leut*).¹³

Köyhäinhoitojärjestyksen lopullisessa versiossa uskon ja auttamisen suhde ymmärrettiin Lutherin uuden käsityksen mukaisesti: Ihminen saattoi tulla autuaaksi vain uskomalla Kristukseen. Tällainen usko taas ei voinut olla johtamatta lähimmäisen auttamiseen:

Ihmisessä oleva uskohan ei voi jäädä kätköön, vaan murtautuu esiin ja pyrkii tällaisen ihmisen koko elämällä, toiminnalla ja tekemisellä hyödyttämään, neuvomaan ja auttamaan lähimmäistä. Ja jos rakkautta ja tekoja ei näy, ei uskokaan varmasti ole oikea, sillä rakkauden teot ovat todistus uskosta.¹⁴

Tämän vuoksi ihmiset tuomittaisiin kerran uskon vaikuttaman lähimmäisen auttamisen eikä kirkkojen rakentamiseen tai mesujen toimittamiseen tehtyjen lahjoitusten perusteella. Toisaalta

11 *Winckelmann* 1912/13, 258–280. Lopullinen versio on painettuna myös *EKO* 11:1, 23–32.

12 *Winckelmann* 1912/13, 243–245, 264–265; *Rice* 1974, 217–220.

13 *Winckelmann* 1912/13, 245–246.

14 *EKO* 11:1, 23.

108 perinteinen ajattelutapa tuli edelleen näkyviin siinä, että vanhoista lahjoitusvaroista apua saavia köyhiä tuli kehottaa rukoilemaan lahjoittajien sielujen puolesta.¹⁵

Järjestyksen mukaan se, että joidenkin oli elätettävä itsensä kerjäämällä, loukkasi uskoa ja oli häpeällistä.¹⁶ Lisäksi monet ryhtyivät kerjäämään ja opettivat lapsensa siihen, vaikka heillä olisi ollut mahdollisuus työntekoonkin. Näin he veivät almut sellaisilta, jotka todella olisivat tarvinneet niitä.¹⁷ Kerjäläiset olikin ohjattava työhön ja kerjäämiselle asetettava erittäin tiukat rajat. Tätä pidettiin perusteltuna myös siksi, että esimerkiksi villankehrääjistä oli Nürnbergissä pulaa. Luultavasti kehnot palkat eivät houkutelleet raskaaseen työhön. Kerjääminen oli vanhan tavan mukaisesti sallittua enää pelkästään kaikkien pyhien ja kaikkien sielujen päivinä (1.–2.11.).¹⁸ Koululaiset saivat kerjätä muulloinkin, mutta vain jos heillä oli siihen oikeuttava merkki. Papeilta kerjääminen oli jo kanonisen oikeuden mukaankin kokonaan kielletty. Sen sijaan heidän oli tarvittaessa autettava toisiaan. Myös vieraiden kerjäläisten tulo kaupunkiin oli estettävä. Uudesta järjestyksestä vielä tietämättömille vieraille kerjäläisille voitiin kuitenkin antaa vähäistä avustusta, jotta he voivat jatkaa matkaansa.¹⁹

Suuri almurahasto

Aikaisemmin kerjäämiseen turvautuneiden kaupunkilaisten toimeentulo oli järjestettävä uuden rahaston avulla. Tämän Suuren almurahaston oli määrä saada varansa kirkkoihin sijoitettaviin arkkuihin tehdyistä lahjoituksista ja kolehdeista. Muihin kirkollisiin tarkoituksiin ei varoja saanut enää kerätä. Myös uudet testamenttilahjoitukset oli ohjattava Suureen almurahastoon, samoin

---

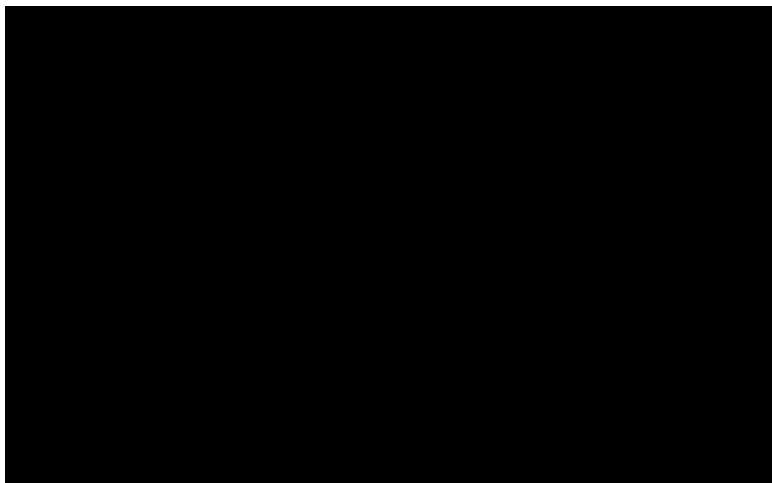
15 EKO 11:1, 29.

16 EKO 11:1, 23.

17 EKO 11:1, 23–24.

18 EKO 11:1, 25.

19 EKO 11:1, 26–28.

Kuva 9 Nürnberg. Puupiiros Hartmann Schedelin vuonna 1493 ilmestyneestä *Kronikoiden kirjasta*. Kuvan vasemmassa alareunassa näkyvää porttia koristaa keisarillinen kotka, vapaan valtakunnankaupungin tunnus. Portin edessä näkyy tullihuone puomeineen. Portinvartijoiden yhtenä tehtävänä oli estää vieraiden kerjäläisten pääsy kaupunkiin.

osa köyhille aikaisemmin tehtyjen lahjoitusten ja testamenttivarojen tuotosta. Vanhempien köyhäinhoitorahastojen oli muutenkin toimittava yhteistyössä uuden rahaston kanssa. Järjestyksessä jopa viitattiin siihen, että ne yhdistettäisiin myöhemmin siihen.²⁰

Vaikka Suuren almurahaston varoja oli määrä säilyttää kirkkoihin sijoitettavissa arkuissa, papistolla ei ollut mitään roolia rahaston hoidossa, vaan raati uskoi sen itse nimittämiensä luottamusmiesten tehtäväksi.²¹ Tämä ratkaisu vastasi Nürnbergiin jo vakiintunutta käytäntöä. Rahaston esimiehiksi raati valitsi keskuudestaan kaksi raatimiestä sekä heidän alaisikseen kymmenen muuta porvaria. Näistä kerrallaan kahden tuli johtaa rahastoa puoli vuotta kestävä kauden ajan. Luottamusmiehet eivät

20 *EKO* 11:1, 28–30.

21 *Grimm* 1970, 230–231.

110 saaneet tehtävästään palkkiota. Heidän alaisikseen oli palkkattava neljä virkailijaa (*diener oder knecht*). Näiden oli merkittävä autettavat luetteloon, arvioitava heidän tarvitsemansa avun määrä sekä huolehdittava kirjanpidosta, avustusten jaosta ja köyhien valvonnasta. Virkailijoilla oli hoidettavanaan oma piiri, mutta väärinkäytösten välttämiseksi heidän oli vaihdettava sitä viikoittain.²² Järjestyksessä säädetty avustukset olivat runsaskätisiä. Tarkoituksena oli todella tehdä loppu köyhyyden aiheuttamasta hädästä.²³ Virkailijat saattoivat työssään luottaa raadin tukeen, sillä se lupasi rangaista kaikkia järjestyksen rikkojia.²⁴

Nürnbergin kerjäläisten oli jo kauan tullut osoittaa kerjäämisen luvallisuus erityisellä merkillä. Koska heidän nyt oli määrä saada toimeentulonsa uudesta rahastosta, ei merkkiä enää tarvittu tähän tarkoitukseen. Siitä ei kuitenkaan luovuttu, vaan sen tarkoitus ymmärrettiin uudelleen: avustusten saajien oli kannettava mesinkistä köyhän merkkiä, jotta he eivät voisi viettää kevytmielistä ja moraalitonta elämää.²⁵ Nürnbergissä oli oivallettu, että keskittetty auttaminen mahdollisti myös avun saajien tehokkaan valvonnan ja kasvattamisen uuden moraalin mukaiseen elämään.²⁶ Aviopuolisonsa hylänneille ihmisille, varkaille, parittajille, juoppoteliijoille ja pelureille ei avustuksia saanut antaa.²⁷

Sen sijaan rahaston oli koetettava huolehtia niistäkin köyhistä, jotka viettivät kunniallista elämää, mutta häpesivät merkin kantamista.²⁸ Rahaston oli myös hankittava sairaille lääkkeitä,²⁹ autettava ruttoa sairastavia, orpoja sekä tarvittaessa myös hospitaalien

---

22 EKO 11:1, 24–25.

23 EKO 11:1, 31–32; *Uhlhorn* 1890, 57.

24 EKO 11:1, 24.

25 EKO 11:1, 25–26.

26 Tästä myös *Kreiker* 1997, 106.

27 EKO 11:1, 25, 26.

28 EKO 11:1, 26.

29 EKO 11:1, 27.

potilaita.³⁰ Samoin sen oli mahdollisuuksien mukaan autettava aloittelevia tai tilapäisiin vaikeuksiin joutuneita käsityöläisiä. Jos rahastoon kertyisi ylijäämää, se oli käytettävä viljan ostamiseen ja varastointiin huonojen aikojen varalle.³¹

Keskustelu Wittenbergin esimerkin vaikutuksesta

Useat köyhäinhoidon historian tutkijat ovat verranneet Nürnbergin järjestystä kaupungin aikaisempiin köyhäinhoitoa koskeviin määräyksiin. Jos he ylipäänsä ovat ottaneet huomioon myös Wittenbergin tapahtumien mahdollisen vaikutuksen, on vertauskohteena ollut Wittenbergissä 24.1.1522 hyväksytty kaupunkijärjestys. Sen vaikutusta ei kuitenkaan ole pidetty merkittävänä, vaan Nürnbergin järjestyksen on yleensä katsottu syntyneen Wittenbergin tapahtumista kokonaan tai ainakin lähes riippumatta.³² *Edward Lloyd Rice* katsoo evankelisen liikkeen vaikuttaneen josain määrin Nürnbergin järjestyksen syntyyn.³³ *Sebastian Kreiker* myöntää Lutherin vaikutuksen näkyvän Nürnbergin järjestyksen johdannossa. Sen sijaan Wittenbergin esimerkki ei hänen mukaansa ole muuten vaikuttanut Nürnbergin järjestykseen. Tätä Kreiker perustelee sillä, että Wittenbergissä 24.1.1522 hyväksytty kaupunkijärjestys ja Nürnbergin puolta vuotta myöhempi köyhäinhoitojärjestys ovat luonteeltaan erilaisia: edellinen suppea, jälkimmäinen taas laaja ja yksityiskohtainen. Kaupunkien välillä ei myöskään tunneta köyhäinhoidon järjestämiseen liittyneitä kosketuksia.³⁴ Nämä perusteet eivät ole pitäviä. Järjestyksen luonteen erilaisuus ei sulje pois vaikutteiden saamista. Lisäksi on erittäin todennäköistä, että Nürnbergin evankeliset olivat hyvin selvillä Wittenbergin tapahtumista.³⁵

30 EKO 11:1, 29.

31 EKO 11:1, 30.

32 Vanhemmasta tutkimuksesta *Rice* 1974, 15–22.

33 *Rice* 1974, 218–219, 224, 283, 291.

34 *Kreiker* 1997, 41.

35 Tästä myös *Lindberg* 1993, 133.

112 On ilmeistä, että Nürnbergin järjestyksen vertaaminen Wittenbergissä 24.1.1522 hyväksytyyn kaupunkijärjestykseen on johdantanut tutkijoita harhaan. Wittenbergin kaupunkijärjestyshän oli toteutunut vain pieneltä osin. Sen sijaan wittenbergiläisillä oli jo yli vuoden myönteinen kokemus auttamisen järjestämisestä köyhäinhoitorahaston («kukkaron») avulla. Juuri tämä kokemus kiinnosti nürnbergiläisiä, ja he päättivät kokeilla samaa mallia omassa kaupungissaan. Nürnbergin uusi köyhäinhoitojärjestys olikin ratkaisuiltaan samanlainen kuin Wittenbergissä talvella 1520–1521 hyväksytty Kukkarojärjestys.³⁶ Nürnbergiläisillä ei ollut kuitenkaan mitään syytä viitata omassa järjestyksessään Wittenbergin esimerkkiin. Päinvastoin heidän oli viisasta varoa tällaisten yhteyksien esiin tuomista, olihan kirkko julistanut Lutherin harhoppiseksi ja Saksan valtakunta lainsuojattomaksi.

Wittenbergin esimerkin vaikutuksen kiistäneet tai sitä vähäisenä pitäneet tutkijat ovat lisäksi kiinnittäneet aivan liian vähän huomiota siihen, että nürnbergiläisten ajatuksissa uusi köyhäinhoito liittyi evankeliseen liikkeeseen. Siksi uudelle rahastolle annetut lahjoitukset olivat samalla evankelisten tukemista.

Kitzingenin raati pitää rahaston valvonnassaan

Nürnbergin köyhäinhoitojärjestys herätti laajaa huomiota. Vuonna 1524 jopa *Erasmus Rotterdamilainen* piti sitä esikuvallisena ja uskoi monien muiden kaupunkien ottavan siitä mallia.³⁷ Itse asiassa näin oli jo tapahtunutkin.

Nördlingenin raati hyväksyi joulukuussa 1522 köyhäinhoitojärjestyksen, jonka mukaan auttamista varten oli perustettava uusi rahasto. Järjestyksen esikuvana on Wittenbergin järjestyksen ohella voinut olla vain Nürnbergin muutamaa kuukautta van-

---

36 Näin myös *Stupperich* 1989, 644, *Lindberg* 1993, 133 ja *Sprengler-Ruppenthal* 2004, 186.

37 *Strohm* 2004, 27.

hempi järjestys.³⁸ Myös Regensburgin ja Straßburgin seuraavana vuonna hyväksytyt köyhäinhoitojärjestykset kirjoitettiin Nürnbergin järjestyksen pohjalta.³⁹

Nürnbergin molemmin puolin sijainneen Ansbach-Kulmbachin rajakreivikunnan alueella syntyi useissa kaupungeissa kiihkeitäkin muotoja saanut kamppailu, jonka keskipisteenä oli kysymys uuden köyhäinhoitorahaston perustamisesta.⁴⁰ Rajakreivikunnan kaupungeista ainakin Kitzingen, Ansbach ja Schwabach hyväksyivät vuoteen 1524 mennessä uuden köyhäinhoitojärjestyksen. Niistä vain Kitzingenin järjestyksen sisältö tunnetaan.

Kitzingenin raati lähetti keväällä 1523 rajakreivi *Kasimirille* ehdotuksen kaupungin uudeksi köyhäinhoitojärjestykseksi. Rajakreivi hyväksyi sen vain korjatussa muodossa. Raati puolestaan ei hyväksynyt kaikkia korjauksia. Sen sijaan se teki itse vielä uusiakin muutoksia. Tässä muodossa raati lopulta hyväksyi järjestyksen 30. 8. 1523.⁴¹ Kitzingenin köyhäinhoitojärjestyksen syntyhistoriasta näkyy, miten heikko ruhtinaan asema ja miten suuri hänen alaisensa kaupungin päätösvalta köyhäinhoidon järjestämisessä saattoi olla.

Kitzingenin järjestyksen pohjana oli Nürnbergin köyhäinhoitojärjestys.⁴² Auttamista perusteltiin siinä lyhyemmin, mutta samaan tapaan kuin Nürnbergissä: kristityt eivät saaneet antaa veljiensä kerjätä, vaan heidän oli autettava hätään joutuneita. Raati oli siksi päättänyt hankkia kaupungin kirkkoon yhteisen arkun ja järjestää köyhien auttamisen sen avulla. Rahaston johtoon oli asetettu kaksi raatimiestä ja neljä muuta porvaria. Heistä kulloinkin yksi raatimies ja yksi porvari toimisivat vuoden ajan rahaston varsinaisina esimiehinä.⁴³ Rajakreivikunnan johdon korjaaman

38 *Rublack* 1982, 53–54.

39 *Winckelmann* 1912/13, 256–257; *Stupperich* 1965, 179.

40 *Smend & Weber & Wolf* 1961, 64–65.

41 *Looss & Schneider* 1983, 1084.

42 *Winckelmann* 1912/13, 255–256; *Looss & Schneider* 1983, 1084.

43 *FR*, 1078–1079.

114 version mukaan seurakuntalaiset olisivat valinneet kaikki kuusi esimiestä. Raati ei kuitenkaan suostunut päästämään rahastoa valvonnastaan ja sai tältä osin tahtonsa lävitse.⁴⁴

Rahaston esimiehille annetut ohjeet olivat suppeammat, mutta pitkälti samat kuin Nürnbergissä. Myös Kitzingenissä varauduttiin optimistisesti siihen, että rahastoon kertyisi ylijäämääkin.⁴⁵ Kitzingeniläiset ottivat kuitenkin huomioon omat olonsa ja esimerkiksi määräisivät, että viininkorjuuajkana, jolloin oli perinteisesti annettu runsaasti almuja, oli vastedes kerättävä lahjoituksia uuteen rahastoon.⁴⁶ Lisäksi järjestyksessä toivottiin, että rahastoon saataisiin ajan mittaan varoja myös veljeskunnilta.⁴⁷ Tässä kohdassa näkyy Wittenbergin esimerkin vaikutus.⁴⁸ Kitzingenin poliittinen asema taas näkyy siinä, että raati lupasi neuvotella tarvittavista lisätoimista rajakreivi Kasimirin kanssa.⁴⁹

Hans Herbst puolustaa evankelista köyhäinhoitoa

Schwabachista on säilynyt vuodelta 1524 peräisin oleva uutta köyhäinhoitorahastoa puolustava kirjanen, joka lienee kaupungintuomari *Hans Herbstin* kynän jälkeä.⁵⁰ Kirjanen oli muodoltaan villakankaiden kutojien ammattikunnan piirissä käyty kuvitteellinen keskustelu. Sen aikana köyhäinhoitorahaston puolustajat

---

44 *Looss & Schneider* 1983, 1085.

45 *FR*, 1083.

46 *FR*, 1078.

47 *FR*, 1079: Item man möcht auch mit zeyt ander gestiftt almusen von den bruderschaften, jartagen unnd andern der gleichen ortten mit wissen und willen in solchen gemainen kasten wenden und ziehen.

48 Myös *Smend & Weber & Wolfen* (1961, 64–65 alav. 17) mukaan on todennäköistä, että kitzingeniläiset tunsivat Wittenbergissä talvella 1522 hyväksytyn kaupunkijärjestyksen.

49 *FR*, 1083.

50 Tämä kirjanen *Ein Gesprech von dem Gemeinen Schwabacher Kasten als durch Bruder Heinrich Knecht Ruprecht Kemerein Spuler und irem Maister des Hantwerks der Wullen Tuchmacher* on painettuna myös *SPR* 3, 196–206:ssa.

taivuttivat Heinrich-nimisen entisen munkin johdolla rahastoa sitkeimmin vastustaneen villankarstaaajankin luopumaan kannastaan. Kirjasesta saa käsityksen niistä perusteista, joilla evankelista köyhäinhoidon reformia käsityöläisten piirissä puolustettiin ja vastustettiin. Kirjoittaja oli niin varma omien perusteidensa voimasta, että hän uskalsi antaa suunvuoron myös vastustajilleen.

Rahastoa vastustanut karstaaaja epäili, että köyhäinhoitorahaston esimiehet käyttäisivät sen varoja nauttiakseen itse ruokapöydän antimista. Rahasto myös levittäisi laiskuutta ja johtaisi siihen, että kukaan ei tekisi enää työtä. Lisäksi rajakreivi ja Schwabachin kirkkoherra eivät hyväksyisi sitä. Uudesta rahastosta huolimatta jotkut kuitenkin haluaisivat antaa almunsa edelleen suoraan hädässä oleville ihmisille. Toisaalta rahasto suorastaan lisäisi köyhyyttä, jos ihmiset antaisivat omaisuutensa sille eivätkä jättäisi mitään perinnöksi lapsilleen. Kaiken lisäksi rahastosta hyötyisi vain yksi avun tarpeessa oleva ryhmä, nimittäin kotiköyhät.⁵¹

Rahaston puolustajien mukaan rajakreivin kieltoa ei tarvinnut enää pelätä, koska hän oli jo hyväksynyt Ansbachin⁵² ja Kitzingenin köyhäinhoitorahastot. Myös kaikki rahastoa uhkaavat väärinkäytökset pystyttäisiin ehkäisemään. Lisäksi puolustajat perustelivat rahastoa viittaamalla Lutherin edellisenä vuonna julkaistamaan Leisnigin järjestykseen ja Apt. 4:32:en, jonka mukaan »oikeauskoiset ihmiset» olivat pitäneet kaikkea yhteisenä.⁵³ Heidän mukaansa kristinusko oli yksinkertainen asia: uskon oli vain annettava vaikuttaa rakkautta.⁵⁴ Usko ja rakkaus kuuluivat yhteen: Kristukseen uskova osoitti rakkautta lähimmäisilleen ja lähimmäisiään auttava osoitti Kristukselle uskonsa, joka taas perustui yksin Kristukseen ja hänen sanaansa.⁵⁵ Tämän innostuneen

51 SPR 3, 196–199, 201.

52 Ansbachin nimestä kirjasessa on käytetty toista muotoa Onolzbach.

53 SPR 3, 197, 199–200, 202.

54 SPR 3, 201: Darumb darf man nit großer kunst oder listigkeit prauchen zu unserm glauben, sonder allein die lieb laßen erscheinen auß dem glauben.

55 SPR 3, 201.

116 uskon edessä karstaa ja antoi periksi ja vastusti enää vain sitä, että hänen itsensäkin pitäisi myydä omaisuuttaan ja antaa köyhille. Lopulta hän luopui tästä viimeisestäkin varauksesta ja hyväksyi evankelisten kannan.⁵⁶

Kirjanen osoittaa, että evankelinen liike yritti vastata kaupunkilaisten turvattomuuden tuntoon. Evankeliset nimittäin perustelivat rahastoa sillä, että kuka tahansa saattoi joutua köyhyyteen ja kohta tarvita itse apua jopa enemmän kuin nyt ympärillään näkemänsä kerjäläiset.⁵⁷ Samoin kirjasesta näkyy liikkeen intomielinen usko evankeliumin kykyyn saada ihmiset auttamaan toisiaan. Kirjoittaja luotti siihen niin lujasti, että uskoi köyhäinhoitorahastosta riittävän varoja jopa muihinkin yhteisiin tarpeisiin.⁵⁸

Windsheimilaisten varovainen optimismi

Myös Nürnbergin ja Würzburgin välillä olleen pienen Windsheimin valtakunnankaupungin raadin luultavasti vuonna 1524 hyväksymä köyhäinhoitojärjestys on säilynyt.⁵⁹ Auttamista perusteltiin siinä vieläkin lyhyemmin kuin Kitzingenissä. Lisäksi järjestys oli muutenkin huomattavasti suppeampi.

Windsheimin raadin hallinnassa oli vanhastaan ollut joukko köyhille tehtyjä lahjoituksia. Vaikka järjestyksessä ei sitä selvästi sanota, tarkoituksena oli yhdistää ne yhdeksi köyhäinhoitorahastoksi. Lahjoituksia hoitaneiden kuuden porvarin joukosta oli valittu kaksi varsinaista esimiestä huolehtimaan autettavien luetteloon otetuista köyhistä. Näiden kahden oli tarvittaessa kysyttävä muiden neljän neuvoa tai jätettävä asia raadin ratkaista-

---

56 *SPR* 3, 205–206.

57 *SPR* 3, 198: dann heut wirt einer gefanger, der ander beraubt und der drit mit krankheit, als Franzosen und der gleichen, beladen. niemants hat fur armut sigel und brief.

58 *SPR* 3, 197: darauß kan man alle brechen der kirchen und der stat, so sonst kein gelt verhanden were, pauen.

59 *Smend & Weber & Wolffin* (1961, 672, 674) mukaan rahasto perustettiin vuonna 1523. Järjestys lienee kuitenkin peräisin vasta seuraavalta vuodelta.

vaksi. Lisäksi esimiehillä oli lupa palkata avukseen yksi köyhien oloista selvää ottava apulainen.⁶⁰ Kaupunkilaiset voisivat tukea rahastoa kirkkoon sijoitettavan köyhäinarkun avulla.⁶¹

Kerjääminen kiellettiin muilta kuin joiltakin köyhiltä koululaisilta. Lisäksi rahaston hoitajilla oli lupa sallia se muutamille huonoa elämää viettäneille. Näin he oppisivat itsekin näkemään, miten olivat eläneet, saivat siitä rangaistuksen ja samalla olisivat varoittavana esimerkkinä toisille. Pyhiinvaeltajille oli sallittava majapaikka yhdeksi yöksi, mutta kerjääminen oli heiltäkin kiellettävä.⁶²

Myös Windsheimin järjestyksen laatijat varautuivat siihen, että köyhäinhoitorahastoon kertyisi runsaastikin varoja. Tällainen ylijäämä oli käytettävä köyhien käsityöläisten tukemiseen, varattomien nuorten naisten auttamiseen myötäjäisten avulla kunnialliseen avioliittoon ja köyhien poikien kouluttamiseen käsityöläisiksi.⁶³

Nürnbergin esimerkin vaikutus Breslaussa

Nürnbergin köyhäinhoitojärjestyksen vaikutus ulottui myös kauas itään ja pohjoiseen. Idästä ovat Breslaun tapahtumat hyvä esimerkki. Kaupungin evankeliset saivat kesäkuussa 1523 pystyvän johtajan, kun raati kutsui *Johannes Hessin* Magdalan Pyhän Marian seurakunnan kirkkoherraksi.⁶⁴ Myös Breslaussa köyhäinhoito nousi huomion kohteeksi, ja Hess sai raadin perustamaan rahaston köyhien auttamiseksi.

Uutta rahastoa varten vuonna 1523 hyväksytty järjestys alkoi oikean uskon kuvauksella, josta huokuu luottamus evankeliumin voimaan: Jumalan rakkauden osakseen saanut ihminen ei voinut

60 EKO 11:1, 674.

61 EKO 11:1, 675.

62 EKO 11:1, 675.

63 EKO 11:1, 675–676.

64 *Fleischer* 1996, 234.

118 olla rakastamatta toisia.⁶⁵ Järjestyksen lopussa taas todettiin lukui-
siin raamatunkohtiin viitaten, että vasta rakkaus – uskon oikea
hedelmä – tuottaisi pelastuksen tuomiopäivänä.⁶⁶ Rahaston esi-
miehiksi ja avustusten jakajiksi oli valittava kaksi raatimiestä tai
kaksi kaupungin tuomioistuimen maallikkojäsentä sekä kahdek-
san muuta kaupunkilaista. Avustettavista mainittiin ensimmäise-
nä ryhmänä kuppaan sairastuneet, sitten kaupunkilaisten taloissa
elävät kunnialliset köyhät. Samoin kuin Nürnbergissä kerjäämi-
nen kiellettiin muilta paitsi pieneltä määrältä köyhiä koululai-
sia.⁶⁷

Rahaston kartuttamiseksi ammattikuntia (*czeche*) pyydettiin siir-
tämään hätään joutuneiden jäsenten auttamiseen tarkoitetut varat
tai ainakin niiden tuotto köyhäinhoitorahastoon. Samalla luvat-
tiin, että rahaston esimiehet pitäisivät huolta käsityöläisistä ja hei-
dän perheistään. Ensimmäisenä käsityöläisiä uhkaavana vaarana
mainittiin tässäkin yhteydessä ajan uusi vitsaus kuppa.⁶⁸ Pyynnön
varovaisuus ja rahaston tarjoaman turvan varmuuden painotta-
minen viittaavat siihen, että järjestyksen laatijat pelkäsivät am-
mattikuntien torjuvan heidän esityksensä.⁶⁹

Järjestyksen sisällön perusteella on ilmeistä, että breslaulaiset
ovat Wittenbergin lisäksi saaneet vaikutteita myös Nürnbergistä.
Todennäköisesti juuri Johannes Hess on vaikuttanut järjestyksen
syntyyn ja sisältöön. Tähän viittaa myös se, että hän oli kotoisin
Nürnbergistä.⁷⁰

---

65 EKO 3, 407: Ist es nicht möglich, so wir solche grosse und ungehabte liebe
gottes bei uns empfinden, das wir ihn widerum, wo wir nicht ganz steinen
und stehlen sein, nicht lieben solten... Denn aber volgen wir ihme und lieben
ihn, wenn wir unseren nechsten in seinem elende, armuth, krankheit und
widerwertigkeit trostlich, hulflich und forderlich erscheinen und ihn des, so
uns gott mitgetheilet und gegeben hat, auch geniessen lassen.

66 EKO 3, 408–409.

67 EKO 3, 407–408.

68 EKO 3, 408.

69 Näin myös Kreiker 1997, 52.

70 Stupperich 1965, 175; Fleischer 1996, 234.

Magdeburgin raati hyväksyy vain Nürnbergin mallin

Pohjois-Saksassa Nürnbergin köyhäinhoitojärjestyksen vaikutus näkyi selvimmin Magdeburgissa. Tässä Pohjois-Saksan suurimpiin kuuluneessa kaupungissa oli noin 20 000–30 000 asukasta.⁷¹ Se kuului Magdeburgin arkkipiispan maallisena herrana hallitsemiin alueisiin, mutta oli varsin riippumaton. Magdeburgin arkkipiispa Albrecht von Hohenzollern oli myös Mainzin arkkipiispa ja asui siksi Aschaffenburgissa Mainin laaksossa.

Magdeburgiin syntyi nopeasti Wittenbergin esikuvan mukainen evankelinen liike. Raati koetti ottaa arkkipiispan huomioon, mutta vartioi toisaalta kaupungin etuja eikä sallinut arkkipiispan puuttua sen sisäisiin asioihin. Tämän vuoksi raati ei suostunut vaientamaan evankelisia.⁷² Vuoden 1524 alussa he saivat innokkaan johtajan, kun kanonisen oikeuden tohtori *Eberhard Weidensee* valittiin Pyhän Jaakobin kirkon saarnaajaksi.⁷³

Keväällä 1524 evankeliset saivat vastahakoisen raadin suostumaan siihen, että seurakunnat valitsisivat edustajia suunnittelemaan kirkollisen elämän reformia. Toukokuun lopulla valittu toimikunta jätti raadille kymmenkohtaisen reformisuunnitelman, joka sisälsi myös köyhäinhoidon järjestämisen uudelle pohjalle.⁷⁴

Suunnitelman mukaan Magdeburgiin oli perustettava yhteinen rahasto, jonka avulla koko kirkollinen toiminta koulu, hospitaalit ja köyhäinhoito mukaan lukien siirrettäisiin uudelle pohjalle. Suunnitelma oli kuitenkin vielä yleisluontoinen. Vaikka toimikunta oli seurannut Wittenbergin ja Leisnigin esimerkkiä, se ei viitannut siihen. Tämä lienee johtunut siitä, että toimikunta ei halunnut ärsyttää raatia sekä arkkipiispaa ja tämän neuvoksia, jotka hoitivat Hallesta käsin alueen hallintoa. Suunnitelman mukaan

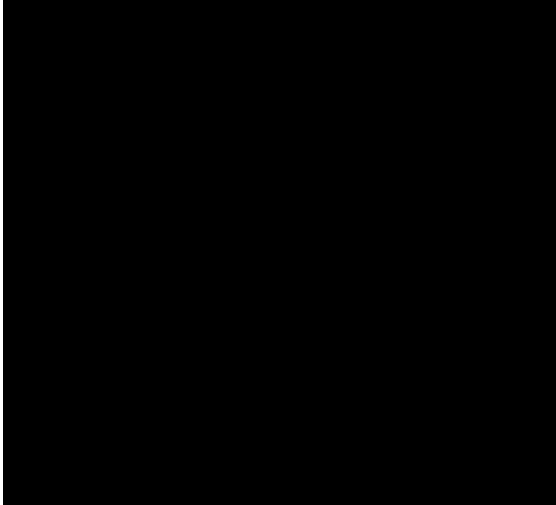
71 *Brecht* 1990, 28.

72 *Hülße* 1883, 224–225.

73 Eberhard Weidensee oli toiminut Halberstadtin lähellä olleen Pyhän Johanneksen luostarin johtajana. Hän oli jättänyt luostarin syksyllä 1523 ja lähtenyt Wittenbergiin. *Hülße* 1883, 246–247; *Tschackert* 1913, 632.

74 Suunnitelman alku, *EKO* 1:2, 448; *Hülße* 1883, 257, 261.

Kuva 10 Kristuksen paluun läheisyyttä julistava saarnaaja. Puupiirros vuodelta 1524.

Magdeburgin kaikkiin seurakuntiin oli asetettava »hurskaita miehiä, pormestareita ja raatimiehiä» kokoamaan rahastoon almuja kuten Nürnbergissä ja muuallakin oli tehty.⁷⁵ »Kunnianarvoisaan Nürnbergin kaupunkiin» viittaaminen ei herättänyt samanlaista ärtymystä kuin kirkosta erotetun Lutherin ja hänen kannattajien sa mainitseminen. Pikemminkin se oli antamassa suunnitelmalle lisää arvovaltaa. Kovin rehellisesti ei toimikunta kuitenkaan Nürnbergin nimeä käyttänyt, sehän suositteli raadille paljon pidemmälle menevää puuttumista kirkon asioihin kuin Nürnbergissä oli tapahtunut.

Magdeburgin raatia ei edes Nürnbergin esimerkkiin viittaaminen vakuuttanut. Se ei halunnut liittyä kirkolliseen vallankumoukseen.⁷⁶ Toisaalta evankelinen liike alkoi radikalisoitua. Allstedtista,

75 *EKO* 1:2, 449; *Hülße* 1883, 258–260.

76 *Hülße* 1883, 261–262.

vain parin päivämatkan takaa, kuului jo *Thomas Müntzerin* väkevä sanoma kohta syntyvästä »hurskaiden valtakunnasta» ja sai vastakaikua myös Magdeburgissa.⁷⁷ Kesäkuun lopulla 1524 itse Martin Luther tuli evankelisten johtajien kutsumana Magdeburgiin varoittamaan väkivaltaisen kumouksen tielle lähtemisestä.⁷⁸

Myös raati ymmärsi tilanteen vaarallisuuden ja päätti tyyntytellä evankelisia. Helpointa oli tarttua heidän suunnitelmassaan esitettyyn köyhäinhoidon reformiin. Raati päättikin perustaa uuden rahaston, mutta Nürnbergin mallin mukaisesti vain köyhäinhoitoa varten.⁷⁹ Tästä näkyy jälleen, miten köyhäinhoidon reformi nähtiin evankelisen liikkeen kärkenä. Samalla se osoittaa, että tämä kärki voitiin koettaa kääntää myös evankelista liikettä vastaan, sen etenemisen pysäyttämiseksi tai ainakin jarruttamiseksi.

Köyhäinhoitorahaston lyhyt järjestys hyväksyttiin 14.7.1524, ja se ilmestyi pian myös painettuna.⁸⁰ Järjestyksen mukaan raati oli Raamattua tuntevien henkilöiden kehotuksesta sopinut porvariston kanssa köyhien lähimmäisten auttamisesta. Pyhän Johannekseen ja augustinolaisuostarin kirkkoihin oli asetettu arkut varojen keräämistä varten. Niissä oli peräti kymmenen lukkoa, joista yhden avain oli uskottu raadille, yhden kirkonisännille (*kirchveter*) ja loppujen kahdeksan lukon avaimet kaupunkilaisten parista valituille esimiehille. Raati oli myös valinnut keskuudestaan neljä raatimiestä luetteloimaan avuntarvitsijat. Heidän joukossaan oli yksi pormestareista. Luetteloiden tuli käydä läpi kaikki kadut ja merkitä apuun oikeutetut kotiköyhät luetteloon. Arkkujen avainten haltijoiden tuli kokoontua 1–2 kertaa kuukaudessa jakamaan heille avustuksia. Lisäksi raati oli valinnut Magdeburgin kaikkiin viiteen seurakuntaan viisi miestä keräämään kolehteja köyhille.

77 Müntzeristä ks. s. 157–158.

78 *Hülße* 1883, 273–277; *Brecht* 1986, 87.

79 *Hülße* 1883, 263–264.

80 *Sehling* 1904, 446.

122 Kolehdit tuli niitä laskematta viedä jompaankumpaan köyhien arkkuun.⁸¹

Evankelisia pelkkä köyhäinhoidon reformi ei tietenkään tyydyttänyt. Koska raati ei taipunut heidän vaatimuksiinsa, seurakunnat ottivat aloitteen käsiinsä. Ne erottivat vastahakoiset pappinsa, valitsivat tilalle mieleisensä ja ryhtyivät viettämään evankelisia jumalanpalveluksia. Elokuussa evankeliset lopettivat messut väkivalloin myös kerjäläisveljestöjen luostareista ja tuomiokirkosta.⁸²

Nämä tapahtumat veivät Magdeburgin avoimeen konfliktiin arkkipiispan kanssa. Raati pelkäsi, että arkkipiispa yrittäisi paulttaa entisen kirkollisen järjestyksen asevoimin. Siksi se tehosti puolustusvalmiutta, mutta yritti samalla päästä sovintoon arkkipiispan kanssa. Saadakseen evankelisen liikkeen valvontaansa raati haki arvovaltaista tukea Wittenbergistä ja saikin syyskuussa 1524 kaupungin kirkolliseksi johtajaksi Lutherin lähipiiriin kuuluneen *Nikolaus von Amsdorfin*.⁸³

Amsdorf koetti ohjata Magdeburgin kirkollista toimintaa ja sen mukana myös köyhäinhoitoa Wittenbergin mallin mukaiseen suuntaan. Hospitaalit irrotettiin luostareiden yhteydestä, ja veljeskunnat päätettiin sulauttaa köyhäinhuitorahastoon.⁸⁴ Tällaiset päätökset eivät kuitenkaan välttämättä toteutuneet.⁸⁵ Evankelinen liike oli saavuttanut vasta puolinaisen voiton.

Magdeburgissakin fransiskaanit joutuivat kuukaudesta toiseen jatkuneen kiistelyn osapuoleksi. Evankeliset papit yrittivät taivuttaa raadin karkottamaan heidät. Fransiskaanit taas perustelivat toimintaansa raadille lähetetyllä kirjelmällä. Sen mukaan pelkkä usko ei riittänyt, vaan pelastuksen tiehen kuului myös rakkaus. Evankeliset papit puolestaan julkaisivat vuonna 1526 vastauksen,

---

81 EKO 1:2, 449–450; *Hülße* 1883, 264–265.

82 *Hülße* 1883, 287–309.

83 *Hülße* 1883, 312–314.

84 *Hülße* 1883, 320–321.

85 Niinpä *Hülße* (1883, 321) toteaa, että Pyhän ruumiin veljeskunta toimi – tosin toisella nimellä – vielä vuonna 1538.

jonka mukaan hyvät teot olivat vain uskon seuraus. Fransiskaanit taas olivat hyödyttömiä ja vaarallisia kerjäläisiä, joita ei tullut suvaita.⁸⁶

Uusi köyhäinhoito Nürnbergin evankelisten tukena

Entä mitä tapahtui Nürnbergissä sillä aikaa, kun kaupungin köyhäinhoitojärjestyksen vaikutus tuntui yhä kauempana?

Suuren almurahastoston toiminta oli onnistunut erinomaisesti. Evankelisen liikkeen herättämä innostus kanavoitui sen kautta teoiksi. Kolmen vuoden kuluessa rahastoon kertyi 13 000 guldenia. Rikkaassa kauppakaupungissakin se oli valtava summa, jota voi verrata siihen, että Nürnbergin papit saivat vuosittain palkkaa asunnon lisäksi keskimäärin 45 guldenia.⁸⁷ Raati valvoi rahaston toimintaa ja yritti estää vieraiden kerjäläisten tulon kaupunkiin.⁸⁸

Evankeliset ryhtyivät menestyksen innoittamina ajamaan Suuren almurahaston laajentamista. Veitsiseppien ammattikunta pyysi maaliskuussa 1524 raadilta lupaa luovuttaa varansa Suurelle almurahastolle käytettäväksi kaikkien apua tarvitsevien hyväksi. Samalla he toivoivat kaupungin muiden yhteisöjen seuraavan esimerkkiä.⁸⁹ Nürnbergin ammattikuntien piirissä alkoi samanlainen kehitys kuin Wittenbergin veljeskuntien parissa kolme vuotta aikaisemmin.

Samaan aikaan valtiopäivät kokoontuivat jälleen Nürnbergiin. Koska evankeliset toimivat kaupungissa jo näkyvästi, sen ilmaipiiri tuntui perinteisen uskon puolustajista vastenmieliseltä. Siksi valtiopäivät päättivät siirtää valtakunnanhallinnon Esslingeniin. Tämän jälkeen Nürnbergin raadin ei enää tarvinnut ottaa valta-

---

86 *Tschackert* 1911, 29–35 ja 1913, 633. Toisaalta entinen fransiskaaniveli *Johannes Fritzhans* kuului Magdeburgin evankelisten näkyvimpiin johtajiin.

87 *Smend & Weber & Wolf* 1961, 17.

88 *Rice* 1974, 224–229, 244–253.

89 *Rice* 1974, 254.

124 kunnan johtoa huomioon samalla tavalla kuin aikaisemmin.

Lokakuussa 1524 leipurien ammattikunta seurasi veitsiseppien esimerkkiä.⁹⁰ Raati tuki evankelisia ja ryhtyi laajentamaan Suuren almurahaston toimintaa. Lokakuussa 1524 se käski luovuttaa seurakunnille sielunmessuja varten lahjoitetut varat rahastolle. Joulukuussa Suurta almurahastoa ryhdyttiin muuttamaan yhteiseksi rahastoksi (*gemeiner Kasten*), joka hoitaisi Nürnbergin koko kirkollista taloutta. Myös augustinolaiseremiitit tarjoutuivat luovuttamaan omaisuutensa sille. Tammikuussa 1525 raati kielsi kaiken kerjäämisen ja kehotti apua tarvitsevia kääntymään yhteisen rahastoon puoleen.⁹¹

Nürnberg liittyy kirkolliseen vallankumoukseen

Ilmapiiiri oli tällöin jo hyvin jännittynyt. Talonpojat olivat nousemassa kapinaan ympäri Etelä-Saksaa, ja koko entinen järjestys näytti murtuvan. Nürnbergissä yhteisen rahaston luominen merkitsi kirkolliseen vallankumoukseen liittymistä. Maaliskuussa 1525 järjestettiin uskontoa koskeva väittely. Sen jälkeen raati katsoi selvitetyn, että evankeliset olivat oikeassa. Se kielsi katolisen messun viettämisen ja ryhtyi järjestämään kirkollista toimintaa uudelle perustalle. Seuraavina vuosina suuri määrä kirkollista omaisuutta (tyhjiksi jääneitä luostareita, sääntökuntien irtaimistoa, papiston palkkaamiseen ja messujen toimittamiseen lahjoitettuja varoja) siirrettiin yhteiseen rahastoon. Raati ei kuitenkaan ottanut siihen sääntökuntien omaisuutta vastoin niiden Nürnbergissä toimineiden yhteisöjen tahtoa. Sen sijaan se kyllä lakkasi tukemasta Saksalaisen ritarikunnan ylläpitämää hospitaalia, joka ei halunnut mukautua kaupungin uuteen järjestykseen, vaan yritti jatkaa toimintaansa itsenäisenä katolisena laitoksena.⁹²

Samalla koulujen ja kirkollisen toiminnan rahoittaminen se-

---

90 Rice 1974, 254–255.

91 Rice 1974, 254–256.

92 Rice 1974, 75, 257–258, 266; Stupperich 1989, 645–648.

kä kirkollisten rakennusten ylläpito siirtyivät yhteisen rahaston vastuulle.⁹³ Myös hospitaalit ja vanhemmat köyhäinhoitorahastot siirrettiin sen alaisiksi. Kaikkia ei kuitenkaan yhdistetty siihen. Jos vanhempien laitosten ja rahastojen asiat olivat kunnossa eikä toiminnassa ollut turhaa päällekkäisyyttä, raati tyytyi siihen, että yhteinen rahasto valvoi niitä. Esimerkiksi 1300-luvun lopulta lähtien toiminut Rikas almurahasto säilyi erillisenä yksikkönä.⁹⁴ Monet varakkaat nürnbergiläiset halusivat edelleen antaa apua muuten kuin uuden yhteisen rahaston kautta.⁹⁵

Suurelle almurahastolle vuonna 1522 suunniteltu hallinto ei ollut sellaisenaan toteutunut. Rahaston johdossa puolivuositain tapahtuvaksi suunniteltu vuorottelu ei ollut toiminut, vaan *Caspar Busch* oli yksinään johtanut rahastoa saaden työstään vain pientä korvausta. Talvesta 1524–1525 lähtien yhteisen rahaston johdossa oli neljä raadin valitsemaa luottamusmiestä ja heidän alaisinaan kaksi johtajaa. Näistä *Caspar Busch* johti kaupungin ja *Sebastian Schedel* Nürnbergin alaisen maaseudun almuvirastoa.⁹⁶ Rahaston sääntöjä ei kuitenkaan muutettu. Tämä saattoi johtua siitä, että raati seurasi ja valvoi aluksi rahaston toimintaa hyvin tarkasti. Toiminnan vakiinnuttua sen ote kuitenkin hölleni.⁹⁷

Nürnbergin tapahtumien merkitys evankeliselle liikkeelle

Nürnbergin tapahtumista näkyy, miten köyhäinhoidon järjestäminen toimi evankelisen liikkeen tienraivaajana. Nürnbergin raadin vuonna 1522 hyväksymä uusi köyhäinhoitojärjestys oli evankeliselle liikkeelle suuri voitto. Sen ansiosta liike sai siipiensä alle kantavuutta aivan toisessa mitassa kuin jotkut Saksin pikkukaupungit kykenivät sille antamaan. Myös Luther oli hyvin selvil-

93 *Smend & Weber & Wolf* 1961, 21; *Rice* 1974, 223, 257–258, 266.

94 *Rice* 1974, 178, 185–186; *Kreiker* 1997, 58–59.

95 *Kreiker* 1997, 65 alav. 241.

96 *Rüger* 1932, 39; *Rice* 1974, 223–224, 256.

97 *Rice* 1974, 95, 123, 282–283.

126 lä Nürnbergin merkityksestä evankelisen liikkeen leviämislle.⁹⁸ Nürnbergin järjestys näytti osoittavan, että liikkeen sanoma todella pystyi avaamaan niin ihmisten sydämen kuin kukkaroit-
ten nyörit ja tuomaan muutoksen suurenkin kaupungin elämään. Koska Nürnbergillä oli vanhastaan suuri arvovalta ja maine köyhäinhoidon järjestäjänä, ei ollut ihme, jos monet muut kaupungit ottivat siltä vaikutteita.

Toisaalta Nürnbergin järjestys oli evankeliselle liikkeelle myös tietynlainen uhka. Järjestys koski vain köyhäinhoitoa, eikä Nürnberg ollut katkaissut välejänsä katolisen kirkon johtoon. Tämän vuoksi järjestyksestä avautui edelleen tie myös katolisen kirkon puitteissa tapahtuvaan köyhäinhoidon reformiin. Johtaisiko Nürnbergin esimerkin seuraaminen siihen, että evankelisen liikkeen vaikutus rajoittuisi ainakin Saksin ulkopuolella pelkästään köyhäinhoitoon? Varsinkin Magdeburgin tapahtumat viittasivat tähän suuntaan. Raatihan oli siellä käyttänyt köyhäinhoidon reformia evankelisen liikkeen vaikutuksen rajoittamiseen.

Nürnbergissä Suuren almurahastoston toiminnan onnistuminen tasoitti evankelisille tietä voittoon talvella 1525. Järjestäessään kirkollista taloutta ja sen mukana köyhäinhoitoa kokonaan uudelle pohjalle Nürnbergin raati otti huomioon omat pitkäaikaiset kokemuksensa köyhäinhoidosta ja sovelsi yhteisen rahaston mallia niiden pohjalta suuren kauppakaupungin oloihin.⁹⁹ Vaikka Nürnbergin ratkaisut jäivät samaan aikaan alkaneen talonpoikaisodan varjoon, ne olivat kuitenkin uusi suuri voitto evankeliselle liikkeelle ja luultavasti rohkaisivat sen kannattajia pyrkimään muuallakin kirkollisen elämän vallankumoukselliseen muuttamiseen.

---

98 *Sider* 1974, 198–199.

99 Näin myös *Rice* 1974, 238, 284.

Saksan rannikon hansakaupungit olivat oma, muusta Saksasta poikkeava maailmansa. Hansakaupungit pitivät tiiviisti yhtä ja olivat tottuneet luottamaan voimaansa. Niiden huomio suuntautui Pohjan- ja Itämeren kauppareiteille. Sen sijaan kaukaa etelästä johdetun Saksan valtakunnan vaikutus tuntui vain heikkona. Myös alasaksan kieli (*niederdeutsch*) erotti pohjoisimman Saksan etelästä. Hansakaupunkien ilmapiirikin oli erilainen kuin etelämpänä. Niiden arkisen työn leimaamaa ajattelutapaa kuvaa vanha bremeniläinen sanonta, jonka mukaan kalastaja oli korkearvoisempi kuin munkki.¹⁰⁰

Usein saman työn pohjalle syntyneillä veljeskunnilla, joita tavallisesti kutsuttiin killoiksi, oli hansakaupungeissa merkittävämpi rooli kuin Etelä-Saksassa. Jotkut niistä jakoivat avustuksia myös ulkopuolisille ja kantoivat näin vastuuta koko kaupunkiyhteisöstä.¹⁰¹ Tästä huolimatta hansakaupungeissakin oltiin tyytymättömiä köyhäinhoidon tehottomuuteen.

Saksalaisilla kauppiaille oli keskeinen asema myös monissa Pohjoismaiden kaupungeissa. Siksi evankelinen liike tuli niissäkin tunnetuksi hyvin nopeasti. Ruotsissa Strängnäsän tuomiokapitulin dekaani *Nicolaus Benedicti* katsoi jo vuonna 1523 välttämättömäksi puuttua Lutherin sanoman omaksuneen diakoni *Olaus Petrin* puheisiin. Dekaanin laatiman lyhyen yhteenvedon mukaan Olaus Petri oli julistanut, että Ruotsissa ei ennen häntä ollut kukaan saarnannut totuutta. Saarnoissaan hän oli sivunnut myös köyhäinhoitoa: kerjäläisveljestöjen jäseniltä oli kiellettyä kerjääminen, koska 5. Moos. 15:n mukaan uskovien parisaa ei saanut olla köyhiä eikä kerjäläisiä. Lisäksi veljeskunnat oli

---

100 *Moeller* 1991, 162.

101 *Rotzoll* 1969, [64–68].

128 lakkautettava, sillä niitä ei voitu perustella millään raamatunkohdalla.¹⁰² Köyhäinhoidon järjestäminen oli siis alusta lähtien osa evankelisten sanomaa ja lupauksia myös Ruotsissa.

Olaus Petri pystyi julistamaan sanomaansa, koska Ruotsin uusi kuningas *Kustaa Vaasa* salli sen. Evankelisten vaatimuksia hän ei kuitenkaan ryhtynyt toteuttamaan. Sen sijaan Itämeren toisella puolen tilanne oli heille suotuisampi.

Evankelinen liike leviää Itä-Preussiin ja Liivinmaalle

Itä-Preussia ja Liivinmaata, johon myös Viro kuului, hallitsi Saksalainen ritarikunta. Alueiden asema oli kuitenkin erilainen ja niiden johtajat toimivat itsenäisesti.

Itä-Preussia johti ritarikunnan suurmestari, josta myös piispat olivat riippuvaisia.¹⁰³ Suurmestari *Albrecht von Hohenzollern* oli jo 1520-luvun alkuvuosina kiinnostunut evankelisesta liikkeestä. Syyskuussa 1523 hän kutsui Königsbergiin Lutherin suosittelman teologian tohtori *Johannes Briessmannin*. Tämä oli kuulunut Wittenbergin fransiskaaniyhteisöön, mutta siirtynyt evankelisten puolelle. Briessmannin toista fransiskaania, tohtori *Jacob Schwederichiiä* vastaan vuonna 1523 julkaisemasta kirjasesta näkyy, että hän oli omaksunut Lutherin käsityksen uskosta ja teoista: Kristus vaikutti uskovassa ihmisessä kuin parantava voide. Siksi tämä teki lähimmäisilleen hyvää sydämestään, ilman pakkoa.¹⁰⁴

Marraskuussa 1523 Albrecht von Hohenzollern kävi Wittenbergissä Lutherin puheilla. Tämän mielestä hengelliset ritarikunnat olivat osa väärää kirkollista järjestystä. Siksi suurmestarilla oli oikeus muuttaa Itä-Preussi perinnölliseksi ruhtinaskunnakseen. Kirkollinen vallankumous avasi näin Albrecht von Hohenzol-

---

102 Isti sunt errores Magistri Olai discipuli Martini Luttheri, quos vt asseritur dixerat succesuie in Sermonibus suis de ambone, *HSH* 17, 136–138.

Kirjoituksesta myös *Westman* 1918, 163–167; *Andrén* 1999, 27–30.

103 *Niitemaa & Hovi* 1991, 77, 87.

104 *Moeller & Stackmann* 1996, 32, 34–35.

lernille erittäin houkuttelevia näkymiä.¹⁰⁵ Piispat seurasivat suur-
mestarin omaksumaa kantaa.¹⁰⁶ Evankelinen liike oli saamassa
taakseen niin Itä-Preussin maalliset kuin uskonnollisetkin johta-
jat. Missään muualla sillä ei ollut näin laajaa ja vaikutusvaltaista
tukea.

Liivinmaata johti ritarikunnan maamestari. Siellä piispojen ase-
ma oli vahvempi, koska he Tallinnan piispaa lukuun ottamatta
hallitsivat ainakin osaa hiippakunnastaan myös maallisina ruh-
tinaina.¹⁰⁷ Alueen suurimmat kaupungit olivat noin 8000 asuk-
kaan Riika ja 6000 asukkaan Tallinna.¹⁰⁸ Kaupungeissa köyhin
osa asukkaista oli latvialaisia ja virolaisia, joilla ei ollut juurikaan
sananvaltaa. Niin kaupunkien raadit kuin ritaritkin toivoivat, että
evankelinen liike auttaisi niitä murtamaan piispojen vallan tai ai-
nakin rajoittamaan sitä. Siksi ne suhtautuivat evankelisiin myön-
teisen odottavasti.¹⁰⁹

Väkivalta avaa Riian evankelisille tien reformiin

Riika tunnusti arkkipiispan ja ritarikunnan maamestarin her-
roikseen.¹¹⁰ Käytännössä se oli hyvin itsenäinen hansakaupunki.
Riiassa oli kaksi hospitaalia, joista toinen oli kuitenkin muutettu
fransiskaani luostariksi, sekä kahdeksan lahjoitusvaroin toimi-
vaa pientä hoitolaitosta. Raati oli tottunut valvomaan ja ohjaa-
maan myös köyhäinhoitoa.¹¹¹

Evankelinen liike oli saavuttanut Riian jo vuoden 1521 lopulla,
kun Johannes Bugenhagenin ystäväpiiriin Treptowissa kuulunut
Andreas Knopken ryhtyi levittämään sen sanomaa. Seuraavana ke-
sänä pidetyssä väittelyssä Knopken puolusti teesejä, joista näkyy

105 *Arffman* 1985, 117–118.

106 *Sehling* 1911, 4–5.

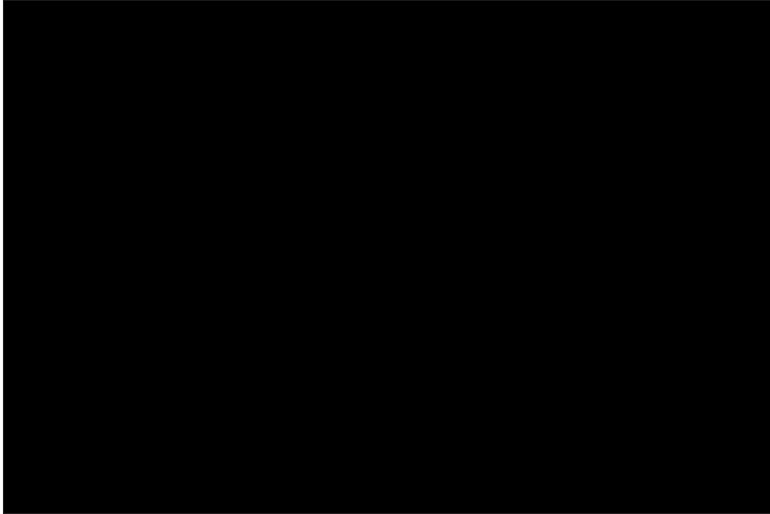
107 *Niitemaa & Hovi* 1991, 99–101.

108 *Niitemaa & Hovi* 1991, 115.

109 *Niitemaa & Hovi* 1991, 149.

110 *Niitemaa & Hovi* 1991, 104.

111 *Tobien* 1895, 13–17, 20, 22.

Kuva 11 Riika. Puupiiirros 1500-luvulta. Kuvassa näkyvät vasemmalta lukien Pyhän Jaakobin kirkko, tuomiokirkko ja Pyhän Pietarin kirkko.

hänen uskonsa evankeliumin voimaan. Knopken hyökkäsi hyviin tekoihin keskittynyttä hurskautta vastaan. Hänen mukaansa Pyhän Hengen oli ensin uudistettava ihminen hyväksi. Sen jälkeen hyvä ihminen tekisi hyviä tekoja mielellään ja sydämes-tään,¹¹² samalla tavalla kuin hyvä puu teki hyviä hedelmiä.¹¹³

Riian kaupunkiyhteisössä oli aseman ja kansallisuuden yhdistämillä killoilla merkittävä asema.¹¹⁴ Lokakuussa 1522 raati ja killat nimittivät Knopkenin Pyhän Pietarin kirkon saarnaajaksi, eivätkä arkkipiispa ja maamestari uskaltaneet puuttua asiaan.¹¹⁵ Sen si-

---

112 Teesi 7, *Pohrt* 1928, 117: *Credens spiritum iustifican-tem consequetur, qui affectus nostros immutat. ut legem praestemus, non per operum hypocrisin, sed ex affectibus adeoque et corde, quia lex spiritualis est.*

113 Teesi 6, *Pohrt* 1928, 116–117; *Arbusow* 1921, 212.

114 Killoista lähemmin *Tobien* 1895, 17–19 ja *Niitemaa & Hovi* 1991, 117.

115 *Hoerschelmann* 1896, 55; *Arbusow* 1921, 240–242.

jaan kerjäläisveljestöt koettivat puolustaa perinteistä uskoa, mutta joutuivat painostuksen ja jopa väkivallan kohteeksi.¹¹⁶

Keväällä 1524 raati sai tietää, että fransiskaanit olivat yrittäneet hakea tukea Roomasta saakka. Tämä sai evankeliset liikkeelle, ja kaupunki alkoi kuohua. Väkijoukot tunkeutuivat kirkkoihin, repivät seiniltä ja alttareilta pyhien kuvia sekä tuhosivat muutakin sisustusta.¹¹⁷ Uutta tietä näytti Pyhän Mauritiuksen kilta, joka oli naimattomien saksankielisten kauppiaiden yhteisö. Sen jäsenistä useimmat olivat lähtöisinkin Saksasta. Heitä kutsuttiin mustapäiksi, koska Pyhä Mauritius esitettiin kuvissa tummaihoisena afrikkalaisena. Mustapäät päättivät lakkauttaa Pyhän Pietarin kirkossa ylläpitämänsä alttarin ja ottaa sille lahjoittamansa esineistön takaisin.

Sen sijaan Pyhän Pietarin kirkkoon hankittiin 24.3. arkku kaupungin köyhien auttamista varten ja siihen kertyviä varoja hoitamaan valittiin seitsemän miestä. Selvin osoitus evankelisen liikkeen synnyttämästä innostuksesta ja yhteenkuuluvuuden tunteesta oli se, että esimiesten joukkoon hyväksyttiin jopa latvialainen *Jakob Celle*. Tällaista asemaa ei kenelläkään latvialaisilla ollut Riiaassa aikaisemmin ollut.¹¹⁸ Lisäksi entinen työnnettiin syrjään: raati karkotti fransiskaanit huhtikuussa kaupungista.¹¹⁹

Toukokuussa Riian mustapäät päättivät luovuttaa aikaisemmin kuuden messupapin palkkaukseen käytettyjen varojen tuoton vastedes vuosittain uuteen köyhäinhoitorahastoon. Pääoma kuitenkin säilyi killan omaisuutena. Myös molemmissa seurakunta-

116 *Mettig* 1891, 66–67; *Arbusow* 1921, 256–267, 291–293.

117 *Arbusow* 1921, 293–297; *Wittram* 1956, 40; *Ruutu* 2004, 55–58.

118 Tieto tästä on säilynyt mustapäiden tilikirjassa (*das grössere Vicarienbuch*), jota *Mettig* (1891, 69) on käyttänyt, sekä 1500-luvun loppupuolelta peräisin olevassa jäljennöksessä, joka sisältää otteita Riian köyhäinhoitorahaston tileistä (*Arbusow* 1921, 300–301). Mustapäiden tilikirjassa on myös merkintöjä, joiden mukaan esimiehiä olisi ollut kahdeksan tai kaksitoista.

119 *Arbusow* 1921, 300.

132 kirkoissa olleiden mustapäiden alttareiden esineistön kilta piti itsellään.¹²⁰ Riian muut killat lienevät toimineet samaan tapaan.

Tallinna seuraa Riian esimerkkiä

Tallinnassa ei ollut fransiskaaneja.¹²¹ Evankelisten huomio kohdistui siksi dominikaaneihin. Raati puuttui kevästä 1524 lähtien heidän toimintaansa ja esimerkiksi vaati, että dominikaanien pitäisi ryhtyä hoitamaan omalla kustannuksellaan isorokkoa ja muita tauteja sairastavia ihmisiä.¹²² Ristiriita kärjistyi kesän kuluessa. Kun ritarikunnan maamestari *Wolter von Plettenberg* asettui dominikaanien puolelle, se synnytti samanlaisen reaktion kuin Riiassa puoli vuotta aikaisemmin: suuri väkijoukko tunkeutui 14.9. dominikaaniluostariin sekä ryösti ja hävitti sen jälkeen myös muutamien kirkkojen sisustusta.¹²³

Viimeistään kuvainraaston jälkeen raati pyysi evankelisia pappeja *Johann Langea*, *Zacharias Hassea* ja *Hermann Marsowia* laatimaan ehdotuksen Tallinnan alakaupungin kirkollisen toiminnan järjestämiseksi uudelle pohjalle. Alakaupungissa oli kaksi seurakuntaa, Pyhän Olavin ja Pyhän Nikolauksen. Pappien ehdotuksen mukaan toinen niiden kirkkoherroista oli valittava järjestämään ja johtamaan Tallinnan kirkollista toimintaa »samalla tavalla kuin Riiassa ja muutamissa muissa kaupungeissa» oli jo tehty.¹²⁴ Sen jälkeen olisi tärkeintä hankkia molempien seurakuntien kirkkoihin »yhteinen arkku». Vaikka järjestyksessä käytettiin tätä nimitystä, uusien rahastojen tarkoituksena oli Tallinnassakin vain köyhien auttaminen.¹²⁵ Kirkkojen tarpeettomiksi katsotut arvoesineet oli talletettava arkkuihin, ja pappien oli neuvot-

---

120 *Mettig* 1891, 66, 70–71; *Arbusow* 1921, 309–310.

121 Tallinnassa toimineista sääntökunnista *Hansen* 1885.

122 *Arbusow* 1921, 316–317.

123 *Arbusow* 1921, 356–357; *Ruutu* 2004, 64–66.

124 *EKO* 5, 39.

125 *EKO* 5, 39: Dar na und mit den ersten erschaffe men idt mit vlite, eine gemene kisten in beiden parren werde angerichtet vor de armen.

tava saarnoissaan kansaa antamaan niihin lahjoituksia.¹²⁶ Lisäksi sielunmessujen toimittamista varten lahjoitettujen varojen tuotto, esimerkiksi vikariaattien tulot, oli ryhdyttävä ajan mittaan maksamaan uusiin rahastoihin.

Ehdotuksen mukaan sielunmessuja toimittaneille papeille ei mikkelinpäivän jälkeen saanut maksaa enää palkkaa, vaan se oli maksettava uusiin rahastoihin, jos palkkoihin käytettyjen varojen lahjoittajat näin tahtoivat eivätkä itse tarvinneet varoja »köyhien ystäviensä» auttamiseen. Vanhoista messupapeista oli kuitenkin pidettävä huolta. Sen sijaan nuorten tuli mikäli mahdollista ansaita itse leipänsä.¹²⁷ Ehdotus koski lähinnä Tallinnan rikkaita kiltoja, jotka olivat rahoittaneet huomattavan osan jumalanpalveluselämästä. Ehdotuksen varovaiset sanonnat ja varaukset osoittavat, että evankeliset papit koettivat välttää ristiriitaa kiltojen kanssa ja toivoivat niiden ryhtyvän tukemaan aktiivisesti uutta köyhäinhoitoa.

Rahastojen esimiehiksi ja samalla avustusten jakajiksi oli valittava uskovia ja hyvämaineisia miehiä. Heidän joukossaan oli oltava yksi tai kaksi raatimiestä sekä kiltojen edustajia. Rahastojen toiminnan yksityiskohdista oli neuvoteltava myöhemmin.¹²⁸ Muuten kirkollisen talouden järjestämistä – esimerkiksi pappien palkkausta – ehdotuksessa ei käsitelty.

Sen sijaan dominikaanien toiminnan lopettamista evankeliset papit pitivät tärkeänä. Siksi he esittivät, että dominikaanien luostariin vietäisiin tarttuvia tauteja sairastavia ihmisiä. Ne veljet, jotka kieltäytyisivät hoitamasta ja lohduttamasta heitä, saisivat lähteä luostarista.¹²⁹ Sinne jääneiden taas voitiin odottaa saavan

---

126 EKO 5, 39: De evangelische predickers werden idt wol irsagen und vorklaren van dem predickstol, wo ein iuwelick sine milde hand strecke an de armen und de kisten dar nicht vorgewes en stan.

127 EKO 5, 39.

128 EKO 5, 39.

129 EKO 5, 40: und bringe en de rinlichen krancken. So welcke van en de nicht hebben noch trosten willen, de mogen gaen.

134 tartunnan ja kuolevan. Dominikaaneista olisi näin päästy eroon ilman suoranaisten väkivallan käyttämistä. Samalla luostari olisi muuttunut hospitaaliksi.¹³⁰ Evankelisten esityksen on täytynyt tuntua dominikaaneista pelottavalta, sillä vuosien 1503–1505 epidemia oli surmannut suurimman osan veljistä, yhteensä kuusi-toista.¹³¹

Raati valitsi 19.9. Johann Langen alakaupungin seurakuntien esimieheksi. Lisäksi se päätti, että aikaisemmin kirkollisiin tarkoituksiin annettujen varojen tuotto oli, jos lahjoittajat niin halusivat, vastedes maksettava uusiin rahastoihin. Samalla kummankin seurakunnan rahastolle valittiin esimiehet.¹³² Ritarikunnan hallitsema yläkaupunki (Toompea) tuomiokirkkoineen jäi näiden järjestelyjen ulkopuolelle. Seuraavana talvena raati karkotti dominikaanit ja muutti heidän luostarinsa hospitaaliksi.¹³³

Riian ja Tallinnan rahastojen toimintaa täsmennetään

Myös Riian raati vei kirkollisen vallankumouksen päätökseen vuoden 1524 lopulla. Raadin ja kiltojen viimeistään marraskuussa hyväksymän päätöksen mukaan kaikki aikaisemmin messujen toimittamiseen käytetyt maksut oli vastedes maksettava »yhteiseen arkkuun»,¹³⁴ siis edellisenä keväänä perustettuun köyhäinhoitorahastoon. Koko kirkollista taloutta ei kuitenkaan siirretty sen vastuulle. Kirkkorakennuksista ja muiden kirkonpalvelijoiden kuin pappien palkoista huolehtineet kirkonkassat nimittäin jatkoivat edelleen toimintaansa.¹³⁵

Joulukuun alussa raati lopetti katolisen messun myös tuomio-

---

130 *EKO* 5, 40: Also werden se sick sulvest sunder iagend vorstoren; *Arbusow* 1921, 589.

131 *Senner* 2001, 36. Tiedosta kiitän Antti Ruutua.

132 *EKO* 5, 40.

133 *Hansen* 1885, 150.

134 *Arbusow* 1921, 398–399, 571–572. Arbusowin esitys perustuu Riian kaupungin tilikirjoihin (*Rentenbuch*).

135 *Arbusow* 1921, 582.

kirkosta.¹³⁶ Erään 1500-luvun puolivälistä peräisin olevan merkinnän mukaan yksi tuomiokapitulin papeista ei halunnut ottaa palkkaa yhteiseltä rahastolta. Taustana saattoi olla evankelisen liikkeen mukana levinnyt uusi käsitys, jonka mukaan palkan maksaminen papille ei ollut armeliaisuutta, vaan korvaus hänen tekemästään työstä. Ainakin raati erotti pappien palkkoihin käytettävät tulot muista yhteisen rahaston varoista.¹³⁷ Köyhäinhoitoon käytettäväksi jäi vain tarkasti rajattu osa yhteisen rahaston saamasta omaisuudesta. Fransiskaanien entinen luostari muutettiin yhteisen rahaston alaiseksi hospitaaliksi.¹³⁸ Valtaosa muusta kirkollisesta omaisuudesta siirtyi raadin haltuun.¹³⁹

Tallinnassa Johann Lange esitti raadille keväällä 1525 uuden reformiehdotuksen. Sen mukaan Tallinnan oli neuvoteltava maaseudun vallanpitäjien kanssa ja pyrittävä siirtämään vastuu köyhistä heidän »herroilleen», jotta köyhäinhoito ei jäisi pelkästään »kristittyjen» niskoille.¹⁴⁰ Ehdotuksen taustana oli katovuoden aiheuttama nälänhätä, joka oli ajanut Tallinnaan tuhansia virolaisia kerjäläisiä.¹⁴¹ Evankelisten saksalaisten silmissä he näyttivät pakanoilta. Lisäksi Lange pyysi raatia järjestämään evankelisen papiston palkkauksen.

Tallinnan raadin 19.5. tekemässä päätöksessä ei kuitenkaan käsitelty köyhäinhoitoa. Sen sijaan raati käski seurakuntien rahastojen esimiehiä osoittamaan papiston palkkoihin tarvittavat varat.¹⁴² Esimiehet lienevätkin Riian esimerkin mukaisesti erotta-

136 *Ruutu* 2004, 61.

137 *Mettig* 1891, 69–70; *Tobien* 1895, 21.

138 *Arbusow* 1921, 574–575.

139 *Arbusow* 1921, 401.

140 *EKO* 5, 41: Item von den armen uptoschriuen und vorwitlicken id eren hern, dat se se vorvorderen in diser tidt und ock dem lantforsten to vormelden wodaner wise mit den armen luden gehandelt wert, also dat et nicht christlicken togeid.

141 *Arbusow* 1921, 631–632.

142 *EKO* 5, 41: overleggen und to hape bringen sollen, dar van ein ider prester nach siner gelegenheit sal vorsorget werden.

136 neet tietyt tulonlähteet tähän tarkoitukseen. Köyhien auttamiseen niitä ei sen jälkeen voitu enää käyttää.

Syyskuussa 1525 raati käsitteli kiltojen esityksestä jälleen seurakuntien rahastoja. Sen 9.9.1525 tekemän päätöksen mukaan kaikkia aikaisemmin kirkollisiin tarkoituksiin käytettyjä varoja kiltojen lahjoitukset mukaan lukien oli edelleen käytettävä näin. Seurakuntien yhteisten rahastojen oli niiden avulla pidettävä yllä pappeja, kirkonpalvelijoita ja köyhiä. Rahastojen varoja ei kuitenkaan saanut sulauttaa yhdeksi pääomaksi, vaan lahjoitukset oli pidettävä erillisinä ja lahjoittajiensa omistuksessa.¹⁴³ Tämä vastasi kiltojen etua.

Tallinnan reformissa oli uutta se, että kaupungin kumpikin seurakunta sai oman rahastonsa. Tämän ratkaisun taustana lienee ollut se, että seurakunnat olivat sosiaaliselta ja kansalliselta koostumukseltaan erilaisia. Pyhän Nikolauksen seurakunnan alueella asui paljon saksankielisiä porvareita, Pyhän Olavin seurakunnan alueella tanskalaisia ja ruotsalaisia. Hospitaalın kirkkona toimiva pieni Pyhän Hengen kirkko taas oli leimautunut vironkielisten kirkoksi. Saksankieliset kauppiaat ja käsityöläiset kokivat asemansa uhatummaksi kuin Riiassa. Virolaiset taas odottivat, että evankelinen liike murtaisi vääräksi koetun entisen järjestyksen.¹⁴⁴ Tallinnan järjestelyt viittaavat siihen, että saksalaiset halusivat itse päättää, kuinka pitkälle ne olivat valmiit tukemaan uutta köyhäinhoitoa.

Königsbergin yhteiset rahastot

Itä-Preussin keskuksessa Königsbergissä Johannes Briessmann sai kaupunkilaiset taakseen ja kirkollista taloutta ryhdyttiin järjestämään evankelisten käsityksen mukaiseksi. Königsberg muodostui kolmesta osasta, joilla kullakin oli oma raatinsa. Ainakin Königsberg-Kneiphofin ja Königsbergin vanhankaupungin raadit

---

143 *EKO* 5, 41–42.

144 *Pölsam* 2001, 74–75, 80–81. Tiedosta kiitän Antti Ruutua.

perustivat vuoden 1524 loppupuolella yhteisen rahaston kirkollista taloutta varten sekä hyväksyivät sille järjestyksen. Vain vanhankaupungin järjestys on säilynyt.¹⁴⁵

Königsbergin vanhankaupungin järjestyksessä kuvattiin aluksi oikeaa uskoa: kristityn tuli uskoa sydämestään armolliseen Jumalaan sekä rakastaa lähimmäistään niin kuin Kristus oli rakastanut häntä itseään. Jotta ihmiset voisivat vapaaehtoisesti tehdä näin, raati oli kaupunkioikeuden maallikkojäsenten ja koko seurakunnan suostumuksella perustanut köyhien auttamiseksi yhteisen rahaston.¹⁴⁶

Rahaston esimiesten toimikauden oli määrä kestää puoli vuotta, mutta vain puolet esimiehistä vaihtuisi kerrallaan. Esimiehiksi oli valittava neljä raatimiestä tai oikeuden maallikkojäsentä sekä neljä kauppiaiden, oluenpanijoiden tai muiden ammattikuntien edustajaa. Tärkeimmät asiat esimiesten tuli jättää raadin päätettäväksi.¹⁴⁷

Varojen hankkimista varten oli »kirkontornin vierelle» hankittava keräysarkku (*stock*), ja niiden säilyttämistä varten kirkkoon tai sakaristoon toinen arkku (*kasten*). Keräysarkkuun ja sunnuntain kolehtiin annetut lahjoitukset oli viikoittain siirrettävä säilytysarkkuun. Myös kaikki seurakunnalle sekä Pyhän Martinuksen, Pyhän Yrjön ja isorokkoisten hospitaalille (*Pockenhaus*) kuuluvat tulot oli siirrettävä yhteiseen rahastoon, samoin myös hautauksista saatavat tulot. Kirkkoon ja sen ympärille suoritettavista hautauksista oli nimittäin vanhaan tapaan perittävä maksu.¹⁴⁸

Kaikki kerjäläiset oli koottava kirkkoon ja tutkittava. Työhön pystyvät oli lähetettävä talonpoikien palvelukseen. Erytisten valvojen oli huolehdittava siitä, että kaduilla kerjääminen todella

---

145 *Sehling* 1911, 142. Königsberg-Kneiphof ilmoitti rahastosta suurmestari Albrecht von Hohenzollernille 17.12.1524 lähettämällään kirjeellä (*Tschackert* 1890, 92–93).

146 *EKO* 4, 143.

147 *EKO* 4, 143.

148 *EKO* 4, 143.

138 loppuisi. Apua tarvitsevat taas oli jaettava hospitaaleihin. Niille kaupunkilaisten taloissa tai omissa oloissaan eläville köyhille, jotka olivat terveinä ollessaan tehneet työtä kaupungin hyväksi, oli annettava lauantaisin tarpeellinen avustus yhteisestä rahastosta. Avustusta saavien oli kannettava puvussaan merkkiä, joka osoitti heidän asemansa. Lisäksi rahastosta oli maksettava myös »kirkon palvelijoiden» palkat.¹⁴⁹ Se ei siis ollut pelkästään köyhäinhoitoa varten.

Kirkollisen toiminnan uudelleen järjestäminen alkoi Königsbergissä vain vähän myöhemmin kuin Riiassa ja Tallinnassa. Königsbergin vanhankaupungin järjestyksen laatijat eivät kuitenkaan näytä pitäneen lähtökohtanaan Liivinmaalla tehtyjä ratkaisuja, vaan lähtivät heti järjestämään koko kirkollista taloutta uudelle pohjalle. Oikeuden maallikkojäsenten toiminta rahaston esimiehinä saattaa viitata Breslaun järjestyksen vaikutukseen.

Johannes Bugenhagen opastaa hampurilaisia uudelle tielle

Pohjois-Saksan rannikolla perinteinen kirkollinen järjestys näytti murtuvan ensin Hampurissa. Noin 15 000 asukkaan hansakaupunki hoiti asiansa itsenäisesti, vaikka kuuluikin Tanskan kuninkaan hallitsemaan Holsteinin herttuakuntaan.¹⁵⁰ Kerjäläisveljestöillä oli suuri vaikutus uskonnolliseen elämään.¹⁵¹ Hampuri oli kuitenkin siinä suhteessa poikkeuksellinen kaupunki, että siellä fransiskaanihuostarista tuli evankelisen liikkeen keskus.¹⁵²

Hampurin raati oli huolissaan kaupunkiyhteisön sisäisen rauhan säilymisestä ja vastusti kirkollisen elämän radikaalia muuttamista. Pyhän Nikolauksen seurakunta otti siksi aloitteen käsiinsä ja kutsui syyskesällä 1524 Wittenbergin kirkkoherra Johannes

---

149 EKO 4, 144.

150 Hauschild 1982, 185.

151 Hauschild 1982, 186; Postel 1986, 82.

152 Hauschild 1982, 188.

Bugenhagenin toteuttamaan reformia.¹⁵³ Matkasta ei kuitenkaan tullut mitään, koska Hampurin raati kielsi Bugenhagenia tule-
masta. Tämän ainoaksi aseeksi jäi kynä. Näin syntyi *Kristillisestä
uskosta ja oikeista hyvistä teoista* -niminen laajahko, Hampurin kau-
pungille omistettu kuvaus Lutherin sanomaan pohjautuvasta re-
formista.¹⁵⁴ Kirja lienee aluksi levinnyt alasaksankielisen käsikir-
joituksen kopioina. Painettuna se ilmestyi vasta vuonna 1526.¹⁵⁵

Myös Bugenhagenin kirjasta näkyy evankelisen liikkeen usko
sen julistaman evankeliumin vaikutusvoimaan. Kirjan mukaan
hyvät teot »tapahtuivat uskossa» tai »uskosta». Oikea usko Juma-
laan nimittäin »toi mukanaan» rakkauden lähimmäiseen.¹⁵⁶ Us-
kon synnyttämien oikeiden hyvien tekojen tekijä ei liittynyt Fran-
ciscuksen tai Dominicuksen vaan Kristuksen sääntökuntaan.¹⁵⁷

Bugenhagen painotti, että entisestä elämäntavastaan luopuvil-
le sääntökuntalaisille ja papeille oli järjestettävä riittävä toimeen-
tulo.¹⁵⁸ Tämä oli tärkeää myös evankelisen liikkeen etenemisen
kannalta, koska se vei liikkeen todennäköisimmiltä vastustajil-
ta keskeisen perusteen ryhtyä puolustamaan entistä järjestystä.
Muusta kirkollisesta omaisuudesta ja tuloista oli muodostettava
yhteinen rahasto, jonka avulla myös köyhien toimeentulo voitai-
siin järjestää.¹⁵⁹ Sen esimiehiksi oli valittava viisaimmat ja hurs-
kaimmat porvarit. Näistä »köyhien diakoneista» puhuttiin jo Raa-
matussa (Apt. 6),¹⁶⁰ ja he olivat eri asia kuin kirkkoherrojen apuna
toimivat »kirkkodiakonit» eli kappalaiset.¹⁶¹ Bugenhagen oli siis

---

153 Wenn 1976, 281.

154 Vogt 1867, 101–102; Hauschild 1985, 69.

155 VD 16 3, 529. Vuonna 1527 Bugenhagenin teoksesta ilmestyi myös ylä-
saksankielinen painos, joka on kieleltään modernisoituna painettuna Vogt
1867, 101–267:ssa.

156 Vogt 1867, 166, 168, 171; Hauschild 1985, 60.

157 Vogt 1867, 167.

158 Vogt 1867, 260.

159 Vogt 1867, 261.

160 Vogt 1867, 261.

161 Vogt 1867, 256.

140 Lutherin kanssa yhtä mieltä siinä, että diakoni-sanalle oli palautettava sen alkuperäisenä pidetty merkitys. Köyhien diakonien oli osattava arvioida avun tarve eivätkä he saaneet olla kovia köyhiä kohtaan. Sillä, että heitä joskus huijattaisiin, ei ollut mitään merkitystä.¹⁶²

Bugenhagenin kannalta oli tärkeintä rohkaista niin Hampuria kuin muitakin Pohjois-Saksan kaupunkeja liittymään kirkolliseen vallankumoukseen. Tässä oli köyhäinhoidon reformilla tärkeä merkitys. Bugenhagen selittikin, että paholainen vastusti tällaista reformia. Hän nimittäin tiesi, että todelliset kristityt eivät voineet todistaa uskostaan paremmin kuin pitämällä huolta avuntarvitsijoista.¹⁶³

Bremenin Pyhän Marian seurakunta perustaa oman köyhäinhoitorahaston

Myös Bremenissä raati hoiti itsenäisesti kaupungin asioita, vaikka tunnustikin Hampurin-Bremenin arkkipiispan maalliseksi herrakseen.¹⁶⁴ Bremenin hospitaalit toimivat jo raadin valvonnassa.¹⁶⁵ Kaupungin noin kolmestakymmentä veljes- ja sääntökunnasta vain kerjäläisveljestöt pystyivät edes jollakin tavalla puolustamaan vanhaa uskoa.¹⁶⁶

Bremenissä oli neljä seurakuntaa. Niiden taloutta hoitivat porvareiden joukosta valitut luottamusmiehet.¹⁶⁷ Kaikkien seurakuntien johto liittyi nopeasti evankeliseen liikkeeseen. Raati taas omaksui samansuuntaisen kannan kuin Hampurissa. Se alkoi vähitellen tukea evankelisia, mutta ei kuitenkaan halunnut jyrkkiä muutoksia.

Kevään 1525 levottomuus, joka liittyi etelämpänä puhjennei-

---

162 *Vogt* 1867, 261.

163 *Vogt* 1867, 261–262.

164 *Postel* 1991, 93.

165 *Moeller* 1991, 165.

166 *Moeller* 1991, 171–172; *Postel* 1991, 93.

167 *Moeller* 1991, 164–165.

siin kapinaliikkeisiin tuntui myös rannikolla. Pääsiäisenä alankomaalaisen *Jacques Proostin* johtama Pyhän Marian seurakunta otti aloitteen käsiinsä ja perusti oman köyhäinhoitorahaston. Sen hoito uskottiin diakoniksi kutsutulle luottamusmiehelle.¹⁶⁸ Tämä nimitys otettiin siis Bugenhagenin esittämällä tavalla Bremenissä heti käytäntöön. Pyhän Marian seurakunta lähti toteuttamaan yhden kaupunkiseurakunnan köyhäinhoitoreformia, jota Hampurin Pyhän Nikolauksen seurakunta oli suunnitellut jo edellisenä kesänä. Evankelinen liike oli jälleen luonut uuden etenemismallin.

Vuoden 1526 kuluessa Bremenin muut seurakunnat lähtivät seuraamaan esimerkkiä ja perustivat omat köyhäinhoitorahastot.¹⁶⁹ Todellista erimielisyyttä raadin kanssa tämä ei merkinnyt. Raati salli seurakuntien ratkaisut, mutta ei itse halunnut sitoutua niihin.

Stralsund siirtää kirkollisen toiminnan uudelle pohjalle

Stralsundissa uudistusmielisten tukikohtana oli samoin kuin Hampurissa fransiskaanihuostari. Käsiyöläiset ja pikkukauppiaat vaativat Stralsundissakin enemmän valtaa, ja ammattikuntien piirissä syntyi 48-jäseninen toimikunta, joka katsoi edustavansa kaikkia kaupunkilaisia suurkauppiaiden hallitsemaa raatia vastaan. Evankeliset ja uusi toimikunta tukivat toisiaan.

Keväällä 1525 jännitys purkautui väkivallaksi. Evankeliset ryöstivät piinaviikolla kirkkoja, ja raadin oli taivuttava heidän vaatimuksiinsa. Stralsundilla oli Pommerin herttuakunnassa itsenäinen asema, eikä hallitus puuttunut kaupungin tapahtumiin. Seuraavana syksynä Stralsundin näkyvin evankelinen pappi *Johannes Aepinus* laati koulu- ja kirkkojärjestyksen, joka hyväksyttiin 5.11.1525.¹⁷⁰

---

168 *Büttner* 1916, 347; *Sprengler-Ruppenthal* 1996, 238 alav. 549. Jacques Proost tunnettiin myös latinankielisellä nimellä *Jacobus Praepositus*.

169 *Iken* 1891, 42; *Moeller* 1991, 173.

170 *Sehling* 1911, 540; *Ehbrecht* 1980, 37–40, 55–60.

142 *Anneliese Sprengler-Ruppenthal* on kiinnittänyt huomiota siihen, että Stralsundin järjestys on rakenteeltaan samanlainen kuin Johannes Bugenhagenin hampurilaisille suosittelema.¹⁷¹ Vaikka Bugenhagenin teos ilmestyi painettuna vasta vuonna 1526, se näyttää kuitenkin käsikirjoituksena vaikuttaneen jo Stralsundin järjestykseen.

Uuden järjestyksen mukaan kristinusko oli Jumalan sanan kuulemista ja siihen uskomista sekä lähimmäisten hyväksi elämistä. Jumalan sanan päästyä kuulumaan oli tärkeintä ymmärtää sen oikea hedelmä. Jumalan valtakunta ei nimittäin ollut sanoja vaan tekoja.¹⁷² Kouluja oli pidettävä yllä, jotta niin köyhät kuin rikkaatkin voisivat opiskella.¹⁷³ Köyhistä oli huolehdittava yhtä »sydämellisesti» kuin Kristus oli pitänyt huolta hänen puoleensa kääntyneistä ihmisistä. Lisäksi Jumala oli jo Mooseksen kautta käskenyt huolehtia köyhistä niin, että kenenkään ei tarvitsisi kerjätä. Tämä huolenpito oli järjestettävä Stralsundin kaikkiin seurakuntiin perustettavien yhteisten rahastojen avulla.¹⁷⁴

Seurakuntien yhteisiin rahastoihin oli siirrettävä kaikki kirkollinen omaisuus ja tulot luostareiden ja hospitaalien varat mukaan lukien, samoin myös ammattikuntien (*kumpanien*) ja veljeskuntien uskonnollisiin tarkoituksiin lahjoittama omaisuus sekä kolehdit ja muut vapaaehtoiset lahjoitukset. Rahastojen varoilla oli autettava sairaita, lainattava rahaa hätään joutuneille käsityöläisille, autettava nuoria naisia solmimaan avioliitto sekä järjestettävä »kirkon palvelijoiden» palkkaus.¹⁷⁵ Myös perinteisestä uskosta kiinni pitävillä papeille ja munkeille oli järjestettävä riittävä toimeentulo heidän elämänsä loppuun saakka. Lisäksi kirkolliset rakennukset

---

171 *Sprengler-Ruppenthal* 1971, 202 alav. 17.

172 EKO 4, 545: So nun de karcken un scholen mit gades wort vorsorget sin, is vörder to erachten, dat darbi ock de rechte frucht [von] gades wort gedreven werde; denn dat rike gades steit nicht in den worden, sundern in der dhat, ...

173 EKO 4, 543: dat de armen sowol als de riken studeren können,...

174 EKO 4, 543.

175 EKO 4, 543: und den karkendenern to siner tidt darut to lehen.

oli pidettävä kunnossa rahastojen varoilla.¹⁷⁶ Järjestyksessä korostettiin kuitenkin, että rahastojen varsinainen tarkoitus oli köyhien auttaminen.¹⁷⁷

Kunkin seurakunnan köyhistä huolehtimaan oli valittava raatia, 48-jäsenistä toimikuntaa, kauppiaita ja käsityöläisiä edustavat esimiehet. Jumalattomiksi osoittautuvat oli korvattava hurskailla saman taustaryhmän edustajilla. Esimiesten oli huolehdittava, että avustuksilla ei tuettaisi väärää elämää. He eivät myöskään saaneet antaa avustuksia tuttavilleen, vaan niitä jaettaessa oli pidettävä silmällä pelkästään avun tarvetta.¹⁷⁸ Bugenhagenin neuvoa diakoni-sanan käyttöön otosta ei Stralsundissa ollut seurattu.

Esimiehet eivät vastanneet rahaston arkusta, vaan heillä oli vain yksi sen neljästä avaimesta. Muista avaimista yksi oli uskottu yhdelle raadin jäsenelle, toinen yhdelle 48-jäsenisen toimikunnan jäsenelle ja kolmas kolehdinkerääjille. Arkku tuli avata avustusvarojen ottamista varten viikon tai kahden välein.¹⁷⁹

Järjestyksen laatijat varautuivat myös siihen, että tieto reformista houkuttelisi Stralsundiin vieraita kerjäläisiä. Heidät oli käännytettävä ystävällisesti takaisin kotiseudulleen. Samoin oli karkotettava ne stralsundilaiset, jotka yhteisestä rahastosta saamastaan riittävästä avustuksesta huolimatta sortuisivat kerjäämään.¹⁸⁰

Köyhäinhoidon merkitys evankelisten aseena heikkenee

Itämeren rannikon hansakaupunkien tapahtumista näkyy, miten erilaisissa ympäristöissä evankelisten pappien oli toimittava. Tämän vuoksi heidän oli koetettava keksiä uusia etenemistapoja.

Liivinmaan suurissa kaupungeissa evankelinen liike sai radiikaalin luonteen. Riassa ei köyhäinhoidon reformilla enää ollut

176 EKO 4, 544.

177 EKO 4, 544: De göder des gemenen kastens scholen nargens anders hen gewendet werden, alse dar se hen hören, nemlick to den armen;...

178 EKO 4, 544.

179 EKO 4, 543.

180 EKO 4, 544–545.

144 evankelisten voitossa samanlaista muurinmurtajan roolia kuin etelämpänä. Siellä kuvainraasto toimi tässä tehtävässä. Sen sijaan uuden kirkollisen järjestyksen pystyttäminen aloitettiin Riiaassa perustamalla uusi köyhäinhoitorahasto. Sille ei kuitenkaan laadittu järjestystä, vaan raati huolehti tarpeen vaatiessa lisäreformista. Tämä vastasi ainakin raadin etuja. Tallinna seurasi Riian mallia. Siellä köyhäinhoitorahasto perustettiin kuitenkin kumpaankin seurakuntaan.

Hampurissa evankeliset yrittivät voittaa raadin vastarinnan käynnistämällä köyhäinhoidon reformin yhden seurakunnan puitteissa. Tämä hanke kaatui raadin vastarintaan, mutta jo seuraavana keväänä Bremenin evankeliset toteuttivat sen. Stralsundissa evankeliset voittivat tukeutumalla 48-jäseniseen toimikuntaan ja murtamalla vastustuksen kuvainraaston avulla samaan tapaan kuin Liivinmaan suurissa kaupungeissa. Köyhäinhoidon reformi nousi esiin vasta kuukausia myöhemmin, kun uutta kirkko- ja koulujärjestystä ryhdyttiin suunnittelemaan.

Saksin yhteisten rahastojen ongelmat

Lutherin Leisnigin järjestykseen vuoden 1523 alkupuolella kirjoittaman esipuheen perusteella voisi luulla, että Leisnigin asiat olivat esimerkillisellä kannalla. Itse asiassa uuden järjestyksen toimeenpanosta ei ollut tullut Leisnigissa mitään.

Leisnigin raati estää yhteisen rahaston toiminnan

Vaikeudet näyttävät alkaneen heti sen jälkeen kun yhteisen rahaston esimiehet oli valittu helmikuussa 1523.¹⁸¹ Järjestyksen alussa oli ilmoitettu, että se oli annettu myös raadin nimissä, ja vakuutettu monisanaisesti seurakunnan yksimielisyyttä.¹⁸² Tästä huolimatta Leisnigin raati ei halunnutkaan luopua kirkolliseen omaisuu-

---

181 *Pietsch* 1891, 6.

182 *EKO* 1:1, 598.

teen ja tuloihin jo saamastaan määräysvallasta.¹⁸³ Raadin kannan muuttumiseen lienevät vaikuttaneet sen riidat paikkakunnan aatelisten kanssa. Raati pelkäsi, että aatelistet saisivat rahaston avulla liikaa vaikutusvaltaa.¹⁸⁴ Tämän lisäksi raati on kenties muutenkin ruvennut epäröimään kirkollisen vallankumouksen kärkeen asettumista. Eihän se tiennyt, mihin suuntaan asiat kääntyisivät. Wittenbergin raadin tavoin myös Leisnigin raati katsoi, että sen kerran tekemä päätös ei sitonut sitä itseään, vaan se voi olla noudattamatta sitä.

Umpikujan vuoksi jotkut leisnigilaiset kääntyivät vaaliruhtinaan puoleen. Fredrik Viisas ei kuitenkaan halunnut ottaa asiaan kantaa, vaan koetti ainoastaan saada leisnigilaiset itse pääsemään sovintoon. Luther puolestaan matkusti kiistan vuoksi Leisnigiin elokuun alussa 1523. Siellä pidetty neuvottelu oli hänelle raskas pettymys. Leisnigilaiset – ilmeisesti lähinnä raati – pitivät nyt koko järjestystä huonona.¹⁸⁵ Neuvottelun aikana raatimiehet olivat niin katkeria, että halusivat jopa palata takaisin vanhaan kirkolliseen järjestykseen. Luther puolestaan oli sitä mieltä, että lapsikin ymmärsi, mitä oli tehtävä: kirkollisiin tarkoituksiin aikoinaan lahjoitettu omaisuus ei kuulunut raadin määräysvaltaan, vaan oli palautettava »kristilliseen käyttöön» tai luovutettava esivallan (toisin sanoen vaaliruhtinaan) määräämiin tarkoituksiin. Ilman raadin määräysvaltaansa ottamaa omaisuutta yhteinen rahasto ei voisi huolehtia järjestyksessä säädetyistä tehtävistä, koska sillä ei ollut muuta omaisuutta eikä se saanut riittävästi tuloja.¹⁸⁶

---

183 Luther Saksin vaaliruhtinaalle 11. 8.1523, *WA Br 3*, 125: das die gütter, so bißher geystlich geweßen vnd dern viele zü vngottlichen stifften vnd mißbreuchen gedienet haben, noch nicht vberantworttet sind,...

184 *Brecht* 1986, 77.

185 Luther Saksin vaaliruhtinaalle 11. 8.1523, *WA Br 3*, 125: das alle stück vnd artickel schlecht sind...

186 Luther Saksin vaaliruhtinaalle 11. 8.1523, *WA Br 3*, 125: wo die gutter nicht vberantworttet werden, so müs doch der kasten bald vorgehen, denn es ist nichts da, vnd gefellet nicht so viel, damit man die person erhallten müge, wie die ordenung laütt.

Koska Luther ei saanut Leisnigin raatia muuttamaan mieltään, hänelläkään ei ollut muuta neuvoa kuin kääntyä vaaliruhtinaan puoleen ja koettaa taivuttaa tämä saattamaan järjestys voimaan. Lutherin vaaliruhtinaalle 11. 8. lähettämästä kirjeestä näkyy, miten ärtynyt ja pettynyt hän oli. Luther tähdensi, että järjestyksen toimeenpanon siirtäminen oli vaarallista. Leisnigin tapahtumien vuoksi itse evankeliumi oli joutumassa pilkan alaiseksi. Se taas oli samaa kuin jumalanpilkka, johon vaaliruhtinas oli velvollinen puuttumaan.¹⁸⁷ Lutherin kirje osoittaa jälleen, miten kiinteästi evankeliumi ja sen hedelmä, tehokas köyhäinhoito, kuuluivat hänen hänen ajatuksissaan yhteen. Saadakseen vaaliruhtinaan toteuttamaan tahtoaan Luther otti käyttöön järeimmän tuntemansa asean, vaatimuksen jumalanpilkan estämisestä.

Wittenbergiin palattuaan Luther kirjoitti vielä uudelleen vaaliruhtinaalle ja vetosi myös siihen, että Leisnigin köyhät joutuisivat järjestyksen toimeenpanon lykkääntymisen vuoksi puutteeseen.¹⁸⁸ Fredrik Viisas ei kuitenkaan suostunut puuttumaan asiaan. Järjestyksen toimeenpanosta ei siksi näyttänyt tulevan mitään. Vaaliruhtinaan sihteerialle Georg Spalatinille 24. 11. 1524 lähettämässään kirjeessä Luther valitti, että Leisnigin kirkkoherra joutui kärsimään nälkää, ja ihmetteli, miksi vaaliruhtinas ei puuttunut asiaan.¹⁸⁹ Myös Lutherin vaaliruhtinaalle samana päivänä lähettämästä kirjeestä näkyy, miten paljon Leisnigin raadin toiminta suututti häntä: Leisnigin olisi pitänyt olla paras esimerkki, mutta siitä olikin tullut pahin.¹⁹⁰ Lohdutukseksi jäi vain se, että kaikki Leisnigin järjestyksestä ympäri Saksaa innostuneet ihmiset tuskin saivat tietää, miten järjestykselle oli Leisnigissa käynyt.

---

187 Luther Saksin vaaliruhtinaalle 11. 8. 1523, *WA Br 3*, 125.

188 Luther Saksin vaaliruhtinaalle 19. 8. 1523, *WA Br 3*, 129: dazu auch die armen ynn des mangeln mussen.

189 *WA Br 3*, 390, 16–17.

190 *WA Br 3*, 390–391: Discruciat me vehementer hoc pessimum exemplum, quod vt primum ita oportuit esse optimum.

Leisnigin länsipuolella olevaa Altenburgia pidettiin hyvin köyhänä kaupunkina. Siellä toimi kesästä 1522 lähtien pappina augustinolaisten entinen vikaari ja Lutherin ystävä Wenzeslaus Link.¹⁹¹ Vuoden 1523 lopulla hän julkaisi pienen kirjasen *Työstä ja kerjäämisestä. Kuinka laiskuus on ehkäistävä ja jokainen saatava työhön*.¹⁹² Se avaa mielenkiintoisen näkymän Saksin evankelisen liikkeen ajatusmaailmaan.

Kirjasen mukaan myös Altenburgissa oli vuotta aikaisemmin ryhdytty keräämään varoja köyhien auttamiseen ja asetettu tätä varten arkku kummankin kirkon eteen. Lisäksi muualta tulleita kerjäläisiä ja koululaisia oli kielletty kerjäämästä kaupungissa. Tämän jälkeen hanke ei ollut kuitenkaan edistynyt, vaan pikemminkin mennyt taaksepäin.¹⁹³ Siksi monet reformin kannattajat olivat väsyneet tukemaan sitä ja ihmiset olivat tyytymättömiä. Linkin saarnoissa esittämät kehotuksetkaan eivät olleet auttaneet.¹⁹⁴ Kirjasen loppupuolella Link palasi vielä kuvaamaan Altenburgin tilannetta. Hänen mukaansa kaupungin omista köyhistä ei pidetty huolta. Sen sijaan vieraiden kerjäläisten sallittiin kiellosta huolimatta edelleen kerjätä kaupungissa. Yhteiselle arkulle taas ei annettu mitään arvoa.¹⁹⁵

Ilmeisesti Altenburgiin oli syksyllä 1522 perustettu rahasto, jonka tehtävänä oli köyhien auttaminen. Lähimpänä esikuvana on saattanut olla Nürnbergiin vähän aikaisemmin perustettu Suuri

---

191 Looss & Schneider 1983, 1107.

192 *Von Arbeyt vn(d) Betteln wie man solle der faulheyt vorkommen / vnd yederman zu(r) Arbeyt ziehen*. Kirjasen esipuhe on päivätty 30.10.1523, ja se painettiin Zwickaussa vielä saman vuoden kuluessa. *FR*, 1087, 1107.

193 *FR*, 1086: Aber leyder, sollichs christenlich vornemen ist bißher nit alleine nit fortgangen, sondern auch meer zu ruck gefallen, ...

194 *FR*, 1086.

195 *FR*, 1100: deß niemandt groß achtet.

148 almurahasto.¹⁹⁶ Linkin toteamus, että hanke ei ollut tämän jälkeen edistynyt, osoittanee, että evankeliset pyrkivät Altenburgisakin järjestämään koko kirkollisen talouden yhteisen rahaston puitteisiin. Tähän viittaa myös se, että Link perusteli kirjasen lopussa laajasti, miksi evankeliumin julistajien toimeentulo oli järjestettävä.¹⁹⁷

Evankelisten pahimpana esteenä oli se, että Altenburgin seurakunta oli lähellä olleen Bergin augustinolaiskuoriherrojen luostarin alainen. Sen rovasti kielsi luostarin oikeuksiin vedoten kaikki muutokset, eikä raati uskaltanut kiistää näitä oikeuksia.¹⁹⁸ Tässä tilanteessa Wenzeslaus Link lienee pitänyt viisaimpana kääntyä kirjasellaan pormestarin ja raadin puoleen ja yrittää osoittaa, että näillä oli velvollisuus saada uusi köyhäinhoito toimimaan kunolla.¹⁹⁹

Työ oikean elämän lähtökohtana

Link painotti, että Kristuksen ruumiissa ei ketään saanut jättää pulaan.²⁰⁰ Altenburg kyllä pystyisi pitämään huolta omista avuntarvitsijoistaan, jos vieraiden kerjäläisten ja muiden nylkijöiden ei sallittaisi riistää kaupunkilaisten leipää.²⁰¹ Tämä edellytti työn

---

196 Lorz 1978, 15–16; Looss & Schneider 1983, 1107. Nürnbergin järjestyksen vaikutukseen viittaa se, että vielä Altenburgissa vuonna 1527 hyväksytyn järjestyksen mukaankin avunsaajien oli kannettava messinkistä merkkiä samaan tapaan kuin Nürnbergissä. Wittenbergissä tällaista käytäntöä ei ollut. Lisäksi on otettava huomioon, että Wenzeslaus Linkillä oli paljon yhteyksiä juuri Nürnbergiin. Daniel 1996, 425. Sen sijaan *Sehlingin* (1902, 514) mukaan altenburgilaisten esikuvana oli ollut Wittenbergissä tammikuussa 1522 hyväksytyn kaupunkijärjestyksen mukainen rahasto. Linkin kirjasessa puhutaan kuitenkin vain varojen keräämisestä köyhien auttamiseen, ei koko kirkollisen talouden järjestämisestä yhteisen rahaston avulla.

197 FR, 1104–1106.

198 Lorz 1978, 3, 10.

199 FR, 1086–1087.

200 FR, 1086.

201 FR, 1087: doch wirt sie one zweyffel ire armen erhalten mügen, wo ir nit

ja kerjäämisen uudelleen arvioimista. Link koettikin osoittaa lukuisten raamatunkohtien avulla, että kerjääminen oli kiellettävä ja kaikki saatava työhön.²⁰² Kirjasen ensimmäinen osa oli vaikuttava työn ja toimeliaisuuden ylistys. Linkin mukaan työn käskyyn sisältyivät kaikki muut käskyt.²⁰³ Jopa pelastuminen avautui työstä käsin. Jumala nimittäin oli antanut sen ihmisten »lääkkeeksi» syntiinlankeemuksen jälkeen. Työ sai ihmiset katumaan ja pyrkimään takaisin Jumalan yhteyteen.²⁰⁴ Tällä Link lienee tarkoittanut työhön liittyviä laiminlyöntejä ja epäonnistumisia, jotka saivat ihmiset näkemään puutteensa ja etsimään armoa. Talonpojat ja muut työtä tekevät ihmiset olivat siksi täydellisempiä kuin hengellinen sääty.²⁰⁵ Selvemmin olisi renessanssin uutta työn arvostusta tuskin voinut kuvata.

Kerjääminen puolestaan oli joutilaisuuden tavallisimpia muotoja²⁰⁶ ja sellaisena kaiken pahan alku.²⁰⁷ Kerjäläiset eivät nimittäin halunneet pysyä omassa elinpiirissään ja palvella sitä.²⁰⁸ Tämän vuoksi ei ollut ihme, että paholainen esitettiin taiteessa usein kerjäläisenä.²⁰⁹ Kerjäläisveljet taas olivat pahimmat kaikista kerjäläisistä. He nimittäin eivät muiden kerjäläisten tavoin tyytyneet tarjoamaan antajille vastalahjaksi esirukousta, vaan uskottelivat näiden pääsevän osallisiksi heidän luulotellusta pyhydestään. Näin he olivat itsensä Antikristuksen asialla.²¹⁰ Linkin kielen-

---

gestattet das in die frembden betler und andere schynder daß brott auß den zenen reyssen. Myös s. 1099.

202 *FR*, 1087: auß was ursachen man yederman zur arbeyt solle treyben, und nit einem yeden faulentzen und betteln gestattet.

203 *FR*, 1090.

204 *FR*, 1087.

205 *FR*, 1090.

206 *FR*, 1095–1096.

207 *FR*, 1098.

208 *FR*, 1096.

209 *FR*, 1099.

210 *FR*, 1101–1104.

150 käytön jyrkkyyteen on saattanut vaikuttaa se, että Altenburgissa-kin fransiskaanit vastustivat päättäväisimmin evankelisia.²¹¹

Työn käskyn vuoksi apua oli annettava vain niille, jotka halusivat tehdä työtä, mutta eivät jostakin syystä pystyneet siihen.²¹² Heidän auttamisensa perustui niin Jumalan käskyyn kuin luonnolliseen rakkauteenkin.²¹³ Se oli yhtä tärkeää kuin palkan maksaminen työntekijöille. Auttamisessa ei saanut tyytyä pelkän toimeentulon turvaamiseen, vaan sairaita oli autettava myös parantumaan.²¹⁴ Auttaminen kuului ensisijaisesti suvuille ja huonekunnille. Näin seurakunta voisi auttaa niitä, joilla ei ollut muita auttajia. Avun oli oltava kohtuullista. Yli jääneet varat seurakuntien tuli antaa toisille seurakunnille ja tarvittaessa auttaa niitä muutenkin.²¹⁵ Rakkaus nimittäin halusi auttaa niin oman paikkakunnan asukkaita kuin vieraitakin.²¹⁶ Kristillinen universaalien rakkauden ajatus sai näin uuden muodon: evankeliumi synnyttäisi niin suuren antamishalun, että sen valtaamat seurakunnat voisivat tukea auttamisessa muitakin seurakuntia.

Vuoden 1524 kuluessa Altenburgin raati ryhtyi aiempaa selvemmin tukemaan evankelista liikettä.²¹⁷ Yhteistä rahastoa ei kuitenkaan perustettu. Kesällä 1525 evankeliset menettivät johtajansa Wenzeslaus Linkin lähdettyä Nürnbergiin, mutta saivat hänen tilalleen vaaliruhtinaan sihteerin Georg Spalatinin.²¹⁸ Yhteistä rahastoa ei hänkään saanut aikaan. Evankelinen saarna jatkui, mutta seurakunnan talous pysyi entisellä pohjalla.²¹⁹

---

211 Lorz 1978, 27–29.

212 FR, 1096.

213 FR, 1096, 1098.

214 FR, 1096.

215 FR, 1097–1098.

216 FR, 1098: Die liebe lest ir kein zil stecken, sie wolt yderman gerne helffen, er sey frembt oder einheimisch, ...

217 Lähemmin Lorz 1978, 17–26.

218 Lorz 1978, 61.

219 Höss 1989, 312–313.

Zwickauin evankelisten ongelmat

Noin 7500 asukkaan Zwickau oli Görlitzin rinnalla Saksin vaaliruhtinaskunnan suurin kaupunki. Evankelinen liike sai siellä jo talvella 1521–1522 poikkeuksellisen radikaaleja ja väkivaltaisia muotoja.²²⁰ Zwickauin raati tuki evankelisia ja samalla ajoi heidän avullaan omia etujaan. Syksyllä 1522 raati valitsi omasta piiristään työryhmän suunnittelemaan kirkollisen talouden uudelleen järjestämistä. Tulokset näkyivät kuitenkin vasta vuotta myöhemmin. Raati nimittäin perusti elo-syyskuussa 1523 Leisnigin järjestyksen mukaisen yhteisen rahaston, johon kaikki kirkolliset varat ja tulot oli tarkoitus yhdistää. Rahastosta tuli maksaa kirkollisen toiminnan, koulun ja köyhäinhoidon menot.²²¹

Tämän jälkeen raati ryhtyi taivuttelemaan kirkollisia organisaatioita ja yhteisöjä luovuttamaan tai myymään Zwickauissa oleva omaisuutensa rahastoon. Yhtenä painostuskeinona oli uhkaus verovapauden menettämisestä. Tästä huolimatta kaikki eivät antaneet periksi. Monet veljeskuntien jäsenet ja sielunmessuja kustantaneet ihmiset taas olivat tyytymättömiä siihen, että heiltä peräisin olevia varoja ryhdyttiin käyttämään uudella tavalla.²²² Lisäksi raati pyrki ottamaan Zwickauin ammattikunnat (killat) entistä tiukemmin valvontaansa.²²³

Koska Zwickauin yhteinen rahasto oli alusta lähtien raadin lujassa otteessa ja yksi raatimiehistä toimi sen esimiehenä, rahastolla ei ollut sellaisia esteitä kuin Leisnigissa tai Altenburgissa. Zwickauin ongelma oli toisenlainen. Kaupunkiyhteisöllä ei ollut keinoja valvoa raadin toimintaa. Zwickauin raati oli poikkeuksellisen korruptoitunut, ja raatimiehet olivat tottuneet ajamaan omia etujaan. Myös yhteisen rahaston tilit oli tarkoitus esittää

220 *Karant-Nunn* 1987, 121–127.

221 *Karant-Nunn* 1987, 131, 135. *Karant-Nunnin* tutkimus perustuu tältä osin Zwickauin raadin pöytäkirjaan.

222 *Karant-Nunn* 1987, 131–133.

223 *Karant-Nunn* 1987, 58, 89, 155.

152 pelkästään raadille. Tällainen käytäntö avasi raatimiehille mahdollisuuksia hyötyä uuden rahaston kustannuksella esimerkiksi lainaamalla siltä edullisesti rahaa omiin tarkoituksiinsa. Raatia kohtaan tunnetun epäluottamuksen vuoksi kaupunkilaisilla ei ollut paljonkaan intoa tukea rahastoa.²²⁴ Tämä tietysti rajoitti sen mahdollisuuksia auttaa.

Vuoden 1524 lopulla uutta järjestystä vastustivat aktiivisesti enää vain fransiskaanit. Monet kaupunkilaiset protestoivat raatia vastaan tukemalla heitä. Myös Zwickaussa uuden ja vanhan taistelu kiertyi näin fransiskaanien ympärille. Joulukuussa 1524 evankeliset hirttivät Zwickaun torilla Franciscus Assisilaista esittäneen nukan ja herjasivat sitä. Lopulta raati karkotti fransiskaanit kevään 1525 talonpoikaissodan aikana.²²⁵

Wittenbergin rahaston toiminta laajenee

Evankelisen liikkeen onneksi Wittenberg sai syksyllä 1523 Johannes Bugenhagenista maltillisen ja taitavan kirkkoherran. Bugenhagen pyrki vakiinnuttamaan uuden kirkollisen järjestyksen ja saavutti myös radin luottamuksen. Olojen vakiintuminen näkyi esimerkiksi siinä, että koulu aloitti jälleen toimintansa.²²⁶ Lutelerin aloitteesta perustettiin vuonna 1524 myös tyttökoulu.²²⁷

Evankelisten johtajat pyrkivät edelleen saamaan yhteisen rahaston toimimaan tammikuussa 1522 sovitulla tavalla. Pyhän Hengen hospitaali siirtyi viimeistään helmikuussa 1524 rahaston hoitoon, Pyhän ristin hospitaali viimeistään seuraavana jouluna.²²⁸ Sen sijaan myöskään Johannes Bugenhagen ei kyennyt toteuttamaan kaupunkijärjestyksen keskeisintä kohtaa: kaupunginkirkolla oli edelleen oma, yhteisestä rahastosta riippumaton talous.²²⁹

---

224 *Karant-Nunn* 1987, 41, 133, 135, 230–231.

225 *Karant-Nunn* 1987, 134, 145, 147.

226 *Brecht* 1986, 140.

227 *Kirsten* 1988, 43.

228 *Müller* 1915, 106–107; *Kirsten* 1988, 60; *Oehmig* 1988, 247.

229 *Müller* 1915, 136–137.

Myös veljeskuntien lakkauttaminen eteni yllättävän hitaasti. Vuoteen 1525 mennessä yhteinen rahasto sai – toimintansa jo vuoden 1522 kuluessa lopettaneiden lisäksi – haltuunsa neljän muun veljeskunnan tulot ja omaisuuden. Jotkut veljeskunnat jatkoivat sitkeästi toimintaansa vielä tämän jälkeenkin.²³⁰ Omasta veljeskunnasta luopuminen oli monille wittenbergiläisille edelleen vaikeaa.

Yhteinen rahasto toimi pääasiassa kolehdeista ja muista vapaaehtoisista lahjoituksista saatujen tulojen varassa. Toukokuussa 1524 Johannes Bugenhagen kirjoitti Spalatinille, että seurakuntalaisilta ei puuttunut halua auttaa köyhiä. Siitä huolimatta varoista oli puutetta. Bugenhagen uskoi kuitenkin edelleen, että Jumala avaisi ihmisten sydämen antamaan köyhille yhtä paljon kuin he aikaisemmin olivat antaneet »paavilaisiin» sielunmessuihin.²³¹

Lutherin erfurtilaiselle ystävälleen Johannes Langille tammi-kuussa 1525 lähettämän kirjeen mukaan rahaston ongelmana oli, että sen varoilla autettiin myös muualta tulleita köyhiä. Siksi varoja ei jäänyt tarpeeksi Wittenbergin omien avuntarvitsijoiden auttamiseen.²³² Evankelisen liikkeen omaksumaa uutta periaatetta, jonka mukaan jokaisen paikkakunnan tuli pitää huolta omista köyhistään, ei käytännössä ollut helppo toteuttaa.

Rahasto jakoi viikoittain avustusta jopa useille kymmenille köyhille ja myönsi lainoja.²³³ Suunniteltu viljavarasto perustettiin Pyhän Hengen hospitaaliin viimeistään 1520-luvun puolivälissä.²³⁴ Vuonna 1527 rahaston varoilla palkattiin erityinen »köyhien lääkäri».²³⁵

230 Müller 1915, 135–136; Pallas 1916, 11; Kirsten 1988, 115.

231 Bugenhagen Spalatinille 25. 5. 1524 Müller 1915, 106 mukaan: Non deest multis adfectus largiendi, pecunia autem deest, donec aliquorum excitet spiritum deus, ut ita succurrant pauperibus, quemadmodum olim per errorem missis illis papisticis.

232 Luther Langille 22.1.1525, *WA Br* 3, 427,3–5; Lindberg 1977, 333.

233 Müller 1915, 33–34, 35–39, 106.

234 Müller 1915, 41–43; Oehmig 1988, 248.

235 Kirsten 1988, 79, 156.

Ensimmäinen tieto rahaston esimiehistä on keväältä 1524. »Esimiehinä ja väkenä» toimivat silloin kirkkoherra Johannes Bugenhagen sekä *Benedictus Pauli*, *Peter Pulmann*, *Lorenz Ilssener* ja *Matthes Karpenfürer*. Vuodesta 1525 lähtien rahaston johdossa oli kuusi esimiestä, joista kaksi oli raatimiehiä.²³⁶ Myös papit avustivat hätään joutuneita ihmisiä rahaston varoilla.²³⁷ Sen tilit ovat säilyneet tilivuodesta 1526–1527 alkaen.²³⁸ Niitä tarkastettaessa olivat jo 1521 säädetyllä tavalla läsnä kaupungin edustajat ja kirkkoherra.²³⁹

Wittenbergin luostarit olivat parissa vuodessa lähes tyhjentyneet. Rakennukset olivat jäljellä, ja ne olivat edelleen sääntökuntien omaisuutta. On luonnollista, että osittain arvokkaiden kiinteistöjen kohtalo kiinnosti monia tahoja.

Augustinolaisten luostarissa oli jäljellä enää vain muutamia veljiä. Martin Luther luopui syksyllä 1524 augustinolaiseremiittien puvusta ja sanoutui näin irti sääntökunnastaan. Puoli vuotta myöhemmin hän solmi avioliiton, mutta jäi vaimonsa kanssa asumaan luostariin.²⁴⁰ Kesästä 1525 lähtien Saksin uusi vaaliruhtinas *Juhana* otti luostarin tulot itselleen. Sen suuret rakennukset jäivät Lutherin käyttöön.²⁴¹

Fransiskaanit Luther näki evankelisen liikkeen päävastustajana. Hän tosin arvosti edelleen Pyhää Franciscusta, mutta hyökkäsi kirjoituksissaan sitäkin ankarammin fransiskaanien sääntökuntaa vastaan.²⁴² Wittenbergin fransiskaaniluostari oli tyhjentynyt, ja se muutettiin vuonna 1527 vaaliruhtinaan luvalla Wittenbergin kol-

---

236 Müller 1915, 107.

237 Pallas 1915a, 40.

238 Kirsten 1988, 4. *Nikolaus Müller* (1915, 107) on käyttänyt myös vuosien 1524–1526 tilejä, mutta myöhemmät tutkijat eivät ole enää löytäneet niitä (Pallas 1916, 11).

239 Müller 1915, 30–32; *Oehmig* 1988, 243.

240 *Brecht* 1986, 99–100.

241 *Brecht* 1986, 200, 201.

242 *Reblin* 1988, 34–42.

manneksi hospitaaliksi.²⁴³ Muiden sääntökuntien omistamat talot olivat vielä niiden hallussa.²⁴⁴

Wittenbergin linnankirkossa toimineen Kaikkien pyhien alttarisäätiön vastarinta evankelista liikettä kohtaan murtui väkivallan rajoille ulottuneen painostuksen jälkeen vuodenvaihteessa 1524–1525.²⁴⁵ Seuraavana syksynä alttarisäätiö ja vaaliruhtinas Juhana sopivat, että alttarisäätiön palveluksessa vielä olleet saivat toimeentulonsa siltä ja yli jäävät tulot siirtyisivät vaaliruhtinaalle.²⁴⁶ Tämä taas luovutti tulot yliopistolle, joka käytti osan niistä köyhien opiskelijoiden stipendeihin.²⁴⁷ Alttarisäätiö lienee näihin aikoihin lopettanut myös köyhien auttamisen. Wittenbergin evankelinen liike oli saavuttanut yhden keskeisen tavoitteensa.

Muutosvastarinnan voima

Saksin evankeliselle liikkeelle eivät yhteisten rahastojen perustamiseen ja toimintaan liittyneet vaikeudet luvanneet hyvää. Raadit kyllä tukivat liikettä, mutta vain varovasti ja omien etujensa rajoissa. Edellä mainittujen kaupunkien lisäksi on tietoja vaikeuksista säilynyt muutamista muistakin Saksin kaupungeista. Esimerkiksi Wittenbergin lähellä olevassa Kembergissä papit vastustivat yhteisen rahaston perustamista.²⁴⁸

Näyttääkin siltä, että innosta ja yrityksistä huolimatta ei koko seurakunnan taloudesta vastannutta rahastoa ollut vielä vuoden 1524 lopulla saatu toimimaan kunnollisesti yhdessäkään Saksin vaaliruhtinaskunnan tai sen lähiseutujen kaupungissa. Ainakaan tällaista esimerkkikaupunkia ei tuotu julkisuuteen.²⁴⁹ Merkillistä

---

243 Müller 1915, 16; Kirsten 1988, 61; Oehmig 1988, 234.

244 Müller 1915, 26–27.

245 Arffman 1985, 112.

246 Pallas 1915b, 130 alav. 2.

247 Kirsten 1988, 59.

248 Luther Spalatinille 24.11.1524, WA Br 3, 390,6–16.

249 Muutamista edellä mainitsemattomista vaaliruhtinaskunnan kaupungeista on säilynyt niukkoja tietoja rahastoista. Esimerkiksi Eilenburgiin rahasto oli perustettu vuonna 1523. Pallas 1924, 42.

156 kyllä myöskään Andreas Karlstadt, joka toimi kesästä 1523 syksyyn 1524 Orlamünden kirkkoherrana, ei yrittänyt järjestää tämän pikkukaupungin kirkollista taloutta tai köyhäinhoitoa uudelle pohjalle.²⁵⁰

Saksin evankelisten kokemat pettymykset näkyvät myös Johannes Bugenhagenin Hampurin kaupungille talvella 1524–1525 osoittamasta kirjasta. Bugenhagen valitti siinä, että ihmiset eivät enää halunneet pitää huolta edes pappiensa toimeentulosta.²⁵¹ Kaikki kirkollinen omaisuus oli siirrettävä yhteiseen rahastoon eikä esivallallakaan ollut lupaa ottaa sitä muuhun käyttöön. Tätä Bugenhagen perusteli vanhalla käsityksellä kirkon omaisuudesta köyhien omaisuutena: köyhille tarkoitettut varat olivat Kristuksen vähäisimmille veljille ja siten hänelle itselleen annettuja varoja. Lisäksi Bugenhagen vakuutti nähneensä esimerkkejä ihmisistä, jotka olivat köyhtyneet otettuaan itselleen köyhille kuuluvaa omaisuutta, ja kaupungeista, jotka olivat kärsineet vahinkoa niiden raatien puututtua sellaiseen omaisuuteen.²⁵² Jälkimmäinen vakuutus saattaa olla viittaus Leisnigin tapahtumiin.

Evankelinen liike ajautuu kriisiin

Levitessään 1520-luvun alkuvuosina ympäri saksankielistä Eurooppaa evankelinen liike monin paikoin radikalisoitui. Kaikille ei pelkkä köyhäinhoidon reformi riittänyt. Monet kysyivät, eikö evankeliumin voima johtaisi siihen, että omaisuus menettäisi kokonaan merkityksensä ja samalla köyhyys katoaisi.

Varsinkin Jerusalemin alkuseurakunnan nostaminen auttamisen esikuvaksi antoi pohjaa radikaaleille ajatuksille. Apostolien tekojen kuvauksen (2:44, 4:32) mukaanhan sen jäsenet olivat

---

250 *Sider* 1974, 188–189.

251 *Vogt* 1867, 254–255.

252 *Vogt* 1867, 261.

pitäneet kaikkea yhteisenä. Eikö esimerkkiä siis pitäisi seurata myös tältä osin? Seurakuntien yhteisten rahastojen perustaminen oli varovainen askel tähän suuntaan varsinkin veljeskuntien osalta. Niiden sulauttaminen yhteiseen rahastoon merkitsi varakkaiden veljeskuntien omaisuuden saamista kaikkien yhteiseen käyttöön. Ei ollut ihme, jos varakkaat veljeskunnat yrittivät vastustaa ja viivyttää tällaisten päätösten toimeenpanoa.

Leisnigin järjestyksen esipuheessa myös Luther oli perustellut uutta järjestystä viittaamalla siihen, että Apt:n mukaan uskovien omaisuus oli ollut yhteistä.²⁵³ Edellä kuvatussa Schwabachissa vuonna 1524 syntyneessä kirjasessa tämä viittaus toistettiin kuin Lutherin kaikuna.²⁵⁴ Magdeburgissa samana vuonna levinneen huhun mukaan rikkaiden tavarat jaettaisiin pian kaikkien kesken.²⁵⁵ Etelä-Saksassa talonpojat alkoivat vuodesta 1523 lähtien kieltäytyä maksamasta kymmenysveroja.²⁵⁶

Kirkollinen vallankumous laajenee maalliseksi

Allstedtin kaupungissa kevästä 1523 kesään 1524 pappina toiminut Thomas Müntzer nousi näiden odotusten tulviksi. Hän ei uskonut Kristuksen paluun olevan lähellä. Sen sijaan Müntzer näki suuren murroksen Raamatussa ennustetun onnen ajan, tuhatvuotisen valtakunnan alkuna. Tätä näkemystä on sittemmin kutsuttu kiliasmiksi.

Kerjäläisveljenä Luther piti vääryyden lähteenä ahneutta, varhaiskapitalistista »kiskontaa». Müntzer taas näki sen vanhassa feodaalisessa järjestyksessä, erityisesti ruhtinaissa, jotka pitivät sitä yllä.²⁵⁷ Siksi Jumalan valittujen – köyhien pyhien – oli noustava

253 WA 12, 11: und eyn gemeyn gutt dem exempel der Aposteln nach furgenomen habt... Bauer 1988, 207–208.

254 SPR 3, 200.

255 Hülße 1883, 250.

256 Zimmermann 1982, 31.

257 Lindberg 1993, 155. Lutherin kritiikistä kiskontaa vastaan Schendel 1989, 114–115.

158 ruhtinaita vastaan. Jumala itse taistelisi heidän puolellaan ja vei si heidän asiansa voittoon. Näin syntyisi Kristuksen hurskaiden valtakunta, jossa kaikki olisi yhteistä ja kukin saisi, mitä hän tarvitsee. Müntzer ei siis tyytynyt pelkästään köyhyyden seurausten hoitamiseen. Hän uskoi kansannousun johtavan köyhyyden syiden ja samalla koko köyhyyden katoamiseen. Toisaalta tämä ajatus jäi pelkäksi lupaukseksi, sillä Müntzerin huomio suuntautui edessä olevaan taisteluun. Köyhyyden ongelma ratkeaisi vasta tuhatvuotisen valtakunnan syntymisen jälkeen.²⁵⁸

Müntzerin odotukset näyttivät toteutuvan, kun Lounais-Saksassa alkoi talvella 1524–1525 talonpoikien kapina, joka levisi myös pohjoiseen päin. Kapinallisten julkaisemassa *Kahdessatoista artiklassa* vaadittiin, että kymmenysverot oli käytettävä kirkkoherran palkkaamiseen ja kylän köyhien auttamiseen. Ylijäävä osa oli säilytettävä koko seutua mahdollisesti kohtaavien vaikeuksien varalle.²⁵⁹

Thüringenissä Müntzerin kannattajat saivat maaliskuussa 1525 puolelleen Mühlhausenin valtakunnankaupungin ja kansannousu näytti laajenevan. Ruhtinaat kukistivat kuitenkin kapinalliset yksi toisensa jälkeen, Thüringenin kapinan toukokuussa 1525. Usko köyhyyden hävittämiseen vallankumouksen avulla osoitautui haaveeksi. Talonpoikaissodaksi kutsuttu, yhteensä ehkä jopa 100 000 ihmishenkeä vaatinut kansannousujen sarja päinvastoin synnytti uutta kurjuutta ja kasvatti kerjäläisten määrää.

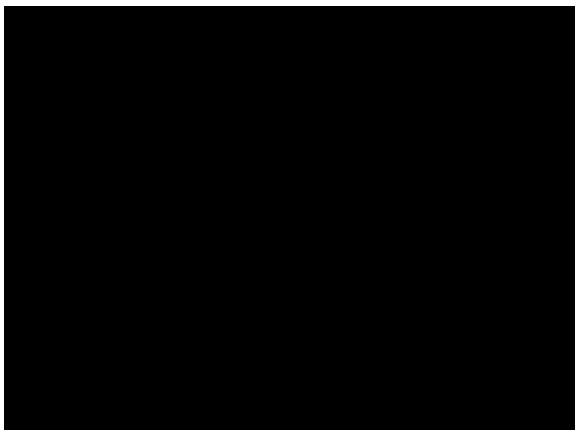
Luther puolustaa vallitsevaa järjestystä

Luther oli uransa alusta lähtien tukenut lojaalisti maallista esivaltaa ja piti kaikkea kapinaa nousuna Jumalaa vastaan. Yhteentulo katolisen kirkon johdon kanssa ja evankelisen liikkeen synty olivat vielä korostaneet kuuliaisuuden merkitystä: Saksin vaaliruhtinaan passiivisesta tuesta oli tullut Lutherin ja evankelisen

---

258 *Wolgast* 1981, 74–78; *Lindberg* 1993, 154–158.

259 Artikla 2, *Götze* 1902, 11.

Kuva 12 Luther ja talonpoika. Puupiirros vuonna 1525 painetusta kirjasesta, jonka tarkoituksena oli osoittaa, että Luther oli ensin houkutellut talonpojat kapinaan ja sen jälkeen petti heidät.

liikkeen toiminnan edellytys. Luther sanoutuikin irti kapinasta ja kehotti ruhtinaita kukistamaan sen.

Kouriintuntuvimmin Luther otti kantaa kapinallisten vaatimuksiin *Kahteentoista artiklaan* huhtikuussa 1525 julkaisemassaan vastauksessa. Hänen mielestään talonpojilla ei ollut oikeutta päättää yksipuolisesti kymmenysveroista, vaan se oli esivallan asia. Heidän tuli maksaa kymmenykset, menivätpä ne kenelle tahansa.²⁶⁰ Kapinan jälkeen ruhtinaat pakottivat talonpojat maksamaan jälleen kymmenykset, ja ne muuttuivat yhä selvemmin maallisiin veroihin rinnastettavaksi räsituksiksi. Tällä oli suuri merkitys myös köyhäinhoidon kannalta: maaseudun seurakunnat eivät saaneet kymmenyksiä köyhäinhoitonsa käyttöön, vaan niiden oli rahoitettava se jotenkin muuten.²⁶¹ Mutta miten?

Talonpoikaissota osoitti, että Luther ja hänen kannattajana eivät halunneet puuttua köyhyyden syihin. Heidän mukaansa köyhäin-

260 WA 18, 325–326.

261 Zimmermann 1982, 116–118.

160 hoito voitiin järjestää vain yhteistyössä maallisen esivallan kanssa. Vallitsevan järjestyksen kriittiseen arviointiin Lutherilla ei ollut edellytyksiä eikä varaa. Sellainen ei tuntunut tarpeelliseltakaan, Kristuksen paluuhan näytti olevan aivan lähellä. Lutherin ajantulkinta oli tehnyt kirkollisen vallankumouksen mahdolliseksi antamalla sille murtavan voiman. Samalla se kuitenkin asetti sille myös rajat, jotka talonpoikaissodan aikana piirtyivät selvästi näkyviin.

Talonpoikaissodan vaikutus

Kaikki ne, jotka olivat odottaneet evankelisen liikkeen tuovan tullessaan laajalle ulottuvan elinehtojen muutoksen, olivat pettyneet raskaasti. Tämä sai kapinallisten kannattajat vihaamaan Lutheria ja hänen ajamaansa uutta kirkollista järjestystä. Pettymys näkyi siinä, että ihmiset eivät talonpoikaissodan jälkeen enää tukeneet uutta köyhäinhuoltoakaan yhtä innokkaasti kuin aikaisemmin. Esimerkiksi Nürnbergissä halu lahjoittaa varoja yhteiseen rahastoon alkoi vähentyä heti evankelisten voiton ja talonpoikaissodan jälkeen.²⁶² Jotkut jopa yrittivät ottaa takaisin köyhäinhuoltoon aikaisemmin lahjoittamiaan varoja.²⁶³ Samanlaisia merkkejä oli näkyvissä myös Breslaussa, missä köyhäinhuitorahaston varat eivät vuonna 1525 enää riittäneet hospitaalien tarpeisiin. Johannes Hessin oli ryhdyttävä saarnalakkoon saadakseen raadin tukemaan Kaikkien pyhien hospitaalia.²⁶⁴

Lutherin kannasta huolimatta evankelisen liikkeen vastustajat leimasivat hänet syypääksi talonpoikaissotaan. Tämä näkyi jopa Pohjoismaissakin, kun tanskalainen karmeliittaveli *Paulus Helie* väitti valtakunnanmarski *Tyge Krabbelle* vuonna 1526 osoittamassaan kirjeessä, että Lutherin mukaan kaikkien olisi pitänyt olla yhtä hyviä ja mahtavia eikä köyhien ja rikkaiden, oppineiden ja

---

262 *Rüger* 1932, 44; *Kreiker* 1997, 60 alav. 214.

263 *Rice* 1974, 55.

264 *Fleischer* 1996, 234.

maallikoiden välillä saanut olla mitään eroa.²⁶⁵ Koska Helien kirjeen jäljennöksiä kierteli Ruotsissakin, Tukholman evankelisen liikkeen kärkimies Olaus Petri julkaisi siihen vastineen. Siinä hän painotti, että Luther oli aina opettanut ihmisiä olemaan kuuliaisina maalliselle esivallalle.²⁶⁶

Talonpoikaissota syöksi evankelisen liikkeen vaikeaan kriisiin. Kirkollinen vallankumous oli riistäytynyt Lutherin käsistä ja laajentunut maalliseksi kumoukseksi. Sen epäonnistumisesta huolimatta toivo vallitsevan, laajoissa piireissä vääräksi koetun järjestyksen murtumisesta ja köyhien olojen radikaalista muutoksesta ei kadonnut.²⁶⁷ Se vain ei enää liittynyt Lutheriin, vaan maan alle ajettuun kiliasmiin. Kaiken lisäksi evankelinen liike oli muutenkin hajoamassa, koska Sveitsin ja Lounais-Saksan evankeliset kiisivät Lutherin auktoriteetin.²⁶⁸ Saksissa monet vallankumoukseen liittyneet seurakunnat olivat ajautuneet ongelmiin.

Tässä tilanteessa Lutherin oli pakko arvioida sanomaansa uudelleen. Pirstoutuisiko evankelinen liike edelleen? Päättyisikö koko kirkollinen toiminta sen vaikutuspiirissä kaaokseen?

---

265 Helien kirje on kadonnut. Olaus Petrin siihen kirjoittaman vastauksen mukaan (*OP* 1, 155) Helie oli kirjoittanut: och will [Luther] inghen öffuerheet eller herscap lijdhä vtan alle skole wara lika godhe och mechtige, at inghen skelueng skal wara emellen fatigh eller rijk, leekt eller lard.

266 Swar vppå jtt ochristelighit sendebreff; *OP* 1, 157–158; *Murray* 1952, 47.

267 Tästä esim. *Lindberg* 1993, 76–77.

268 Zürichissä Ulrich Zwinglin johdolla vuonna 1525 toteutetusta köyhäinhoidon reformista *Bernoulli* 1965, 198–201 ja *Locher* 1979, 152–153.

LUTERILAINEN ESIVALTA RYHTYY JÄRJESTÄMÄÄN KÖYHÄINHOITOA

Preussin herttua organisoi köyhäinhoidon kirkkojärjestyksellä

Wittenbergistä alkanut kirkollinen vallankumous oli ollut mahdollinen, koska Saksin vaaliruhtinas Fredrik Viisas oli sallinut sen. Hän oli kuitenkin välttänyt kirkollisiin asioihin puuttumista. Talonpoikaissota oli osoittanut, että valta ja samalla vastuu järjestyksen ylläpitämisestä oli ruhtinaiden käsissä. Sen jälkeisessä ilmapiirissä heidän oli aikaisempaa helpompaa puuttua kirkollisiin asioihin ja ryhtyä luomaan pysyvää järjestystä. Sitä voitiin nyt perustella kiliastisen ajattelun lietsomien kapinoiden uhalla ja sen torjumisella.

Uuden toimintamallin loi Itä-Preussin Saksalaista ritarikuntaa johtanut suurmestari Albrecht von Hohenzollern. Evankelisen liikkeen vaikutus oli alkanut tuntua Itä-Preussissa kaupunkeja suuremmissa puitteissa jo vuoden 1524 lopulla. Lutherin sanomasta innostuneen Pomesanian piispa *Erhard von Queissin* silloin julkaisemassa ohjeessa puututtiin varovasti myös köyhäinhoitoon määräämällä, että veljeskuntien ja kiltojen tuli messujen kustantamisen sijasta käyttää varansa köyhien auttamiseen ja muihin hurskaisiin tarkoituksiin.¹

---

1 EKO 4, 30; *Sehling* 1911, 5.

Ratkaiseva käänne tapahtui keväällä 1525. Koska suurmestari Albrecht von Hohenzollern ei saanut Saksasta riittävää tukea Puolaa vastaan, hän päätti ottaa rohkean askeleen ja muuttaa Itä-Preussin Puolan alaiseksi Preussin herttuakunnaksi.² Suurmestari lähti näin toteuttamaan kirkollista vallankumousta hallitsemallaan alueella. Käyttämällä evankelisen liikkeen avaamia mahdollisuuksia hyväkseen hän antautui vaaraan tulla tuomituksi harhaoppisena. Ottamalla tämän riskin suurmestari voisi hankkia itselleen ja suvulleen perinnöllisen herttuakunnan.

Preussin kirkkojärjestys

Syksyllä 1525 Samlandin ja Pomesanian piispat kirjoittivat herttuan pyynnöstä yhdessä Königsbergin evankelisten pappien kanssa uutta herttuakuntaa varten luterilaisen kirkkojärjestyksen. Maapäivät hyväksyivät sen joulukuun alussa.³ Preussi sanoutui ensimmäisenä ruhtinaskuntana irti katolisen kirkon järjestyksestä, sitoutui luterilaisuuteen ja ryhtyi luomaan uudenlaista poliittisten rajojen puitteissa toimivaa kristillistä yhteisöä.

Köyhäinhoitoa kirkkojärjestyksessä käsiteltiin lähinnä kirkollisen talouden kannalta. Kaupungeille jätettiin vapaus päättää siitä itse. Maalaisseurakunnissa tuli kaikki siihen saakka kirkollisiin tarkoituksiin menneet maksut yhdistää yhdeksi ainoaksi kirkolliseksi veroksi, jonka suuruus vaihteli maksajien aseman mukaan. Sen tuotosta oli ensin maksettava pappien palkat. Jäljelle jäävä osa oli siirrettävä seurakunnan yhteiseen rahastoon, josta sitä oli käytettävä kirkollisten rakennusten ylläpitoon, köyhien auttamiseen ja koulumestarin palkkaamiseen. Kirkollisen veron perimisestä ja sen tuoton käyttämisestä säädetyllä tavalla vastasivat aatelistet (*lehen hern*), kirkkoherra ja seurakunnan taloutta hoitamaan valitut kirkonisännät (*kirchvetern*).⁴

Maaseudun oloissa aateli oli keskeisessä asemassa. Myös sen oli

2 Sehling 1911, 5; Arffman 1985, 120.

3 Sehling 1911, 6–7.

4 EKO 4, 39.

164 maksettava kirkollisveroa. Toisaalta esimerkiksi tulipalon vuoksi vaikeuksiin joutuneiden aatelisten oli määrä saada lainaa seurakunnan rahastosta. Sen valvonta kuului voudille tai aatelistille.⁵

Kirkkojärjestyksen mukaan kirkollisiin tarkoituksiin sekä killoille ja veljeskunnille omaisuutta lahjoittaneet ihmiset olivat halunneet lahjoituksillaan kunnioittaa Jumalaa. Vaikka tätä tarkoitusta ei aiemmin ollutkaan saavutettu, sitä oli edelleen pidettävä ohjeena. Lahjoitetun omaisuuden tuotoilla vain oli kunnioitettava Jumalaa oikein, toisin sanoen tuotot oli jaettava köyhille ja apua tarvitseville. Käytännössä tämän tuli tapahtua siten, että omaisuuden tuotot ohjattaisiin seurakunnan yhteiseen rahastoon sekä jaettaisiin siitä lahjoittajien suostumuksella paikkakunnan köyhille.⁶

Järjestyksen laatijat varautuivat optimistisesti myös siihen, että seurakuntien rahastoihin kertyisi varoja enemmän kuin oman paikkakunnan köyhät tarvitsivat. Tällaisessa tilanteessa varoja voitaisiin herttuan suostumuksella käyttää toisten paikkakuntien köyhien hyväksi.⁷ Tämä ohje oli vastoin vakiintumassa ollutta periaatetta, jonka mukaan jokaisen paikkakunnan tuli huolehtia omista köyhistään. Siitä näkyy, että Preussin järjestyksen laatijat eivät enää tarkastelleet köyhäinhoitoa yhden kaupungin, vaan koko herttuakunnan näkökulmasta.

Lisäksi kirkkojärjestys sisälsi useita ohjeita, joilla sen laatijat pyrkivät kohtuullisuuteen ja koettivat ottaa huomioon niin aikaisemmin lahjoituksista tulonsa saaneiden pappien kuin sodan hävityksistä kärsineiden ja velkaantuneidenkin ihmisten edut.⁸

---

5 EKO 4, 39.

6 EKO 4, 40: nochmals an die rechte ere gottes, das ist armen und durftigen mitgeteilt, in den casten gelegt und mit willen und wissen des lehen hern an demselben ort, do die lehne, gillen und bruderschaften gelegen, ausgeteilt werden.

7 EKO 4, 40: mag man solchs an andere ort nach unser als der oberherschaft erkenntnis ausgeteilt werden.

8 EKO 4, 40.

Kirkkojärjestyksen julkaiseminen ei vielä riittänyt, olihan uusi herttuakunta ylipäänsä vasta muotoutumassa. Herttuan oli myös valvottava, että kirkkojärjestys toteutuisi. Tähän hän saattoi käyttää vanhaa kirkollista välinettä, seurakuntien tarkastamista eli visitaatiota. Preussissa piispat eivät itse ryhtyneet visitaattoreiksi, vaikka se olisi ollut perinteen mukaista. Sen sijaan herttua ja piispat määräisivät visitaattoreiksi *Adrian von Waiblingenin* ja *Paul Speratuksen*.⁹

Visitaattoreiden 31.3.1526 saaman ohjeen mukaan heidän oli valvottava, että kirkollista taloutta ryhdyttäisiin hoitamaan kirkkojärjestyksessä säädetyllä tavalla. Jokaiseen kihlakuntaan (*amt*) oli asetettava neljä miestä valvomaan, että kirkollisia varoja käytettäisiin oikein.¹⁰ Preussin maaseudun feodaalisissa oloissa oli heikoimmassa asemassa olevien kannalta tärkeää, että visitaattoreiden tuli ottaa voudeilta selvää, missä määrin köyhien päivätöitä voitaisiin vähentää ilman, että työsuoritusten saajat kärsisivät merkittävää vahinkoa.¹¹ Lisäksi päivätyöt oli jaettava oikeudenmukaisesti niin, että sellaiset kylät, joiden väki oli vähentynyt, eivät joutuisi kantamaan kohtuutonta taakkaa.

Visitaattorit eivät kuitenkaan kiertäneet kaikkia herttuakunnan seurakuntia, vaan visitaatio jäi kesken. Herttua käski siksi huhtikuussa 1528 piispoja jatkamaan visitaatiota ja tarkastamaan kaikki herttuakunnan seurakunnat.¹² Myös herttuan tätä visitaatiota varten antama ohje on säilynyt.

Aikaisempiin ohjeisiin verrattuna köyhäinhuoltoon kiinnitettiin nyt enemmän huomiota. Piispojen tuli vaatia jokaiselta seurakunnalta ja sen kirkonisänniltä selvitys kirkon, kiltojen ja veljes-

---

9 EKO 4, 40.

10 EKO 4, 41.

11 EKO 4, 42: in sich erkundigen bei einem iden amtman was den armen des scharwerks alber an sonderlichn schaden meiner g. h. nach gelassen werden kont.

12 *Sehling* 1911, 7.

166 kuntien tuloista. Samoin heidän tuli vaatia selvitys siitä, miten paljon ja millaisia köyhiä seurakunnassa oli sekä miten ja millä varoilla heistä huolehdittiin.¹³ Lisäksi kirkkoherrojen oli saarnoissaan »päivittäin» muistutettava kansaa yhteisistä rahastoista. Niistä oli lupa ottaa varoja vain kirkkoherran, voudin ja kirkon isäntien läsnä ollessa ja niitä tuli käyttää ensisijaisesti köyhien auttamiseen ja vasta toissijaisesti kirkollisten rakennusten ylläpitoon ja muihin tarpeisiin. Koska yhteisiä rahastoja ei kirkkojärjestyksen määräyksestä huolimatta ollut perustettu kaikkialle, piispojen oli sitkeästi kehotettava vouteja, kaupunkien raateja sekä rahvasta perustamaan ne kaikkiin seurakuntiin tai panemaan asiat kuntoon jollakin muulla tavalla.¹⁴ Preussissakin hallinnon ote oli vielä niin heikko, että herttuakunnan johdon oli tyydyttävä suostuttelemaan paikallisia vallankäyttäjiä ja tinkimään alkuperäisistä tavoitteistaan.

Liivinmaalle ei synny yhtenäistä köyhäinhoitoa

Liivinmaan maamestari Wolter von Plettenberg valitsi toisen tien kuin Albrecht von Hohenzollern. Hän nojautui perinteisen uskon puolustajiin. Koska maamestarille oli tärkeintä säilyttää Liivinmaan yhtenäisyys ja puolustuskyky venäläisiä vastaan, hän mukautui siihen, että suuret kaupungit olivat jo muuttuneet evankelisiksi.

Koska Liivinmaan kaupungit päättivät ratkaisuistaan itse, ne päätyivät paljonkin toisistaan poikkeaviin ratkaisuihin. Niinpä Pärnussa ei papistolla ja seurakuntalaisilla ollut paljonkaan sananvaltaa seurakunnan talouteen, vaan raati otti sen suoraan johdoonsa. Seurakunnan yhteisen rahaston arkkukin sijoitettiin raati-

---

13 EKO 4, 45: desgleichen, was sie für arme leut, und wie viel sie der haben, wie dieselben erhalten werden, was das gefell und einkomen zu solchs erhaltung und versorgung der armen sei,...

14 EKO 4, 45.

huoneeseen eikä kirkkoon.¹⁵ Tartossa taas papisto näyttää olleen mukana hoitamassa yhteistä rahastoa.¹⁶

Vaikka evankeliset olivat voitolle päästyään ryhtyneet ensimmäiseksi järjestämään köyhäinhoitoa, sen tarpeet jäivät pian sivuun. Selvimmin tämä näkyi siinä, että köyhäinhoito sai käyttöönsä vain osan niistä varoista, joiden oikeastaan olisi pitänyt siirtyä sille. Rujenissa (latviaksi Rujene) maaliskuussa 1526 pidetyssä Riian, Tallinnan ja Tarton edustajien neuvottelussa tosin päätettiin, että aikaisemmin kirkollisiin tarkoituksiin käytettyä omaisuutta oli edelleen käytettävä näin. Se oli ohjattava yhteiseen rahastoon, josta sitä oli käytettävä köyhien auttamiseen ja kirkon palvelijoiden palkkaamiseen.¹⁷ Käytännössä tällaiset päätökset eivät kuitenkaan sitoneet raateja.¹⁸ Rujenin neuvottelun osanottajat esittivät myös, että luostareista olisi luotu koko Liivinmaan kattava hospitaalien verkosto, joka olisi helpottanut kaupunkien köyhäinhoidon taakkaa. Koska ritarikunta ei kuitenkaan halunnut puuttua kirkolliseen omaisuuteen, suunnitelmasta ei tullut mitään.¹⁹

Riiaassa raati ja killat hyväksyivät vuonna 1527 järjestelyn, jonka mukaan papisto sai palkkansa suurimmaksi osaksi yhteisestä rahastosta, mutta sen varattomuuden vuoksi osittain kaupungilta.²⁰ Tätä voitiin perustella sillä, että raati oli ottanut haltuunsa paljon kirkollista omaisuutta. Papiston palkkoihin tarkoitettujen tulonlähteiden lienevät olleet yhteisen rahaston hallussa omana kokonaisuutenaan. Niukat lähteet viittaavat siihen, että rahaston talous

15 *Arbusow* 1921, 474.

16 *Arbusow* 1921, 600.

17 Rujenin kokouksen päätös, *ARLS*, 578; *Sehling* 1913, 4.

18 Tästä Riian osalta *Arbusow* 1921, 576–578 ja Pärnun osalta *Arbusow* 1921, 473–474.

19 Lähemmin *Arbusow* 1921, 632–633.

20 *Arbusow* 1921, 564, 567. Riian käytäntö ilmenee myös Walkissa (latviaksi Valka) helmikuussa 1529 pidettyjen kaupunkipäivien päätöksestä, *ARLS*, 667; *Sehling* 1913, 5; *Arbusow* 1921, 580–581.

168 heikkeni eikä köyhäinhoitoon jäänyt Riassa paljonkaan varoja.²¹ Killat ja veljeskunnat jatkoivat toimintaansa, mutta tukivat yhteistä rahastoa vuosittaisilla maksuilla. Fransiskaaniiluostariin vuonna 1524 perustetun uuden hospitaalin tulot jäivät niin vähäisiksi, että raati lakkautti sen kymmenen vuotta myöhemmin ja ryhtyi tukemaan aikaisempia hoitolaitoksia.²² Loppujen lopuksi luterilaisuuden Riian köyhäinhoitoon tuoma muutos jäikin melko pieneksi.²³

Walkin kaupunkipäivillä 1529 tuli esiin, että Tallinnan ja Tarton papit eivät halunneet nostaa palkkaansa yhteisestä rahastosta, koska heidän mielestään sen varat oli tarkoitettu toisiin tarkoituksiin. Tällä papit lienevät tarkoittaneet lähinnä köyhäinhoitoa. Kokous hyväksyikin heidän kantansa.²⁴ Taustalla lienee ollut uusi ajattelutapa: papit eivät enää halunneet samaistua köyhiin, vaan pitivät palkkaansa korvauksena tekemästään työstä. Myös Pärnussa lienee pappien palkkaus järjestetty erilleen yhteisestä rahastosta.²⁵ Tallinnassa hospitaaleillakin oli edelleen oma taloutensa.²⁶ Myös killat ja veljeskunnat jatkoivat toimintaansa.

Preussin ja Liivinmaan erilaiset ratkaisut

Koska Preussin kirkkojärjestys koski koko ruhtinaskuntaa, se poikkesi evankelisen liikkeen piirissä aikaisemmin syntyneistä köyhäinhoitoa koskeneista järjestyksistä. Köyhiä ei enää nähty paikallisen yhteisön hätään joutuneina jäseninä, vaan ruhtinaan alamaisina ja hänen hallintonsa toiminnan kohteena. Asioiden tärkeysjärjestys näkyy jo siitä, että kirkollisen talouden järjestämisestä annettiin tarkkoja ohjeita, mutta auttamisesta, esimerkiksi autettavien määrittämisestä tai avustusten jakamisesta, ei. Nyt lu-

---

21 *Arbusow* 1921, 581.

22 *Arbusow* 1921, 573–575.

23 *Tobien* 1895, 20–23.

24 *ARLS*, 667.

25 *Arbusow* 1921, 474.

26 *Arbusow* 1921, 598–599.

teriläinen ruhtinas käski, että alamaisten oli kirkollista veroa maksamalla huolehdittava köyhistä. Hänen kannaltaan oli tärkeintä, että seurakunnat toimisivat häiriöttä. Siksi oli ensin huolehdittava pappien palkoista. Köyhien auttaminen oli tärkeysjärjestyksessä vasta toisella tilalla, eikä sen yksityiskohtiin paneuduttu.

Herttuan merkitys köyhäinhoidon järjestäjänä korostuu, jos Preussiin kaavailtua köyhäinhoitoa verrataan siihen, mitä Liivinmaan köyhäinhoidossa tapahtui. Koska Liivinmaalle ei syntynyt yhtenäistä evankelista kirkkoa, vaikka se oli evankelisten tavoitteena,²⁷ luterilaisuuden omaksuneet kaupungit päätyivät osittain omintakeisiin ratkaisuihin. Uuden köyhäinhoidon taloudellinen pohja jäi kuitenkin heikoksi. Koska seurakuntalaiset eivät ajan mittaan tukeneet köyhäinhoitoa riittävästi, sen auttamismahdollisuudet näyttävät varsinkin Riassa jääneen melko vähäisiksi. Niukoista lähteistä ei ilmene, missä määrin johtavassa asemassa olleiden saksalaisten sekä latvian- ja vironkielisten vastakohtaisuus vaikutti tähän.

Hessenin ja Saksin ruhtinaat ryhtyvät järjestämään seurakuntien toimintaa

Saksin vaaliruhtinaskunnassa oltiin toisenlaisessa tilanteessa kuin Preussissa. Kirkollinen vallankumous oli johtanut piispojen otteen kirpoamiseen. Kukaan ei enää valvonut seurakuntia, ja niiden toiminta oli monin paikoin lamaantunut. Leisnigin järjestykseen kirjoittamassaan esipuheessa Luther oli hyväksynyt sen, että esimerkiksi luostareille sielunmessuja varten lahjoituksia tehneiden ihmisten perilliset ottaisivat lahjoitukset takaisin, jos heillä oli toimeentulovaikeuksia.²⁸ Tämä peruste oli tunnettu ja siihen oli

27 *Sehling* 1913, 4–5.

28 *WA* 12, 13,31–14,4. Lutherin sanontaa ei pidä ymmärtää modernilla tavalla. Esimerkiksi aatelismies saattoi katsoa olevansa köyhä, jos hän ei pystynyt elämään säätynsä mukaista elämää.

170 vedottu jo ennen reformaatiota.²⁹ Raadit ja aateliset tuskin kuitenkaan paljon miettivät perusteita ottaessaan kirkollista omaisuutta haltuunsa. Lisäksi monet jättivät kirkollisiin tarkoituksiin menevät maksut maksamatta. Lukuisissa seurakunnissa papit olivatkin vajonneet miltei kerjäläisen asemaan.

Uudelleen arvioinnin välttämättömyys

Talonpoikaissodan jälkeen Lutherin oli pakko myöntää, että hänen sanomansa ei pystyisi luomaan järjestystä Saksin seurakuntiin. Fredrik Viisaan kuoltua 5. 5. 1525 Saksin vaaliruhtinaaksi tuli hänen nuorempi veljensä Juhana, joka oli omaksunut luterilaisen näkemyksen. Siksi luterilaisilla oli perusteita toivoa, että uusi vaaliruhtinas suostuisi puuttumaan kirkon tilanteeseen ja koettaisi pelastaa luterilaisuuden.

Syksyllä 1525 Luther kääntyikin uuden vaaliruhtinaan puoleen ja pyysi tätä auttamaan seurakuntia niiden hätätilassa.³⁰ Joulukuussa vaaliruhtinas tiedusteli kihlakunnilta ja kaupungeilta, oliko niissä seurakuntien yhteisiä rahastoja ja miten niitä hoidettiin.³¹ Muuta hän ei kuitenkaan tehnyt. Kirkolliseen toimintaan ja omaisuuteen puuttuminen oli sittenkin toista kuin luterilaisten toiminnan passiivinen sietäminen. Saksan ruhtinaat olivat myös toisenlaisessa asemassa kuin Saksalaisen ritarikunnan suurmestari. Riskien ottamisen kynnyks oli paljon korkeammalla, sillä Saksan ruhtinailta oli enemmän hävittävää kuin voitettavaa: jos keisari onnistuisi palauttamaan entisen järjestyksen, harhaoppisten puolelle asettuminen saattaisi johtaa ruhtinaskunnan ja kenties hengenkin menettämiseen.

Vasta Speyerissa kesällä 1526 pidetyt valtiopäivät tekivät ratkaisun helpommaksi. Luterilaiset katsoivat siellä tehtyjen päätösten tarjoavan juridisen pohjan kirkollisen toiminnan ja talouden jär-

---

29 *Kreiker* 1997, 54.

30 Lähemmin *Krumwiede* 1967, 63–68.

31 *Pallas* 1924, 42.

jestämiseen heidän oikeana pitämällään tavalla. Tämän he katsoivat sisältävän myös köyhäinhoidon järjestämisen uudelle pohjalle.³² Lisäksi on otettava huomioon, että luterilaiset ruhtinaat eivät nähneet itseään ulkopuolisena mahtina, joka olisi riistänyt katolisen kirkon omaisuutta. He pitivät itseään edelleen katolisen kirkon jäseninä. Siksi he katsoivat voivansa päättää kirkollisen omaisuuden käytöstä, vaikka tämä omaisuus sinänsä ei kuulunutkaan heille.³³

Hessenin reformisuunnitelma

Ensimmäisenä ryhtyi toimiin Hessenin nuori maakreivi *Filip*. Hän oli jo vuonna 1524 kieltänyt kerjäämisen sekä kehottanut kaupunkia ja kyliä pitämään huolta avun tarpeessa olevista asukkaistaan.³⁴ Vuonna 1526 maakreivi toisti nämä käskyt sekä kehoitti pitämään huolta erityisesti köyhistä lapsista ja orvoista.³⁵ Tällaiset yleiset kiellot ja kehotukset tuskin paljon auttoivat.

Speyerin valtiopäivien jälkeen maakreivi pyysi syksyllä 1526 Saksista neuvoja kirkollisen toiminnan järjestämiseen uudelle pohjalle. Vaaliruhtinas Juhana kehotti häntä ottamaan esimerkiksi Saksista, missä kaikkiin kaupunkeihin ja kyliin oli perustettu yhteisiä rahastoja seurakuntien toimintaa sekä kotiköyhien auttamista varten.³⁶ Vaaliruhtinaan antama kuva oli liioiteltu, sillä rahastoja ei ollut kaikissa Saksin kaupungeissa kylistä puhumattakaan.

Maakreivin kutsusta Hombergissa lokakuussa 1526 pidetyssä kokouksessa asetettiin työryhmä laatimaan ehdotusta kirkollisen toiminnan järjestämiseksi. Työryhmän johtajaksi tuli Avignonista syntyisin ollut entinen fransiskaanimies *Francois Lambert*, jonka

32 *Krumwiede* 1967, 49; *Schnerer* 1979, 76; *Stupperich* 1989, 620, 653.

33 *Stupperich* 1989, 620 alav. 63.

34 *Wright* 1977, 1145, 1158–1159.

35 *EKO* 8:1, 38, 39; *Wright* 1977, 1159–1160.

36 *Wright* 1977, 1149–1150.

172 maakreivi oli kutsunut neuvonantajakseen. Joulukuun puolivälissä 1526 työryhmä sai valmiiksi kirkkojärjestyksen luonnoksen.³⁷

Työryhmän jäsenet uskoivat Lutherin tavoin, että Kristuksen paluu oli lähellä. Siksi he ehdottivat, että todella uskovat erottautuisivat muista omiksi seurakunnikseen. Diakonin virka nähtiin papin viran rinnalla kirkon toisena Jumalan käskyyn perustuva virkana. Jokaisen uskovi seurakunnan oli Apt. 6:n mallin mukaisesti valittava vähintään kolme diakonia jakamaan seurakuntalaisten lahjoituksia köyhille.³⁸

Maakreivi kuitenkin epäröi näin radikaalin kirkkojärjestyksen julkaisemista. Siksi hän kääntyi Wittenbergin teologien puoleen. Luther ei pitänyt kirkkojärjestyksen luonnosta viisaana. Maakreiville 7.1.1527 antamassaan lausunnossa hän neuvoi tätä luopumaan siitä, mutta toteuttamaan sellaisia vähittäisiä reformeja, jotka myös onnistuisivat.³⁹

Maakreivi hyväksyi Lutherin neuvon ja luopui kirkkojärjestyksestä. Sen sijaan seurakuntiin ryhdyttiin vuoden 1527 kuluessa perustamaan yhteisiä rahastoja. Maakreivin 30.8.1527 antaman käskykirjeen mukaan näin oli tehtävä myös maaseudun seurakunnissa.⁴⁰ Rahastoihin oli siirrettävä kaikki seurakuntien saamat maksut, sielunmessuja varten lahjoitetun omaisuuden tuotto ja *Kaland*-veljeskuntien tulot. Köyhäinhoito oli järjestettävä rahastojen avulla. Muun kirkollisen toiminnan rahoittamista ohjeessa ei käsitelty. Luultavasti tarkoituksena oli, että rahastot palvelisivat etupäässä köyhäinhoitoa ja papit saisivat edelleen palkkansa suoraan virkaan kuuluneista tuloista. Käskykirjeen mukaan hurskaat ihmiset kartuttaisivat rahastoja jatkuvasti lahjoituksillaan. Toisaal-

---

37 *Krumwiede* 1967, 49.

38 *Reformatio Ecclesiarum Hassiae, EKO* 8:1, 60–61; *Bernoulli* 1965, 203–208; *Wright* 1977, 1161.

39 *WA Br* 4, 157–158.

40 *UQHR*, 42: daß allenthalben in stetten und dörfern im ampt bei euch gemeine casten ufgericht, ...; *Wright* 1977, 1160.

ta siinä myönnettiin, että rahastojen perustamisessa oli jo ollut vaikeuksia. Siksi maakreivi käski paikallisia virkamiehiä lähettämään hänelle mikkelinpäivään mennessä laskelman rahastoihin siirretyistä varoista. Tällaisia ilmoituksia onkin säilynyt.⁴¹ Hessen köyhäinhoito oli ruhtinaan käskystä organisoitumassa uudenlaiselle pohjalle.

Luther vetoaa uudelleen Saksin vaaliruhtinaaseen

Speyerin valtiopäivien jälkeen Luther pyysi uudelleen Saksin vaaliruhtinasta puuttumaan seurakuntien kaaokseen. Marraskuussa 1526 lähettämässään kirjeessä hän tähdensi, että vaaliruhtinas oli saanut haltuunsa alttarisäätiöiden ja luostareiden omaisuutta. Tästä seurasi velvollisuus panna seurakuntien ja koulujen asiat kuntoon. Vaaliruhtinaan oli pakotettava ne kaupungit ja kylät, joilla oli riittävästi varoja, huolehtimaan näistä asioista. Vähävaraisille kaupungeille ja kylille puolestaan oli annettava avustusta luostareiden entisestä omaisuudesta. Yli jäävä osuus oli käytettävä vaaliruhtinaskunnan tarpeisiin tai köyhien hyväksi. Lisäksi vaaliruhtinaan oli estettävä aatelia ottamasta kirkollista omaisuutta laittomasti haltuunsa.⁴² Lutherin kirjeestä näkyy, miten hänen uskonsa evankeliumin voimaan oli alkanut horjua ja pakkoon turvautuminen nousta sen rinnalle.

Nyt vaaliruhtinas Juhana tarttuikin asiaan ja alkoi vuodesta 1527 lähtien järjestää seurakuntien tarkastuksia.⁴³ Sen sijaan Preussin

41 *UQHR*, 42.

42 Luther Saksin vaaliruhtinaalle 22.11.1526; *WA Br 4*, 134: zur lands notturfft odder an arme leute wenden. Lutherin pyynnön taustasta *Stupperich* 1989, 638–639, 653.

43 Vuoden 1527 visitaatiota edeltäneistä visitaatioyryyksistä *Burkhardt* 1879, 1–14 ja *Sehling* 1902, 33–35. Yhteisten rahastojen perustaminen ei niiden yhteydessä näytä olleen esillä. Friedrich Myconiuksen Tennebergin alueella keväällä 1526 pidetystä visitaatiosta laatimassa kertomuksessa (painettuna *Drews* 1905/06, 5–17) ei mainita mitään rahastoista. Vaaliruhtinaan kirkollisiin asioihin puuttumisen taustasta *Krumwiede* 1967, 56–59.

174 mallin mukaista koko ruhtinaskunnan kirkkojärjestystä ei Saksiinakaan ryhdytty suunnittelemaan.

Visitaattoreiden tehtävät

Kesäkuussa 1527 antamassaan ohjeessa vaaliruhtinas käski seurakuntien tarkastajia huolehtimaan, että kirkolliset tulot todella käytettäisiin kirkon tarpeisiin. Seurakuntien piti periaatteessa tulla toimeen omalla omaisuudellaan ja tuloillaan. Luostareiden, alttarisäätiöiden ja muiden vastaavien kirkollisten laitosten omaisuuden käytöstä vaaliruhtinas päättäisi itse. Hän lupasi kuitenkin käyttää sitä niiden seurakuntien välttämättömien menojen kattamiseen, joiden omat tulot eivät riittäisi.⁴⁴ Jos seurakunnalla taas olisi tuloja esimerkiksi testamentteilla lahjoitetusta omaisuudesta enemmän kuin menoja, ylijäämä oli käytettävä yhteisen rahaston avulla tai muuten paikkakunnan köyhien auttamiseen.⁴⁵

Vaaliruhtinas totesi myös saaneensa tietää, että yhteisten rahastojen varoja ei ollut kaikkialla käytetty oikein, vaan rahastojen hoitajat olivat käyttäneet niitä miltei omaksi edukseen ja antaneet avustuksia pikemminkin ystävilleen kuin todella köyhille.⁴⁶ Tämän vuoksi visitaattoreiden tuli kiinnittää huomiota myös siihen, miten köyhäinhoito oli kussakin seurakunnassa järjestetty, sekä antaa rahastojen esimiehille ja raadeille ohjeita avustusten jakamiseen.⁴⁷

Vaikka seurakuntien tuli rahastojensa avulla huolehtia köyhistä, pappien oli kuitenkin muistettava virkansa rajat. He eivät saaneet puuttua yksityisiin riita-asioihin eivätkä ryhtyä niiden tuomareik-

---

44 EKO 1:1, 144. Vaaliruhtinaan esittämän periaatteen taustasta *Burkhardt* 1879, 106.

45 EKO 1:1, 146: das sol in gemeinen kasten, ader sunst den armuth domit zuhelfen verordenth werden.

46 EKO 1:1, 146: das an etzlichen orthern mit dem was in gemeinen kasten vorordent vast eigennutzlich, auch sunst mehr aus freundschaft dann dergestalt, das dem rechten armuth davon geholfen gehandelt wirdet...

47 EKO 1:1, 146.

si, vaan puolustaa köyhiä ainoastaan saarnoissaan. Visitaattoreiden tuli kehottaa myös maallisia viranomaisia hoitamaan tehtävänsä oikein ja puolustamaan köyhiä.⁴⁸ Tällainen kehoitus saattoi tuntua tarpeelliselta talonpoikaissodan jälkeisen koston ja katkeruuden ilmapiirin vuoksi.

Lisäksi visitaattoreiden tuli kiinnittää huomiota kirkollisen valankumouksen vastustajiin. Thüringenissä oli vielä fransiskaaneja sekä muitakin sääntökuntalaisia useilla paikkakunnilla, varsinkin Weimarissa. Monista taivutteluyrityksistä huolimatta he eivät olleet luopuneet käsityksistään. Visitaattoreiden tuli siksi keskustella uudelleen heidän kanssaan ja luvata vaaliruhtinaan taloudellista tukea niille, jotka luopuisivat yhteisöstään.⁴⁹

Koska vaaliruhtinas oli huolissaan ennen muuta seurakuntien lamaanumisesta, niiden talouden ajautumisesta kaaokseen ja omaisuuden joutumisesta laittomille teille, ei ohjeessa puututtu köyhäinhoitoon tämän enempää. Siinä ei edes määrätty, että jokaisen seurakunnan olisi perustettava yhteinen rahasto. Muutamat kohdat osoittavat kuitenkin, että ohjeen laatijat pitivät sitä itsestään selvänä tavoitteena.

Niinpä visitaattoreiden tuli tarvittaessa pyytää ihmisiltä lisää tukea seurakunnalle ja vedota tällöin siihen, että monia aikaisempia rasituksia, esimerkiksi kerjäläisten auttamista, ei enää ollut.⁵⁰ Tausta-ajatuksena saattoi olla vain se, että köyhät saisivat apua toisella tavalla kuin aikaisemmin. Vaaliruhtinas otti huomioon myös patronaattioikeudet ja määräsi, että kolmannes patronuksille⁵¹ kuuluvista tuloista oli talletettava yhteiseen rahastoon erilleen sen muista varoista ja annettava patronukselle siinä tapauksessa, että hän joutuisi »köyhyteen», toisin sanoen ei voisi enää elää

48 EKO 1:1, 147: das sie meniglichen zuvoran dem armut guten schutz halten...

49 EKO 1:1, 147.

50 EKO 1:1, 144.

51 *Patronus*-käsite tarkoittaa seurakunnan useimmiten aatelista tai ruhtinaallista suojeelijaa, jolla oli tiettyjä velvollisuuksia ja oikeuksia (esimerkiksi tuloja) seurakuntaan nähden.

176 ja elättää huonekuntaansa asemansa arvon mukaisesti.⁵² Uutta köyhäinhoitoa yritettiin näin soveltaa hierarkkisen säätyjärjestyksen mukaisiin oloihin. Myös vaaliruhtinaan seurakunnille ja papistolle antamassa lyhyessä ohjeessa mainittiin yhteinen rahasto sekä kuolleiden hyväksi sielunmessuja varten tehdyt lahjoitukset yhtenä asiana, jota visitaattorit kysyisivät papeilta.⁵³

Ohjeita täsmennetään

Visitaatio alkoi Thüringenissä heinäkuussa 1527. Weidan alueelta luultavasti tästä yhteydestä säilyneen kertomuksen mukaan kaupunkiin ja kauppaloihin (*flecken*) perustettavien yhteisten rahastojen avulla oli määrä huolehtia lähinnä pappien ja koulumestareiden palkkauksesta. Köyhäinhoito kuului hospitaaleille, mutta yhteisten rahastojen tuli tarvittaessa tukea niitä.⁵⁴ Tällainen linjanveto osoittaa, miten tilanne oli evankelisen liikkeen alkuun verrattuna muuttunut. Silloin oli lähtökohtana ollut köyhien auttaminen rahastojen avulla. Nyt visitaattorit pyrkivät varmistamaan niiden avulla seurakuntien toiminnan. Sen rinnalla köyhien asia oli jäämässä toisarvoiseksi.

Visitaattorit törmäsivät kuitenkin pian suuriin ongelmiin. He keskeyttivät siksi tarkastuksen jo muutaman viikon kuluttua pyytääkseen vaaliruhtinaalta yksityiskohtaisempia ohjeita. Visitaattoreiden vaaliruhtinaalle lähettämän kertomuksen mukaan seurakuntien tilanne oli surkea: Monet olivat vastahakoisia maksamaan kirkollisiin tarkoituksiin meneviä maksuja. Aatelisetkaan eivät halunneet käskeä alustalaisiaan siihen. Lisäksi monet olivat ottaneet omavaltaisesti haltuunsa kuolleiden sukulaistensa aikoinaan kirkolle lahjoittamaa tai testamenttaamaa omaisuutta. Vi-

---

52 EKO 1:1, 144–145.

53 EKO 1:1, 149: Von dem gemeinen kasten und stiftung für die doten.

54 Kertomus on painettuna *Bauer* 1988, 217. Myös Thüringenin visitaatiota tutkineen *Burkhardin* (1879, 20 ja 1894, 778) mukaan perustettavien rahastojen tarkoituksena oli vain papiston ja koulumestareiden tulojen vakiinnuttaminen.

sitaattoreiden mielestä tällaiset lahjoitukset oli siirrettävä yhteiseen rahastoon. Lahjoittajan elossa olleelle lähipiirille voitaisiin kuitenkin antaa jonkin verran kertakaikkisena korvauksena, jos se oli köyhää väkeä. Lisäksi visitaattorit toivoivat vaaliruhtinaan käskävän, että messupuvut oli myytävä ja näin saadut varat annettava köyhien hyväksi käytettäväksi yhteiseen rahastoon.⁵⁵

Seuraavana keväänä visitaattorit antoivat papistolle laajan ohjeen.⁵⁶ Köyhäinhoitoon siinä ei puututtu ollenkaan, vaikka esimerkiksi koulujen järjestämistä käsiteltiin yksityiskohtaisesti.⁵⁷ Ilmeisesti seurakuntien aikaisemmin saamiin ohjeisiin ei ollut tältä osin lisättävää. Vaaliruhtinaan aatelille vuonna 1528 antamassa ohjeessa taas käskettiin aatelisia pitämään huolta yhteisistä rahastoista ja auttamaan niitä perimään saatavansa.⁵⁸ Lisäksi vaaliruhtinas feodaalisen perinteen mukaisesti kehotti aatelisia muutenkin pitämään huolta köyhistä.⁵⁹

Tarkastukset jatkuivat vasta syksyllä 1528. Vaaliruhtinaskunta oli nyt jaettu useisiin alueisiin, joilla kullakin oli omat visitaattorinsa. Tarkastukset etenivät kuitenkin välillä hitaasti. Myös Luther oli tarkastamassa Wittenbergin ympärillä olleen vaalipiirikunnan seurakuntia. Sen osalta visitaatio saatiin päätökseen vuonna 1531.⁶⁰

Vuonna 1528 Luther julkaisi uuden saksankielisen painoksen kolmisenkymmentä vuotta aikaisemmin syntyneestä *Kirja maankiertäjistä* -teoksesta, jossa kuvailtiin kerjäläisten petoksia. Hän koetti näin vahvistaa kerjäämisen vastaista mielialaa. Teoksen esipuheessa Luther toivoi, että jokainen kaupunki ja kylä havahtuisi

55 EKO 1:1, 37.

56 *Unterricht der visitatoren an die pfarrherrn im kurfürstenthum Sachsen* (painettuna EKO 1:1, 149–174).

57 EKO 1:1, 171–174.

58 EKO 1:1, 175: Den gemeinen kasten in guten bevelh haben, und fuderderlich helfen, das die schuld nutzlich und unverzuglich eingebracht werden.

59 EKO 1:1, 175: Meniglich und sonderlich dem arnut guten schutz zu halten.

60 *Brecht* 1986, 266.

178 järjestämään köyhäinhoitoa ja karkottaisi sellaiset kerjäläiset, jotka eivät olleet avun tarpeessa.⁶¹

Yhteisten rahastojen organisointi

Visitaatiosta on säilynyt runsaasti lähteitä.⁶² Niistä näkyy, että evankelisen liikkeen alkuvaiheen innostus oli talonpoikaissodan jälkeen kadonnut. Enää ei uskottu, että kaikki köyhyyden aiheuttamat ongelmat ratkeaisivat rahastojen vaurastuessa. Sen sijaan visitaattorit koettivat saada kirkollisen elämän edes jonkinlaiseen järjestykseen. Ilmapiirin muuttuminen näkyy myös siitä, että viljan varastoinnin kaltaisista suurisuuntaisista hankkeista ei juuri ollut enää puhetta.⁶³

Joissakin kaupungeissa visitaattorit totesivat, että seurakunnan yhteinen rahasto toimi jo.⁶⁴ Zwickaussa siitä oli vuosien kokemus. Rahastoon ei kuitenkaan ollut kertynyt varoja, koska lahjoitukset oli jaettu heti avustuksina.⁶⁵ Altenburgiin oli yhteinen rahasto perustettu vuoden 1526 lopulla.⁶⁶ Kaupunkien raadeille vuonna 1529 antamassaan ohjeessa vaaliruhtinas käski suoraviivaisesti niitä huolehtimaan siitä, että koulu ja yhteinen rahasto toimivat

---

61 WA 26, 639.

62 EKO 1:1:ssä on painettuna parikymmentä visitaation yhteydessä syntyneitä seurakuntajärjestystä vuosilta 1528–1529. Myös visitaattoreiden toimintaan laatimia kertomuksia on säilynyt. Vaaliruhtinaskuntaan kuuluneiden Frankenin alueiden visitaatiokertomus on painettuna *Berbig* 1905/06–1907/08:ssa. Visitaatiosta säilyneistä lähteistä myös EKO 1:1, 41–47.

63 Hildburghausenissa suunnittelivat rahaston esimiehet kuitenkin tarpeettoman kirkon muuttamista viljavarastoksi. Eisfeldissa taas raati pyysi tarpeetonta kirkkoa käyttöönsä vastaavaan tarkoitukseen. Frankenin visitaatiokertomus; *Berbig* 1905/06, 383 ja 1906/07, 387.

64 Esim. Schweinitzin järjestys (1529), EKO 1:1, 669: Nachdem rath und gemein aus gutem bewegen fur etlicher zeit selbst einen gemeinen kasten aufgericht,... *Bauer* 1988, 209.

65 Zwickaun järjestys, EKO 1:1, 722.

66 Höss 1989, 312–313, 324 alav. 15. Rahaston vanhimmat säilyneet säännöt lienevät seuraavalta vuodelta.

hyvin ja kristillisesti.⁶⁷ Moniin kaupunkiseurakuntiin rahasto perustettiin vasta visitaation yhteydessä ja siis vaaliruhtinaan käskyn perusteella.⁶⁸

Maalaisseurakuntiin ei yleensä perustettu uutta rahastoa.⁶⁹ Niissä oli tavallisesti jo ennestään rahasto, jonka avulla seurakunnan vaatimatonta taloutta hoidettiin. Köyhiä voitiin tarvittaessa auttaa sen avulla ilman, että hallintoa olisi tarvinnut laajentaa.⁷⁰ Pappi taas sai palkkansa suoraan seurakuntalaisilta. Sellaista omaisuutta, joka kaupungeissa pyrittiin siirtämään yhteiseen rahastoon, ei maaseudulla yleensä ollut.

Yhteiset rahastot toimivat Wittenbergin kaupunkijärjestyksessä kuvatulla tavalla. Altenburgin järjestyksessä nimenomaan sanottiin, että köyhäinhoito oli järjestettävä Wittenbergin järjestyksen mukaisesti.⁷¹ Koska kaupungit kuitenkin jo kooltaan olivat hyvin erilaisia, visitaattorit ottivat niiden olot ja toivomukset huomioon. Siksi tuloksena oli kirjava järjestelmä.

Tämä näkyy selvästi rahastojen hallinnosta. Niiden esimiehistä käytettiin joskus myös diakoni-nimitystä, jolle Luther ja Bugenhagen halusivat palauttaa Apt. 6:n mukaisen merkityksen.⁷² Heidän valintansa katsottiin useimmiten kuuluvan raadille ja kirkkoher-

67 *EKO* 1:1, 176: Mit vleis darob zu sein, das die schul und der gemein kasten wol und christlich gehalten werden.

68 Poikkeuksellisen selvästi tämä sanottiin Colditzin järjestyksessä (1529), *EKO* 1:1, 546: In macht empfangen churfurstlichen bevels, thun wir vorordenten visitatores hiemit gegenwertiglich einen gemeinen kasten aufrichten,...

69 Tästä myös *Burkhardt* 1879, 78.

70 *Stupperich* 1989, 623.

71 *EKO* 1:1, 515: Sonsten soll es in aller massen, wie die ordnunge gemeins kastens zu Wittemberg, mit besuchunge der kranken, notturft hausarmer leute, durchwanderden bettler und armer menschen begriffen, auch gehalten werden.

72 Diakoni-sana merkitsee visitaatioihin liittyneissä lähteissä yleensä apulaispappia. Joskus sitä käytettiin myös rahaston esimiehenä toimivista maallikoista (esim. Liebenwerdan järjestys 1529, *EKO* 1:1, 613). Diakoni-nimitystä saatettiin jopa samassakin asiakirjassa käyttää näissä molemmissa merkityksissä (*Bruckin* järjestys 1530, *EKO* 1:1, 534, 536).

180 ralle. Joskus valitsijoina toimivat myös vouti (*Amtmann*), veronkantaja, kaupunkien neljännesmiehet, seurakuntalaisten edustajat tai kaupunkiseurakuntaan kuuluvia kyliä edustavat talonpojat.⁷³ Esimieheksi tuli valita yleensä 1–2 raatimiestä sekä 1–4 seurakuntalaisten edustajaa, joskus myös joku pappi,⁷⁴ seurakuntaan kuuluvia kyliä edustavia talonpoikia⁷⁵ tai käsityöläisten edustaja.⁷⁶ Herzbergissä kaikki neljä esimiestä olivat raatimiehiä.⁷⁷ Jos maaseudulle perustettiin yhteinen rahasto, seurakunnan taloutta vanhastaan hoitaneet luottamusmiehet saattoivat jatkaa tehtäväänsä sen esimiehinä.⁷⁸ Joskus esimiehet voitiin valita myös seurakunnan eri osista, esimerkiksi osa pääkylästä ja osa muista kylistä.⁷⁹ Varsinkin Frankenissa rahaston esimiehille maksettiin toimestaan palkkiota.⁸⁰ Myös kirjurille ja rahaston saatavien perinnästä huolehtivalle kaupunginpalvelijalle voitiin maksaa kiinteää vuotuista palkkiota.⁸¹ Joissakin kaupungeissa rahaston toiminnan sujuvuus pyrittiin varmistamaan määräämällä, että vain puolet esimiehistä vaihtuisi vuosittain.⁸²

Yhteisen rahaston arkku sijoitettiin aina kirkkoon. Väärinkäy-

---

73 Colditzin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 547; Liebenwerdan järjestys (1529), *EKO* 1:1, 613 ja Schliebenin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 660.

74 Altenburgin järjestys (1527), *EKO* 1:1, 514–515; Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1905/06, 359 ja 1907/08, 412; *Bauer* 1988, 215.

75 Colditzin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 547; Leisnigin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 608.

76 Colditzin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 547; Leisnigin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 608.

77 Herzbergin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 579.

78 Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1905/06, 346 ja 1906/07, 377, 400.

79 Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1906/07, 396 ja 1907/08, 401, 403.

80 Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1905/06, 359, 370, 385 ja 1907/08, 415; Schliebenin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 661; Torgaun järjestys (1529), *EKO* 1:1, 679.

81 Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1905/06, 385; Torgaun järjestys (1529), *EKO* 1:1, 679.

82 Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1905/06, 385–386 ja 1907/08, 416; Grimman järjestys (1529), *EKO* 1:1, 573.

tösten välttämiseksi se varustettiin säännöllisesti useilla lukoilla. Esimerkiksi Altenburgissa niitä oli kolme. Yhden lukon avain oli annettu papistolle, jonka oli oltava mukana, kun rahaston esimiehet viikoittain päättivät avustuksista.⁸³ Joskus juoksevia menoja varten saattoi olla oma erillinen arkku.⁸⁴ Zwickaussa koetettiin väärinkäytöksi ehkäistä määräämällä, että esimiesten oli muutamman viikon välein siirrettävä kukin avustuksia jakava virkailija (palvelija) huolehtimaan toisesta kaupungin neljänneksestä.⁸⁵

Esimiesten oli yleensä esitettävä rahaston tilit niille, jotka olivat heidät valinneet. Lisäksi saatettiin määrätä, että tilintarkastuksessa oli oltava mukana myös kaupunkiseurakuntaan kuuluvien kylien talonpoikia.⁸⁶ Muutamien vaalipiirikunnan järjestysten mukaan kaikilla seurakuntalaisilla oli oikeus olla läsnä tilintarkastuksessa. Oluen tarjolla pitämisen tässä tilaisuudessa visitaattorit kuitenkin kielsivät.⁸⁷

Rahastot saivat tuloja samalla tavalla kuin jo Wittenbergin kaupunkijärjestyksessä oli esitetty. Pappien tulot oli siirrettävä rahastoille sitä mukaa kun virat tulisivat avoimiksi. Visitaattorit koettivat myös palauttaa rahastoihin raatien tai aatelisten perusteita itselleen ottaman kirkollisen omaisuuden.⁸⁸ Useat rahastot saivat vaaliruhtinaan luvalla haltuunsa myös sääntökuntien omaisuutta.⁸⁹

Joissakin kaupungeissa veljeskunnat olivat jo lopettaneet toimintansa ja niiden tulot oli siirretty yhteiseen rahastoon.⁹⁰ Koburgissa yhteinen rahasto oli muodostettu Suuren veljeskunnan pohjalle,

---

83 Altenburgin järjestys (1527), *EKO* 1:1, 515.

84 Schweinitzin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 669.

85 Zwickaun järjestys (1529), *EKO* 1:1, 722.

86 Baruthin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 525; Liebenwerdan järjestys (1529), *EKO* 1:1, 613; Schliebenin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 660.

87 Esim. Seidan järjestys (1528), *EKO* 1:1, 671.

88 Esim. Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1906/07, 403; *Bauer* 1988, 213.

89 *Bauer* 1988, 215; *Höss* 1989, 324–326.

90 Esim. Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1905/06, 372.

182 yhdistämällä muu kirkollinen talous siihen.⁹¹ Toisissa kaupungeissa veljeskuntien lakkauttamisesta ainakin päätettiin visitaat-ion yhteydessä.⁹²

Toimintansa alkuvaiheessa yhteiset rahastot saivat tuloja myös tarpeettomaksi käyneen kirkollisen omaisuuden myynnistä. Messupuvuista oli monien järjestysten mukaan jätettävä jäljelle vain jatkuvasti tarvittavat. Muista hyväkuntoiset oli myytävä ja huonokuntoiset annettava köyhien vaatteiksi. Arvoesineistä oli jätettävä käyttöön vain muutamat ehtoollisvälineet. Toiset oli säilytettävä seurakunnan viimeisenä hätävarana.⁹³

Auttamista koskevat ohjeet

Yhteisten rahastojen varoja oli käytettävä auttamiseen samaan tapaan kuin jo Wittenbergin kaupunkijärjestyksessä oli määrätty. Avustuksia ei saanut antaa tyhjäntoimittajille eikä köyhyyden itse elämäntavakseen valinneille, vaan ainoastaan vastoin tahtaan avuntarpeeseen joutuneille.⁹⁴ Altenburgissa oli avunsaajien kannettava messinkistä merkkiä, jotta heitä ei sekoitettaisi maankiertäjiin ja muihin satunnaisiin kerjäläisiin. Kaupungissa nimitäin oli kerjäläisvouti, jonka tehtävänä oli pitää sellaiset poissa.⁹⁵ Joidenkin järjestysten mukaan rahaston varoilla oli avustettava nimenomaan kotiköyhiä.⁹⁶ Joskus tarkastuksen yhteydessä sovit-

---

91 Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1907/08, 412.

92 Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1905/06, 384–385; Belzigin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 528.

93 Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1905/06, 360 ja 1907/08, 416; Grimman järjestys (1529), *EKO* 1:1, 574–575 ja Torgaun järjestys (1529), *EKO* 1:1, 679; *Bauer* 1988, 215.

94 Esim. Herzbergin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 579: damit der kirch guter nicht mussig gengern und willig armen, sunder den jenigen ausgeteilt wertn, die recht arm sein,...

95 Altenburgin järjestys (1527), *EKO* 1:1, 515.

96 Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1907/08, 412: damit ob diesem Cristlichen Werck getreulich unnd vleissig armen notturfftigen, und sonderlich hausarmenleutten, zu guttem und bestem gehalten werde,... Myös s. 415;

tiin, paljonko kullekin köyhälle oli viikoittain annettava.⁹⁷ Muutamissa Frankenin kaupungeissa visitaattorit korostivat, että köyhien edut eivät saaneet heikentyä, vaan rahaston oli huolehdittava esimerkiksi aikaisemmin tiettyinä päivinä lahjoitusvaroin järjestetyistä kylpymahdollisuuksista sekä ruoan ja vaatteiden jakeluista.⁹⁸ Avustusten lisäksi rahastosta voitiin antaa lainoja. Väärinkäytöksiä pyrittiin hyvin monissa järjestyksissä estämään määräämällä, että esimiehet saivat myöntää tietyn rajan ylittäviä lainoja vain raadin tai jonkun muun järjestyksessä mainitun auktoriteetin luvalla.⁹⁹

Monien hospitaalien tulot ja ylläpito siirtyivät yhteiselle rahastolle.¹⁰⁰ Visitaattorit eivät kuitenkaan siirtäneet kaikkia hospitaaleja yhteisten rahastojen hoitoon. Jos hospitaali toimi hyvin ja sen tulot riittivät juokseviin menoihin, he sallivat olojen jäädä ennalleen ja tyytyivät ehkä vain määräämään, että yhteisen rahaston esimiesten oli vastattava hospitaalin rakennusten kunnossa pysymisestä.¹⁰¹ Koburgissa yksi hospitaali (*Spital*) oli toiminut raadin alaisena ja tämän käytännön todettiin jatkuvan.¹⁰² Sen sijaan yhteisen rahaston oli huolehdittava toisen, aikaisemmin lahjoitusvaroin toimineen hospitaalin (*Seelhaus*) potilaista.¹⁰³ Spitaalisairaalalla (*Sychenhaus*)¹⁰⁴ oli edelleen omat tulonsa, mutta niitä

Schliebenin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 661.

97 Zahnin visitaatiokertomus (1528), *RKS* 41:2:1, 369.

98 Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1906/07, 386 ja 1907/08, 414, 415.

99 Esim. Jessenin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 582.

100 Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1906/07, 372, 383, 386, 393; Liebenwerdan järjestys (1529), *EKO* 1:1, 612–613; Schweinitzin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 669. Grimman järjestyksen (*EKO* 1:1, 573) mukaan P. Yrjön hospitaalissa olleen alttarin rahatulot oli maksettava yhteiseen rahastoon, sen sijaan luontaistuotteina maksetut tulot jätettävä edelleen hospitaalin käyttöön.

101 Hyvä esimerkki tällaisesta ratkaisusta on Belzigin järjestys 1529 (*EKO* 1:1, 528).

102 Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1907/08, 417.

103 Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1907/08, 414, 415.

104 *Syehenhaus*-käsite tarkoitti sairaalaa, jossa hoidettiin parantumattomina pidettyjä, usein juuri spitaalia sairastavia potilaita.

184 oli täydennettävä maksamalla yhteisestä rahastosta kullekin potilaille viikoittain tietty summa. Lisäksi raadin oli autettava rahastoa näiden hoitolaitosten rakennusten ylläpidossa.¹⁰⁵ Zahnassa hospitaalilla oli edelleen omat tulonsa. Sen hoitajaksi oli valittava joku köyhä mies. Tultuaan itse työkyvyttömäksi hän voisi jäädä vaimonsa kanssa asumaan hospitaaliin sekä saisi ruokansa ja vaatteensa siltä.¹⁰⁶

Myös koulujen osalta käytäntö jäi kirjavaksi. Useiden järjestysten mukaan yhteisen rahaston tuli huolehtia sekä koulurakennuksesta että opettajien palkoista.¹⁰⁷ Frankenissa koulumestari toimi usein myös kirjurina ja sai osan palkastaan raadilta. Omalta paikkakunnalta kotoisin olevilta oppilailta ei siellä peritty maksua.¹⁰⁸ Joskus koulumestari sai tulonsa hyvinkin monenlaisista lähteistä.¹⁰⁹ Joissakin kaupungeissa myös koululaisilta perittiin maksu. Muutamien järjestysten mukaan köyhät oppilaat oli kuitenkin vapautettu tästä maksusta.¹¹⁰ Tyttökoulut – missä niitä oli – oli järjestetty samaan tapaan kuin poikien koulutkin.¹¹¹

Vaikka auttamista pidettiin seurakunnan rahaston tehtävänä, paikalliset olot otettiin kuitenkin huomioon raadin ja yhteisen rahaston tehtäviä määriteltäessä. Niinpä Zwickaun raadin oli määrä antaa säännöllisesti rahaa yhteiseen rahastoon köyhien auttamista varten.¹¹² Koburgissa raadin oli määrä auttaa rahastoa myös kirkkorakennusten ylläpidossa ja esimerkiksi lukkarin palkkauk-

---

105 Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1907/08, 414–415.

106 Zahnin järjestys (1528), *EKO* 1:1, 714–715.

107 Esim. Liebenwerdan järjestys (1529), *EKO* 1:1, 612 ja Torgaun järjestys (1529), *EKO* 1:1, 672.

108 Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1905/06, 359, 370–371, 373, 384, 1906/07, 373, 386 ja 1907/08, 400–401; *Burkhardt* 1879, 195.

109 Altenburgin järjestys (1527), *EKO* 1:1, 515; Zahnin järjestys (1528), *EKO* 1:1, 712; Schliebenin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 661.

110 Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1907/08, 409; Herzbergin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 580; Schliebenin järjestys (1529), *EKO* 1:1, 661.

111 Torgaun järjestys (1529), *EKO* 1:1, 680.

112 Zwickaun järjestys (1529), *EKO* 1:1, 722.

sessä.¹¹³ Lisäksi katsottiin, että rahasto ei voinut jatkuvasti maksaa palkkaa lääkärille, joka toimi myös apteekkarina, vaan raadin oli huolehdittava siitä.¹¹⁴

Raadin varsinainen tehtävä oli kuitenkin pitää yllä järjestystä ja estää sopimatonta elämää. Järjestyksen ylläpitoon kuului myös se, että raadin tuli tarvittaessa auttaa yhteiselle rahastolle kuuluvien maksujen perinnässä.¹¹⁵

Vastarintaa ja ongelmia

Visitaatiosta säilyneitä asiakirjoja arvioitaessa on muistettava, että ne ovat vain ohjeita ja suunnitelmia. Toteutuminen oli aivan eri asia. Luterilaisuudella oli myös vastustajia niin papiston kuin aate-
lin ja rahvaankin parissa. Vaaliruhtinaan tuella vastarinta näytti kuitenkin olevan murrettavissa. Niinpä dominikaanit ja serviitit katsoivat vuosina 1527–1528 viisaimmaksi myydä Wittenbergissä omistamansa talot ja pelastaa näin ainakin omaisuutensa.¹¹⁶ Köyhähoidon kannalta paljon vakavampia olivatkin uuteen järjestelmään itseensä liittyvät ongelmat.

Koska seurakuntien entiset tulot kuluivat lähinnä kirkollisen toiminnan rahoittamiseen, auttaminen jäi viime kädessä sen varaan, miten paljon luterilaisesti ymmärretty evankeliumi saisi ihmiset lahjoittamaan varoja rahastoihin. Siksi monissa järjestyksissä muistutettiin, että papiston tuli ahkerasti kehottaa ihmisiä tukemaan yhteistä rahastoa.¹¹⁷ Tästä huolimatta varoista oli monin paikoin pulaa. Köyhien ja sairaiden huollon liittäminen kiinteäksi osaksi seurakuntien taloutta osoittautui ongelmalliseksi ratkaisuksi: kirkollisten rakennusten ylläpidon ja palkkojen maksamisen jälkeen köyhille ja sairaille ei ehkä jäänyt paljonkaan an-

113 Frankenin visitaatiokertomus, *Berbig* 1907/08, 414, 415.

114 *Berbig* 1907/08, 417.

115 Kembergin tarkastuskertomus (1528), *RKS* 41:2:1, 179.

116 *Müller* 1915, 26–27.

117 Esim. Zahnan järjestys (1528), *EKO* 1:1, 711–712.

186 nettavaa. Monissa Thüringenin kaupungeissa yhteiset rahastot pystyivät maksamaan papeille edes jonkinlaista palkkaa vain niihin siirrettyjen luostareiden tulojen ansiosta.¹¹⁸ Mistä silloin varoja köyhien auttamiseen?

Tämä tilanne näkyy monista järjestyksistä. Tulojen niukkuus pakotti panemaan asiat tärkeysjärjestykseen. Tärkeintä oli turvata papiston tulot,¹¹⁹ muutenhan tämän luterilaisuuden säilymisen kannalta keskeisen joukon rivit olisivat voineet ryhtyä rakoilemaan. Papiston tulojen rinnalla koulutkin olivat jo toisarvoinen asia.¹²⁰ Muutamissa järjestyksissä todettiin realistisesti, että hospitaalia oli tuettava yhteisen rahaston varoilla niin paljon kuin se oli mahdollista.¹²¹ Torgaun järjestyksessä sanottiin suoraan, että ensin oli huolehdittava kirkollisesta toiminnasta ja vasta sitten köyhistä,¹²² sekä kiellettiin pienentämästä palkkoja varojen puutteen vuoksi. Sen sijaan »niiden, jotka halusivat olla Torgaussa kristittyjä», oli tällaisessa tilanteessa annettava rahastoon entistä enemmän sekä osoitettava näin kristillisen opin ja uskonsa hedelmät.¹²³

Uuden järjestelmän ongelmana olivat myös itse autettavat. Kaikki kerjäläiset eivät halunneet luopua elämäntavastaan. Syvälle uurtuneen pyytämisen ja auttamisperinteen murtaminen oli vaikeaa. Tämä näkyy siitä, että vaaliruhtinas salli vuonna 1530 koululaisten jälleen kierrellä talojen ovilla laulamassa ja pyytä-

---

118 *Burkhardt* 1879, 91.

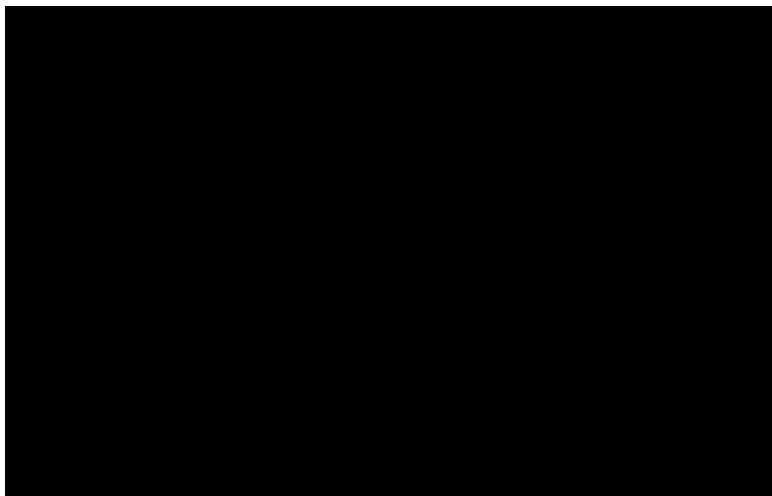
119 *Bauer* 1988, 214.

120 Tästä Meissenin ja Voigtlandin visitaation osalta *Burkhardt* 1879, 52.

121 Altenburgin järjestys (1527), *EKO* 1:1, 515; Kembergjin järjestys (1528), *EKO* 1:1, 585; Schmiedebergin järjestys (1528), *EKO* 1:1, 663: wie es dan des kasten vormogen gibt, erhalten.

122 *EKO* 1:1, 680: Was ber berurte onera und ausgaben des gemeinen kastens bleiben wirdet, domit sollen die armen leute im hospital zusambt dem gebeude desselben erhalten und hausarmen leuten geholfen werden.

123 *EKO* 1:1, 680.

Kuva 13 Kerjäläisiä. Puupiirros vuosilta 1519–1520. Kuvasta näkyy, että kaikki kerjäläiset eivät olleet aivan köyhiä, vaan saattoivat omistaa esimerkiksi aasin, jolla he kuljettivat elämässä välttämättömiä tavaroita.

mässä almuja.¹²⁴ Vaaliruhtinaan 6.6.1531 antamassa oikeaa elämää ja sen valvontaa koskevassa ohjeessa todettiin, että maassa oli edelleen kierteleviä, toimettomia ja hyödyttömiä ihmisiä kuten romaneja sekä hyvässä kunnossa olevia, varakkaita kerjäläisiä. Tällaisia ihmisiä ei saanut enää suvaita. Sen sijaan varattomista kerjäläisistä oli kunkin kaupungin pidettävä huolta »järjestyksensä mukaisesti» ja estettävä heidän lastensa päätyminen kerjäläisiksi.¹²⁵

Uuteen köyhäinhoitoon liittyneet ongelmat näkyivät selvästi myös Wittenbergissä. Yhteisen rahaston laajentaminen vuoden 1522 järjestyksen mukaiseksi oli viivästynyt ja viivästynyt. Vuonna 1528 pidetyn visitaation yhteydessä kaupunginkirkon talous

---

124 Rotzoll 1969, [84].

125 EKO 1:1, 181–182.

188 lopulta saatiin yhdistetyksi yhteiseen rahastoon.¹²⁶ Tämä tavoite toteutui siis Wittenbergissäkin vasta vaaliruhtinaan tuella. Lisäksi vaaliruhtinas tuki Wittenbergin seurakunnan yhteistä rahastoa lahjoittamalla sille varoja nimenomaan köyhien auttamista varten.¹²⁷

Lutherin pettymys

Saksin visitaatioista näkyy, miten luterilaisuuden luonne oli muutamassa vuodessa muuttunut. Nyt vaaliruhtinas toteutti sitä. Hänelle oli tärkeintä luoda seurakuntiin edes jonkinlainen järjestys. Tarkastajat nojautuivat viime kädessä maallisen vallan tahtoon ja pakkokeinoihin. He ottivat kuitenkin paikalliset olot huomioon, koettivat ratkaista ongelmat joustavasti ja toivoivat vastarinnan ajan myötä loppuvan.

Köyhäinhoidon kannalta suurin ongelma oli auttamishaluttomuus. Se taas sai monet epäilemään Lutherin sanoman ydintä. Eikö luterilainen evankeliumi saisikaan uskovia avaamaan kukkaroitaan?

Tältä kysymykseltä ei voitu välttyä Wittenbergissäkään. Evankelisen liikkeen alkuvaiheen innostus oli kadonnut. Kaupunkilaisten elämäntavoissa ei juurikaan näkynyt aluksi odotettua muutosta parempaan päin. Lutherin ja epäilemättä muidenkin pappien kehotuksista ja moitteista huolimatta monet tukivat yhteistä rahastoa kitsaasti ja vastentahtoisesti.¹²⁸ Rahaston talous perustui jo ennen sen luomista olemassa olleiden tulonlähteiden yhdistämiseen sen käyttöön. Lisäksi rahasto sai alkuvuosinaan tilapäisiä tuloja tarpeettomaksi käyneen kirkollisen omaisuuden myynnistä.¹²⁹ Luterilaisen saarnan tulokset näkyivät kolehtien ja keräys-

---

126 Müller 1915, 136–137; Pallas 1924, 41.

127 Rotzoll 1969, [85].

128 Brecht 1986, 280–285.

129 Yhteisen rahaston tileistä Oehmig 1988, 245–261.

ten tuotossa, mutta se jäi varsin vähäiseksi.¹³⁰ Friedrich Kirstenin yhteisen rahaston tilien pohjalta tekemien laskelmien mukaan rahaston vuosittaiset tulot jopa vähenivät vuosina 1526–1528.¹³¹

Vaikka tilanne oli monissa muissakin kaupungeissa samanlainen, Luther joutui kohtaamaan sen Wittenbergissä. Siksi on ymmärrettävää, että hänen syvä pettymyksensä kohdistui wittenbergiläisiin. Lutherin saarnoihin ilmestyikin 1520-luvun lopulla katkeran syyttävä sävy. Wittenbergiläiset saivat kuulla saarnatuolista jopa tällaisen tilanearvion:

Paavin alaisuudessa vaiettiin Kristuksesta sekä hänen teois-
taan ja uskosta. Silloin olivat kaikki kukkarot, taskut, ulla-
kot ja kellarit avoimia ja jokainen taipuvainen ja halukas
auttamaan ja antamaan, sillä jokainen tahtoi ostaa taivaan
hyvillä teoillaan. Nyt evankeliumin alaisuudessa saarna-
taan Kristusta sekä hänen armoaan ja lahjaansa, harjoite-
taan ja edistetään uskoa. Silloin ei kukaan enää halua aut-
taa eikä antaa.¹³²

Helmikuussa 1529 Luther leimasi saarnassaan wittenbergiläiset kiittämättömiksi sioiksi ja julisti, että ei enää halunnut olla heidän saarnaajansa.¹³³ Tämän jälkeen wittenbergiläiset saivat kuulla uusia varoituksia. Talvella 1530 Luther ryhtyi tekemään puheistaan totta ja keskeytti saarnaamisen. Luterilaisuudelle Lutherin vetäytyminen saarnatuolista olisi merkinnyt katastrofia. Kovin pitkäaikaiseksi se ei jäänytkään.¹³⁴

Myös Lutherin saarnalakosta näkyy, miten tilanne oli muuttunut. Kirkollisen vallankumouksen kohtalo ja luterilaisen järjes-

130 *Oehmig* 1988, 254–257.

131 *Kirsten* 1988, 137.

132 Saarna vuosilta 1528–1529, *WA* 28, 415; *Kreiker* 1997, 66.

133 Saarna 28.2.1529, *WA* 29, 83; *Brecht* 1986, 280–281.

134 *Brecht* 1986, 281, 415–416.

190 tyksen toteutuminen riippuivat nyt lähinnä ruhtinaista. Raadit ja seurakunnat eivät olleet enää yhtä tärkeitä kuin vuoden 1520 vaiheilla. Wittenbergin seurakuntakin oli muuttunut evankelisen liikkeen kärkejoukosta vaaliruhtinaan käskyjen toteuttajaksi. Siksi Lutherilla oli varaa unohtaa, miten wittenbergiläiset olivat talvella 1520–1521 tulleet hänen tuekseen, ja antaa pettymyksensä purkautua heihin.

Johannes Bugenhagen luo kahden rahaston mallin

Saksan pohjoisosiin talonpoikaissota ei ulottunut eikä ilmapiirissä siksi tapahtunut siellä yhtä dramaattista muutosta kuin etelämpänä. Useimmat vallanpitäjät eivät talonpoikaissodan jälkeenkään halunneet tai uskaltaneet asettua evankelisen liikkeen taakse. Vasta Braunschweigin tapahtumat herättivät laajaa huomiota, koska siellä yritettiin ratkaista uudessa luterilaisessa köyhäinhoidossa ilmenneitä ongelmia.

Saksissa oli kaikki kirkollinen toiminta köyhäinhoito mukaan lukien koetettu järjestää yhden ainoan rahaston puitteisiin. Tämä järjestely oli selkeä ja sille voitiin löytää perusteita Apostolien teoista alkaen. Toisaalta siihen liittyvät ongelmatkin olivat jo tulleet näkyviin. Koska vaaliruhtinas pyrki ennen muuta turvaamaan jumalanpalveluksen ja sakramenttien hoidon, jäi köyhien asia vääjäämättä toiselle tilalle. Lisäksi selibaatin lakkauttaminen, mikä oli houkutellut monia pappeja evankeliseen liikkeeseen, paljasti muutamassa vuodessa kääntöpuolensa. Niinpä rikkaan Nürnbergin papit valittivat jo 1520-luvun lopulla raadille, että heidän palkkansa ei enää riittänyt, koska sillä nyt oli elätettävä myös vaimo ja kasvava lapsijoukko.¹³⁵ Varsinkin yhteisen rahaston tulojen syystä tai toisesta vähetessä luterilaiset papit joutuivat

---

135 *Ehrle* 1888, 479.

perin kiusalliseen asemaan: Heidän tuli kehottaa seurakuntalaisia muistamaan köyhiä ja antamaan yhteiseen rahastoon. Käytännössä lahjoitukset menivät kuitenkin ensisijaisesti pappien omiin palkkoihin!

Braunschweig lähtee uudelle tielle

Braunschweigin kaupungissa oli viisi osaa, joilla oli oma raatinsa ja seurakuntansa. Koko kaupunkia johtavan raadin rinnalla toimi kaupunginosien raatien edustajista koostuva elin »kymmenen miestä», joka alun perin oli huolehtinut lähinnä taloudellisista asioista. Ajan myötä sen vallankäyttö oli kuitenkin laajentunut.¹³⁶ Braunschweigin asemaa lujitti se, että kaupunki ei ollut yhden herran alainen, vaan Welfien ruhtinassuvun haarat hallitsivat sitä yhteisesti. Luterilaiset saivat keväällä 1528 »kymmenen miestä» taakseen, ja se kutsui teologiseksi asiantuntijaksi Wittenbergin kirkkoherra Johannes Bugenhagenin.

Bugenhagen ei ollut mukana Saksin vaaliruhtinaan kesällä 1527 käynnistämässä visitaatiossa. Sen sijaan Braunschweigissa hänellä oli erinomainen tilaisuus soveltaa Wittenbergin uudesta köyhähoidosta saatuja kokemuksia osittain toisenlaisiin oloihin.

Bugenhagen aloitti uuden järjestyksen luomisen saarnoilla, joista näkyi jälleen hänen suoraviivainen käsityksensä oikean köyhähoidon lähtökohdasta: Uskovat tekivät Jumalan käskemiä hyviä tekoja. Sellaiset ihmiset, jotka eivät tehneet niitä, eivät uskoneet.¹³⁷ Koko kesän jatkuneiden neuvottelujen tuloksena syntyi luterilainen kirkkojärjestys, jonka raati hyväksyi 5.9.1528.

Braunschweigin järjestyksen merkittävin uutuus oli se, että siinä luovuttiin yhden rahaston mallista, jonka toteuttaminen oli Wittenbergissäkin osoittautunut vaikeaksi.¹³⁸ Järjestyksen mukaan kaupungin seurakuntiin oli perustettava kahdenlaisia rahastoja,

¹³⁶ Lane 1983, 151.

¹³⁷ Vogtin (1867, 277–278) kuvaus Bugenhagenin saarnaluonnoksista.

¹³⁸ Stupperich 1989, 632–633.

192 toiset köyhäinhoitoa varten ja toiset muun kirkollisen toiminnan rahoittamista varten. Tätä ratkaisua perusteltiin sillä, että papit voisivat vapain mielin kehottaa seurakuntalaisia antamaan köyhien arkkuun, kun he itse eivät saisi näistä lahjoituksista mitään hyötyä.¹³⁹ Lisäksi kahden rahaston malli vastasi paremmin uutta luterilaista näkemystä, jonka mukaan pappia ei enää rinnastettu köyhiin, vaan hänen palkkaansa pidettiin korvauksena tehdystä työstä.

»Köyhien arkut» ja niiden hoito

Braunschweigin kaikissa viidessä seurakunnassa (*kirchspiel*) tuli olla oma »köyhien arkkunsa», jossa auttamiseen lahjoitettuja varoja säilytettiin. Braunschweigissa ryhdyttiin tältä osin toteuttamaan sitä mallia, johon Bremenin seurakunnat olivat raadin kannan vuoksi päätyneet.

Järjestyksen mukaan ihmiset olivat ennen etsineet turvaa viettämällä suurin menoin kaupungin suojeluspyhimyksen *Auctorin* juhlaa ja uhraamalla varoja sielunmessuihin. Vastedes kaikki tällaisiin tarkoituksiin käytetyt varat tuli antaa köyhien arkkuihin.¹⁴⁰ Lähimmäisten auttamista perusteltiin lukuisten raamatunkohtien avulla ja koettamalla osoittaa, että nimenomaan evankeliumin valoon päässeiden kristittyjen kuului auttaa apua tarvitsevia. Auttaminen ei kuitenkaan saanut jäädä pelkästään uskonsa vakavasti ottavien kristittyjen harteille. Seurakuntien köyhäinhoitorahastojen kautta kaikki voisivat osallistua siihen ainakin jossain määrin. Auttamisen esikuvana oli Jerusalemin alkuseurakunta, joka oli pitänyt kaikkea yhteisenä. Sen esimerkin kirjaimellinen seuraaminen ei tosin ollut mahdollista eikä tarpeellistakaan, mutta köyhäinhoitorahaston avulla kristityt voisivat seurata sitä köyhien

---

139 EKO 6:1:1, 451: De predicanten synt sulck schuldich to dohn unde konen id wol ehrlick ane alle vordechtnisse dohn, dewile se ören bestemmeden sold hebben unde krigen nichts uth der armen kasten,...

140 EKO 6:1:1, 450–451.

parhaaksi toisella tavalla.¹⁴¹ Tämä ajatus saattoi olla harkittu vastaus Thomas Müntzerin kannattajille.¹⁴²

Mikäli jonkun seurakunnan viikoittaisessa avustusten jaossa todettaisiin, että rahastossa ei ollut riittävästi varoja, pappien tuli saarnoissaan selittää tilanne ja kehottaa kuulijoitaan antamaan enemmän. Apua tarvitsevien henkilöllisyys oli kuitenkin pidettävä salassa. Lisäksi järjestyksessä tähdennettiin, että köyhäinhoitorahastot oli tarkoitettu sellaisten ihmisten auttamiseen, jotka eivät saaneet apua mistään muualta. Siksi kaikkien, jotka siihen suinkin pystyivät, oli entiseen tapaan pidettävä huolta läheisistään ja niistä, joita he olivat aikaisemminkin auttaneet.¹⁴³ Tämän realistisen ajatuksen taustana lienevät olleet Saksin luterilaisten raskaat kokemukset auttamishalun hiipumisesta ja monien kaupunkiseurakuntien rahastojen vaikeuksista.

Kunkin seurakunnan köyhäinhoitorahaston esimieheksi tuli vuosittain valita kolme »köyhien diakonia». Bugenhagen yritti näin palauttaa diakoni-sanalle sen alkuperäisen merkityksen kuten hän oli jo muutamia vuosia aikaisemmin Hampurin raadille lähettämässään kirjoituksessa esittänyt. Valinnan suorittivat kyseisen kaupunginosan raati, seurakunnan edustajat sekä virkaa edellisen kauden hoitaneet diakonit.¹⁴⁴ Valinnassa oli kiinnitettävä huomiota myös ehdokkaiden vaimoihin: virkaan ei saanut valita sellaisia miehiä, joiden vaimot olivat naapurien parissa huonossa maineessa. Määräyksen syynä oli pelko, että tällaiset naiset pääsisivät miestensä välityksellä vaikuttamaan siihen, kenelle apua annettaisiin. Siksi naiset oli pidettävä kokonaan erossa rahastoa koskevasta päätöksenteosta.¹⁴⁵

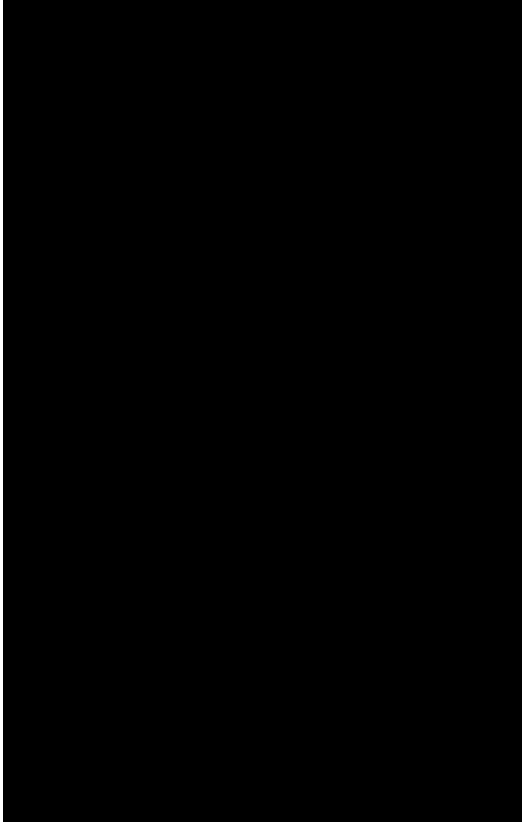
141 EKO 6:1:1, 445–447.

142 Schubert 1991, 117.

143 EKO 6:1:1, 452: so schal eyn jewelick, de wol kan, de synen vorsorgen also toveren gesecht is, unde nicht aflaten, so he toveren etliken notroftigen hefft besundergen geholpen.

144 EKO 6:1:1, 451; Lane 1983, 152.

145 EKO 6:1:1, 449.

Kuva 14 Johannes Bugenhagen.

Diakonien tehtävää ja heille asetettavia vaatimuksia kuvattiin monien raamatunkohtien avulla.¹⁴⁶ Lisäksi määrättiin, että pappien oli Pyhän Laurentiuksen päivää seuraavana sunnuntaina muistettava saarnoissaan tätä marttyyria ja esitettävä hänet seurakunnalle Rooman piispa *Sixtuksen* diakonina eli rahastonhoitajana.¹⁴⁷

---

146 EKO 6:1:1, 447–450; *Kreiker* 1997, 70, 72.

147 EKO 6:1:1, 398: unde is eyn diaconus edder kastenhere geweset to Rome des hilgen Bissoppes Sixti...

Rahastojen tilit tuli esittää kaupunginosan raadille ja »kymmenelle miehelle». Diakonien tavoitteena ei saanut olla varojen säästäminen köyhien kustannuksella, mutta toisaalta he eivät saaneet antaa huijareiden pettää itseään. Braunschweigin kautta kulkeville kerjäläisille voitiin antaa pieni avustus, mutta vain rahastoa suuresti rasittamatta. Myös kaupungissa sairastuneita, mutta muualta kotoisin olevia kerjäläisiä oli autettava.¹⁴⁸ Vanhaa kaikkien auttamisen periaatetta haluttiin siis edelleen ainakin jossain määrin noudattaa.

Uutta oli se, että köyhäinhoitorahastoihin mahdollisesti kertyvä ylijäämä tuli siirtää Braunschweigin seurakuntien yhteiseen köyhäinhoitorahastoon. Sen varoja oli tarkoitus käyttää poikkeuksellisen suuriin avuntarpeisiin esimerkiksi ruton aikana. Kirjanpidossa oli kunkin seurakunnan rahastosta siirretyt varat kuitenkin säilytettävä erillisinä.¹⁴⁹ Niitä ei siis ollut tarkoitus käyttää toisten seurakuntien tarpeisiin.

Kirkonkassojen merkitys köyhäinhoidossa

Muun kirkollisen toiminnan rahoittamista varten oli perustettava erilliset kirkonkassat. Niiden varoja oli säilytettävä kirkkojen sakasteihin sijoitettavissa »kirkonarkuissa» (*schadtkasten*). Kunkin kirkonkassan hoitajiksi oli kaupunginosan raadin ja seurakunnan valittava neljä esimiestä (*vorstendere, diakene, schatkastenheren*).¹⁵⁰ Kirkonkassat saivat tuloja kirkollisen omaisuuden tuotosta ja muista seurakunnan saamista maksuista. Näiden tulojen lisäksi ihmisten uskottiin lahjoittavan riittävästi varoja myös kirkonkassoihin. Siksi maksu jäi vapaaehtoiseksi.¹⁵¹ Tämän vuoksi kirkonkassat kilpailivat lahjoituksista köyhäinhoitorahastojen kanssa. Osa kirkollisista tuloista tuli maksaa edelleen perinteisestä uskosta kiinni pitävälle papeille ja munkeille, jos he eläisivät säädyl-

148 EKO 6:1:1, 451–452.

149 EKO 6:1:1, 452.

150 EKO 6:1:1, 453–454.

151 Smend & Wolf 1955, 453 alav. 50.

196 lisesti eivätkä vastustaisi julkisesti uutta järjestystä. Tämän vuoksi katsottiin kohtuulliseksi, että myös köyhäinhoitorahaston varoja käytettäisiin siirtymäkautena tällaisiin menoihin.¹⁵²

Kiltojen ja veljeskuntien oletettiin siirtävän esimerkiksi sielunmessuja varten tekemänsä lahjoitukset kirkonkassoihin – ei siis köyhäinhoitorahastoihin.¹⁵³ Kilttojen ajateltiin kuitenkin jatkavan toimintaansa.¹⁵⁴

Kouluja oli hengellisen ja maallisen esivallan hoidettava yhdessä. Pojille tarkoitetun saksalaisen alakoulun sekä tyttökoulun opettajat saivat palkkansa kirkonkassoilta.¹⁵⁵ Latinakoulun opettajat taas saivat osan palkastaan oppilailta. Köyhien oppilaiden osalta kirkonkassojen esimiesten tuli kuitenkin huolehtia siitäkin.¹⁵⁶ Lisäksi järjestyksessä vielä muistutettiin, että koululaisillaakaan ei ollut lupaa kerjätä, vaan köyhäinhoitorahastojen oli tarvittaessa autettava heitä.¹⁵⁷

Köyhien naisten näkökulmasta katsottuna hyvin tärkeä ammatikunta olivat kätilöt. Hyvien kätilöiden hankkiminen katsottiin raadin tehtäväksi. Seurakuntien kirkonkassoista tuli kuitenkin maksaa heille sopiva palkkio.¹⁵⁸ Tavallaan kätilöt näin rinnastettiin pappeihin ja opettajiin. Se oli sikäli perusteltua, että kätilöt toimittivat tarvittaessa hätäkasteen.

Hospitaalien tehtävät

Saksin pikkukaupunkeihin verrattuna Braunschweigissa kiinnitettiin sairaanhoitoon huomiota aivan toisessa mitassa.¹⁵⁹ Kunkin hospitaalin esimiehen eli diakonin valitseminen kuului kaupungin-

---

152 EKO 6:1:1, 453: billick is, dat wy se uth der kasten der armen vorsorgen.

153 EKO 6:1:1, 453.

154 EKO 6:1:1, 455.

155 EKO 6:1:1, 370, 453.

156 EKO 6:1:1, 366–367.

157 EKO 6:1:1, 452.

158 EKO 6:1:1, 359, 454.

159 Grell 1997, 53.

osan raadille. Lisäksi kirkonkassan esimiesten tuli valita hänen avukseen toinen esimies. Kaupungin ulkopuolella olleille hospitaaleille toisen esimiehen valitsisivat lähimpien kaupunkiseurakuntien kirkonkassojen esimiehet.

Jotta asiantuntemattomuus ei aiheuttaisi vahinkoja, hospitaalin kumpikin esimies ei saanut vaihtua yhdellä kertaa. Esimiesten oli yhdessä raadin kanssa huolehdittava myös hospitaaleissa ilmenevien puutteiden korjaamisesta. Hospitaalien taloudesta mahdollisesti syntyvä ylijäämä taas oli tilintarkastuksen jälkeen siirrettävä sen seurakunnan kirkonkassaan, jonka alueella ne toimivat.¹⁶⁰ Järjestyksen laatijat näyttävät ajatelleen, että kirkonkassojen oli vastaavasti pidettävä huolta hospitaaleista ja niiden rakennuksista. Niinpä kirkonkassojen esimiesten tuli yhdessä rakennuttaa kaupungin ulkopuolelle uusi ruttosairaala. Sen sijaan henkilöstön palkkaaminen ruton aikana tähän sairaalaan katsottiin köyhähoidosta vastaavien diakonien tehtäväksi.¹⁶¹

Hospitaalit oli tarkoitettu pelkästään sellaisille varattomille kaupunkilaisille, joilla ei ollut hoitajaa. Maksua vastaan ei ketään saanut ottaa edes Rikkaiden hospitaaliin.¹⁶² Varakkaiden tuli siis järjestää hoitonsa muuten kuin julkisissa hoitolaitoksissa. »Kunniallisiin hospitaaleihin» ei myöskään saanut ottaa huonossa maineessa olevia ihmisiä, vaan heidän hoitonsa oli järjestettävä jollakin muulla tavalla.¹⁶³ Tällaisia ihmisiä ei saanut ottaa myöskään hospitaalien työntekijöiksi.¹⁶⁴

---

160 EKO 6:1:1, 453–454.

161 EKO 6:1:1, 452.

162 EKO 6:1:1, 454: Vor gelt schal me nemand mehr nemen in de riken hospitale, sonder me holde dat, also id gemaket is vor arme olde borgere unde borgerinnen, de sus anders neyne entholdinge noch van ören guderen noch van örer fruntschop hebben,...

163 EKO 6:1:1, 454: De overs neyn gut ruchte hebben gehat, den mach me anders in ören nöden to hulpe kamen, in sulke ehrlike hospitale scholen se nicht genamen werden.

164 EKO 6:1:1, 454.

198 Kunkin seurakunnan papiston oli pidettävä luetteloa sellaisista hospitaaleissa olevista tai köyhäinhoitorahastosta viikoittain avustusta saavista naisista, jotka pystyivät hoitamaan toisia. Luetteloiden avulla tällaisia naisia voitiin määrätä hoitamaan sairastuneita kaupunkilaisia. Varakkaiden tuli maksaa heille itse palkkaa, varattomien hoidosta he saivat palkan köyhäinhoitorahastosta.¹⁶⁵ Ansaitessaan itse hoitotyöllä toimeentulonsa naiset eivät raskittaneet julkista köyhäinhoitoa tai ainakin hoito voitiin järjestää renessanssin uuteen ajatteluun sisältyneen köyhät hoitamaan köyhiä -periaatteen mukaisesti.

Braunschweigin köyhäinhoitorahastot alkoivat toimia suunnitellulla tavalla.¹⁶⁶ Sen sijaan kirkkojärjestys ei näytä vaikuttaneen paljонkaan hospitaalien toimintaan. *Annette Boldtin* laajan Pyhän Tuomaan hospitaalia koskevan tutkimuksen mukaan muutokset rajoittuivat käytännössä pelkästään uskonnolliseen elämään.¹⁶⁷

Köyhäinhoidon reformi Hampurin luterilaisten aseena

Samaan aikaan kun Braunschweigissa neuvoteltiin uudesta kirkkojärjestyksestä, pääsivät luterilaiset voitolle myös Hampurista käydyssä pitkäikäisessä taistelussa.

Hampurissa seurakuntien asioita hoitavat luottamusmiehet olivat tottuneet ajamaan kaupunkilaisten kannattamia hankkeita jopa raatiakin vastaan.¹⁶⁸ Luterilaiset tukeutuivat tähän perinteeseen. Kun raati ei halunnut toteuttaa kirkollista vallankumousta, Pyhän Nikolauksen seurakunta perusti elokuussa 1527 oman köyhäinhoitorahaston ja hyväksyi sitä koskevan järjestyksen.¹⁶⁹ Näin se seurasi Bremenin seurakuntien esimerkkiä.¹⁷⁰

---

165 *EKO* 6:1:1, 383.

166 *Lane* 1983, 155; *Olson* 2004, 107.

167 *Boldt* 1988, 67.

168 *Hauschild* 1982, 185–186.

169 *Postel* 1986, 276–277. Järjestys on painettuna *Staphorst* 1729, 112–123 ja referoituna myös *Postel* 1986, 278–281.

170 Sen sijaan *Rainer Postel* (1980, 372 ja 1991, 98) näkee ratkaisun taustana

Pyhän Nikolauksen seurakunnan köyhäinhoitojärjestyksessä varsinkin muutamat kohdat kiinnostävät huomiota. Sen mukaan monet fransiskaanit myönsivät, että he eivät voineet enää jatkaa kerjäämiseen perustuvaa elämäntapaansa. Fransiskaaniyhteisö näyttää siksi sopineen toimintansa lopettamisesta seurakunnan kanssa. Köyhäinhoitorahaston tuli pitää huolta niistä luostariin jäävistä veljistä, jotka eivät itse pystyneet huolehtimaan toimeentulostaan. Vastaavasti rahasto sai ottaa fransiskaaneille kuuluneen omaisuuden haltuunsa.¹⁷¹ Näinhän Bugenhagen oli jo pari vuotta aikaisemmin neuvonut hampurilaisia tekemään.

Köyhäinhoitorahaston hoito uskottiin kahdelletoista eliniäksi valitulle esimiehelle. Tarvittaessa heidän tuli itse täydentää joukkoaan.¹⁷² Seurakunnan luottamusmiehjohto koetti näin varmistaa, että uusi köyhäinhoito toimisi sen valvonnassa. Esimiesten oli kerran kuukaudessa tarkastettava rahaston arkun sisältö. Lisäksi heidän oli kierrettävä kaikki kadut, kujat ja kaupunginmuurin vierusta sekä autettava köyhiä heidän sukupuoleensa tai ikäänsä katsomatta niin paljon kuin mahdollista.¹⁷³ Kaupunginmuurin vierustan mainitseminen johtui siitä, että se oli esikaupunkien ohella ollut vanhastaan köyhien asuinpaikka.¹⁷⁴

Hampurissa syntyneen tilanteen pohjalta on ymmärrettävää, että järjestys sisälsi useita kohtia, jotka oikeastaan kuuluivat raadin toimivaltaan. Sellainen asia oli esimerkiksi kerjäämisen kieltäminen. Pyhän Nikolauksen seurakunta ei itse voinut ryhtyä panemaan niitä täytäntöön. Tällaiset kohdat onkin ymmärrettävä eräänlaiseksi ohjelmaksi, kuvaukseksi siitä, millaiset olot Hampu-

---

vain Bugenhagenin ja Leisnigin järjestyksen vaikutuksen.

171 *Staphorst* 1729, 114.

172 *Staphorst* 1729, 121.

173 *Staphorst* 1729, 113: dorch alle Straten vnd Twite, vnd by der Stadt Muren vmmeghaen, vnd den Armoeth besichtigen, der Armen vnd Krancken Nottrofft, idt syn Mann ofte Fruwen, Junck ofte Oldt, anteken, vnd jdermane na Ghelegenheit szo vele mogelick, tho helpende.

174 *Hippel* 1995, 22.

200 riin oli saatava. Raati ei reagoinut toimivaltaansa puuttumiseen, koska järjestyksen laatijoilla oli läheiset suhteet kaupungin johon. Raati jopa suositteli sitä muillekin seurakunnille.¹⁷⁵

Joulukuussa 1527 Hampurin muut kolme seurakuntaa noudattivat esimerkkiä ja perustivat omat köyhäinhoitorahastonsa.¹⁷⁶ Kesällä 1528 kaupunkiyhteisön reformia toivovat perustivat toimikunnan, johon kuuluivat seurakuntien köyhäinhoitorahastojen esimiehet (yhteensä 48) ja heidän lisäksi 24 kustakin seurakunnasta valittua miestä. Tämä 144-jäseninen toimikunta, joka katsoi edustavansa kaupunkilaisia, painosti suurkauppiaiden hallitseman raadin kirkollisen vallankumouksen tielle. Elokuussa 1528 se nöyrytyi pyytämään Johannes Bugenhagenia auttamaan uuden kirkollisen järjestyksen toteuttamisessa. Syyskuun lopulla köyhäinhoitorahastojen esimiehet pohjustivat jo uutta järjestystä perustamalla Hampurin kaikkien seurakuntien yhteisen köyhäinhoitorahaston, jonka oli määrä ottaa vastuu avustusten jakamisesta. Sen toimitila sijoitettiin Magdalan Pyhän Marian luostariin.¹⁷⁷

Neuvottelut Hampurin kirkkojärjestyksestä

Saatuun Braunschweigin järjestyksen valmiiksi Bugenhagen saapui lokakuussa 1528 Hampuriin ja uutta kirkkojärjestystä ryhdyttiin laatimaan.¹⁷⁸ Työn pohjaksi hyväksyttiin Braunschweigin järjestys. Köyhäinhoidon osalta otettiin kuitenkin huomioon Hampurin seurakuntien aikaisemmat päätökset ja niiden kokemukset köyhäinhoitorahastoista.

Neuvottelut kestivät kauan. Niiden aikana 144-jäseninen toimikunta ja raati tekivät 19.2.1529 kaupungin hallintoa koskevan

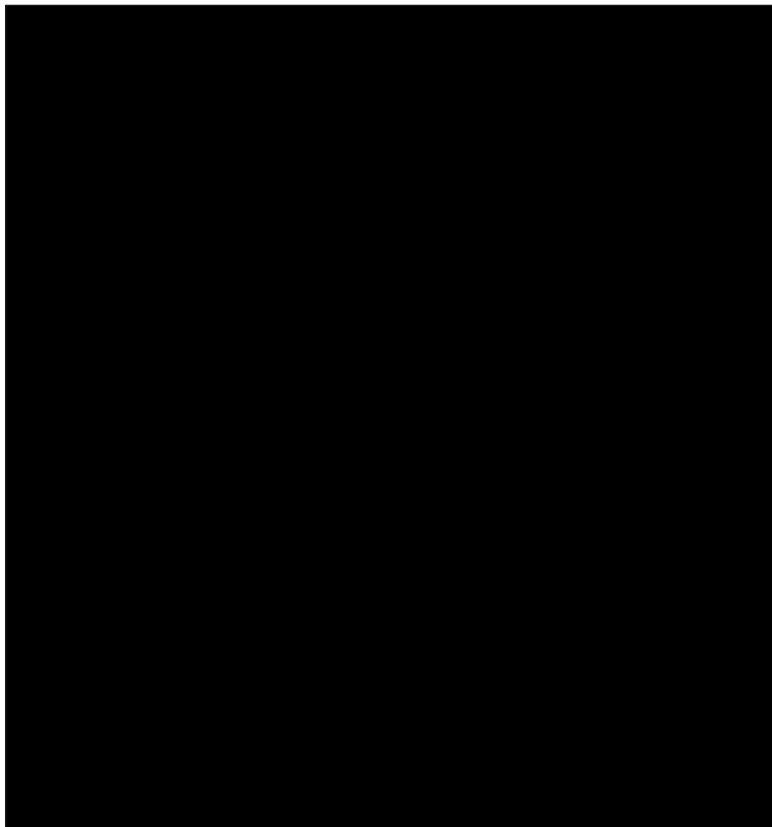
---

175 *Philippi* 1984, 51–52; *Postel* 1986, 281, 284.

176 *Jütte* 1997, 110.

177 Köyhäinhoitorahastojen esimiesten 29.9.1528 tekemä sopimus, *Staphorst* 1729, 122–123; *Rotzoll* 1969, [93]. Vrt. *Philippi* 1984, 52.

178 *Sehling* 1913, 482.

Kuva 15 Varakkaita kauppiaita ja köyhiä käsityöläisiä neuvottelemassa kadulla. Puupiirros Augsburgista 1520-luvulta.

sopimuksen, joka sisälsi myös köyhäinhoitoon liittyviä kohtia.¹⁷⁹ Sen mukaan seurakuntien köyhäinhoitorahastojen esimiesten oli esimerkiksi toimitettava kaikki spitaalisiin sairastuneet ikään ja asemaan katsomatta spitaalisairaalaan ja hoidettava heitä siellä kus-

---

179 Tämän *lange Rezess* -nimisenä tunnetun sopimuksen uutta järjestystä koskevat kohdat ovat yläsaksalaisessa kieliasussa painettuina *Staphorst* 1729, 166–170.

202 tannuksia kysymättä.¹⁸⁰ Sopimuksessa painotettiin myös, että seurakuntien yhteisen köyhäinhoitorahaston esimiehiä oli toteltava. Näiden puolestaan tuli valvoa, että sovittu järjestys pysyisi voimassa, ja ryhtyä tarvittaessa toimiin rikkomuksiin syllistyneitä vastaan vaikka he olisivat raatimiehiäkin.¹⁸¹ Lisäksi raati myöntyi siihen, että hospitaalien ja veljeskuntien omaisuus luovutettaisiin seurakuntien yhteiselle köyhäinhoitorahastolle.¹⁸²

Vielä keväällä 1529 syntyi vaikeita kiistoja, joiden yksityiskohdista ei tarkasti tunneta. Niiden yhtenä syynä oli se, että Hampurin-Bremenin arkkihiippakunnan tuomiokapituli piti edelleen hallussaan suurta osaa papiston palkkaukseen käytetyistä varoista eikä raati uskaltanut puuttua siihen. Myös raadin rooli uudessa kirkollisesta hallinnossa synnytti riitoja.¹⁸³

Lopulta oli tyydyttävä puolinaiseen ratkaisuun. Vaikka kiistat jäivät ratkaisematta ja esimerkiksi sovinto tuomiokapitulin kanssa saavuttamatta, neuvottelujen tuloksena syntynyt kirkkojärjestys hyväksyttiin 15. 5. 1529.¹⁸⁴

Hampurin uusi köyhäinhoitojärjestelmä

Hampurin järjestyksessä viitattiin useita kertoja Braunschweigin järjestykseen. Köyhäinhoitoa ja muuta kirkollista taloutta varten oli Hampurissakin oltava omat erilliset rahastonsa. Muuta kirkollista taloutta oli kuitenkin määrä hoitaa eri tavalla kuin Braunschweigissa: sitä varten perustettiin vain yksi, seurakuntien yhteinen kirkonkassa (*Schatkasten*), jonka menojen kattamiseksi oli perittävä pakollista kirkollisveroa.¹⁸⁵ Tästäkin näkyy, miten usko evankelisen saarnan voimaan oli väistymässä realistisemmän ajattelun tieltä. Lisäksi järjestyksessä tähdennettiin, että kirkon pal-

---

180 Kohta 53, *Staphorst* 1729, 169–170.

181 Kohdat 128, 129 ja 130, *Staphorst* 1729, 169–170.

182 Kohta 53, *Staphorst* 1729, 166–167; vrt. *Postel* 1980, 377.

183 *Hauschild* 1982, 196.

184 *Hauschild* 1982, 196; vrt. *Sehling* 1913, 482–483.

185 *HKO*, 228–230; *Wenn* 1976, 273; *Philippi* 1984, 64–65.

velijat olivat palkkansa arvoisia,¹⁸⁶ toisin sanoen ansainneet sen. Siksi heille maksettavaa palkkaa ei voitu rinnastaa almuihin.¹⁸⁷

Köyhien auttamista perusteltiin lyhyemmin kuin Braunschweigin järjestyksessä. Siihen kehottivat niin järki eli luonnollinen laki kuin Raamatun ohjeetkin. Kristityille auttaminen oli oikean uskon hedelmää.¹⁸⁸ Köyhäinhoitorahastoja taas perusteltiin Braunschweigin järjestyksen tapaan rasituksen tasaamisella sekä sillä, että rahaston avulla kristityt voisivat antaa Kristuksen ohjeen (Matt. 6:1–4) mukaan välillisesti eli siten, että vain Jumala tiesi siitä.¹⁸⁹

Seurakuntien köyhäinhoitorahastoista hampurilaisilla oli jo kokemusta. Varakkaiden toivottiin tekevän niihin lahjoituksia. Myös käsityöläisten eikä vain rikkaiden tuli antaa sydämensä mukaan.¹⁹⁰ Seurakuntien yhteinen köyhäinhoitorahasto oli toiminut edellisestä syksystä lähtien. Järjestyksen mukaan raati lahjoitti sille alkupääomaksi 1000 markkaa.¹⁹¹ Seurakuntien keräysarkkuihin kertyneet varat oli siirrettävä – kuten jo syksyllä oli sovittu – joka lauantai tähän yhteiseen rahastoon, josta apua annettaisiin. Myös veljeskuntien (kiltujen) omaisuus ja tulot oli siirrettävä tai maksettava siihen.¹⁹² Keskittämällä auttaminen yhteiseen rahastoon voitiin apua jakaa tasapuolisesti koko kaupunkiin, muutenhan toisten seurakuntien köyhät olisivat ehkä saaneet paljon enemmän tukea kuin toisten. Braunschweigin järjestykseen verrattuna

---

186 *HKO*, 210.

187 *Sprengler-Ruppenthal* 1971, 214.

188 *HKO*, 210.

189 *HKO*, 214–216. Matt. 6:1–4: Varokaa tuomasta hurskaita tekojanne ihmisten katseltavaksi, muuten ette saa palkkaa taivaalliselta Isältänne. Kun siis autat köyhiä, älä toivotta siitä niin kuin tekopyhät tekevät synagogissa ja kujilla, jotta ihmiset kiittelisivät heitä. Totisesti: he ovat jo palkkansa saaneet. Kun annat almun, älköön vasen kätesi tietäkö mitä oikea tekee, jotta hyvä tekosi pysyisi salassa. Isäsi, joka näkee myös sen, mikä on salassa, palkitsee sinut.

190 *HKO*, 214.

191 *HKO*, 216, 222.

192 *HKO*, 216. Hampurissa oli toiminut yli sata veljeskuntaa. *Moeller* 1991, 167.

204 Hampurin järjestys merkitsi tässä suhteessa uutta askelta.¹⁹³

Järjestyksen mukaan raati ja seurakuntalaiset (*ghemene*) olivat jo hyväksyneet kunkin seurakunnan köyhäinhoitorahastosta huolehtimaan valitut kaksitoista diakonia eli esimiestä. Heistä kolme oli vanhempia diakoneja.¹⁹⁴ Muista diakoneista oli kolmen oltava kerrallaan kuukauden ajan keräämässä kolehteja sekä auttamassa köyhiä. Kunkin seurakunnan vanhemmista diakoneista taas oli valittava yksi (eli siis yhteensä neljä) hoitamaan koko Hampurin yhteistä köyhäinhoitorahastoa ja jakamaan siitä avustuksia. Myös muiden kahdeksan vanhemman ja kahdentoista nuoremman (kulloinkin palvelusvuorossa olevan) diakonin oli kuitenkin oltava selvillä tehdyistä päätöksistä ja hyväksyttävä ne.¹⁹⁵

Raadin kannalta oli tärkeää varmistaa, että se saisi lujan otteen kirkollisesta toiminnasta. Tässä raati näyttikin onnistuvan. Sen nimittäin oli määrä valita neljä jäsentään valvomaan ja tukemaan kirkollista taloudenhoitoa. Näistä kahden tehtävänä oli valvoa köyhäinhoitorahastoja ja kahden muun seurakuntien yhteistä kirkonkassaa.¹⁹⁶ Kaksi kertaa vuodessa oli lisäksi pidettävä kokous, johon osallistuisivat niin seurakuntien yhteisestä kirkonkassasta kuin köyhäinhoidostakin vastaavat diakonit sekä raadin keskuudestaan valitsemat valvojat. Johtoasema tässä neuvottelussa kuului raadin valitsemille valvojille. Lisäksi kaikki tärkeämmät asiat oli jätettävä raadin ratkaistavaksi.¹⁹⁷

Hospitaalien ja koulujen ylläpito

Järjestyksen mukaan hospitaalit kuuluivat seurakuntien yhteiselle köyhäinhoitorahastolle ja siitä vastaavien diakonien oli huolehdittava niistä. Hampurissa oli siis myös tältä osin päädytty erilai-

---

193 Tästä myös *Kreiker* 1997, 58.

194 *HKO*, 236.

195 *HKO*, 242–246.

196 *HKO*, 240.

197 *HKO*, 252.

seen ratkaisuun kuin Braunschweigissa. Poikkeuksena oli vain spitaalia sairastaville tarkoitettu Pyhän Yrjön hospitaali, josta raati huolehti. Hospitaalit oli tarkoitettu ainoastaan niille köyhille, jotka eivät saaneet hoitoa mistään muualta. Varakkaita ihmisiä voitiin ottaa hoitoon vain hätätilanteessa. Hospitaalissa elämänsä loppuun saakka hoidettujen jäljelle jääneen omaisuuden katsottiin perinteiseen tapaan kuuluvan hospitaalille.¹⁹⁸

Lisäksi köyhiä avuntarvitsijoita varten oli rakennettava uusi suuri hospitaali ja siihen oli suunniteltava erillinen osasto ruttoon sairastuneille. Näin heidät voitaisiin eristää eivätkä he tartuttaisi muita. Varakkaiden oli maksettava ruttoon sairastuneiden läheisensä tai palveluskuntansa hoidosta. Toisaalta diakonien tuli vastata siitä, että kaikki sairastuneet kuitenkin saisivat hoitoa.¹⁹⁹

Myös lääkäreiden palveluksista oli varakkaiden maksettava. Sen sijaan köyhien hoitamisesta lääkäreiden tuli saada maksu yhteisestä köyhäinhuitorahastosta.²⁰⁰ Lisäksi tämän rahaston oli maksettava kättilöille palkkiota heidän köyhille naisille tekemistään palveluksista.²⁰¹ Kättilöiden toiminnan kirkollisuus näkyi selvästi siitä, että heistä käytettiin nimitystä »kirkon palvelijattaret».²⁰²

Koulujen menot oli maksettava seurakuntien yhteisestä kirkonkassasta.²⁰³ Koulumaksut oli porrastettava varallisuuden mukaan siten, että rikkaat maksaisivat enemmän kuin köyhemmät. Aivan köyhät mutta lahjakkaat lapset saisivat käydä koulua ilmaiseksi. Järjestyksessä vieläpä korostettiin, että heidän tuli saada yhtä hyvää opetusta kuin kaikkein rikkaimpienkin.²⁰⁴

---

198 *HKO*, 216–220. Hampurin hospitaaleista *Postel* 1986, 86–89.

199 *HKO*, 218.

200 *HKO*, 56.

201 *HKO*, 224.

202 *HKO*, 122: Dusße Moghenn ock woll hetenn Karcken Denerynnenn ...; *Kreiker* 1997, 86.

203 *HKO*, 236.

204 *HKO*, 50.

206 Järjestyksen toimeenpanon vaikeudet

Hampurin järjestyksen hyväksymisen jälkeen Bugenhagen palasi kesäkuussa 1529 Wittenbergiin. Järjestyksen toimeenpano osoitautui kuitenkin yllättävän vaikeaksi. Osa hampurilaisista piti kaikessa hiljaisuudessa kiinni katolisesta uskosta.²⁰⁵ Vielä suurempi este oli seurakuntien luottamusmiesten ja raadin välille syntynyt taistelu vaikutusvallasta. Luottamusmiehet katsoivat edustavansa seurakuntalaisia ja koettivat pitää kirkollisen päätösvallan omissa käsissään. Raati taas pelkäsi, että kirkollisen talouden hoitajista muodostuisi sen rinnalle itsenäinen ja merkittävää valtaa käyttävä ryhmä.²⁰⁶

Kiihtöjen vuoksi Hampurin järjestystä ei julkaistu painettuna eikä sen määräyksiä voitu toteuttaa kuin osittain.²⁰⁷ Seurakuntien yhteisen kirkonkassan toiminnasta ei tullut mitään, koska sen paremmin raati kuin yksittäisten seurakuntien luottamusmiehikään eivät halunneet päästää sitä otteestaan.²⁰⁸ Veljeskunnat eivät suostuneet lopettamaan toimintaansa ja luovuttamaan varojaan yhteiseen köyhäinhoitorahastoon. Kirkolle tehtyjä lahjoituksia muutettiin esimerkiksi stipendeiksi. Lisäksi raati otti haltuunsa kirkollista omaisuutta.²⁰⁹ Seurakuntien köyhäinhoitorahastoihin raati oli suhtautunut alusta lähtien myönteisesti, ja niiden toiminta vakiintui. Sen sijaan seurakuntien yhteinen köyhäinhoitorahasto sai käyttöönsä vain osan sille järjestyksessä määrätystä omaisuudesta ja sen toiminta kuihtui alkuunsa.²¹⁰ Hospitaaleilla oli oma taloutensa, ja varakkaat kaupunkilaiset voivat edelleen päästä niihin hoidettavaksi maksua vastaan.²¹¹

---

205 *Postel* 1978, 170.

206 Erityisesti *Philippi* (1984, 69–71) korostaa raadin vastarinnan merkitystä.

207 *Rüdiger* 1903, 2; *Rotzoll* 1969, [94]; *Hauschild* 1982, 196.

208 *Wenn* 1976, 174.

209 *Postel* 1980, 380 ja 1991, 99–100.

210 *Wenn* 1976, 273–274.

211 *Rüdiger* 1903, 3–4; *Wenn* 1976, 274–276; *Postel* 1978, 173–174 ja 1980, 379–380.

Luterilaisten johtajat joutuivat kokemaan, miten monia näkökohtia köyhäinhoidon reformiin liittyi ja miten vaikeaa sen toteuttaminen oli. Hampurin järjestyksen toimeenpanon osittainen epäonnistuminen oli heille Bugenhagenista alkaen raskas pettymys. Lyypekin tapahtumat osoittivat, että he yrittivät ottaa siitä myös opikseen.

Luterilaisuuden voitto Lyypekissä

Lyypekissä tuomiokapituli oli johtanut kirkollista hallintoa yhteisymmärryksessä raadin kanssa. Vapaa valtakunnankaupunki, »Hansan kuningatar», oli yksi Saksan suurimpia kaupunkeja (25 000–30 000 asukasta).²¹² Laajojen kauppayhteyksiensä ansiosta se oli koko Itämeren alueen merkittävin keskus.

Lyypekin kaupungissa oli viisi seurakuntaa, joiden taloutta hoitivat maallikkojen joukosta valitut kirkonisännät (*kerckveder*). Kerjäläisveljestöillä, varsinkin fransiskaaneilla, oli vahva asema. Tämä näkyi myös siitä, että monet noin 70 veljeskunnasta toimivat fransiskaaniluostarin yhteydessä. Kaupungissa oli myös useita begiiniyhteisöjä, joilta vaikeuksiin joutuneet naiset voivat toivoa apua.²¹³ Lyypekin erityispiirre olivat rikkaiden porvareiden talojensa taakse rakennuttamat »köyhäinkujat», joiden matalissa rakennuksissa asui pääasiassa köyhiä naisia.²¹⁴

Suurkauppiaiden hallitsema raati oli tottunut johtamaan kaupunkia vielä yksinvaltaisemmin kuin Hampurissa.²¹⁵ Se asettui aluksi vastustamaan evankelista liikettä ja koetti tukahduttaa sen. Kesäkuussa 1530 raati taipui kuitenkin hyväksymään uudistumielisten muodostaman 64-jäsenisen toimikunnan reformiohjelman. Siinä viitattiin myös kirkollisen talouden ja köyhäinhoidon järjestämiseen, mikä oli annettava muutamien porvareiden tehtäväksi.

212 *Postel* 1978, 172; *Hauschild* 1982, 201–202.

213 *Hauschild* 1981, XIII–XVIII.

214 *Rotzoll* 1969, [68].

215 *Hauschild* 1982, 185.

208 Heinäkuussa raati lujitti asemaansa ottamalla valvontaansa kirkollisen omaisuuden lukuun ottamatta tuomiokirkkoa ja -kapitulia.²¹⁶ Lokakuun 13. päivänä uudistusmieliset taivuttivat raadin hyväksymään täsmällisempiä määräyksiä. Niiden mukaan kaikkiin seurakuntiin oli perustettava yhteinen rahasto, jonka avulla kirkollinen toiminta ja köyhäinhoito järjestettäisiin.²¹⁷ Marraskuussa myös tuomiokapituli taipui Lyypekin kirkollisen toiminnan uudelleen organisoimiseen.²¹⁸

Jo ennen sitä lyypekkiläiset oli saaneet Johannes Bugenhagenin laatimaan uutta kirkkojärjestystä. Aikaisempien kokemustensa perusteella hän ymmärsi, että edessä olisi aikaa vaativa tehtävä. Siksi Bugenhagenen saapui Lyypekkiin perheineen Augsburgin valtiopäivien jälkeen lokakuussa 1530. Lähtökohdaksi otettiin Hampurin järjestys. Fransiskaaniin ja muiden kerjäläisveljestöjen vastarinta oli jo murtunut. Sen sijaan raati koetti edelleen torjua koko hankkeen. Tässä tilanteessa porvaristoa edustava 64-jäseninen toimikunta sai entistä keskeisemmän aseman, mikä heijastui myös uuteen kirkkojärjestykseen. Kamppailu vanhan ja uuden välillä ratkesi vasta keväällä 1531 molempien perinteistä uskoa puolustaneiden pormestareiden paettua kaupungista. Uusi kirkkojärjestys hyväksyttiin sen jälkeen 27.5.1531.²¹⁹

Hampurin järjestyksen soveltaminen Lyypekin oloihin

Lyypekin järjestyksessä esitettiin selvin sanoin luterilaisten talonpoikaissodan jälkeen omaksuma periaate: Tärkeintä oli Jumalan sanan mukainen opetus. Köyhiä oli autettava sikäli kuin siihen opetuksesta huolehtimisen jälkeen jäisi varoja.²²⁰ Jotta niitä oli

---

216 *Hauschild* 1981, XVIII–XXII.

217 Kohdat 17 ja 18, *Waitz* 1855, 290–291.

218 *Hauschild* 1981, XXIV–XXV.

219 *Hauschild* 1981, XXV, XXVII–XXXI. Järjestys on painettuna mm. *EKO* 5:ssä sekä *Hauschild* 1981:ssä.

220 *Hauschild* 1981, 9: Wat wy bauen ssulke besoldinge ko(e)nen van gudern und gelde und mylden giffen edder almissen / to einen Schatte to samende bringen / dat alle mot kamen to der versorginge der rechten armen yn desser

si eikä kristittyjen yhteisiä rahastoja rasi tettaisi liikaa, oli jokaisen varojensa mukaan huolehdittava itse lähimmäistään, samoin myös palveluskunnasta, ystävistä, tutuista köyhistä, naapureista ja muistakin.²²¹ Tämä realistinen lähtökohta heijasteli luterilaisten monissa kaupungeissa jo kokemia pettymyksiä.

Todellisille köyhille oli annettava sellaista apua kuin vastaavassa tilanteessa toivoisi itsekkin saavansa.²²² Vielä voimakkaammin korostui kuitenkin toinen peruste: kristittyjen oli ajateltava tulevaa tuomiota, sillä silloin Kristus tunnustaisi omikseen vain ne, jotka olivat auttaneet hätään joutuneita (Matt. 25:31–46). Lisäksi järjestyksessä hyökättiin kovin sanoin katolista kristinuskon tulkintaa vastaan sekä kehoitettiin antamaan ennen hyödyttömiin sielunmessuihin käytetyt varat oikeaan jumalanpalvelukseen, köyhien auttamiseen.²²³ Tämä saattoi johtua siitä, että perinteisellä uskolla oli Lyypekissä edelleen paljon vaikutusvaltaisia kannattajia.

Itse auttamisjärjestelmä oli lähes samanlainen kuin Hampurissa. Muutamia kohtia oli kuitenkin täsmennetty tai perusteltu laajemmin. Keskellä viikkoa sattuvissa hätätapauksissa tuli seurakuntien nuorempien diakonien antaa apua omista varoistaan ja periä sitten rahastosta vastaava summa lauanteisen avustusten jaon yhteydessä. Pyhän Marian kirkkoon sijoitettua kaikkien seurakuntien yhteistä köyhäinhoitorahastoa perusteltiin sillä, että apua ei voitu jakaa oikeudenmukaisesti seurakuntien puitteissa, koska köyhyys oli kasaantunut muutamien seurakuntien alueelle. Yhteisestä köyhäinhoitorahastosta kättilöille maksettavia palkkioita taas perusteltiin sillä, että kättilöt auttaisivat niiden vuoksi myös köyhiä naisia.²²⁴

---

guden Stadt / na wyse yn der ordeninge bescreuen.

221 *Hauschild* 1981, 9–10. Tekstissä mainitun *fru(e)ntschop*-käsitteen *Hauschild* on kääntänyt nykysaksaksi sukulaisiksi (*Verwandtschaft*).

222 *Hauschild* 1981: Item dat wy ock vorsorgen de rechten armen / also wy gerne wolden, dat me vns in vnsen no(e)den scholde tho hu(e)lpe kamen.

223 *Hauschild* 1981, 12–14, 15, 155–156.

224 *Hauschild* 1981, 157, 161.

210 Avun saamisen ehtona oli oikea elämä. Kelvottomasti eläneitä ei saanut auttaa samalla tavalla kuin kunniallisia ihmisiä, koska silloin vastuuton elämä palkittaisiin yhtä hyvällä hoidolla.²²⁵ Huonosti eläneitä ei saanut ottaa samoihin hospitaaleihin, vaan heitä oli autettava jotenkin muuten. Tätä perusteltiin 1. Tim. 5:9–10:llä²²⁶. Lisäksi diakonien tai joidenkin muiden porvareiden oli tunnettava autettavien luetteloon otettavat köyhät, jotta mukaan ei tulisi kunniaattomia ihmisiä.²²⁷

Raadin valitsemien valvojien ja 64-jäsenisen toimikunnan oli valittava seurakuntien yhteiselle köyhäinhoitorahastolle viisitoista esimiestä, kolme kustakin viidestä seurakunnasta. Näistä vanhemmista diakoneista viiden oli päätettävä avustuksista sekä hoidettava muita juoksevia asioita. Heidän toimikautensa kesti vuoden. Kymmenen muun oli huolehdittava rahaston asiakirjoista ja omistuksista. Heidän toimikautensa pituus oli kolme vuotta. Esimiesten valitsijat voivat kirjallisesti antaa heille myös lähemmin määriteltyjä tehtäviä (esimerkiksi vastuun jostakin tietystä hospitaalista).²²⁸ Esimiesten työtaakkaa helpottamaan oli palkattava kirjuri ja käytännön tehtäviä suorittava palvelija.²²⁹

Lisäksi samojen valitsijoiden oli valittava kuhunkin viiteen seurakuntaan yhdeksän nuorempaa diakonia huolehtimaan seurakunnan omasta »almuarkusta», johon varoja kerättiin. Hampuriin verrattuna erilaista oli se, että köyhäinarkussa oli oltava vielä

---

225 *Hauschild* 1981, 158: Doch wen su(e)lcke kamen yn warhafftige no(e)dt / so kame wi ehn ock tho hu(e)lpe also vnser vyenden / doch myt vnderscheyde twysschen ehn vnd den andern framen armen / dat yd by den lu(e)den nycht einen schyn hebbe / gelyck efft wy de bo(e)ucrye sterckeden,...

226 1. Tim. 5:9–10: Leskien luetteloon kelpaa vain sellainen, joka on kuusikymmentä vuotta täyttänyt ja joka on ollut vain yhden miehen vaimo. Hänen on oltava tunnettu hyvistä teoista, siitä että hän on kasvattanut lapsia, majoittanut kotiinsa matkalaisia, pessyt uskovien vieraiden jalat, auttanut vaikeuksissa olevia ja kaikin tavoin harrastanut hyvää.

227 *Hauschild* 1981, 158.

228 *Hauschild* 1981, 176–179.

229 *Hauschild* 1981, 163–164.

neljäskin lukko, jonka avain olisi jollakin seurakunnan taloutta hoitavista kirkonisännistä. Näin myös tämä olisi valvomassa, että arkun varoja käytettiin oikein.²³⁰ Myös kirkonisäntien toimen ajateltiin siis jatkuvan.

Muuta kirkollista toimintaa varten oli perustettava seurakuntien yhteinen kirkonkassa, *de Schat Caste*, minkä nimen käyttökin nyt perusteltiin.²³¹ Sen hoito tuli järjestää samaan tapaan kuin Hampurissa. Järjestyksen laatijat pelkäsivät kuitenkin, että kaikki eivät maksaisi kirkollisen toiminnan ylläpitämiseen sovitun maksuja. Siksi he kehottivat hurskaita antamaan jumalattomienkin edestä. Papisto koetettiin kuitenkin vapauttaa oman edun ajamisen taa-kasta näidenkin maksujen suhteen. Siksi järjestyksessä selitettiin, että papit voivat vapain mielin kehottaa antamaan lahjoituksia myös kirkonkassaan, koska he eivät missään tapauksessa saisi enempää tai vähempää kuin sovitun palkan.²³² Varojen kerääminen kirkollisiin rakennushankkeisiin ja ruttoaikojen varalle sekä viljan varastoiminen katovuosia varten katsottiin kirkonkassan ja seurakuntien yhteisen köyhäinhoitorahaston tehtäväksi.²³³

Muista kaupungeista jo saatujen kokemusten vuoksi on ymmärrettävää, että järjestyksen laatijat olivat huolissaan kirkollisten rahastojen taloudesta. Myös Lyypekissä lähdettiin siitä, että köyhäinhoitorahaston tuli siirtymäkautena tukea heikommassa asemassa olevaa kirkonkassaa.²³⁴ Järjestyksen laatijat totesivat myös, että raadilla oli mahdollisuus tukea rahastojen karttumista esimerkiksi vapauttamalla ne joksikin aikaa verojen maksamisesta. Lisäksi he viittasivat siihen, että Hampurin raati oli lahjoitta-

230 *Hauschild* 1981, 179–180.

231 *Hauschild* 1981, 164: De Schat Caste hefft den namenn darumme dat me dar vth nycht vorsorget de armen / sunder me sammelet dar yn eynen schat / dar van me geue tho rechter tydt allen Kercken deneren eren bestemmeden soldt / und buwe de kercken vnd wo(e)ningen vnd wat mehr dartho ho(e)ret.

232 *Hauschild* 1981, 165.

233 *Hauschild* 1981, 184–185.

234 *Hauschild* 1981, 170.

212 nut rahaa seurakuntien yhteiseen köyhäinhoitorahastoon.²³⁵ Rik-
kaan Lyypekin raadin ei siis kannattanut jäädä huonommaksi,
vaan seurata esimerkkiä.

Ruttoon ja kuppiaan sairastuneille tuli olla omat erilliset sairaala-
lansa. Hospitaalien talous oli Lyypekissäkin tarkoitus hoitaa yh-
teisen köyhäinhoitorahaston avulla.²³⁶ Sen sijaan kouluilla oli
oma, erillinen taloutensa.²³⁷ Köyhäinhoitorahaston oli kuitenkin
tarvittaessa autettava lahjakkaita, mutta köyhiä lapsia, jotta he
saisivat yhtä hyvää opetusta kuin rikkaatkin.²³⁸

Varsinaisen kaupungin lisäksi Lyypekin alueeseen kuului myös
maaseutua. Kirkkojärjestyksen sitä koskevat määräykset ovat hy-
vä esimerkki siitä, miten joustavasti uutta ajattelua sovellettiin
käytäntöön. Maaseudun seurakuntia ei otettu mukaan kaupungin
kirkolliseen talouteen. Myös maaseudulla oli kuitenkin »mahdol-
lisuuksien mukaan» seurattava kaupungin esimerkkiä ja perustet-
tava seurakuntiin rahastoja todella köyhien ihmisten auttamista
varten.²³⁹ Sen sijaan maaseudulle ei suunniteltu koko alueen yh-
teistä rahastoa, jonka avulla köyhien ja rikkaiden seurakuntien
taakkaa olisi voitu tasoittaa.²⁴⁰

Toteutuuko järjestys?

Hampurin kovien kokemusten jälkeen on hyvin ymmärrettävää,
että järjestyksen laatijat korostivat raadin valitsemien rahastojen
valvojien yksimielisyyden merkitystä. Valvojien oli nautittava ko-
ko raadin luottamusta ja ohjattava diakoneja sen arvovallalla.²⁴¹
Hampurin järjestyksen toimeenpanon osittainen epäonnistumi-
nen lienee vaikuttanut myös siihen, että Johannes Bugenhagen

---

235 *Hauschild* 1981, 182–183.

236 *Hauschild* 1981, 160, 178.

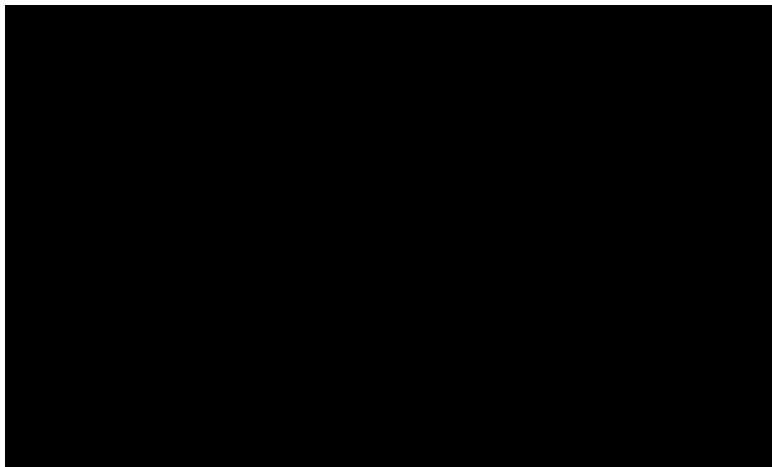
237 *Hauschild* 1981, 164.

238 *Hauschild* 1981, 40–41, 49.

239 *Hauschild* 1981, 195.

240 *Hauschild* 1981, 195 alav. 19.

241 *Hauschild* 1981, 171.

Kuva 16 Lyypekin kauppatori. Kuparipiirros 1500-luvun loppupuolella.

jäi järjestyksen hyväksymisen jälkeen vielä lähes vuodeksi (pääsiäiseen 1532 saakka) Lyypekkiin. Luterilaisuuden maalliset ja uskonnolliset johtajat halusivat näin varmistaa uuden järjestyksen vakiintumisen tässä niin pohjoisimman Saksan kuin koko Itämeren alueenkin kannalta keskeisessä kaupungissa.²⁴²

Tästä huolimatta Bugenhagenin työn tulos ei sellaisenaan toteutunut Lyypekissäkään. Hiljainen vastarinta luterilaisuutta kohtaan jatkui vuosia.²⁴³ Todennäköisesti monet kaupunkilaiset eivät halunneet tukea myöskään uutta köyhäinhoitoa. Lisäksi poliittiset tapahtumat toivat pian uusia muutoksia myös siihen. Vuonna 1533 pormestariksi noussut *Jürgen Wullenwever* yritti korvata vanhat valtarakenteet eräänlaisella demokratialla sekä lujittaa Lyypekin asemaa Itämeren johtavana kauppamahtina. Sota alankomaalaisia, Tanskaa ja Ruotsia vastaan päättyi kuitenkin tappioon. Wullenweverin kukistumisen jälkeen aikaisempi raati palasi val-

²⁴² Vogt 1867, 338; Hauschild 1981, XXXIII.

²⁴³ Hauschild 1982, 213.

214 taan ja sai elokuussa 1535 porvariston luopumaan järjestyksen mukaisista oikeuksistaan vaikuttaa kirkolliseen hallintoon. Raati sai aikaisempaa tiukemman otteen kirkolliseen talouteen ja sen mukana myös köyhäinhoitoon.²⁴⁴

Lyypekissäkin seurakuntien yhteinen köyhäinhoitorahasto lakkasi toimimasta. Sen sijaan köyhähoidon keskuksiksi muodostui entinen Pyhän Annan luostari, joka oli muutettu apua tarvitsevien ihmisten hoito- ja asuinpaikaksi. Myös varakkaat vanhukset voivat päästä sinne maksua vastaan. Laitoksen esimiehet hoitivat varsin pitkälle niitä tehtäviä, jotka järjestyksen mukaan olisivat kuuluneet yhteiselle köyhäinhoitorahastolle. Ongelmaksi jäi se, että köyhähoidon menoja ei ilman yhteistä rahastoa voitu ainakaan järjestelmällisesti tasata varakkaampien ja köyhempien seurakuntien kesken. Myöskään kaikkien veljeskuntien lakkauttaminen ei onnistunut, vaan varakkaimmat niistä jatkoivat toimintaansa itsenäisinä avunantajina.²⁴⁵

Porvareiden joukosta valitut diakonit säilyivät vain seurakuntien köyhähoidossa.²⁴⁶ Kuhunkin seurakuntaan valittiin kaksi diakonia, joiden tehtäväksi vakiintui oman seurakunnan köyhähoidon johtaminen. Tässä tehtävässä he joutuivat helposti riitoihin Pyhän Annan luostariin perustetun hoitolaitoksen esimiesten kanssa.²⁴⁷ Ainakin myöhemmin diakonien oli kuuluttava käsityöläisten ja kauppiaiden ammattikuntiin ja kiltoihin.²⁴⁸

Uusia ratkaisuja ja epäonnistumisia

Johannes Bugenhagenin johdolla suunnitellut kirkkojärjestykset olivat huolellisesti harkittuja yrityksiä siirtää kirkollinen toiminta uudelle pohjalle. Myös tuleva köyhäinhoito suunniteltiin niis-

---

244 *Funk* 1867, 174; *Hauschild* 1981, XXXIV.

245 *Funk* 1867, 174–175; *Rotzoll* 1969, [110–113].

246 *Sehling* 1913, 329; *Hauschild* 1981, XXXIII–XXXIV.

247 *Funk* 1867, 174–175.

248 *Funk* 1867, 179.

sä yksityiskohtaisesti. Ei ollut ihme, jos niitä käytettiin malleina muuallakin. 215

Luterilaisuus pääsi hansakaupungeissa voitolle samaan aikaan, kun raatien vanha yksinvalta oli murtumassa. Kaupungeissa oli monenlaisia vallankäyttäjiä, jotka epäilivät toisiaan. Koska kirkollinen talous oli merkittävä osa julkista taloutta, eri tahot pyrkivät saamaan sen valvontaansa. Parhaiten uusi köyhäinhoito alkoi toimia Braunschweigissa, vaikka sinne suunniteltu järjestelmä oli monimutkaisin. Hampurissa ja varsinkin Lyypekissä Bugenhagen viipyi pitkään saadakseen uuden järjestyksen vakiinnutetuksi. Kaupunkien sisäisen valtataistelun vuoksi se onnistui kuitenkin vain osittain. Mallien tarve näkyy siitä, että Bugenhagen ei tästä huolimatta menettänyt mainettaan kirkkojärjestysten suunnittelijana.

Myös luterilaisten hansakaupungeissa kokemat pettymykset osoittavat omalla tavallaan, miten tärkeiksi ruhtinaat olivat luterilaisuuden piirissä nousseet. Hansakaupunkien yläpuolella ei ollut ruhtinaita, joihin olisi voitu vedota ja jotka olisivat ratkaisseet kaupunkien sisäiset riidat. Tämän vuoksi riidat pahimmillaan miltei estivät kirkkojärjestyksissä suunnitellun köyhäinhuollon toteutumisen.

Uuden ja vanhan taistelu Tanskassa

Tanskan kuninkaan valtapiirissä evankelinen liike sai ensin jalansijaa Slesvigin herttuakunnassa. Kuningas *Fredrik I* antoi vuoden 1525 lopulla pojalleen *Kristianille* läänitykseksi pienen alueen Haderslevin ympäristöstä. Kristian piti Martin Lutheria hengellisenä isänään. Haderslevissa hänellä oli lähes vapaat kädet ryhtyä toteuttamaan kirkollista vallankumousta. Keväällä 1526 Kristian nimitti katolisen kirkon järjestyksestä piittaamatta läänityksensä kirkolliseksi johtajaksi kanonisen oikeuden tohtori *Eberhard Weidenseen*, joka oli aikaisemmin vaikuttanut Magdeburgissa.

216 Weidensee piti kerjäläisveljestöjä luterilaisuuden pahimpana es-
teenä ja neuvoi maallista esivaltaa karkottamaan ne.²⁴⁹

Vuoden 1526 kuluessa myös kuningas Fredrik I katkaisi yh-
teyden Roomaan, lakkasi tukemasta piispoja sekä alkoi suvai-
ta luterilaisia.²⁵⁰ Vanhalla kirkollisella järjestyksellä oli kuitenkin
Tanskassa edelleen puolustajia valtakunnanneuvostoa myöten.
Kööpenhaminassa elokuussa 1526 koolla olleiden valtiopäivien
aikana kuningasta syytettiin siitä, että hän ei ollut ryhtynyt
toimiin luterilaisuuden levittäjiä vastaan, vaan nämä olivat voi-
neet muun muassa kieltää ihmisiä tukemasta kerjäläisveljestö-
jä. Kuningas ei suostunut tukahduttamaan luterilaisuutta. Sen si-
jaan hän lupasi suojella kerjäläisveljiä väkivaltaa vastaan.²⁵¹ Pian
kuitenkin osoittautui, että kuninkaan lupaukset eivät varsinkaan
Haderslevissa merkinneet mitään. Loppiaisenä 6.1.1527 herttua
Kristian karkotti kerjäläisveljet alueeltaan.²⁵² Haderslevistä oli tu-
lossa »Tanskan Wittenberg». Dramaattiset tapahtumat rohkaisi-
vat luterilaisia seuraamaan esimerkkiä muuallakin.

Paulus Helie esittää konservatiivisen vaihtoehdon

Karmeliittaveli *Paulus Helie* (Poul Helgesen) ei hyväksynyt hert-
tua Kristianin ajamaa kirkollista vallankumousta, vaan yritti esit-
tää sille paremman vaihtoehdon. Humanistina tunnettu Helie
kuului Tanskan pätevimpiin teologeihin. Kööpenhaminan linnas-
sa kesällä 1526 pitämässään saarnassa hän oli neuvonut kuningas
Fredrikiä toteuttamaan reformeja, mutta katolisen kirkon puitteis-
sa.²⁵³ Keväällä 1527 Helie otti kantaa köyhäinhoidon järjestämi-
seen Kööpenhaminan pormestarille omistamallaan kirjasella.²⁵⁴

---

249 *Gregersen* 1977–85, 11–12.

250 *Göbell* 1982, 48.

251 *Lausten* 1995, 21.

252 *Gregersen* 1977–85, 12.

253 *Chronicon Skibyense*, PH 6, 110.

254 *Huore krancke, mijslige, saare, arme oc fattige menniskir schule tracteris oc besørgis, een kort vnderwijsning aff broder Paulo Helie* (painettuna PH 3, 3–37).

Sen alussa Helie kertoi, että pormestari oli pääsiäisenä keskustellut hänen kanssaan uuden hospitaalin perustamisesta ja samalla pyytänyt neuvoja siihen. Kirjasellaan Helie vastasi tähän pyyntöön.²⁵⁵ Samalla hän voi esitellä laajemminkin omaa käsitystään köyhäinhoidon reformista.

Tanskassa ei kymmenysveroa ollut lainkaan käytetty köyhien auttamiseen,²⁵⁶ vaan he olivat olleet lähinnä kerjäämisen ja hospitaalien varassa. Paulus Helie myönsi, että köyhät olivat joutuneet suureen ahdinkoon, ja eritteli köyhyiden syitä.²⁵⁷ Lisäksi Jumala oli »viimeisenä aikana» muistuttanut maailmaa monilla aivan uusilla sairauksilla.²⁵⁸ Yksi ajan suurimmista synneistä oli rikkaiden kovuus köyhiä kohtaan.²⁵⁹ Se johti kuitenkin vain vanhan viisauden toteutumiseen: mitä enemmän kerjäläisiä vihattiin, sitä enemmän heitä oli.²⁶⁰ Köyhien oloihin oli saatava korjaus, sillä heidän hätänsä langetti Jumalan vihan niiden päälle, jotka olivat vastuussa tällaisista asioista.²⁶¹

Paulus Helien mielestä Kristuksen seuraajat eivät saaneet tuijottaa köyhien synteihin, vaan heidän tuli muistaa, että köyhät olivat saman isän lapsia kuin he itsekin.²⁶² Siinäkin tapauksessa, että Raamatussa ei olisi ollut käskyä köyhien auttamisesta, ihmisten sydämessä kuuluva luonnollinen laki olisi kehottanut heitä siihen.²⁶³ Helie esitti kuitenkin Saksan luterilaisten usein käyttämästä 5. Moos. 15:stä alkaen lukuisia raamatunkohtia, jotka kehoittivat auttamaan avuntarpeessa olevia.²⁶⁴ Kristittyjen oli siksi

255 PH 3, 3–4.

256 Dahlerup 1974, 291; Lausten 1989, 211 alav. 179.

257 PH 3, 9,27–11,29; Riis 1997, 129.

258 PH 3, 12,32–13,4.

259 PH 3, 5,27–6,4.

260 PH 3, 30: oc saa will thet fuldkommis ther man sier i gammil tale, dess meer stackarle hadis, dess fleer bliffue the.

261 PH 3, 3.

262 PH 3, 21: Wij schule icke agte thenom i thet the ere syndere, men i thet the ere mennisker, oc haffue med oss een almennelig fader oc skabere.

263 PH 3, 6,4–17.

264 PH 3, 6,17–9,26.

218 pystyttävä järjestämään köyhäinhoito yhtä hyvin ja jopa paremmin kuin pakanoiden.²⁶⁵

Helien mielestä jokaisen seurakunnan tuli ryhtyä huolehtimaan omista avuntarvitsijoistaan. Tätä uutta käsitystä hän piti vanhana periaatteena.²⁶⁶ Seurakuntien mainitseminen jäi kuitenkin irralliseksi sivuajatuksiksi. Helien päähuomio kohdistui hospitaaleihin. Hänen mielestään ne eivät pystyneet pitämään huolta köyhistä. Jo menneiltä ajoilta löytyi esimerkkejä hospitaalien toiminnan vääristymisestä. Ruhtinaat olivat feodaalisen ajattelun mukaisesti antaneet rikastuneita hospitaaleja »läänityksiksi» herroille, jotka vähät välittivät köyhistä. Puhumalla yleisesti ruhtinaista Helie välttyi arvostelemasta suoraan Tanskan kuninkaita. Lopputulos saattoi olla se, että hospitaalista löytyi vain sen saatavista huolehtivia virkamiehiä, mutta tuskin lainkaan hoidettavia!²⁶⁷ Tällaisia vääristymiä oli edelleen. Lisäksi maankiertäjät ja huijarit käyttivät hospitaaleja hyväkseen ilman, että asiaan puututtiin.²⁶⁸ Joissakin hospitaaleissa taas hoidettiin ihmisiä vain niin kauan kuin heidän mukanaan tuomansa varat riittivät.²⁶⁹

Ongelmien välttämiseksi hospitaalien rakennuksissa ja toiminnassa oli pyrittävä kohtuullisuuteen.²⁷⁰ Siitä huolimatta niiden talouden järjestäminen oli vaikea kysymys. Hospitaalien toiminnan kannalta olisi ollut hyvä, jos ne olisivat tulleet toimeen omaisuutensa tuotolla. Helien mielestä tämä ei kuitenkaan olisi ollut paras ratkaisu, koska rikkaiden ei silloin olisi tarvinnut välittää lainkaan köyhistä. Tämän vuoksi olisi parempi, että seurakunnat ja seurakuntalaiset pitäisivät yllä hospitaaleja. Paras ratkaisu olisi kuitenkin se, että kuningas lahjoittaisi osan moninaisista tuloistaan pysyvästi hospitaaleille ja muillekin köyhille. Tällaista esi-

---

265 PH 3, 14,28–32.

266 PH 3, 13, 25.

267 PH 3, 15,24–16,25.

268 PH 3, 25,20–26,5.

269 PH 3, 27,1–14.

270 PH 3, 17,4–25.

merkkiä, joka Helien käsityksen mukaan oli vanha kristillinen perinne, pitäisi muidenkin rikkaiden ja mahtavien seurata.²⁷¹ Näin kustannukset lankeaisivat niille, joilla oli varaa maksaa. Samalla he joutuisivat – kuten kerjäläisveljestöt olivat vanhastaan kuvanneet – ratkaisun paikalle, elämän tien portille.

Helie korosti muutenkin voimakkaasti vapaaehtoisuuden merkitystä auttamisessa. Ihmisiä tuli neuvoa ja houkutella auttamaan köyhiä, ei pakottaa siihen. Pakkoahan saatettiin käyttää myös väärin, hurskaiden ihmisten omaisuuden riistämiseen. Pakon käyttämisestä ei syntynyt mitään »ansiota» sen enemmän pakotetuille kuin pakottajillekaan. Sitä oli käytettävä vain sellaisia kovasydämissä ihmisiä kohtaan, jotka muuten eivät auttaisi ketään.²⁷²

Ihmisten tuli varojensa mukaan hoitaa sukulaisensa ja ystävänsä tai tarvittaessa kustantaa heidän hoitonsa hospitaalissa.²⁷³ Lisäksi heidän tuli antaa runsaasti omastaan muidenkin köyhien auttamiseen. Jokainen voi näin mahdollisuuksiensa mukaan »perustaa hospitaaleja».²⁷⁴ Helie vaatikin rikkaita luopumaan ylellisestä elämäntavasta ja antamaan enemmän köyhille. Kuninkaatakaan eivät säästyneet hänen kritiikiltään.²⁷⁵ Toisaalta Helie uskoi luterilaisten tavoin, että rikkaat antaisivat mielellään enemmän, jos he vakuuttuisivat, että varoja todella käytettäisiin tehokkaasti köyhien hyväksi.²⁷⁶

Helie antoi myös hospitaaleja koskevia käytännön ohjeita. Kaikkia avuntarvitsijoita ei tullut sijoittaa yhteen paikkaan. Jo pelkästään tarttuvien sairauksien leviämisen ehkäisemiseksi oli järjestettävä useammanlaisia hoitopaikkoja. Erittäin tärkeää oli se, että hospitaaleissa olisi hyvää henkilökuntaa. Helie piirsikin

271 PH 3, 17,26–19,19.

272 PH 3, 21.

273 PH 3, 14,8–28, 18,10–14, 29,7–17.

274 PH 3, 19,20–20,22, 28,18–32, 30,24–32,2.

275 PH 3, 22,28–23,26, 24,23–29.

276 PH 3, 24: oc nar gode mennisker fornymme at huess ther tilgiffuis, kommer the fattige till gode oc gaffen, tha hielpe the møghet dess heller.

220 miltei liikuttavan kuvan kärsivistä huolehtivasta hospitaalin hoidtajasta.²⁷⁷ Lisäksi kaikissa maissa ja kaupungeissa, »joissa oli hyvä järjestys», pidettiin seurakuntien kustannuksella lääkäreitä ja partureita auttamassa sairaita. Samoin niissä oli köyhien asioista huolehtivia valvoja.²⁷⁸ Tämä saattoi olla varovainen viittaus Saksan uuteen luterilaiseen köyhäinhoitoon.

Myös Helie katsoi, että kerjääminen oli tarpeetonta ja lopetettava.²⁷⁹ Vielä tärkeämpää oli kuitenkin poistaa köyhyyden syyt. Humanistina Helie korosti voimakkaasti opetuksen merkitystä. Yhteinen hyvinvointi riippui kunnollisesta, moraalisesti korkeatasoisesta koulutuksesta.²⁸⁰ Siksi köyhää auttava ihminen teki hyvin, mutta vieläkin paremmin teki se, joka auttoi köyhää lasta kouluun oppimaan itselleen jonkun ammatin.²⁸¹

Kirjasellaan Helie yritti osoittaa, miten renessanssin uutta ajattelua olisi voitu soveltaa käytäntöön katolisen kirkon puitteissa. Hän yhtyi monilta osin luterilaisten ohjelmaan. Helien kaavailemansa reformi oli kuitenkin konservatiivisempi. Niinpä hän ei hyökännyt kerjäläisveljestöjä vastaan, vaan esimerkiksi ymmärsi luterilaisten usein esillä pitämän 5. Moos. 15:n pelkästään kehotukseksi auttaa hädässä olevia. Humanistioppinut ei syyttänyt köyhien ahdingosta pelkästään katolista kirkkoa, vaan vaati myös Tanskan poliittista eliittiä kuninkaasta alkaen nöyrytymään parannukseen ja korjaamaan elämäntapaansa.

Kerjäläisveljestöt hyökkäysten kohteena

Paulus Helien kirjanen jäi yksittäiseksi kannanotoksi. Tanskan po-

---

277 PH 3, 11,30–12,16, 13,26–14,2, 23,26–24,8, 25,8–20.

278 PH 3, 22,21–28.

279 PH 3, 14,5–18.

280 PH 3, 33: Therpaa henger fordi all menighetz welferdt, at gode Scholer oc Studia, store oc smaa holdis wedt godt hefd oc magt, ther hafue the Mestere, som icke ere alsomeniste laerde udi bøger, men ther ocsaa ere fromme oc Erlige udi lefnet dygder oc gode seeder, nar thet er forgefuis at kwne bog, oc waere w-dygdig oc skalckagtig.

281 PH 3, 29,18–30,30, 32,3–34,9.

liittista johtoa hänen ohjelmansa ei enää houkutellut. Varsinkaan herttua Kristian ei ollut kiinnostunut maalliseen esivaltaankin kohdistuvista parannussaanjoista, vaan uskoi kirkollisen vallankumouksen ratkaisevan köyhäinhoidon ongelmat.²⁸² Myöskään kuningasta ajatus kruunun tulojen käyttämisestä köyhäinhoitoon ei innostanut. Häntä painoivat kruunun suuret velat. Siksi luterilaisuuden avaama mahdollisuus ottaa kirkon »liika» omaisuus kruunulle näytti hyvin houkuttelevalta.²⁸³

Luterilaisuuden omaksuneiden pappien ympärille oli muutamissa kaupungeissa jo syntymässä kansanliike. Vanhan ja uuden uskon kannattajien välienselvittelyt eivät aina pysyneet pelkkänä sanasotana, vaan saattoivat kehittyä rumaakin jälkeä tuottaneiksi yhteenotoiksi. Kerjäläisveljestöt, varsinkin fransiskaanit, joutuivat luterilaisten hyökkäyksen kohteeksi. Nämä eivät uskaltaneet käyttää väkivaltaa piispoja ja muuta korkeaa papistoa vastaan. Sen sijaan kerjäläisveljet olivat näkyvä perinteisen kirkollisen järjestyksen symboli. Kynnys heidän kimppuunsa käymiseen ei ollut kovin korkea. On myös ilmeistä, että luterilaiset näkivät kansan parissa liikkuvissa kerjäläisveljissä vaarallisen vastustajan, joka oli saatava pois tieltä. Samalla hyökkäysten kohdistuminen kerjäläisveljestöihin on osoitus niiden vastaisesta mielialasta ja uuden köyhäinhoitonäkemyksen leviämisestä. Toisaalta fransiskaaneilla oli edelleen omat tukijansa jopa selvimmin luterilaisten puolelle asettuneissa kaupungeissakin.²⁸⁴

Fransiskaaniveljestön piirissä syntynyt kronikka *Minoriittiveljien karkottamisesta* kuvaa viidentoista fransiskaaniluostarin sulkemi-

---

282 Herttua Kristianin läänitystään varten vuonna 1528 julkaisemissa ohjeissa *Artickel vor de kerkeren vp den Dorpern* (painettuna HA:ssa) ei kuitenkaan annettu köyhäinhoitoa koskevia ohjeita. Syynä lienee ollut se, että ohjeet oli tarkoitettu lähinnä maalaisseurakuntien papeille. Ohjeiden synnystä *Gregersen* 1977–85, 12.

283 Göbell 1982, 48, 56.

284 Lindbæk 1914, 86.

222 seen johtaneita tapahtumia vuosina 1528–1532.²⁸⁵ Kronikan kirjoittaja tai ainakin toimittaja lienee ollut Næstvedin luostarissa Själlannissa ennen sen sulkemista vaikuttanut fransiskaaneli *Erasmus Olavi*.²⁸⁶

Kronikan mukaan Tanskan luterilaiset julistivat Lutherin tavoin, että pelastumiseen riitti pelkkä usko. Hyviä tekoja oli tehtävä vain »lihan armon» kuolettamiseksi ja lähimmäisten opastamiseksi oikeaan armoon. Tällä kronikan kirjoittaja tarkoitti sitä, että luterilaisten mukaan yritykset elää oikein osoittivat ihmisille vain heidän kykenemättömyytensä siihen. Sen sijaan oikea elämä seuraisi ilman muuta oikeaa uskoa, ja pahuuden valta vähenisi. Kronikan kirjoittaja sanoutui irti tällaisesta kristinuskon tulkinnasta ja leimasi sen valheeksi.²⁸⁷

Odensessa vuonna 1527 pidetyillä valtiopäivillä kuningas oli jälleen luvannut suojella kerjäläisveljiä.²⁸⁸ Itse asiassa hän jätti kuitenkin luterilaisille lähes vapaat kädet painostaa fransiskaaneeja.²⁸⁹ Luterilaisten mielestä veljestön omistamat rakennukset oli saatava uuden ajattelun mukaiseen käyttöön. He tunkeutivat luostareihin väkivalloin, pahoinpitelivät veljiä ja – jos muu ei auttanut – karkottivat heidät. Luterilaiset vetosivat kuninkaalta saamiinsa valtuuksiin tai selittivät toimivansa suorastaan hänen käskyjensä mukaisesti.²⁹⁰

Ratkaiseva taistelu käytiin Malmössä, joka oli Kööpenhaminan rinnalla Pohjoismaiden suurin kaupunki. Malmöhön syntyi

---

285 De expulsionem fratrum minorum, *SMHD* 2, 325–367.

286 Gertz 1922, 327.

287 *SMHD* 2, 332–333: Eorum enim mendacissimus magister, Martinus Lutherus, primo asseruit solam sufficere ad salutem fidem, eamque solam curandam, vt augesceret; opera vero fieri debere asseruit tantum mortificande gracia carnis, proximi quoque edificandi gracia, neutiquam tamen in iusticiam aut salutem; nec aliquam mercedem futuram piis hominum operum meritis, sed tantum fidei respectu bona omnia caoferri et mala auferri.

288 *Lindbæk* 1914, 85.

289 Lähemmin *Lindbæk* 1914, 87.

290 *SMHD* 2, 336,5–11, 337,6–14, 339,6–9.

vuoden 1527 kuluessa aktiivinen luterilainen liike. Syksyllä 1528 pormestari *Jorgen Kock* sai kuninkaalta luvan ottaa fransiskaanien luostari hospitaaliksi ja Pyhän Hengen veljestön luostari raatihuoneeksi, mikäli nämä sääntökunnat itse ilman väkivaltaista painostusta suostuisivat siihen. Vuoteen 1529 tultaessa Malmö oli jo muuttumassa luterilaiseksi kaupungiksi.²⁹¹ Kesäkuussa kuningas antoi raadille luvan ottaa myös kirkon ja veljeskuntien omaisuutta uuteen käyttöön. Ehtona oli kuitenkin edelleen, että aikaisempia omistajia kohtaan ei käytettäisi väkivaltaa.²⁹²

Frants Vormordsen kritisoi luostarielämää

Elokuussa 1529 Malmössä ilmestyi painettuna Kööpenhaminan yliopiston opettajan *Oluf Khrysostomuksen* edellisenä keväänä pitämä latinankielinen, runomuotoinen puhe *Kirkon valitus*.²⁹³ Kirjansa päättyi *Frants Vormordsenin* kirjoittamiin saatesanoihin, joissa hyökättiin kovin sanoin luostareita vastaan. Alankomaista kotoisin ollut Vormordsen oli ollut itsekin karmeliittaveli, mutta jättänyt sääntökuntansa ja tullut helmikuussa Malmöhön.

Vormordsen selitti Erasmus Rotterdamilaisen julkaisemaan *Pyhän Hieronymuksen elämäkertaan* nojautuen, että luostarielämä oli menettänyt alkuperäisen luonteensa. Se ei enää ollut vapaa, vaan sääällittävää ja hyödytöntä elämää sääntöjen orjuudessa. Munkkien oli pakko luopua omaisuudestaan ja kerjätä häpeällisellä tavalla luostareille toisten omaisuutta. Kerjäläisveljestöjenkin luostareista oli tällä tavalla tullut niin rikkaita, että ne näyttivät loisteliaammilta kuin ruhtinaiden linnat. Omaisuuttaan luostarit eivät kuitenkaan käyttäneet hätään joutuneiden auttamiseen.²⁹⁴

Selvimmin uskon vääristyminen näkyi Vormordsenin mukaan messussa. Hän maalasi siitä vastakohtien avulla vaikuttavan ku-

291 *Grell* 1988, 316–320.

292 *Grell* 1988, 320–321.

293 *SFR* 2, 30–31; *Rørdam* 1886, IV–V.

294 *SFR* 2, 23–26, 27–29.

224 van: Messun loistokkuuden vastakohtana oli köyhien kurjuus. Ihmiset kumarsivat pyhien kuvia, mutta kulkivat kuitenkin halveksien köyhien – toisten taivaan perillisten – ohi. He lahjoittivat suuria summia kirkkojen koristelemiseen, mutta saattoivat kuitenkin monien nuorten naisten siveyden vaaraan. Kirkoissa poltettiin päivällä lukemattomia kynttilöitä ja lampuja, mutta köyhillä naisilla ei ollut valoa, vaikka he joutuivat tekemään työtä yölläkin.²⁹⁵

Vormorsden ei erottanut kerjäläisveljestöjä muista sääntökunnista, mutta hänen taitavan kritiikkinsä kärki kohdistui kuitenkin niihin. Vaikka esimerkiksi fransiskaanit elivät yleensä hyvin yksinkertaisesti, heidän luostarinsa olivat Tanskassakin suuria. Lisäksi niiden kirkoissa oli lahjoituksina saatuja kallisarvoisia esineitä ja niissä toimitettuihin sielunmessuihin käytettiin suuria summia.²⁹⁶ Lopuksi Vormorsden vetosi sääntökuntalaisiin: munkkilaisuudelle oli sanottava hyvästit ja etsittävä autuutta yksin Kristukselta.²⁹⁷

Malmøn luterilaiset kiristävät otetta

Syksyyn 1529 mennessä kävi selväksi, että Malmøn fransiskaanit ja kaupungissa hospitaalia ylläpitänyt Pyhän Hengen veljestö eivät halunneet antaa vapaaehtoisesti periksi. Fransiskaaneilla oli edelleen tukijoita myös kaupunkilaisten parissa.²⁹⁸ Luterilaisten oli siksi kovennettava painostusta. Syksyn kuluessa tapahtui useita välikohtauksia, joissa myös pormestari Jørgen Kock oli mukana. Marraskuun alussa Pyhän Hengen veljien luostarin ulkopuolella syntyi paha yhteenotto, kun luterilaiset yrittivät väkisin tunkeutua veljestön kirkkoon. Tästä huolimatta kuningas asettui raadin puolelle ja Pyhän Hengen veljet menettivät luostarinsa.²⁹⁹

---

295 *SFR* 2, 27.

296 *Lindbæk* 1914, 80.

297 *SFR* 2, 29.

298 Myös evankelisen liikkeen kärkimiehiin kuulunut Peder Laurentsen myönsi tämän vuoden 1530 alussa ilmestyneessä teoksessaan (*MB*, 48a).

299 *Grell* 1988, 320–322.

Myöskään fransiskaaniensa toimintaa luterilaiset eivät enää sie-
täneet. Pormestari Kock saapui luostariin suuren porvarijoukon
saattamana ja vaati veljiä julistamaan Jumalan sanaa puhtaasti,
keskittymään sairaiden auttamiseen sekä luopumaan sääntökun-
tansa puvusta. Sellaiset veljet, jotka eivät haluaisi tehdä näin, voi-
sivat kuitenkin jäädä luostariin sillä ehdolla, että he eivät toimisi
luterilaisia vastaan sen paremmin julkisesti kuin salaakaan. Jot-
kut veljet suostuivat tämän jälkeen luopumaan sääntökunnasta.
Pormestarin asettamiin ehtoihin taipumattomista fransiskaaneista
osa karkotettiin kaupungista, osa sai jäädä edelleen luostariin.³⁰⁰

Malmøn luterilaiset olivat näin marraskuun 1529 loppuun tulta-
essa onnistuneet murtamaan miltei kaiken julkisen vastarinnan.³⁰¹
Raati saattoi ryhtyä järjestämään myös köyhäinhoitoa uudelle
pohjalle.

Peder Laurentsen perustelee Malmøn uutta järjestystä

Luterilaisten kärkimiehiin kuulunut *Peder Laurentsen* ryhtyi vuoden
1529 lopulla kirjoittamaan laajahkoa kuvausta Malmøn tapahtu-
mista ja kaupungin uudesta järjestyksestä. Laurentsenin tavoitteen-
a oli torjua luterilaisten väkivaltaisuuden nostattamat syytökset ja
esittää Malmøn uusi kirkollinen järjestys esikuvana, jota Tanskan
muidenkin kaupunkien kannattaisi seurata. Pian *Malmøn kirjaksi*
kutsuttu teos valmistui painosta tammikuun lopulla 1530.³⁰²

Laurentsen hyökkäsi kirjassaan laajasti ja kovasanaisesti ker-
jäläisveljestöjä vastaan. Ne olivat näennäispyhyttä sekä toisten
työstä, hiestä ja tavarasta elämistä. Kerjäläisveljet tekivät vielä
enemmän vääryyttä kuin maalliset herrat. Kerjätessään he ke-
hottivat ihmisiä »panemaan kaikki syntinsä munkin säkkiin» ja

300 Peder Laurentsenin kirjoittama *Malmøn kirja*, MB, 48b–49a; De expulsionem
fratrum minorum, SMHD 2, 346,1–5.

301 Grell 1988, 322.

302 *Orsagen oc een rett forclaring paa then ny Reformats, ordinerig oc skick om
messzen, predicken oc anden rett Gudts tienneste oc christelig dyrckelse som
begyndt och gjort er vdi then Christelige Stadt Malmø, painettuna MB:ssä.*

Kuva 17 Fransiskaaniveli. Lutherin vuonna 1526 julkaistusta kuvitetusta kirjasta *Paavius kaikkine jäsenineen esitettynä ja kuvattuna*.

uskoivat ansaitsevansa heille vastapalvelukseksi taivaan.³⁰³ Tällainen ajatus oli kuitenkin aivan väärä: kerjäläisveljen säkki ei voinut samalla kertaa sisältää (siitä välittyvää) armoa ja pyhyyttä sekä (siihen almujen mukana jätettyjä) syntejä. Raamattu kielsi kerjäläisveljestöt 5. Moos. 15:stä alkaen.³⁰⁴

Fransiskaanien toiminnan lopettaminen näyttää olleen kuitenkin Laurentsenille kipeä asia, sillä hän koetti vierittää synnistä painostuksen kohteeksi joutuneille itselleen: Kerjäläisveljestöt

---

303 *MB*, 45b–46: udi huilke the sagde seg att thienne gud met oc forthienne fattige folk himmerige, thennom ther wille stoppe noget i theris seck, i huilken the omkring førde aflad brøderskaff, werdskyld oc guds naade, som the wchristelige oc emod then hellige schriffte sagde, i huilken forschreffne seck the oc saffnede menneskens synder sigendis Legger alle synder y mwnckens seck,

304 *MB*, 45b–46b, 49b.

olivat syynä moneen riitaan ja kapinaan Jumalan sanaa vastaan. Fransiskaaniien toiminta olisi voinut johtaa jopa murhiin, ellei Jumala olisi estänyt niitä. Lisäksi luostarin johto oli syyllistynyt väärinkäytöksiin.³⁰⁵ Raadilla olisi siksi ollut perusteita paljon kovakätisempiinkin toimiin kuin mihin se oli ryhtynyt.³⁰⁶

Kerjäläisveljestöjen ja maallikkojen veljeskuntien läheinen yhteys näkyy siinä, että Laurentsen leimasi veljeskunnat erääksi keinoksi, jolla kerjäläisveljet pettivät maallikkoja. Siksi ne voitiin rinnastaa aneisiin. Molemmat estivät ihmisiä ymmärtämästä oikeaa vanhurskautta.³⁰⁷

Erillisten alttareiden ylläpitoon, killoille, munkeille ja muihin vastaaviin tarkoituksiin annetut lahjoitukset oli vastedes annettava köyhien auttamiseen. Sellaisia antajia Jumala siunaisi. Myös Laurentsenin mielestä apua oli annettava lähinnä hospitaalien avulla. Köyhät, sairaat, vammautuneet, vanhukset ja raajarikkoiiset oli ohjattava niihin. Jos lahjoitusvarat eivät riittäisi hospitaalien menoihin, tuli kaupunkilaisten antaa lisää. Pormestarin ja raadin oli huolehdittava siitä, että köyhät sairaat saisivat hoitoa ja tarvittaessa paikan hospitaalista.³⁰⁸

Laurentsen totesi kuitenkin realistisesti, että kaikkia kotiköyhiä ei voitaisi sijoittaa hospitaaleihin. Siksi hän vetosi lukijoihinsa, jotta nämä tulevaa tuomiota muistaen auttaisivat lähimmäisiään.³⁰⁹ Kotiköyhien auttamiseksi oli Malmøn kirkkoihin asetettu saksalaisten esikuvien mukaiset kolehtiarkut. Niihin kertyvien varojen hoitajiksi oli määrätty kolme porvaria. Heidän tuli kerran tai kaksi kertaa vuodessa maksaa lääkäreille ja partureille köyhien hoidosta aiheutuneet kulut ja jakaa yhdessä pappien kanssa loput köyhille itselleen.³¹⁰ Kovin suuria summia ei arkkuihin ilmeisesti

---

305 *MB*, 48b–49.

306 *MB*, 49b.

307 *MB*, 47, 48–48b.

308 *MB*, 42–43b.

309 *MB*, 52b, 53.

310 *MB*, 52b–53.

228 odotettu kertyvän, koska avustusten jaon oli määrä tapahtua näin harvoin.

Malmøn kirjan luonne esimerkin antajana näkyy siinä, että Laurensenin mukaan jokaiseen pitäjään oli asetettava 2–3 luotettava miestä huolehtimaan köyhistä.³¹¹ Myös Tanskan luterilaiset yrittivät käyttää köyhäinhoidon reformia aseenaan vastarinnan murtamisessa. Lisäksi Laurensen korosti koulujen merkitystä. Malmössä köyhät koululaiset tulivat kuitenkin toimeen perinteisellä tavalla: pormestari ja raati sallivat heidän edelleen kerjätä ja saada näin ruokansa.³¹²

Paulus Helie vastaa Malmøn kirjaan

Malmøn kirja herätti suurta huomiota. Luterilaisuuden vastustajien oli siksi vaikea sivuuttaa sitä. Paulus Helie ryhtyi muutamien ehkä lundilaisten prelaattien pyynnöstä kirjoittamaan vastaus-ta.³¹³ Työn tuloksena syntyi laaja Tanskan piispoille ja prelaateille omistettu käsikirjoitus.³¹⁴

Teoksen alussa Paulus Helie ihmetteli *Malmøn kirjan* käsitystä armon ja elämän suhteesta: armon julistaminen näytti johtaneen siihen, että hyvälle teolle ei annettu enää mitään arvoa. Helie torjui tällaisen opetuksen. Hänen mukaansa katolinen kirkko oli aina opettanut, että autuutta ei voitu ansaita millään teoilla. Sen sijaan hyvät teot syntyivät ja saivat merkityksensä uskosta Kristuksen ansioon sekä todellisesta katumuksesta ja parannuksesta.³¹⁵

---

311 MB, 43b.

312 MB, 51b–52.

313 PH 3, 59–60; Rørdam 1868, XIV.

314 Svar paa den bog som borgemestere og raad i Malmø lod udgaa om reformationen i deres by (painettuna PH 3, 59–284).

315 PH 3, 74: att alle mennischins gierninger, legomlige eller aandelige, siwnlige eller wsiwnlige, ij huore skione the siwnis att waere, ere wdwelige ting till mennischins salighed, wden the ere liiffactige oc behaffuelige aff then tro oc loffue som settis oc haffuis till Jesu Christi dötz oc pijnis werdscyld, krafftige

Hospitaalien osalta Helie viittasi muutamaa vuotta aikaisemmin ilmestyneeseen kirjaseensa. Hospitaalien tilaa käsitellessään hän sivuutti jälleen kirkon johdon ja katsoi vastuun hospitaalien puutteista kuuluvan niiden kelvottomille hoitajille sekä maalliselle vallalle. Luterilaiset taas tekivät aivan väärin ryöstäessään muille kuuluvaa omaisuutta uusia hospitaalejaan varten sekä esittäessään maallisille herroille sen perusteluksi valheellisia valituksia. Näin rikottiin kaikki lupaukset, valat ja oikeus. Tällainen laittomuus ei voinut olla johtamatta kohtalokkaisiin seurauksiin.³¹⁶ Kritiikki kohdistui myös kuninkaaseen, mutta Helie kätki hänet epämääräisten ilmausten taakse.

Helie myönsi, että luterilaisten kerjäläisveljestöjä kohtaan esittämään kritiikkiin oli aihetta. Monet niistä saarnasivat enemmän itseään kuin Kristusta. Rakkautta löytyi perin vähän. Lisäksi eri sääntökunnat kiistelivät keskenään siitä, mikä niistä oli hengellisin ja parhain. Veljestöjen oli siksi tehtävä parannus.³¹⁷

Kerjäläisveljien elämäntavassa ei kuitenkaan sinänsä ollut mitään väärää, kunhan he vain olisivat eläneet niin kuin tarkoitus oli. Veljien kerjääminen ei ollut alentavaa anelemista, vaan pyytämistä Jumalan nimeen.³¹⁸ *Malmon kirjan* väite, että kerjäläisveljet olisivat kehottaneet ihmisiä panemaan kaikki syntinsä almujen mukana heidän säkkiinsä, oli vääristelyä. Joillakin veljillä nimittäin oli tapana laskea kerjätessään leikkiä ja kehottaa ihmisiä antamaan pienet syntinsä heidän säkkiinsä.³¹⁹ Vaikka kerjäläisveljet eivät tehneet ruumiillista työtä, he eivät silti välttämättä eläneet toimeettomina. Helie käänsikin evankelisten saarnaajien kritiikin toisinpäin ja epäili, olivatko kaikki nekään, jotka nyt syyttivät

---

bod oc baedring ther alting gør dwelig, behaffwelig, oc tacknemmelig, ind for Gud faders ansigt,

316 PH 3, 208–210.

317 PH 3, 227–230.

318 PH 3, 231: Att tiggje er icke heller att trögle, men att bede ij Gudtz namffn.

319 PH 3, 232,29–233,10.

230 kerjäläisveljiä toimettomuudesta, itse koskaan tehneet ruumiilista työtä.³²⁰

Luterilaiset olivat myös väärässä syyttäessään kerjäläisveljestöjä maan köyhdyttämisestä. Luostareille antaminen ei köyhdyttänyt ketään, koska se oli vapaaehtoista ja jokainen voi antaa varojensa mukaan. Tanska ei ollut vaurastunut sen jälkeen, kun ihmiset olivat lakanneet antamasta kirkkoille ja luostareille. Sen sijaan kerjäläisten määrä kyllä oli lisääntynyt.³²¹ Vaikka ihmiset eivät enää halunneet antaa almuja kerjäläisveljille, vaan ainoastaan todella puutteessa oleville, ei maassa ollut koskaan aikaisemmin ollut niin paljon kerjäläisinä esiintyviä ihmisiä. Kristus olikin opettanut toisin kuin luterilaiset: antamaan runsaasti kaikille pyytävälle (Matt. 5:42, Luuk. 6:30).³²² Helie siis luki näistä raamatunkohdista aivan päinvastaisen ohjeen kuin Luther talvella 1519–1520.

Helien mielestä myöskään luterilaisuutta vastustaneita pappoja ja sääntökuntalaisia kohtaan esitetyt syytökset eivät kestäneet kritiikkiä. Todellinen syy pappien ja sääntökuntalaisten karkottamisiin oli se, että he olivat luterilaisuuden etenemisen esteenä.³²³ Samasta syystä luterilaiset halusivat myös sulkea kaikki kerjäläisveljestöjen luostarit.³²⁴

Malmon kirjassa esitettyihin uusiin köyhäinhoidon järjestelyihin (esimerkiksi köyhäinhoitorahastoon) Helie ei halunnut ottaa lähemmin kantaa, vaan totesi niiden olevan suureksi osaksi vastoin sekä kanonista oikeutta että maallisia lakeja. Ne oli toteutettu kysymättä niiltä, jolle sellaisista asioista päättäminen kuului.³²⁵

---

320 PH 3, 230,6–231,9.

321 PH 3, 231,10–20.

322 PH 3, 232,10–28. Luuk. 6:30: Anna jokaiselle, joka sinulta pyytää, äläkä vaadi takaisin siltä, joka sinulta jotakin vie.

323 PH 3, 233,11–234,8.

324 PH 3, 234: Then samme mening haffue nw oc saa andre mange som wele forderffue alle tijgge closter, paa thet att inghen scall tale eller stande thenom emod,...

325 PH 3, 249,18–26.

Katolisen kirkon hätätila

Paulus Helien käsikirjoituksen alussa ollut omistuskirjoitus on päivätty Aarhusissa helatorstaina 1530.³²⁶ Kirjaa ei kuitenkaan painettu. Synnä saattoi olla se, että Helie piispojen mielestä yhtyi liian pitkälle luterilaisten näkemyksiin ja käsitteli liian avoimesti kirkon puutteita.³²⁷ Teoksen kohtalo kuvastaa Tanskan katolisen kirkon tilanteen vaikeutta. Paulus Helie pystyi ehkä pätevämmiin kuin kukaan toinen puolustamaan perinteistä uskoa. Siitä huolimatta hänen työnsä tulosta ei käytetty hyväksi. Piispat luottivat edelleen kirkolle taattuihin oikeuksiin ja kuninkaan lupauksiin ymmärtämättä, miten pahasti tämä perusta jo horjui.

Helien teos näyttää kuitenkin levinneen käsikirjoituksina, koska luterilaiset papit viittasivat siihen seuraavana kesänä. Helien lisäksi myös dominikaanien provinsiaali *Hans Nielsen* kirjoitti vastauksen *Malmøn kirjaan*. Se on kuitenkin kadonnut.³²⁸

Malmøn luostariin vielä jääneiden fransiskaanien asema oli talvella 1530 vaikea. Paastonaikana luterilaiset estivät ripittäytyjiä pääsemästä veljien luo. Toisen pääsiäispäivän aamuna he keskeyttivät *matutina*-palveluksen heittämällä ikkunoiden läpi kiviä. Muutamia viikkoja pääsiäisen jälkeen luterilaiset tunkeutuivat kesken messun luostariin ja pakottivat viimeisetkin veljet lähtemään sieltä. Selostaessaan myöhemmin Malmøn tapahtumia fransiskaanien kronikan kirjoittaja saattoi vain todeta katkerasti, että luterilaiset olivat hurskauteen vedoten järjestäneet fransiskaaniluostarin puutarhan rakennuksiin hospitaalın köyhille – tuhottuaan ensin koko muun köyhien luostarin.³²⁹ Kööpenhaminan luostarista fransiskaaniveljet oli karkotettu jo vähän aikaisemmin.³³⁰

326 PH 3, 73,2–3.

327 Rørdam 1868, XIV.

328 Rørdam 1868, XX.

329 SMHD 2, 346: et denique pauperum hospitale sub pretextu pietatis, destructo alio pauperum monasterio, in pomario construxerunt.

330 SMHD 2, 346–350.

232 Kesän 1530 valtiopäivät jättävät kiistan avoimeksi

Kiista oikeasta uskosta nousi Kööpenhaminaan heinäkuussa 1530 kokoontuneiden valtiopäivien keskeiseksi aiheeksi. Molemmat osapuolet esittivät kuninkaan kehotuksesta käsityksensä oikeasta uskosta ja kiistan ratkaisemisesta. Köyhäinhoidon järjestämistä näissä selvityksissä vain sivuttiin.³³¹

Piispojen selvitys lienee Paulus Helien kirjoittama.³³² Siinä torjuttiin luterilainen käsitys, jonka mukaan pelastumiseen tarvittiin vain usko, sekä valitettiin, että luterilaiset saarnaajat olivat vaatineet kaikkien luostareiden hävittämistä.³³³

Luterilaisuuden omaksuneiden pappien selvitys on jäänyt historiaan *Kööpenhaminan tunnustuksena*. Siinä leimattiin luostarielämä ja veljeskunnat itse valituksi jumalanpalvelukseksi, joka ei auttanut Jumalan edessä.³³⁴ Lisäksi vaadittiin, että toimettomat munkit ja kaikki muut terveet ihmiset, jotka kiertelivät pyytämässä köyhille, vammautuneille, sairaille ja orvoille kuuluvia almuja itselleen sekä pettämässä yksinkertaista kansaa, tulisi julistaa pannaan.³³⁵

Saatuun piispojen selvityksen kuningas lähetti sen luterilaisille papeille. Heidän puolestaan kirjoitettu vastaus on todennäköisesti kööpenhaminalaisen *Hans Tausenin* kynän jälkeä.³³⁶ Siinä viitattiin Paulus Helien kritiikkiin sekä selitettiin uskon ja tekojen suhdetta: Usko riitti pelastumiseen. Se ei kuitenkaan voinut jäädä pelkäksi mielipiteeksi, vaan sisäinen Jumalan vanhurskaus »työsti» itsestään hedelmän, ulkoisen vanhurskauden eli hyvät teot.³³⁷

---

331 Sekä Viborgin että Malmøn evankeliset saarnaajat julkaisivat valtiopäivien jälkeen joukon niihin liittyviä asiakirjoja. Edellinen (suppeampi) kokoelma on painettuna *SFR* 1:ssä, jälkimmäinen *SFR* 4:ssä. Lähemmin *Rørdam* 1885, IV–VI.

332 *Rørdam* 1885, V.

333 Artiklat 3 ja 25, *SFR* 4, 35, 39.

334 Artiklat 13, 14 ja 33, *SFR* 4, 25–26, 28.

335 Artikla 41, *SFR* 4, 31.

336 *Rørdam* 1885, V. Tausenin toiminnasta reformaattorina *Göbell* 1982, 81–84.

337 *SFR* 4, 42: Dog arbejder thenne induortis gudztt rettferdighedt en fruct aff seg,

Lisäksi vaadittiin jälleen, että luostarit oli lakkautettava ja niiden rakennukset otettava alkuperäisen tarkoituksen mukaisesti oppilaitoksiksi, hospitaaleiksi tai muuhun Jumalalle kunniaa tuottavaan ja köyhille hyödylliseen käyttöön.³³⁸

Luterilaiset papit eivät tyytyneet pelkästään vastaamaan piispojen selvitykseen, vaan esittivät lisäksi kuvauksen piispojen väärästä viranhoidosta.³³⁹ Myös se lienee Tausenin kirjoittama.³⁴⁰ Kuvauksen mukaan piispat turvautuivat valheita levittäviin, pahantahtoisii munkkeihin ja anesaarnaajiin, jotka estivät kansaa omaksumasta evankeliumia sekä lisäksi »imivät» kansalta todella köyhille kuuluvat almut niin, että nämä saivat kärsiä hätää.³⁴¹

Kuningas ja valtakunnanneuvosto antoivat valtiopäivien aikana 14.7. määräyksen, jonka mukaan Jumalan sanaa tuli opettaa »selvästi». Muuta ratkaisua sen paremmin uskoa koskevaan kiistaan kuin siihen liittyneeseen köyhäinhoidon reformia koskevaan kysymyksenkään ei saatu aikaan.³⁴² Tanskan katolisen kirkon johto oli kuitenkin selvästi jäänyt altavastaajan asemaan.

Frants Vormorsden vaatii luostareiden muuttamista kouluiksi

Frants Vormorsden jatkoi taistelua keväällä 1531 julkaisemalla pienen kirjasen, jossa esitettiin luterilainen kanta keskeisiin kiistakysymyksiin.³⁴³ Siinä hän hyökkäsi jälleen kiivaasti kerjäläisveljestöjä vastaan.

Vormorsenin mielestä Paulus Helie ja Lundin fransiskaani

Som er en rett wduortis wforfalskedt retferdighedt som staar y rette gode christelige gerninger,...

338 *SFR* 4, 53.

339 *SFR* 4, 55–56.

340 *Rørdam* 1885, V.

341 Artiklat 6–7, *SFR* 4, 57.

342 Artiklat 6–7, *SFR* 4, 57.

343 *Een korth oc lydhen forklaring oc forskell paa then Euangeliske oc Papistiske predicken oc laerdom wdaff huilke huertt Christet menniske som ett christeligt forstandt haffuer oc sandhedt elsker kandt dømme paa huilken ret eller vrett lerdom er oc hannom efterfylge* (painettuna *SFR* 3:ssa).

234 *Peder*-niminen esimies (guardiaani) olivat pahimmat saatanan palvelijat ja evankeliumin vastustajat koko Tanskassa.³⁴⁴ Jumalan sanan mukaan oli parempi antaa kuin ottaa. Jokaisen oli elätettävä itsensä ja autettava avun tarpeessa olevia. Köyhyyden lupaus sen sijaan velvoitti luopumaan omista toimeentulon lähteistä. Kerjäläisveljillä ei ollut mitään antaa, vaan heidän oli pakko elää toisten ihmisten hikiellä ja verisellä työllä hankkimalla leivällä sekä haalia itselleen yksinkertaisten ihmisten, köyhien leskien ja orpojen omaisuutta. Yhtenä kerjäläisveljien omaisuudenhankintakeinona Vormordsen mainitsi sielunmessujen ja aneiden rinnalla pariin kertaan myös veljeskunnat. Köyhyyden lupaus oli lopulta johtanut siihen, että sääntökunnat rakensivat sellaisia kirkkoja ja taloja, joihin ei ruhtinaillakaan ollut varaa. Vormordsen kritisoi varsinkin fransiskaaneja: oikeastaan heillä ei olisi pitänyt olla lainkaan omaisuutta, ja kuitenkin heillä oli ruhtinaallisen komeita luostareita, joihin he keräsivät aarteitaan.³⁴⁵

Myös kirkon omaisuuden käyttäminen prelaattien mahtailevaan ja huolettomaan elämään oli lopetettava ja sitä oli käytettävä vain kolmeen tarkoitukseen: piispojen ja papiston ylläpitoon, opiskelijoiden, oppilaitosten ja koulujen tarpeisiin sekä kolmanneksi hospitaalien ylläpitoon, jotta köyhät saisivat niissä tarvitsemaansa apua. Vormordsen korosti jälleen, että koulut olivat sitä, mitä luostareiden olisi pitänyt olla. Toisessa kohdassa hän selitti, että apua oli annettava köyhille opiskelijoille opin ja kirjojen hankkimiseen, köyhille ja kunniallisille tytöille ja neitosille kunnialliseen toimeentuloon, samoin myös muille köyhille, isättömille lapsille, apua tarvitseville ihmisille ja leskille.³⁴⁶

Vormordsen uskoi, että kirkon omaisuus Jumalan avulla riittäisi

---

344 *SFR* 3, 3. *Peder*-guardiaani oli julkaissut yhdessä Paulus Helien kanssa vuonna 1530 evankelisia vastaan kirjan, jonka sisältöä ei kuitenkaan tunneta. *Lindbæk* 1914, 84.

345 *SFR* 3, 13–15, 17.

346 *SFR* 3, 18–19.

kaikkean tähän. Lisäksi kouluissa kasvasi kunniallisia, hurskaita ja oppineita miehiä, jotka antaisivat valtakunnalle voimakkaan tukensa ja apunsa. Näin kerjäämisestä voitaisiin 5. Moos. 15:n ohjeiden mukaisesti päästä eroon.³⁴⁷

Peder Laurensen vaatii jälleen reformia

Vuosina 1531–1536 Tanska-Norja joutui vaikeaan poliittiseen kriisiin (Kristian II:n paluuyritys Norjaan 1531, Fredrik I:n kuolema 1533 ja sitä seurannut sisällissota). Köyhäinhoitoa koskevia kannanottoja ei tältä ajalta ole juurikaan säilynyt. Luterilaiset oppineet olivat jo sanoneet sanottavansa eikä Tanskan katolisen kirkon johto pystynyt vastaamaan heidän esittämäänsä haasteeseen.

Peder Laurensen julkaisi kuitenkin Malmössä vuonna 1533 kirjasen, jossa hän sivusi myös köyhäinhoitoa.³⁴⁸ Kirjanen oli vastaus Børglummin piispan hiippakunnalleen vähän aikaisemmin antamiin ohjeisiin.³⁴⁹

Laurensenin mukaan vain kultaisen säännön mukainen elämä oli Jumalan tahtomia hyviä tekoja ja oikean uskon hedelmää.³⁵⁰ Sen sijaan esimerkiksi luostariin meneminen ja fransiskaaniksi ryhtyminen olivat hyödyttömiä tekoja, joita Jumala ei toivonut.³⁵¹ Tanskan luterilaisille tyypilliseen tapaan Laurensen rinnasti jälleen aneiden ja veljeskuntien »ostamisen». Molemmat olivat ihmisten yrityksiä vapautua pahalaisen keksimästä kiiras-

347 SFR 3, 19–20.

348 *En stacket vnderuisning aff Gudz egne ord och den hellige scriffit Emod Pawens Bispers oc deris disciplis Statuter Lower bwd och stickelser. som de haffue selffue opdietet oc drømit Oc lade dem læse oc forkynde paa deris landemode* (painettuna SFR 5:ssä).

349 Rørdam 1890, (6).

350 SFR 5, 30: Summa, han gør hannem intet andet, end han vill haffue aff hannem, Oc der met beuiser han sin rette tro, oc fuldkommer lowen,...

351 SFR 5, 29.

236 tulen pelosta.³⁵² Veljeskuntien jäsenilleen antamaan turvaan Laurensen ei kiinnittänyt huomiota. On vaikea sanoa, missä määrin hänen kuvauksensa vastasi Tanskan todellista tilannetta ja missä määrin se oli propagandaa. Olivatko tanskalaiset veljeskunnat todella keskittyneet vain auttamaan kuolleita jäseniään kiirastulen vaivoista?

Myös Laurensen arvosteli Tanskan kirkon rikkautta ja selitti vanhan kirkon isiin viitaten, että kirkko oli ollut hengellisesti rikkain silloin, kun se oli seurannut Kristusta köyhyudessa eikä sillä vielä ollut maallista rikkautta.³⁵³ Vaikka Laurensen hyökkäsi kovin sanoin fransiskaanista kristinuskon tulkintaa vastaan, tällainen kannanotto osoittaa, että hänkään itse asiassa ei ollut irrottautunut fransiskaanisesta käsityksestä, jonka mukaan kirkon tuli olla köyhä voidakseen todella seurata Kristusta. Näin tämä alkukirkon ajatusmaailmasta poikkeava käsitys oli siirtymässä myös luterilaisuuden piiriin.

Laurensenin mielestä kristikunta voitiin ymmärtää yhdeksi ainoaksi oikeaksi luostariksi, jossa elettiin uskossa, rakkaudessa, yksimielisyydessä ja todellisessa veljestössä.³⁵⁴ Muita hengellisiä yhteisöjä ei tarvittu. Luostarit olivat alunperin olleet kouluja. Niistä oli kuitenkin tullut paholaisen kouluja, joissa ruokittiin toimetonta väkeä. Siksi ne oli jätettävä autoiksi tai otettava parempaan käyttöön.³⁵⁵

Köyhyyden ongelma oli ratkaistava 5. Moos. 15:n mukaisesti, auttamalla köyhiä. Saarn. 4:stä taas näkyi, että ihmisen ei tullut pyrkiä ottamaan, vaan antamaan. Kerjääminen ja toisten ahdistaa-

---

352 *SFR* 5, 29, 72, 73–74.

353 *SFR* 5, 66.

354 *SFR* 5, 63: Christendommen er eth eniste reth oc sand closter, det er eth leffned och samfund: Jhesu Christi tro hob oc kerlighed, oc en endrectighed oc eth sandeligt brødrskaff,...

355 *SFR* 5, 64–66.

minen oli siis kiellettyä. Paavalin käskyn³⁵⁶ mukaan jokaisen tuli tehdä työtä. Silloin hän voisi antaa niille, jotka tarvitsivat apua eivätkä itse kyenneet työhön. Myös 2. Tess. 3:ssa³⁵⁷ apostoli oli kehottanut karttamaan toimeettomina ympäröivä kulkevia ihmisiä. Laurentsenin kritiikin kärki kohdistui jälleen kerjäläisveljestyihin. Ne eivät olleet ainoastaan hyödyttömiä, vaan suorastaan vahingollisia, sillä veljet levittivät väärää käsitystä uskosta ja estivät näin kansaa ymmärtämästä totuutta.³⁵⁸

Taistelun sitkeys

Kuningas Fredrik I:n varovaisuuden vuoksi vanhan ja uuden kristinuskon tulkinnan taistelu jatkui Tanskassa vuodesta toiseen. Periaatteessa tulos jäi riippumaan osapuolten sanoman vakuutusvoimasta ja vanhan tulkinnan edustajien vastarinnan sitkeydestä. Tanskan suurimmissa kaupungeissa luterilaiset pääsivät voitolle, koska he saattoivat vedota kuninkaan tukeen ja painostaa vastustajiaan. Myös tästä näkyy, miten tärkeä ruhtinaiden tuki oli luterilaisille ja miten vaikea heidän oli päästä voitolle ilman sitä.

Molemmat osapuolet koettivat kääntää taistelua itselleen edulliseen suuntaan myös kynän avulla. Missään muualla ei köyhäinhoidon reformista syntynyt yhtä mittavaa kirjallista kamppailua. Kummallakin osapuolella oli heikkoja kohtia, joihin vastapuolen kirjoittajat voivat kohdistaa hyökkäyksensä. Väittely köyhäinhoidon reformista jäi kuitenkin kirjallisen taistelun yhdeksi juonteeksi. Ratkaisua se ei kyennyt tuomaan.

356 Ef. 4:28: Varas älköön enää varastako, vaan tehköön työtä ja ansaitkoon rehellisesti toimeentulonsa, niin että voi myös antaa tarpeessa oleville.

357 Erityisesti 2. Tess. 3:11–12: olemme nimittäin kuulleet, että jotkut teidän joukostanne elävät kurittomasti eivätkä tee työtä vaan touhuavat joutavia. Sellaisia me käskemme ja kehotamme Herran Jeesuksen Kristuksen nimessä rauhoittamaan ja ansaitsemaan itse leipänsä.

358 SFR 5, 71–72.

Ruotsi oli harvaan asuttu maa ja sen kaupungit Tukholmaa lukuun ottamatta pieniä. Siksi köyhyyden aiheuttamat ongelmat eivät olleet yhtä näkyviä kuin Saksan suurissa kaupungeissa. Tukholmassa evankelisten asema vahvistui Olaus Petrin tultua keväällä 1524 raadin sihteeriksi. Lisäksi hän ryhtyi saarnaamaan Suurkirkossa.³⁵⁹ Vuodesta 1526 lähtien alkoi ilmestyä myös Olaus Petrin painettuja kirjoituksia. Niiden perusteella voi hänen sanomastaan saada selvän kuvan.

Luottamus uskon voimaan

Kirjoituksissaan Olaus Petri painotti voimakkaasti luterilaisen uskon kykyä muuttaa ihmistä ja saada hänet toimimaan oikein: uskova ihminen teki uskon vaikutuksesta hyviä tekoja yhtä varmasti kuin palava tuli synnytti kuumuutta.³⁶⁰ Ihminen nimittäin sai uskon kautta uuden sydämen, halun tehdä hyviä tekoja. Luther ei ollut hylännyt hyviä tekoja, vaan päinvastoin osoittanut oikean tien niihin.³⁶¹ Myös Olaus Petri työnsi siis sivuun perinteisestä kilvoituksesta nousevat hyvät teot ja uskoi luterilaisuuden leviämisen ilman muuta tuovan mukanaan köyhien kannalta paremmat olot.

Ruotsissakin kerjäläisveljestöt olivat luterilaisuuden vahvimpana esteenä.³⁶² Tukholmassa saksalainen maallikkosaarnaaja

---

359 *Andrén* 1999, 33.

360 *Een skön nyttugh vnderwisningh* (1526), *OP* 1, 144,22–25; *Ingebrand* 1964, 247–251 ja 1994, 28. Ingebrandin mukaan Olaus Petri korosti tätä uskon vaikutusta vielä voimakkaammin kuin Luther, jota *simul iustus et peccator* -painotus enemmän hallitsi. Uskon ihmistä muuttavaa kykyä korostaessaan Olaus Petri ei kuitenkaan ollut 1520-luvun evankelisen liikkeen parissa yksin, vaan – kuten tämä tutkimus osoittaa – sama usko näkyi lukuisten muidenkin vaikuttajien kannanotoista Lutherin kirjoituksista alkaen.

361 *Swar vppå jtt ochristelighit sendebreff* (1527), *OP* 1, 161–164; *Swar påå tolf spørsmål* (1527), *OP* 1, 275.

362 *Kouri* 1995, 51.

Melchior Hoffman sai 1526 väkijoukon tunkeutumaan ainakin dominikaaniluostariin. Kuningas Kustaa Vaasa palautti kuitenkin nopeasti järjestyksen.³⁶³ Myös Olaus Petri hyökkäsi kirjoituksissaan rajusti kerjäläisveljestöjä vastaan.³⁶⁴ Hänen mukaansa ne olivat paholaisen lopunajallinen juoni. Kerjäläisveljet eivät välittäneet rakkauden käskystä eivätkä halunneet tehdä työtä, vaan rasittivat muita sekä veivät köyhille ja sokeille kuuluvat almut.³⁶⁵

Tukholmassakin pormestarilla ja raadilla oli vanhastaan laaja valta kirkolliseen omaisuuteen nähden.³⁶⁶ Kaupunginhallinnon virkavuonna 1526–1527 pormestari ja raati päättivät yhdistää Tukholman kaikki hoitolaitokset yhteisen hallinnon alaisiksi.³⁶⁷ Kuningas hyväksyi järjestelyn sekä pormestarin ja raadin sitä koskeneen ohjeen. Tämä »ordinantia» on kadonnut. Sen on oletettu perustuneen johonkin saksalaiseen köyhäinhoitoa koskeneeseen järjestykseen.³⁶⁸ Tämä tuskin pitää paikkaansa, koska saksalaisten järjestysten keskeisin kohta oli rahaston perustaminen joko köyhäinhoitoa tai koko kirkollista taloutta varten. Tukholmasta sen sijaan ei ole säilynyt tietoja tällaisesta rahastosta, vaan köyhäinhoidon reformi koski pelkästään hospitaaleja.

Kuningas ottaa hospitaalit johtoonsa

Ruotsin muissa, kaukana toisistaan olevissa ja pienissä kaupungeissa ei evankeliselle kansanliikkeelle juuri ollut edellytyksiä. Uuden ja vanhan välisen taistelun ratkaisikin Ruotsissa kuningas

363 *Andrén* 1999, 36–37.

364 *Swar vppå jtt ochristelighit sendebreff* (1527), *OP* 1, 218–219; *Een liten boock j huilko closterleffwerne forclarat warder* (1528), *OP* 1, 503–518; *Berntson* 2003, 91–92.

365 *OP* 1, 504, 506.

366 *Murray* 1949, 12–13.

367 Tukholmassa ennen reformaatiota toimineista hospitaaleista, killoista ja veljeskunnista *Murray* 1952, 28–29. Virka- ja tilivuosi vaihtui Tukholmassa 1. 5. *Murray* 1949, 46.

368 *Murray* 1949, 46.

240 Kustaa Vaasa. Sture-sukuun kuuluneet valtionhoitajat olivat jo kauan pyrkineet vähentämään piispojen valtaa ja vahvistamaan omaa asemaansa.³⁶⁹ Myös Kustaa Vaasa oli omaksunut tämän tavoitteen. Lisäksi arkkipiispa *Gustav Trollen* asettuminen Kristian II:n puolelle ja sitä seurannut maanpako olivat heikentäneet kirkon johdon asemaa ruotsalaisten silmissä.

Ratkaiseva käänne tapahtui, kun valtakunnan suurten velkojen painama kuningas päätti keväällä 1527 käyttää hyväkseen edullista poliittista tilannetta ja koettaa päästä käsiksi kirkon omaisuuteen. Taitavasti toimimalla hän sai Vesteråsiin kokoontuneet valtiopäivät myöntymään tahtoonsa. Ylimykset kuningas suostutteli puolelleen lupaamalla, että rälssisuvut saisivat ottaa takaisin kaiken kirkolle 1400-luvun puolivälin jälkeen lahjoittamansa omaisuuden. Köyhäinhoitoa ei valtiopäivien päätöksessä eli ressessissä käsitelty.³⁷⁰

Kuninkaan kannalta kerjäläisveljestöt olivat uhka, koska niiden jäsenet kiertelivät paikkakunnalta toiselle ja olivat paljon tekemisissä ihmisten kanssa. Hän olikin jo ennen valtiopäiviä syyttänyt dominikaaneja ja fransiskaaneja kapinoiden lietsomisesta.³⁷¹ Resessiä täydentäneessä kuninkaan määräyksessä (*ordinantia*) vouteja kehoitettiin tarkkailemaan ympäri maata kuljeskelevia pöyhkeilijöitä ja »kerjäläismunkkeja», jotka valehtelivat ja pettivät ihmisiä. Kerjäläisveljien sallittiin kerjätä enää kymmenen viikon ajan vuosittain. Tämä kielto mursi veljestöjen taloudellisen pohjan. Fransiskaanien oli pakko lähteä Tukholmasta jo samana vuonna, dominikaanien seuraavana.³⁷²

Kuningas tuki luterilaisia valtiopäivien jälkeenkin vain varovasti. Sen sijaan hän ryhtyi laajamittaiseen kirkon omaisuuden

---

369 *Kouri* 1995, 43–44.

370 Resessi on painettuna *SRA* 1:1, 83–86.

371 *Berntson* 2003, 90.

372 *SRA* 1:1, 92; *Berntson* 2003, 95–96; *Andrén* 2004, 261.

ja tulojen siirtämiseen kruunulle. Ruotsissa köyhien osuus kymmenyksistä oli maksettu 1200-luvulta lähtien tuomiokapituleille. Nyt kuningas otti tämän osuuden kruunulle.³⁷³ Sen sijaan hän ei koskenut hospitaalien omaisuuteen ja tuloihin.³⁷⁴ Jotkut rälssimiehet tosin vaativat takaisin myös sukunsa hospitaaleille lahjoittamaa omaisuutta, mutta kuningas asettui hospitaalien puolelle ja kielsi tulkitsemasta valtiopäivien päätöstä tällä tavalla.³⁷⁵

Monilla hospitaaleilla oli taloudellisia vaikeuksia, ja Kustaa Vaasa oli valtaannousustaan lähtien puuttunut niiden toimintaan.³⁷⁶ Vesteråsin valtiopäivien jälkeen hän ryhtyi määrätietoisesti tehostamaan hospitaalien toimintaa. Uusia hospitaaleja perustettiin, pieniä yhdistettiin ja toimintaa järkiperaistettiin.³⁷⁷ Osa kerjäläisveljestöjen luostareista muutettiin hospitaaleiksi.³⁷⁸ Örebrossa vuonna 1529 pidetyssä papiston kokouksessa kiinnitettiin huomiota myös koululaisten kerjäämiseen liittyneisiin epäkohtiin ja sovittiin niiden korjaamisesta.³⁷⁹

Kuninkaan toiminta osoittaa, että köyhäinhoito toimi Ruotsisakin jossain määrin luterilaisuuden tienraivaajana. Hospitaalit olivat ensimmäinen kirkollisen toiminnan alue, jota Kustaa Vaasa uskalsi ryhtyä määrätietoisesti muuttamaan.

---

373 *Välimäki* 2002, 32, 64–65.

374 *Pirinen* 1991, 375; *Kouri* 1997, 169–170.

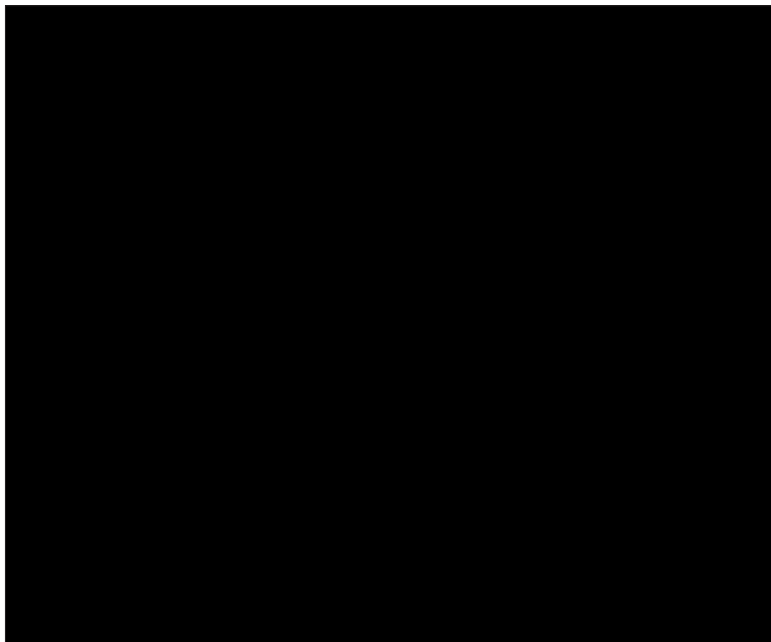
375 Kuninkaan käskykirje Ruotsin hospitaaleille 25.1.1528, *HRSI* 1:1, 144–145; *Sandholm* 1973, 20.

376 Tästä Suomen osalta *Pirinen* 1991, 375.

377 *P. Thyseliuksen* Kustaa Vaasan kirkkopoliittikkaa koskevassa lähdejulkaisussa on useita tällaisia kuninkaan käskykirjeitä. Esim. hospitaalin perustamisesta Kronoborgin linnaan 26. 5.1529 (*HRSI* 1:2, 275–276), Enköpingin luostarille sen muuttamisesta hospitaaliksi 26. 4.1530 (*HRSI* 1:2, 323–324), Vadstenan sairastupien liittämisestä yhteen ja asettamisesta pormestarin ja raadin valvontaan 20.1.1532 (*HRSI* 2:1, 24–25); *Andrén* 1999, 54.

378 *Berntson* 2003, 99–105.

379 Örebron kokouksen päätös 7.2.1529, *SRA* 1:1, 119.

Kuva 18 Hospitaaliksi muutettu Tukholman entinen fransiskaanihuostari Gråmunkeholmenilla. Puupiirros 1500-luvun alkupuolelta. Kerjäläisveljestöjen kirkot olivat usein ulospäin vaatimattomia eikä niissä ollut aina edes tornia vaan ainoastaan keskellä kattoa kohoava siro »kattoratsastaja».

Tukholman köyhäinhoidon järjestäminen

Talvella 1531 kuningas käski keskittää Tukholman sairaan- ja köyhäinhoidon entiseen fransiskaanihuostariin.³⁸⁰ Vain spitaalisten hoitoon keskittynyt Pyhän Yrjön hospitaali lienee jatkanut toimintaansa entisissä tiloissaan.³⁸¹ Kaksi vuotta myöhemmin kuningas ja valtaneuvosto hyväksyivät Olaus Petrin Tukholman uudelle hospitaalille laatiman ohjesäännön. Kuningas perusteli tätä

---

380 Kuninkaan käskykirje 27.1.1531, *HRSI* 2:1, 14–15; *Kouri* 1997, 171; *Andrén* 2004, 262.

381 *Murray* 1949, 46 alav. 66.

sillä, että hän oli Raamatun mukaan vastuussa myös köyhistä ja sairaista alamaaisistaan.³⁸²

Ohjesäännön mukaan hospitaalini oli määrä toimia pormestarin ja raadin alaisena. Sen johtoon oli valittava kaksi esimiestä sekä laitosta käytännössä johtava hoitaja (*sysloman*). Hoitajaksi oli, mikäli suinkin mahdollista, otettava joku todella köyhien etua ajava mies.³⁸³ Hospitaalini papin taas oli toimittava kaupungin kirkkoherran alaisena. Hoidettavina olevien köyhien tuli – jos he vain sellaiseen pystyivät – tehdä työtä hospitaalini hyväksi esimerkiksi kehräämällä. Lisäksi heidän tuli elää muutenkin tiukkojen sääntöjen mukaisesti. Mikäli hospitaali joutuisi taloudellisiin vaikeuksiin, pappien tuli saarnoissaan kehottaa ihmisiä auttamaan sitä.³⁸⁴

Hospitaalilla oli oltava oma lääkäri. Sen sairastupa oli tarkoitettu varattomille tukholmalaisille sairaille. Muualta kotoisin olevat oli käännyttävä pois, sillä jokaisen seurakunnan tuli huolehtia omista sairaistaan.³⁸⁵ Tämän mannermaalla yleisesti hyväksytyyn periaatteen soveltaminen Tukholmassa oli ymmärrettävää, koska pääkaupungin sairaanhoito olisi muuten voinut aivan ylikuormittua. Varakkaista tukholmalaisista sairaista huolehtimisen katsottiin kuuluvan ensisijaisesti heidän sukulaisilleen. Hoitoon voitiin kyllä ottaa sellaisiakin hyvämaineisia sairaita, joilla oli omaisuutta, mutta siinä tapauksessa oikeus jäljelle jäävään omaisuuteen siirtyisi omaisilta hospitaalille. Sairastupa nimittäin oli muutenkin aivan täynnä sellaisia potilaita, joilla ei ollut mitään muuta hoitopaikkaa.³⁸⁶

---

382 Ohjesääntö on painettuna *HRSI* 2:1, 42–56; *Murray* 1949, 46–47; *Andrén* 2004, 263.

383 *HRSI* 2:1, 44: en sådan man, som de fattige kiäre hafwer, den der och wil lefwa och döo med dem i Hospitalen, om man en sådan bekomma kan.

384 *HRSI* 2:1, 45: at komma de fattige til hielp och almosor.

385 *HRSI* 2:1, 52: at hwar Församling må föda sine siuke.

386 *HRSI* 2:1, 53: förty siukstuganär stickt för deras skul, som elände äro, och ingen huldän hafwa.

244 Tukholman hospitaalin ohjesääntö kuvasti antajiensa käsitystä Ruotsin köyhäinhoidon järjestämisestä. Ohjesäännöstä tuli malli, jota seurattiin valtakunnan muissakin kaupungeissa.³⁸⁷

Laurentius Petri suosittelee Saksan luterilaisten esimerkkiä

Ryöstöä muistuttanut kirkon omaisuuden takavarikointi ja kuninkaan luterilaisille antama tuki vaikuttivat siihen, että Ruotsissa puhkesi vuodesta 1529 lähtien useita kapinoita. Tämä vastarinta yhdessä ulkopoliittisten syiden kanssa pakotti kuninkaan omaksumaan 1530-luvun alussa varovaisemman kirkkopoliitiikan. Kirkon omaisuuden takavarikointi herätti kritiikkiä myös luterilaisten omissa riveissä. Kustaa Vaasan arkkipiispaksi vuonna 1531 nimittämä Olaus Petrin nuorempi veli *Laurentius Petri* katsoikin tarpeelliseksi ottaa kantaa siihen. Vesteråsin resessiin vuonna 1533 kirjoittamissaan selityksissä hän tulkitsi resessiä niin, että rälssisuvuilla oli oikeus ottaa takaisin kirkolle esimerkiksi sielunmessuja varten lahjoitettu omaisuus. Sen sijaan köyhien hyväksi ja hospitaalien ylläpitoa varten lahjoitettua omaisuutta ei saanut vaatia takaisin, koska köyhiä oli Jumalan sanan mukaan autettava.³⁸⁸

Rälssisuvuille myönnettyä peruutusosoikeutta koskeva selitys on muutenkin mielenkiintoinen. Arkkipiispan mukaan kirkolle lahjoitettu omaisuus oli Saksassa monin paikoin siirretty yhteiseen rahastoon, josta sitä käytettiin köyhien hyväksi sekä papiston ja koulujen ylläpitoon.³⁸⁹ Viittaus Saksan oloihin osoittaa, että arkkipiispa oli hyvin selvillä siellä tehdyistä ratkaisuksista. Sen sijaan hän oletti Saksan luterilaisten yhteisten rahastojen olevan useimmille ruotsalaisille tuntematon käytäntö. Kohta osoittaa näin, että Ruotsissa ei tällaisia rahastoja ollut. Laurentius Petri piti kuitenkin Saksan käytäntöä hyvänä ja toivoi, että se voitaisiin Ruotsis-

---

387 Kouri 1997, 170.

388 HRSI 1:1, 80.

389 HRSI 1:1, 79.

sakin joskus omaksua, mikäli varoja vain olisi tarpeeksi.³⁹⁰

Kuten edellä on todettu, Saksassakin oli seurakuntia, joissa yhteistä rahastoa ei varojen puutteen vuoksi ollut saatu aikaan. Ruotsissa koko kirkko oli Laurentius Petrin mukaan samassa tilassa. Tällainen väite saattoi olla myös arkkipiispan varovainen kannanotto kuninkaan ja rälssimiesten toteuttamaa kirkon omaisuuden ja tulojen häikäilemätöntä takavarikointia vastaan. Ainakin Kustaa Vaasa piti Laurentius Petrin kirjoitusta liian kriittisenä eikä siksi sallinut sen painamista.³⁹¹ Vain käsikirjoituksena säilyneellä kannanotolla ei siksi liene ollut vaikutusta Ruotsin köyhäinhoidon kehitykseen.

Hospitaalien toiminnan tehostamisesta huolimatta Ruotsin köyhät olivat edelleen lähinnä yksittäisten ihmisten antaman avun varassa. Tämä näkyy esimerkiksi siitä, että Örebrossa talvella 1529 pidetty papiston kokous kielsi piispoja antamasta ihmisille lupia kerjäämiseen liian vähäisten syiden perusteella.³⁹² Samoin kerjäämisen jatkuminen näkyy Tukholman hospitaalia varaten vuonna 1533 annetusta ohjesäännöstä. Sen mukaan todella hädässä olevat voivat saada kerjäämiseen oikeuttavan merkin. Ne, jotka uskalsivat kerjätä ilman tällaista merkkiä, oli pyövelin ruuskittava ja ajettava pois kaupungista.³⁹³ Ruotsissa taisteltiin nyt kerjäämistä vastaan samoin kovin keinoin kuin monissa Saksan kaupungeissa jo ennen reformaatiota.

Muutoksen vähäisyys

Ruotsin tapahtumat osoittavat, että luterilaisuuden eteneminen riippui miltei kokonaan hallitsijan tahdosta. Kustaa Vaasa pyrki saamaan määräysvallan kirkkoon ja sen omaisuutta käyttöönsä.

---

390 *HRSI* 1:1, 79: Af huilke wij och wäll måge tage oss ett Exemell här i Swerige, om något meere godz igen gå skall,...

391 *Hellström* 1977–1979, 377.

392 Örebron kokouksen päätös 7.2.1529, *SRA* 1:1, 120.

393 *HRSI* 2:1, 55.

246 Hän salli luterilaisten pappien toimia, mutta ei uskaltanut ryhtyä luterilaistamaan kirkkoa voimakeinoin. Kerjäämistä koetettiin kuitenkin rajoittaa ja hospitaalien toimintaa tehostettiin. Tällaisissa oloissa köyhäinhoidon reformilla ei ollut kovin paljon vaikutusta luterilaisuuden leviämiseen. Vuodesta 1526 lähtien kuningas valvoi Ruotsin ainoaa Tukholmassa ollutta kirjapainoa ja kielsi luterilaisuuden vastustajia painamasta kirjoja ulkomailla ilman hänen lupaansa.³⁹⁴ Siksi he eivät voineet ryhtyä edes sellaiseen kirjalliseen taisteluun kuin Tanskassa.

---

394 Andrén 1999, 38.

LUTERILAINEN KÖYHÄINHOITO VAKIINTUU JA JÄHMETTYY

Auttamisen vaihtoehdot hahmottuvat

Kirkollisen vallankumouksen leviäminen ja siihen liittynyt köyhäinhoidon reformi asettivat perinteisen katolisen uskon puolustajat vaikeiden kysymysten eteen. Merkitsikö perinteisen uskon puolustaminen samalla myös vanhan, tehottoman köyhäinhoidon puolustamista? Oliko luterilaiselle köyhäinhoidon reformille ylipäänsä minkäänlaista vaihtoehtoa?

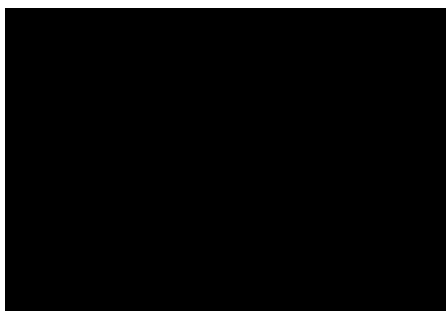
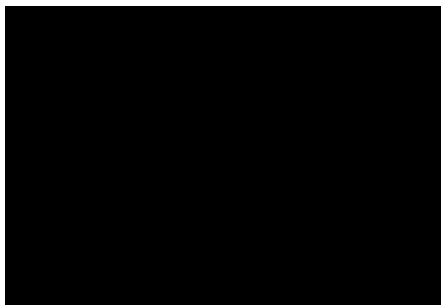
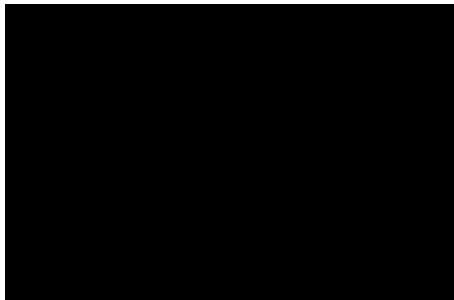
Lutherin lähtökohdan hänen vastustajansa leimasivat alusta lähtien vääräksi: usko ei ilman muuta synnyttänyt hyviä tekoja, vaan uskovan tuli omalta osaltaan vaikuttaa pyhittymiseensä. *Leonhard Marstallerin* Ingolstadtin yliopistossa luterilaisia vastaan vuonna 1524 julkaisemien teesien mukaan tämä pyhittävä kilvoittelu tarkoitti useita asioita. Uskovan tuli ripittäytyä, pitää taipumus syntiin tarkasti kurissa, harjoittaa askeesia, taistella synnillisen halun ilmauksia vastaan rakkauden hyveellä, pitää Jumalan laki jatkuvasti mielessään ja tahto kuuliaisena sitä kohtaan sekä rukoilla Jumalan apua omaan kilvoitukseen ja pyhitykseen.¹

Sen sijaan luterilaisten käytännön ratkaisuille oli hankalampi

---

1 Schwarz 2001, 62.

Kuva 19 Nainen tekee Kristuksen tahdon mukaisia hyviä tekoja antamalla almun köyhälle, käymällä katsomassa vankeja sekä hautaamalla kuolleen. Nürnbergiläinen puupiirros vuodelta 1488.

löytää vaihtoehtoja. Jopa niinkin päättäväinen Lutherin vastustaja kuin Saksin herttua Yrjön sihteeri *Hieronymus Emser* myönsi jo vuonna 1523 Wittenbergin uuden köyhäinhoidon olevan hyvä.² Evankelisen liikkeen vastustajat ryhtyivät pian ottamaan siitä

---

2 *Pallas* 1916, 8.

käyttöön ainakin joitakin osia. Esimerkiksi Lutherin toinen tunnettu vastustaja *Konrad Wimpina* neuvoi Brandenburgin vaaliruhintinaan alamaisia varastoimaan viljaa samaan tapaan kuin Wittenbergissä oli päätetty tehdä.³

Nürnbergin kesällä 1522 hyväksytty köyhäinhoitojärjestys oli perustunut wittenbergiläisten kokemukseen uudesta köyhäinhoidosta, mutta ei kuitenkaan ollut rikkonut katolisen kirkon järjestystä. Jo kolmisen vuotta järjestyksen hyväksymisen jälkeen Nürnberg oli kuitenkin muuttunut luterilaiseksi kaupungiksi. Monissa muissakin kaupungeissa uusi köyhäinhoito oli toiminut evankelisen liikkeen tienraivaajana. Perinteisen katolisen uskon puolustajat joutuivatkin kysymään, veikö luterilaisen köyhäinhoidon ratkaisujen omaksuminen ennen pitkää vääjäämättä luterilaisten leiriin.

Maallisen esivallan rooli korostuu Alankomaissa

Tämä kysymys nousi esiin varsinkin Alankomaissa. Flanderilaisen Ypernin kaupungin raati hyväksyi syksyllä 1525 uuden köyhäinhoitojärjestyksen. Sen mukaan Yperniin oli auttamisen koordinoimiseksi perustettava köyhäinhoitorahasto, johon kaupunkilaiset voisivat lahjoittaa varoja. Köyhäinhoidon johtoon tuli neljä raadin valitsemaa esimiestä. Hospitaalit ja veljeskunnat voivat jatkaa toimintaansa entiseen tapaan. Kerjääminen kiellettiin, mutta katolisen kirkon toimintaan ei puututtu.⁴

Ypernin järjestyksen taustasta on käyty kauan keskustelua. Luultavasti sen kirjoittajat olivat saaneet vaikutteita Saksan luterilaisten uudesta köyhäinhoidosta.⁵ Ypernistä syntyisin ollut augustinolaisveli Jacques Proost oli kuulunut Wittenbergin augustinolaisyhteisöön vuosina 1520–1521. Sen jälkeen hän levitti Lutherin sanomaa Ypernin augustinolaisluostarissa. Paettuaan Bremeniin

3 *Müller* 1915, 43.

4 *Lindberg* 1993, 146–147; *Jütte* 1994, 112.

5 Näin myös *Grell* 1997, 47.

250 Proost oli vuonna 1525 perustamassa sinne ensimmäistä köyhäinhoitorahastoa.⁶ Toisaalta myös laajasti tunnettujen Nürnbergin reformien mahdollinen vaikutus on otettava huomioon.⁷

Muutamia kuukausia Ypernin järjestyksen hyväksymisen jälkeen esitti *Juan Luis Vives* Bruggen pormestarin pyynnöstä oman käsityksensä köyhyyden vastustamisesta teoksessaan *Köyhien auttamisesta*.⁸ Vives oli syntynyt Espanjassa juutalaiseen perheeseen, mutta kääntynyt kristityksi ja tullut tunnetuksi humanistina. Vives koetti välttää ristiriitaa katolisen kirkon kanssa. Hänen mielestään kirkko ei kuitenkaan ollut kyennyt huolehtimaan köyhistä. Tämän vuoksi maallisen esivallan oli ryhdyttävä vastaamaan auttamisesta.⁹ Tältä pohjalta lähtenyttä köyhäinhoidon reformia ryhdyttiin vuodesta 1527 lähtien toteuttamaan useissa Alankomaiden kaupungeissa.¹⁰

Koska Alankomaat kuuluivat keisarin perintömaihin, sen kaupungit eivät voineet lähteä seuraamaan Wittenbergiä kirkollisen vallankumouksen tielle. Tästä huolimatta kerjäläisveljestöt leimasivat Ypernin uuden köyhäinhoitojärjestyksen harhaoppiseksi eivätkä hyväksyneet kerjäämisen kieltämistä ja maallisen vallan tunkeutumista köyhäinhoidon piiriin. Torjuakseen tällaiset vaaralliset väitteet Ypernin raati kääntyi vuoden 1530 lopulla katolisen kristikunnan piirissä suurena opillisena auktoriteettina pidetyn Pariisin yliopiston teologisen tiedekunnan (Sorbonnen) puoleen.¹¹

Sorbonnen tammikuussa 1531 antaman lausunnon mukaan kaikki Ypernissä tehdyt ratkaisut eivät olleet harhaoppisia. Auttaminen perustui luonnolliseen lakiin, joka oli ilmaistu kultaisessa

---

6 Büttner 1916, 359–361; Lindberg 1993, 150.

7 Stupperich 1965, 182.

8 Tämä teos *De subventionem pauperum* on saksaksi käännettynä ESOE:ssa (1, 282–339).

9 Lindberg 1993, 77–82; Strohm 2004, 45–47.

10 Feuchtwanger 1908, 196–197; Geremek 1988, 234–237.

11 Lindberg 1993, 147–148.

säännössä. Auttamista ei saanut kuitenkaan rajoittaa vain oman paikkakunnan asukkaisiin. Maallisen vallan tuli huolehtia vastuullaan olevista köyhistä, mutta se ei saanut ottaa kirkon omaisuutta itselleen. Kerjäläisveljestöillä ja sellaisilla köyhillä, jotka eivät saaneet apua yhteisestä rahastosta, oli oltava oikeus kerjätä. Yhteiseen rahastoon lahjoittaminen ei myöskään vapauttanut velvollisuudesta auttaa lähimmäisiä muutenkin. Kaikilla oli velvollisuus tehdä työtä ja käyttää omaisuuttaan myös toisten hyväksi.¹² Lausunnollaan Sorbonne torjui luterilaisten tavoitteleman täysin keskitetyn auttamisen mallin sekä puolusti kirkon ja auttamisen vapautta.

Katolisen kirkon johto asettui samalle kannalle kuin Sorbonne ja tuki Ypernin uutta köyhäinhoitoa myöntämällä aneita, joiden tuoton yperniläiset saivat käyttää köyhäinhoitoon.¹³ Keisari taas antoi Alankomaita varten vuonna 1531 köyhäinhoitoa koskevan käskykirjeen, joka perustui Vivesin näkemyksiin, Sorbonnen lausuntoon ja kaupunkien saamiin kokemuksiin.¹⁴ Sen mukaan kerjääminen oli sallittua vain kerjäläisveljille sekä vankien ja spitaalisten hyväksi. Köyhäinhoitorahastoihin oli koottava varoja kirkoissa, mutta köyhistä huolehtiminen näiden varojen avulla oli kuitenkin maallisen esivallan tehtävä. Sen oli luetteloitava työkyvyttömät köyhät ja annettava heille apua sekä toisaalta ohjattava tai tarvittaessa pakotettava työkykyiset työhön.¹⁵

Käskykirjeen taustana oli kaksi asiaa. Ensinnäkin Alankomaiden maallinen hallinto toimi hyvin. Tarkoituksena oli luoda sen avulla myös tehokas köyhäinhoito. Toisena taustana oli Alankomaiden suurtuotannon, varsinkin kutomojen työvoimapula.¹⁶ Talouselämän johdon näkökulmasta katsottuna maallisen esivallan

12 *Geremek* 1988, 237; *Lindberg* 1993, 148; *Jütte* 1994, 112; *Strohm* 2004, 47–48.

13 *Lindberg* 1993, 146.

14 Käskykirje on saksaksi käännettynä ESOE:ssa (2,159–163).

15 *Feuchtwanger* 1908, 202–204; *Jütte* 1994, 113; *Strohm* 2004, 41–42.

16 *Feuchtwanger* 1908, 187.

252 tuli valvoa tehokkaasti köyhäinhoitoa ja köyhiä, koska vain se pystyi pakottamaan köyhät huonosti palkattuun työhön manufaktuureissa.¹⁷

Länsi-Euroopan maat lähtivät etenemään tähän suuntaan. Pariisissa otettiin 1551 uusi askel, kun köyhäinhoitoa varten ryhdyttiin perimään pakollista veroa.¹⁸ Maallisen esivallan otteen lujittuminen ja pakkokeinojen käytön lisääntyminen – varsinkin työhön pakottaminen – vaikuttivat vähitellen ilmapiiiriin ja asenteisiin luterilaisia alueita myöten.

Augsburgin valtiopäivät osoittavat kiistan syvyyden

Vuoden 1529 lopulla keisari *Kaarle V* tunsu asemansa niin vahvaksi, että hän päätti ryhtyä palauttamaan Saksan kirkon yhtenäisyyttä. Köyhäinhoidon järjestämisestä oli tullut yhä polttavampi kysymys, koska sadot olivat vuodesta 1526 lähtien jääneet monin paikoin huonoiksi ja viljan hinta oli noussut entistä useampien köyhien ulottumattomiin.¹⁹ Augsburgissa kesäkuussa 1530 alkaneiden valtiopäivien yhteydessä köyhäinhoito nousi esiin kahdessa yhteydessä.

Varsinkin suurissa luterilaisissa kaupungeissa oli yhteisten rahastojen haltuun joutunut tai takavarikoitu runsaasti erilaista kirkollista omaisuutta. Kirkon ja sääntökuntien ylin johto ei tietenkään hyväksynyt tällaisia järjestelyjä, vaan piti niitä laittomina ja vaati omaisuuden palauttamista oikeille omistajilleen.

Tämä ongelma tuli esille keisarin ja luterilaisten valtiopäivien aikana käymissä neuvotteluissa. Philipp Melanchthon oli yhtenä sovinnon ehtona valmis myöntymään siihen, että sääntökuntien takavarikoitu omaisuus palautettaisiin niiden alkuperäisille

---

17 Tästä myös *Geremek* 1988, 239.

18 *Jütte* 2004, 90–92.

19 *Hunecke* 1983, 493; *Geremek* 1988, 155, 182 ja 2004, 60; *Strohm* 2004, 40–41.

omistajille.²⁰ Käytännössä tämä olisi merkinnyt yhteisten rahastojen ja samalla luterilaisen köyhäinhoidon taloudellisen perustan osittaista purkamista. Nürnbergin edustajat eivät hyväksyneet tällaista myönnytystä, vaan valittivat siitä Saksin vaaliruhtinaalle. Kun neuvotteluja tämän jälkeen jatkettiin, kaupunkien edustajat suhtautuivat niihin hyvin epäillen ja koettivat torjua kaikki uudet myönnytykset.²¹ Neuvottelut eivät johtaneetkaan tulokseen.

Köyhäinhoidon tehostamista pidettiin kuitenkin välttämättömänä. Keisarin valtiopäivien jälkeen antaman ohjeen mukaan esivallan oli puututtava kerjäämiseen. Jokaisen kaupungin ja seurakunnan tuli pitää huolta omista köyhistään. Kerjääminen oli sallittava vain työkyvyttömille. Siinä tapauksessa, että kerjäläisiä oli poikkeuksellisen paljon, heille voitiin antaa suosituskirje muualla kerjäämistä varten. Kerjäläisten lapsille oli järjestettävä koulutusta. Kaupunkien oli valvottava myös hospitaaleja. Ohjeessa pidettiin itsestään selvänä, että reformit oli toteutettava katolisen kirkon puitteissa.²² Luterilaisille ohjeella ei ollut paljonkaan merkitystä, koska he katsoivat toteuttaneensa jo suurimman osan ohjeen määräyksistä.

Augsburgin valtiopäivät osoittivat, että kirkollisen yhteyden palauttaminen oli jo vaikeaa. Valtiopäivien jälkeen köyhäinhoitoa pyrittiin tehostamaan myös Saksan katolisilla alueilla. Kölnin arkikihiippakunnan vuonna 1536 kokoontunut synodi totesi vanhan perinteen mukaisesti piispojen olevan vastuussa köyhien auttamisesta. Uudistukset rajoittuivat kuitenkin lähinnä hospitaalien toiminnan tehostamiseen.²³ Katolisen köyhäinhoidon tehostuminen lienee silti vaikuttanut siihen, että luterilaisuuden leviäminen pysähtyi 1540-luvun alkupuolella.

20 *Tammi* 1993, 130.

21 *Tammi* 1993, 130, 132, 134.

22 Ohjeen köyhäinhoitoa koskeva osa on nykysaksaksi käännettynä ESOE:ssa (2,158); *Geremek* 1988, 155, 182; *Strohm* 2004, 40–41.

23 *Ratzinger* 1868, 340–343; *Jütte* 1994, 133.

Vuosien 1524–1525 talonpoikaissodan lopputulos ei ollut hävittänyt uskoa edessä olevaan tuhatvuotiseen valtakuntaan, jossa kenenkään ei enää tarvitsisi elää köyhydessä. Katovuosia seurannut nälkä sai epätoivoiset ihmiset uskomaan melkein keneen tahansa, joka lupasi jonkinlaista toivoa. Melchior Hoffmanin ympärille syntyneen liikkeen piirissä uskottiin, että historian suuri käänne, jumalattomien tuho ja hurskaiden herruus olisivat aivan edessä. Varsinkin Alankomaissa melchiorilaiset kastoivat paljon ihmisiä tähän uskoon.²⁴

Talvella 1534 melchiorilaisten onnistui saada haltuunsa Westfalenissa oleva Münsterin kaupunki, joka kuului Münsterin piispan ruhtinaana hallitsemaan alueeseen. Piispan joukot eivät kuitenkaan riittäneet kaupungin valtaamiseen, vaan hänen oli tyydyttävä sen saartamiseen. Melchiorilaiset saattoivat näin muuttaa Münsterin »uudeksi Jerusalemi», josta he uskoivat koko maailman uudistumisen alkavan.²⁵

Melchiorilaiset pyrkivät ratkaisemaan myös köyhyiden ongelman sikäli kuin se saarretussa kaupungissa ylipäänsä oli mahdollista. Raha poistettiin käytöstä. Kaupunkilaisten liika omaisuus takavarikoitiin ja otettiin yhteiseen käyttöön. Kaupankäynnin tilalle luotiin tavaroiden jakelujärjestelmä.²⁶

»Uusi Jerusalem» oli luoteisen Saksan ja Alankomaiden vallanpitäjille melkoinen haaste. Uskonsa mukaisesti melchiorilaiset yrittivät saada vallankumouksen leviämään muuallekin. Alankomaissa puhkesi levottomuuksia, mutta todellista kansannousua ei missään kuitenkaan syntynyt. Lopulta ruhtinaat saivat kokoon riittävän vahvat joukot ja Münster vallattiin kesäkuussa 1535.²⁷

Münsterin tapahtumien jälkeen Saksan ruhtinaat suhtautuivat

---

24 Arffman 1994, 128–129, 156.

25 Arffman 1994, 178–179.

26 Arffman 2004, 270.

27 Arffman 2004, 270–271.

hyvin epäluuloisesti kaikkeen kansan parista nousevaan liikeh-
dintään ja pyrkivät tukahduttamaan vaarallisilta tuntuvat ajatuk-
set kovin ottein heti alkuunsa. Lujan järjestyksen luominen ja
ylläpitäminen sekä epäilyttävän aineksen valvonta ja oikeaan elä-
mään ohjaaminen näyttivät entistäkin tärkeämmiltä. Tämä vai-
kutti myös luterilaiseen köyhäinhoitoon.

Luterilaisuuden uudet haasteet

Vuonna 1532 solmitun Nürnbergin uskonrauhan jälkeen luterilai-
suus näytti ruhtinaiden silmissä entistä riskittömämmältä vaihto-
ehdolta. Valtaosa Pohjois-Saksan ruhtinaskunnista siirtyikin 1530-
luvulla luterilaisten leiriin.

Luterilaisissa ruhtinaskunnissa ruhtinaiden säätämistä kirkko-
järjestyksistä tuli osa heidän pyrkimystään luoda tehokas, yhte-
näinen ja koko ruhtinaskunnan alueen kattava hallinto. Maallisen
ja hengellisen välinen ero heikkeni entisestään. Ruhtinaat kat-
soivat velvollisuudekseen estää väärä elämä, koska sen uskottiin
vetävän Jumalan rangaistuksen koko ruhtinaskunnan ylle. Kirk-
kojärjestyksistä tuli apuväline, jonka avulla luterilaiset ruhtinaat
pystyivät ajan mittaan säätämään alamaistensa elämää yhä tar-
kemmin.²⁸ Kirkkojärjestysten köyhäinhoitoa koskevat määräyk-
set palvelivat myös tätä päämäärää.

Maallisen vallan roolin vahvistumiseen vaikutti se, että Melan-
chthonin koulukuntaan kuuluneet luterilaiset oppineet alkoivat
1530-luvulla nähdä ruhtinaat ruhtinaskuntansa »isinä», joiden tuli
pitää huolta alamaistensa kaikinpuolisesta hyvinvoinnista. Tämän
huolenpidon tärkein kohta oli kirkosta ja sen mukana myös köy-
hähoidosta huolehtiminen. Kirkkojärjestykset vakiinnuttivat lu-
terilaisen käytännön, jonka mukaan auttaminen oli kirkollista

---

²⁸ Kreiker 1997, 10–11, 14–15, 18–19.

256 toimintaa.²⁹ Maallisen vallan omaksi tehtäväksi ruhtinaat eivät köyhäinhoitoa edelleenkaan halunneet, eihän siitä ollut odotettavissa muuta kuin vaivaa ja menoja.

Auttaminen – Jumalan vaatimus

Samaan aikaan luterilaisuus sai muitakin uusia piirteitä. Luterilaisten teologioiden ajattelussa näkyivät selvästi heidän seurakunnissa kokemansa raskaat pettymykset. Kirkollinen vallankumous ei ollutkaan johtanut oikean elämän ja auttamishalun kukoistukseen, vaan monen kohdalla entistä avoimempaan itsekkyyteen. Varsinkin köyhillä seuduilla seurakuntien uudet rahastot olivat siksi suurissa vaikeuksissa.

Tämän vuoksi uuden järjestyksen toimeenpano saattoi jäädä alun pitäenkin puolitiehen tai epäonnistua kokonaan.³⁰ Esimerkiksi Naumburgin Pyhän Wenceslauksen seurakuntaa varten vuosina 1537–1538 laaditussa järjestyksessä todettiin karut tosiasiat: yhteisellä rahastolla oli vain vähän ja epävarmoja tuloja eivätkä ne riittäneet edes papiston ja opettajien palkkoihin.³¹ Lobensteinin kaupunkia varten vuonna 1543 laaditussa järjestyksessä taas todettiin, että yhteistä rahastoa ei köyhyyden vuoksi ollut pystytty perustamaan, vaan kolehtien tuotto oli jouduttu jakamaan suoraan köyhille.³²

Varojen vähyys ja antamishaluttomuus pakottivat luterilaiset oppineet arvioimaan uskon ja tekojen suhdetta omissa ajatuksiinsa ja omassa joukossaan uudelleen. Yhä useampi joutui myöntämään, että luterilainen usko ei tuottanut oikeaa elämää »itses-tään». Luterilaisuus ei ollutkaan vaivaton oikotie Jumalan tahdon mukaiseen elämään, vaan oikea elämä oli jatkuvan ja usein vaikealta tuntuvan sisäisen taistelun tulosta. Papin tehtävänä oli roh-

---

29 *Sprengler-Ruppenthal* 2004, 182.

30 *Schubert* 1991, 127–128; *Kreiker* 1997, 59–60.

31 *EKO* 1:2, 62.

32 *EKO* 1:2, 152.

kaista ja kehottaa tai suorastaan vaatia kuulijoitaan siihen.

Käsitysten muuttuminen näkyi esimerkiksi Lutherin *Kaspar Aquilan* almujen antamista koskeneeseen saarnaan vuonna 1533 kirjoittamasta esipuheesta. Luther valitti siinä maailman pahuutta ja kiittämättömyyttä sekä näki ne merkkeinä lopunajan pimeydestä. Tässä tilanteessa oli kuitenkin jatkettava opettamista sekä keskinäistä kehottamista uskoon ja hyviin tekoihin.³³

Nürnbergissä luterilaisuudesta oli jo pitkä kokemus. Vuonna 1522 hyväksytyyn köyhäinhuoltojärjestyksen mukaan oikea usko johtaisi ilman muuta oikeaan elämään. Sen sijaan vuonna 1533 hyväksytyssä kirkkojärjestyksessä luottamus oikean uskon kykyyn tuottaa Jumalan tahtomia tekoja oli vaimentunut ja sen rinnalle oli noussut oikeaan elämään kehottaminen:

Sellaiseen oikeaan elämään tulee ihmisiä mitä ahkerimmin kehottaa, sillä kehottamisen ja kannustamisen paikka on varsinkin tässä ja se vaikuttaa hyötyä ja parannusta. Siksi myös rakkaat apostolit ovat erityisesti ahkeroineet sen harjoittamisessa. Sillä vaikka me olisimmekin jo – kuten edellä on selitetty – uudestisyntyneet, pysyy kuitenkin paljon vanhasta lihallisesta Adamista meissä edelleen. Se haluaa olla laiska hyviin tekoihin ja tottelematon Henkeä kohtaan. Siksi sitä on painettava alas ja sen tahtoa nujerrettava.³⁴

Useissa aikaisemmissa järjestyksissä oli määrätty, että pappien oli tarvittaessa muistutettava seurakuntalaisia siitä, että he antaisivat varoja köyhistä huolehtiviin rahastoihin. Nyt ei ollut enää kysymys itsestään selvästä asiasta muistuttamisesta, vaan Jumalan vaikealta tuntuvan vaatimuksen esittämisestä.

Käsitysten muuttuminen näkyi myös siitä, että auttamista saatiin kirkkojärjestyksissä perustella paljon laajemmin kuin ai-

33 WA 38, 74.

34 EKO 11, 158.

258 kaisemmin. Esimerkiksi Bremenin kirkkojärjestyksessä (1534) sekä *Antonius Corvinuksen* johdolla laadituissa Northeimin (1539) ja Calenberg-Göttingenin (1542) järjestyksissä koetettiin osoittaa Raamatun, vanhan kirkon ja jopa kanonisen oikeuden avulla, että luterilaisen seurakunnan ja sen jäsenten tuli pitää huolta avun tarpeessa olevista lähimmäisistä.³⁵

Joissakin varhaisissa kirkkojärjestyksissäkin oli puhuttu tulevasta tuomiosta, joka tapahtuisi ihmisten tekojen perusteella. Painotus oli kuitenkin ollut siinä, että uskovan ei tarvinnut pelätä tuomiota, koska usko ilman muuta tuottaisi hyviä tekoja. Käsitusten muuttuessa tuleva tuomio alkoi muuttua uhkakuvaksi. Ihmisen oli muistettava sitä ja kysyttävä itseltään, oliko hän tehnyt Kristuksen käskemiä tekoja. Jo Lyypekin vuonna 1531 hyväksytyssä kirkkojärjestyksessä uusi painotus näkyi selvästi.³⁶

Tahtoon vetoamisen ongelma

Oikeaan elämään kehottaminen nosti kuitenkin esiin vaikean kysymyksen: Voivatko luterilaiset vedota ihmisen tahtoon ja vaatia häntä tekemään hyviä tekoja? Lutherhan oli vuodesta 1520 lähtien vakuuttanut, että oikea usko saisi uskovat auttamaan, kun he näkisivät lähimmäistensä olevan avun tarpeessa. Uskon lisäksi ei tarvittaisi muuta. Ihmisen tahdolla olisi merkitystä vain maallisten asioiden piirissä.

Köyhäinhoitorahastojen joskus aivan tyhjinä ammottaneet arkut pakottivat luterilaiset papit myöntämään, että Lutherin teologia toimi käytännössä huonosti. Ihmisen tahdon liittäminen Lutherin vanhurskauttamisoppiin tuntui kuitenkin mahdottomalta. Sen mukaanhan pieninkin »omien tekojen» vaatimus merkitsi joutumista pois armon piiristä.

Kysymyksen polttavuus ja toisaalta vastauksen löytämisen vai-

---

35 Bremenin kirkkojärjestys, *BKO*, 240–241; Northeimin kirkkojärjestys, *EKO* 6:1:2, 932–933; Calenberg-Göttingenin kirkkojärjestys, *EKO* 6:1:2, 785–786.

36 Myös esimerkiksi Northeimin kirkkojärjestys, *EKO* 6:1:2, 932.

keus näkyvät selvimmin siitä, että luterilaiset teologit joutuivat 1520-luvun lopulta lähtien toistuviin ja katkeriin keskinäisiin kiistoihin, joissa oli kysymys oikean elämän vaatimuksen ja ihmisen tahdon merkityksestä pelastuksessa.³⁷ Varsinkin Philipp Melancthonin ympärille ryhmittynyt oppineiden piiri yritti ottaa pappeiden ja opettajien toivomat näkökohdat huomioon. Tämä heijastui myös kirkkojärjestyksiin ja näkyi niissä moraalisten näkökohtien ja köyhien kasvattamisen painottamisena.

Avun ehtojen tiukentuminen

Auttamisen motivoinnin kannalta oli hyvin tärkeää huolehtia siitä, että usein niukka apu todella meni sitä tarvitseville. Tämän vuoksi avun saamisen ehdot muuttuivat 1530-luvulla entistä tiukemmiksi. Kirkkojärjestyksissä voitiin esimerkiksi määrätä, että köyhille lahjoitetut ruokavarat oli jaettava julkisesti jumalanpalveluksen jälkeen. Näin seurakuntalaiset voivat itse valvoa, että heidän lahjoituksiaan käytettiin oikein.³⁸ Joidenkin kirkkojärjestysten mukaan raadin oli hyväksyttävä autettavien luettelo.³⁹

Kirkkojärjestyksissä ei myöskään enää tyydytty pelkästään määräämään, että apua ei saanut antaa moraalittomasti ja jumalattomasti eläneille. Tämän periaatteen käytäntöön soveltamisesta alettiin antaa tarkkoja ohjeita. Niinpä Pommerin kirkkojärjestyksen (1535) mukaan naapureiden oli todistettava, että avustettavien joukkoon pyrkivä ihminen todella oli elänyt moitteettomasti.⁴⁰

Monissa järjestyksissä määrättiin, että köyhien oli kuunneltava ahkerasti Jumalan sanaa.⁴¹ Ajatuksena oli, että sanan kuuleminen auttaisi heitä lujemmalle pohjalle ja saamaan otteen elämäs-

37 Kiistoista *Arffman* 2004, 75–84 ja *Vainio* 2004.

38 Naumburgin Pyhän Wenceslauksen seurakunnan järjestys (1537/1538), *EKO* 1:2, 64;

39 Göttingenin kirkkojärjestys, *EKO* 6:1:2, 914; Hessenin rahastoja varten annetut ohjeet (1530), *EKO* 8:1, 69.

40 *EKO* 4, 337.

41 Esim. Lüneburgin järjestys, *EKO* 6:1:1, 644; *Kreiker* 1997, 92.

260 tään. Hannoverin kirkkojärjestyksen (1536) mukaan Jumalan sanan kuulemisen laimin lyöviä avun saajia oli varoitettava. Jos se ei auttanut, oli auttaminen lopetettava:

Sillä meillä ei ole velvollisuutta ottaa almuja pois oikeilta köyhiltä, hurskailta kristityiltä, ja antaa niitä sellaisille rääväsuille. Sen jälkeen kun olemme riittävästi varoitaneet heitä [eivätkä he ole parantaneet tapojaan], meidän lempeytemme pelkästään vahvistaisi ja ruokkisi jumalattomien köyhien pahuutta. Tällaiseen menettelyyn meillä on Pyhän Raamatun ja vanhojen opettajien todistuksen perusteella hyvä syy ja oikeus.⁴²

Hampurissa säädettiin 1550, että kerjäläisille oli määrä järjestää kaksi kertaa vuodessa katekismuskuulustelu, johon kaikkien kerjäämisluvan saaneiden tuli osallistua.⁴³

Myös asenteet vieraita kerjäläisiä kohtaan kovenivat. Kuumana kesänä 1540 Saksassa levisi epidemianomainen pelko vieraita kerjäläisiä kohtaan, koska nämä huhujen mukaan sytyttivät taloja tai kokonaisia kaupunkeja palamaan.⁴⁴ Muutamissa kirkkojärjestyksissä säädettiin kuitenkin edelleen, että vieraille kerjäläisillekin oli annettava tilapäisesti kaikkein välttämättömintä apua.⁴⁵ Vanha universaalin auttamisen perinne säilyi sitkeästi ihmisten mielessä.

Papiston palkkaus ja köyhäinhoito

Koska selibaatista luopuminen oli houkutellettu paljon papistoa luterilaisten puolelle, pappien ja heidän perheidensä toimeentulosta huolehtiminen oli kirkkojärjestysten laatijoille tärkeää. Pappien perheiden kasvaessa tämän kysymyksen merkitys vain koros-

---

42 EKO 6:1:2, 1011; Kreiker 1997, 103–104.

43 Sprengler-Ruppenthal 2004, 190.

44 Kreiker 1997, 96–97.

45 Esim. Naumburgin Pyhän Wenceslauksen seurakunnan järjestys, EKO 1:2, 65.

tui. Luterilaisilla alueillakin vaikutti edelleen vanha ajattelutapa, jonka mukaan kaikki kirkolle ja papeille maksetut maksut olivat luonteeltaan almuja. Luterilaiset oppineet koettivat saada ihmiset luopumaan tästä ajatuksesta, ja joissakin kirkkojärjestyksissäkin tähdennettiin, että pappien palkat eivät olleet almuja, vaan korvaus työstä.⁴⁶ Tällä oli merkitystä myös auttamisen kannalta. Koska papille antaminen ei luterilaisen käsityksen mukaan ollut auttamista, vapaaehtoinen auttamishalu saattoi kohdistua sinne, missä sitä todella tarvittiin.

Pappien palkkojen järjestäminen ei kuitenkaan ollut helppoa. Saksaan syntyikin hyvin kirjava järjestelmä. Varsinkin maaseudulla papisto sai edelleen palkkansa suoraan virkaan kuuluvista tulonlähteistä, esimerkiksi kymmenysveroista,⁴⁷ ja tämä käytäntö saattoi säilyä Bremenin kaltaisessa suurehossa kaupungissakin.⁴⁸ Preussin herttuakunnassa toistettiin vuonna 1542 ohje, jonka mukaan papiston tulojen mahdollinen ylijäämä oli luovutettava yhteiseen rahastoon käytettäväksi kirkollisten rakennusten ylläpitoon ja köyhien auttamiseen.⁴⁹ Saksissa ollutta Schönburgin aluetta varten vuonna 1542 laaditun järjestyksen mukaan papit saivat edelleen pitää virkaan kuuluvat tulonlähteet ja yhteinen rahasto palveli pelkästään köyhäinhoitoa.⁵⁰ Samanlaiseen ratkaisuun päädyttiin aluksi Braunschweig-Wolfenbüttelin herttuakunnassa sen jälkeen, kun Schmalkaldenin liitto oli vuonna 1542 miehittänyt sen. Visitaatio-ohjeiden mukaan papiston tulojen mahdollinen ylijäämä oli kuitenkin annettava köyhäinhoitorahastoon.⁵¹ Seuraavana vuonna annetun kirkkojärjestyksen mukaan seurakuntiin oli kuitenkin perustettava Wittenbergin mallin mukainen yhteinen rahasto.⁵²

46 Bremenin kirkkojärjestys (1534), *BKO*, 243.

47 *Kreiker* 1997, 50.

48 Bremenin kirkkojärjestys, *BKO*, 242–243.

49 *EKO* 4, 50.

50 *EKO* 1:2, 169–170.

51 *EKO* 6:1:1, 16–17.

52 *EKO* 6:1:1, 76–77.

262 Joskus saatettiin päätyä myös päinvastaiseen ratkaisuun. Niinpä Mühlhausenin valtakunnankaupunkia varten vuonna 1542 hyväksytyyn järjestyksen mukaan papisto ja opettajat saivat tulonsa kirkonkassasta (*kirchkasten*). Köyhäinhoidosta mainittiin vain raadin valvonnassa toimivat hospitaalit, joilla oli oma taloutensa.⁵³

Tavoitteista tinkiminen

Luterilaisuuden leviäminen ei ilman muuta merkinnyt muutosvastarinnan heikkenemistä. Päinvastoin luterilaiset joutuivat leviämisen hintana tinkimään alkuperäisistä tavoitteistaan entistä enemmän.

Järjestysten laatijoiden ihanteena oli edelleen, että veljeskunnat lakkautettaisiin ja niiden talous liitettäisiin seurakunnan yhteiseen rahastoon. Tähän pääseminen vaati kuitenkin usein suostutteluja ja aikaa.⁵⁴ Aina se ei onnistunutkaan. Lüneburgissa kysymys veljeskuntien omaisuudesta johti rikkaita sukuja edustavan raadin ja muun porvariston välisiin pitkällisiin riitoihin.⁵⁵ Göttingenissä *Kaland*-veljeskunnat lakkautettiin, mutta raati vakuutti niiden jäsenille, että nämä eivät kärsisi vahinkoa luterilaisuuden omaksu-
misen vuoksi.⁵⁶ Sen sijaan Calenberg-Göttingenin kirkkojärjestyksessä oletettiin *Kaland*-veljeskuntien jatkavan toimintaansa.⁵⁷ Siellä missä oli päädytty kahden rahaston malliin, voitiin määrätä, että veljeskuntien omaisuus oli luovutettava kirkonkassaan.⁵⁸ Tällöin se ei päätynyt suoraan köyhien hyväksi.

Myös ammattikuntien tuli monien järjestysten mukaan antaa aikaisemmin messuihin ja köyhäinhoitoon käyttämänsä varat vastedes seurakunnan rahastoon.⁵⁹ Vastaavasti joskus säädettiin, että

---

53 EKO 1:2, 390, 393.

54 Kreiker 1997, 50–51.

55 Smend & Wolf 1955, 627.

56 Göttingenin järjestys, EKO 6:1:2, 912–913.

57 EKO 6:1:2, 783.

58 Esim. Pommerin kirkkojärjestys, EKO 4, 338.

59 Naumburgin Pyhän Wenceslauksen seurakunnan järjestys 1537/1538,

rahaston hoitajiksi tai tilintarkastajiksi oli valittava niiden edustajia.⁶⁰ Tällaisten määräysten tarkoituksena lienee ollut torjua ammattikuntien piirissä elänyt epäluulo uutta järjestystä kohtaan.

Varakkaiden aatelis- ja porvarissukujen kirkolle sielunmessujen toimittamista varten lahjoittaman omaisuuden saaminen uuden köyhäinhoidon käyttöön osoittautui monin paikoin vaikeaksi. Koska alkuperäinen tarkoitus ei enää toteutunut, monet suvut vaativat omaisuuttaan takaisin. Myös tässä luterilaisten ruhtinaiden ja papiston oli oltava kärsivällisiä ja tingittävä tavoitteistaan, koska vastarinta olisi muuten voinut vaikeuttaa kirkon luterilais- tamista.⁶¹

Suuret hospitaalit, joilla oli vakiintunut talous, säilyivät yleensä itsenäisinä. Käytännössä köyhäinhoito saattoi jäädä lähinnä niiden varaan. Sen sijaan pienten ja vähäisten tulojen varassa olevien hospitaalien toiminta voitiin varmistaa yhdistämällä niiden talous yhteiseen rahastoon.⁶²

Saksan luterilaisen köyhäinhoidon monet vivahteet

Kirkkojärjestysten kirjoittajat eivät enää juurikaan etsineet uusia, itsenäisiä ratkaisuja. Heidän lähtökohtanaan oli jo vakiintumassa ollut luterilaisen köyhäinhoidon perinne, jota he koettivat soveltaa paikallisiin oloihin.⁶³ Niissä kaupungeissa, joissa köyhäinhoito

---

EKO 1:2, 66–67; Brandenburgin vaaliruhtinaskuntaan kuuluneen Perlebergin tarkastuskertomus 18.11.1542, *EKO* 3, 247.

60 Norheimin kirkkojärjestys 1539, *EKO* 6:1:2, 933. Myös monissa Brandenburgin järjestyksissä säädettiin näin, esim. Berliinin seurakuntien tarkastuskertomus 15. 8.1540, *EKO* 3, 159; Brandenburgin vanhankaupungin tarkastuskertomus 22. 3.1541, *EKO* 3, 180; Gardelegenin tarkastuskertomus 4. 9.1541, *EKO* 3, 220; Perlebergin tarkastuskertomus 18.11.1542, *EKO* 3, 246.

61 *Schubert* 1991, 112–114.

62 *Schubert* 1991, 115–116.

63 *Schubert* 1991, 110–111.

264 oli jo ennen reformaatiota ollut raadin valvonnassa, sen hyviksi koetut osat pyrittiin säilyttämään ja sovittamaan uuteen luterilaiseen järjestykseen.⁶⁴ Lisäksi järjestyksissä tietysti näkyvät niiden laatijoiden omat painotukset.

Tarjolla oli kaksi perusmallia. Osa ruhtinaskunnista omaksui Wittenbergin esimerkin mukaisen järjestyksen, jossa köyhäinhoito oli liitetty kiinteästi muun kirkollisen talouden yhteyteen ja yhden ainoan seurakunnallisen rahaston puitteisiin. Tällaiseen ratkaisuun päädyttiin Hessenissä ja Saksissa sekä monissa niiden vaikutuspiirissä olleissa pienissä ruhtinaskunnissa ja kaupungeissa.⁶⁵

Johannes Bugenhagenin ensiksi Braunschweigia varten suunnittelemassa mallissa köyhäinhoitoa varten oli oma, erillinen rahasto. Tämä malli levisi rannikon hansakaupunkien lisäksi varsinkin Ala-Saksiin ja Westfaleniin. Bugenhagenin johdolla Pommeria varten vuonna 1535 laadittu kirkkojärjestys rakentui sen pohjalta,⁶⁶ samoin esimerkiksi *Urbanus Rhegiuksen* johdolla Lüneburgia varten vuonna 1531 ja Hannoveria varten vuonna 1536 laaditut järjestykset.⁶⁷ Niiden mukaan rahastoja ei kuitenkaan tullut pitää täysin erillisinä, vaan kirkonkassojen mahdollinen ylijäämä oli annettava köyhille.⁶⁸ Calenberg-Göttingenin ruhtinaskunnan ensimmäistä visitaatiota varten vuonna 1542 annettu ohje sisälsi samanlaisen määräyksen.⁶⁹ Myös Pommerin kirkkojärjestyksen mukaan kirkonkassojen oli hätätilanteessa tuettava köyhäinhoitorahastoja.⁷⁰

---

64 Tästä myös *Kreiker* 1997, 58–59.

65 Ronnebergin järjestys 1529, *EKO* 1:2, 116; Anhaltin järjestys 1538, *EKO* 1:2, 546; Naumburgin Pyhän Wenceslauksen seurakunnan järjestys 1537/1538, *EKO* 1:2, 62, 65, 67; Göttingenin järjestys (1542), *EKO* 6:1:2, 912–913.

66 *EKO* 4, 336–339.

67 *EKO* 6:1:1, 642–644 ja 6:1:2, 1010–1011.

68 Lüneburgin järjestys, *EKO* 6:1:1, 643 ja Hannoverin järjestys, *EKO* 6:1:2, 1011.

69 *EKO* 6:1:2, 858.

70 *EKO* 4, 336.

Kahden rahaston malli oli kuitenkin hallinnoltaan raskas. Varsinkin kirkonkassojen toiminnassa oli ongelmia. Tämän vuoksi Bugenhagen lopulta luopui itsekin tästä mallista. Viimeiset hänen johdollaan laaditut kirkkojärjestykset, Hildesheimia varten 1542–1543 ja Wolfenbütteliä varten 1543, perustuivat yhden rahaston malliin.⁷¹

Joskus kirkkojärjestyksissä sanottiin selvästi, että erillisen köyhäinhoitorahaston perustaminen koski vain kaupunkeja.⁷² Maa-seudun seurakuntien vaatimaton köyhäinhoito lienee usein järjestetty vanhastaan olemassa olleen kirkonkassan avulla.⁷³

Luterilaisuuden vakiinnuttaminen Saksin vaaliruhtinaskunnassa
Saksissa vaaliruhtinas Juhana ryhtyi Augsburgin valtiopäivien jälkeen ottamaan järjestelmällisesti haltuunsa kaiken luostareiden ja muiden kirkollisten laitosten omaisuuden. Tarvittaessa hän luovutti sitä seurakuntien käyttöön. Vastarintaa ei enää suvaittu. Auttamisessa tämä merkitsi luterilaisuuden kanssa kilpailleiden mallien pois juurimista. Vaalipiirikunnassa luterilaisuutta sitkeimmin vastustaneiden Steinlaussigin fransiskaaniensa oli keväällä 1531 annettava periksi.⁷⁴ Vaaliruhtinaan vaikutus tuntui näin aikaisempaa selvemmin kirkollisessa taloudessa ja sitä kautta myös köyhäinhoidossa. Niinpä hän esimerkiksi määräsi vuonna 1531 antamissaan kirkkokurin tehostamista koskevissa ohjeissa, että juopottelusta, kiroilusta ja jumalanpilkasta langetetut sakot tuli maksaa seurakuntien yhteisiin rahastoihin.⁷⁵

Saksin vaaliruhtinaskunta poikkesi lähes kaikista muista luterilaisuuden omaksuneista ruhtinaskunnista siinä, että sitä varten ei

71 *Sprengler-Ruppenthal* 2004, 196–197.

72 Pommerin kirkkojärjestys, *EKO* 4, 336: In iewelicker parkercke in den steden schal staen up gelegenem örde eine kaste vör de arme lüde,...

73 *Stupperich* 1989, 623.

74 *Burkhardt* 1879, 42–43; *Stupperich* 1989, 641–642.

75 *EKO* 1:1, 179, 181; *Kreiker* 1997, 53.

266 laadittu kirkkojärjestystä. Tämä lienee johtunut Lutherin vastenmielisyydestä ruhtinaiden antamia järjestyksiä kohtaan. Luther ei ollut muuallakaan laatimassa kirkkojärjestyksiä. Hän lienee pitänyt parhaana, että jokaisella seurakunnalla olisi ollut yksinkertainen, juuri sille sopiva järjestys. Tämä olisi vastannut parhaiten myös Apostolien tekojen kuvausta ensimmäisistä seurakunnista. Käytännössä vaaliruhtinaan visitaattoreille antamat ohjeet korvasivat kirkkojärjestyksen. Visitaattorit saattoivat soveltaa niitä kunkin seurakunnan oloihin.

Isänsä jälkeen vaaliruhtinaaksi elokuussa 1532 tullut *Juhana Fredrik* jatkoi tätä käytäntöä. Kiireellisin tehtävä oli koettaa luoda seurakuntien toiminnalle kestävä pohja visitaatioita jatkamalla. Aikaisempien visitaatioiden avulla ei tähän ollut vielä läheskään päästy.⁷⁶ Seurakuntien yhteisten rahastojen varat eivät monin paikoin tahtoneet riittää edes välttämättömpiin menoihin.⁷⁷

Visitaattorit luterilaisen köyhäinhoidon vakiinnuttajina

Visitaattoreille vuoden 1532 lopulla antamissaan ohjeissa uusi vaaliruhtinas tyytyi toistamaan sellaisenaan viisi vuotta aikaisemmin annetut köyhäinhoidon järjestämistä koskevat määräykset.⁷⁸ Sen sijaan ohjeiden loppuun oli lisätty laajahko papiston palkkausta sekä seurakuntien talouden ja kiinteistöjen hoitoa käsittelevä jakso.⁷⁹ Tämän voi ymmärtää niin, että köyhäinhoitoa koskevissa ohjeissa ei enää ollut parantamisen tarvetta. Uskottavampi on kuitenkin toinen selitys: köyhäinhoitoon ei enää kiinnitetty yhtä suurta huomiota kuin aikaisemmin, vaan se oli jäämässä seurakuntien muun toiminnan vakiinnuttamisen varjoon. Kirkollinen vallankumous oli köyhäinhoidon osalta jähmettyneessä. Sen johtajat olivat päässeet kokeilemaan ajatuksiaan ja joutuneet koke-

---

76 Tästä myös *Burkhardt* 1879, 119–120, 150, 152.

77 Tästä esim. *Burkhardt* 1879, 184.

78 *EKO* 1:1, 183–184. Ohjeen synnystä *Sehling* 1902, 50.

79 *EKO* 1:1, 184–186.

maan, että niiden soveltaminen käytäntöön ei ollut helppoa. Luterilaistenkin oli yhä useammin tyydyttävä siihen, että auttajien keinot saattoivat joskus olla vähissä.⁸⁰

Tämä tilanne näkyy myös seuraavien vuosien ajalta peräisin olevista Saksin visitaatioihin liittyvistä asiakirjoista. Yhteisten rahastojen toimintaperiaatteiden osalta niistä ei enää löydy muuta uutta kuin korkeintaan joitakin täsmennyksiä. Sen sijaan vaaliruh-tinas ja hänen visitaattorinsa koettivat saada rahastot toimimaan hyvin kiinnittämällä huomiota rahastojen esimiehiin ja korostamalla rahastojen oikean hoitamisen tärkeyttä. Hyvä esimerkki tästä on vaaliruh-tinaskuntaan kuuluneen Frankenin visitaattoreiden vuonna 1535 antama ohje, jossa ei enää selitetty rahastojen toimintaa, vaan sen sijaan piirrettiin melkein muotokuva oikeasta rahaston esimiehestä.⁸¹ Meissenin ja Vogtlandin visitaatiota varten vuonna 1533 annetussa ohjeessa kehoitettiin valitsemaan rahastoille rehellisiä ja taitavia esimiehiä, joita ei epäilty ahneudesta ja jotka suhtautuivat suopeasti köyhiin.⁸² Samanlainen korostus näkyy joskus muidenkin tehtävien kohdalla. Hyvä esimerkki siitä ovat visitaattoreiden Torgaun raadille vuonna 1534 antamat ohjeet, joissa kehoitettiin koulumestaria muun muassa huolehtimaan köyhistä oppilaista sekä antamaan heille yhtä hyvää opetusta kuin varakkaampien lapsille.⁸³

Varsinkin Zwickaussa näkyi, miten paljon uuden köyhäin-hoidon onnistuminen riippui siitä vastaavista ihmisistä. Kirkollinen toiminta oli siellä luterilaisuuden omaksumisesta lähtien ollut korruptoituneen raadin otteessa. Alunpitäenkin vähäinen lahjoitus-

---

80 Hyvä esimerkki tästä on Meissenin ja Vogtlandin visitaatiota varten vuonna 1533 annettu ohje, jossa rahastojen esimiehiä kehoitettiin huolehtimaan myös hospitaaleista, mikäli se oli jotenkin mahdollista (»wo es mit ichten gescheen kan«). *EKO* 1:1, 193.

81 *EKO* 1:1, 199.

82 *EKO* 1:1, 192: so sie fur redlich, geschickt erkennen, die nicht verdecktig sind mit dem geiz, und zu den man sich vermut, das sie dem armut geneigt,...

83 *EKO* 1:1, 681; *Burkhardt* 1879, 188.

268 into heikkeni, yhteisen rahaston varat kutistuivat ja avuntarvitsijat jäivät yhä enemmän oman onnensa varaan. Jo 1530-luvulla kerjääminen uhkasi jälleen ryöstäytyä entisiin mittoihin.⁸⁴ Papisto syytti raatia yhteiseen rahastoon liittyvistä väärinkäytöksistä. Raati puolestaan yritti 1530-luvun lopulla erottaa rahaston vakavaraisimmat tulonlähteet kokonaan omaan määräysvaltaansa, mutta visitaattorit ja lopulta vaaliruhtinas pakottivat sen luopumaan tästä hankkeesta. Riidat jatkuivat kuitenkin tämän jälkeenkin.⁸⁵ Raati yritti saada niin ammattikunnat kuin varakkaat kaupunkilaisetkin tukemaan voimakkaammin yhteistä rahastoa, mutta – ymmärrettävää kyllä – huonolla menestyksellä.⁸⁶

Uuden luterilaisen järjestyksen lujittuessa Saksin papisto sai yhteisten rahastojen valvojan roolin. Meissenin ja Vogtlandin alueen visitaatiota varten vuonna 1533 annetussa ohjeessa määrättiin suoraviivaisesti, että rahastoista ei saanut antaa mitään kirkkoherran tietämättä.⁸⁷ Vaaliruhtinaskunnan seurakuntia johtamaan perustetun Wittenbergin konsistorin vuonna 1542 antaman ohjeen mukaan visitaattoreiden tuli selvittää, auttoiko kirkkoherra tunnollisesti yhteisen rahaston hoidossa ja pitkö hän muutenkin huolta köyhistä.⁸⁸

Koska vaaliruhtinaan visitaattoreille vuonna 1532 antamassa ohjeessa tyydyttiin vain toistamaan aikaisemmat köyhäinhoidon järjestämistä koskevat määräykset, ei siihen tullut yksiselitteistä käskyä perustaa yhteinen rahasto jokaiseen seurakuntaan. Seuraavilta vuosilta peräisin olevissa ohjeissa taas puhutaan yhteisistä rahastoista aivan kuin seurakunnan toimintaan ilman muuta

---

84 *Karant-Nunn* 1987, 74, 217.

85 *Karant-Nunn* 1987, 170–171, 217–218.

86 *Karant-Nunn* 1987, 231.

87 *EKO* 1:1, 188: und one der pfarrer wissen und beisein nichts ausgeben werden.

88 *EKO* 1:1, 205: ob er treulich helfe den gemeinen kasten versorgen, und die kranken und armen besuche, tröste, und helfe.

kuuluvina eliminä.⁸⁹ Tästä huolimatta rahastoja lienee ollut lähinnä vain kaupungeissa. Kun Saksin herttuakunnassa herttua Yrjön kuoleman jälkeen ryhdyttiin toteuttamaan luterilaista järjestystä, herttua *Henrikin* antamassa visitaatio-ohjeessa (10.7.1539) määrättiin, että yhteinen rahasto oli perustettava kaupunkien kaikkiin seurakuntiin samoin kuin vaaliruhtinaskunnassakin oli tehty.⁹⁰

Wittenberg vaaliruhtinaskunnan esimerkkiseurakuntana

Wittenbergin seurakunta sai vuonna 1533 pidetyn visitaation yhteydessä uuden järjestyksen, joka korvasi raadin yksitoista vuotta aikaisemmin hyväksymän »karlstadtalaisen» kaupunkijärjestyksen. Uuden järjestyksen mukaan Wittenberg nähtiin vaaliruhtinaskunnassa luterilaisuuden synnyinpaikkana ja esimerkkiseurakuntana, jota muiden tuli seurata.⁹¹

Rahaston esimieheksi raadin ja kirkkoherran oli valittava kaksi raatimiestä ja neljä seurakunnan edustajaa. Esimiehistä puolet vaihtui vuosittain. Tilit oli esitettävä kirkkoherran läsnä ollessa raadille.⁹² Vaikka Johannes Bugenhagen oli hansakaupungeissa yrittänyt ryhtyä käyttämään rahastojen esimiehistä diakoninimitystä, hänen omassa seurakunnassaan näin ei tehty. Syynä saattoi olla se, että Wittenbergissä oli kaksi papillisia tehtäviä kirkkoherran apuna hoitavaa diakonia. Kenties wittenbergiläisiä

89 Meissenin ja Vogtlandin visitaatiota varten annettu ohje (1533); *EKO* 1:1, Visitaattoreiden ohje vaaliruhtinaskuntaan kuuluville Frankenin seurakunnille (1535); *EKO* 1:1, 199.

90 *EKO* 1:1, 261: Es sollen auch unsere visitatores in unsern städten und in einer jeden pfarrkirche derselben stedte durch einen gemeinen kasten und vorsteher dar ber verordnen, auch es derhalben anrichten, mit sammlung der almosen auf den feiertagen und sonst, wie unsers lieben vettern, des churfürsten zu Sachsen leute, die sein lieb uns zu solchen werk freundlich geliehen, wissen, dass es in seiner lieb fürstenthum und städten damit allenthalben gehalten werde.

91 *EKO* 1:1, 700.

92 *EKO* 1:1, 708.

270 ei haluttu hämentää ryhtymällä käyttämään tätä sanaa myös toisessa merkityksessä.

Wittenbergin seurakunnan yhteinen rahasto sai oman toimitilan, kun visitaattorit luovuttivat kaupunginkirkon vieressä olleen kappelin kokonaan sen käyttöön. Rahaston tuli vastata myös koulujen ylläpidosta ja opettajien palkoista. Tätä velvollisuutta kuitenkin kevennettiin määräämällä, että raadin oli autettava rahastoa koulujen ylläpidossa. Lisäksi osa opettajien palkoista oli katettava koululaisilta perityllä maksulla. Rahaston esimiesten oli huolehdittava myös hospitaalien rakennuksista ja toiminnasta.⁹³ Entiseen fransiskaanihuostariin siirretty Pyhän Hengen hospitaali sai tulonsa yhteisestä rahastosta, Pyhän Ristin hospitaali omasta omaisuudestaan. Köyhiä varten oli rahaston varoilla palkattava jatkuvasti myös lääkäri.⁹⁴ Taloudellinen vastuu kouluista jakaantui siis seurakunnan rahaston, raadin ja oppilaiden vanhempien kesken. Sen sijaan köyhistä huolehtimista pidettiin pelkästään seurakunnan rahaston tehtävänä.

Wittenbergin yhteisen rahaston toiminta vakiintui 1530-luvulla. Kaupungin talous oli vain 20–30 % sitä suurempi.⁹⁵ Rahaston henkilökuntaan kuului kirjuri ja kaksi apulaista.⁹⁶ Luther seurasi rahaston toimintaa ja antoi sille ohjeita. Hän otti rahastosta itsensäkin lainoja.⁹⁷

Rahastolle oli kertynyt pääomaa, ja se sai ajoittain yli puolet tuloistaan koroista ja varastoidun viljan myynnistä.⁹⁸ Rahastolle koottiin varoja säännöllisesti jumalanpalveluksissa, ovelta ovelle muutaman kerran vuodessa toteutetuilla keräyksillä sekä kirkkoihin ja majataloihin sijoitetuilla keräyslippailla. Vapaaehtoisten

---

93 EKO 1:1, 708.

94 EKO 1:1, 707.

95 Oehmig 1988, 244.

96 Kirsten 1988, 175.

97 Kirsten 1988, 116, 118, 120, 147, 154, 165, 168.

98 Kirsten 1988, 115–116, 132; Oehmig 1988, 245.

lahjoitusten määrä kasvoikin 1530-luvulla.⁹⁹ Kenties Lutherin saarnat ja hänen saarnalakkonsa vuonna 1530 ovat todella vaikuttaneet. Oma merkityksensä lienee ollut myös sillä, että vaaliruhtinas oli asettunut uuden järjestyksen taakse ja se näytti vakiintuvan. Vain majataloissa olleiden keräyslippaiden tuotto väheni.¹⁰⁰ Oli kaunista ajatella, että krouvissa iloista iltaa istuva tai juhlaa viettävä seurue olisi kiitollisuudesta Jumalaa kohtaan muistanut köyhiä, mutta käytännössä näin ei juurikaan tapahtunut.

Yhteinen rahasto antoi apua monella tavalla. Hospitaalien ylläpitämisen lisäksi raha-apua jaettiin edelleen sunnuntaisin. Lisäksi rahasto esimerkiksi hankki lääkkeitä, maksoi kättilöiden palkkioita, huolehti köyhien hautaamisesta ja myi heille edullisesti viljaa.¹⁰¹ Menoista kolmannes ja joinakin vuosina jopa puolet kului kuitenkin kirkollisesta toiminnasta huolehtivien ihmisten eli lähinnä pappien palkkoihin.¹⁰²

Lisäksi todellisuus saattoi edelleen olla toisenlainen kuin pelkän järjestyksen perusteella voisi kuvitella. Wittenbergin pappien veljeskunta on tästä hyvä esimerkki. Se nimittäin jatkoi sitkeästi toimintaansa. Vuonna 1533 veljeskunta suostui luovuttamaan osan tuloistaan seurakunnan yhteiseen rahastoon, mutta sen toiminta päättyi vasta vuonna 1536, neljätoista vuotta sen jälkeen kun asiasta oli päätetty kaupunkijärjestyksessä!¹⁰³ Vastarinnan jatkuminen näin kauan saattoi johtua siitä, että veljeskunnan jäsenet olivat entisiä katolisia pappeja, jotka eivät välttämättä olleet kovin innostuneita luterilaisuudesta. Lisäksi veljeskunta lienee ollut kaupungin varakkain,¹⁰⁴ eivätkä jäsenet siksikään halunneet luopua sen tarjoamasta turvasta.

Esivalta itsekin saattoi toimia ristiriitaisesti. Vaikka vaaliruhtinas

99 *Kirsten* 1988, 110–111, 120–121.

100 *Kirsten* 1988, 121–122.

101 *Kirsten* 1988, 138, 151, 158, 170.

102 *Kirsten* 1988, 192.

103 *Müller* 1915, 136; *Oehmig* 1988, 248–249.

104 *Oehmig* 1988, 237–238, 248.

272 yritti lopettaa kerjäämisen yhteisten rahastojen avulla, hän toisaalta jopa tuki vanhaa kerjäämisperinnettä. Niinpä vaaliruhtinaan ruokapöydän tähteet oli hänen vuonna 1545 antamiensa ohjeiden mukaan jaettava vanhaan tapaan linnan edessä odottaville köyhille.¹⁰⁵ Auttamisella oli jopa Wittenbergissäkin edelleen kahdet kasvot.

Köyhäinhoito eriytyy yhteisistä rahastoista

Saksin oloissa tapahtui suuri muutos, kun vaaliruhtinaan arvo ja pääosa vaaliruhtinaskunnan alueesta siirtyivät Schmalkaldenin sodan aikana Wettin-suvun nuoremmalle sukuhaaralle, joka oli aikaisemmin hallinnut Saksin herttuakuntaa.¹⁰⁶ Augsburgissa vuonna 1555 solmitun uskonrauhan jälkeen vaaliruhtinas *August* (1553–1586) saattoi keskittyä alueidensa hallinnon ja kirkollisen elämän yhtenäistämiseen. Vaaliruhtinaan visitaattoreille maaliskuussa 1555 antama ohje sekä seurakunnille toukokuussa 1557 julkaistut ohjeet (*General-Artikel*) täsmensivät Saksiin muotoutunutta köyhäinhoitojärjestelmää.

Jo visitaattoreille antamassaan ohjeessa vaaliruhtinas käski näitä tarkastamaan, että yhteisiä rahastoja hoidettiin oikein sekä kaupungeissa että kylissä.¹⁰⁷ Kuitenkin vasta vuoden 1557 ohjeissa sanottiin yksiselitteisesti, että kaikissa kylissäkin (eli maaseudun seurakunnissa) oli oltava yhteinen rahasto.¹⁰⁸ Sen avulla oli hoidettava kirkollisesta toiminnasta ja kouluista aiheutuvat menot. Rahaston varoja voitiin esivallan luvalla myös sijoittaa tuottavasti.¹⁰⁹

---

105 *Rotzoll* 1969, [85].

106 *Arffman* 2004, 23, 306.

107 *EKO* 1:1, 310: Unsere visitatores sollen auch in stedten und dörfern, von der kirchen und gemeinen kasten einkommen und wie das angewandt wird, sich erkunden,...

108 *EKO* 1:1, 329: Es sollen in allen stedten und dörfern bei den kirchen gotteskasten sein,...

109 *EKO* 1:1, 330.

Joihinkin seurakuntiin oli köyhäinhoitoa varten perustettu jo oma, seurakunnan muusta taloudesta erillinen rahasto, joka sai tuloja kolehdeista ja muista vapaaehtoisista lahjoituksista.¹¹⁰ Vaaliruhtinaskunnan uusi johto näyttää pitäneen tämänsuuntaista ratkaisua hyvänä, sillä seurakunnille vuonna 1557 annetuissa ohjeissa määrättiin, että osa yhteisen rahaston tuloista oli pysyvästi erotettava käytettäväksi vain köyhien auttamiseen.¹¹¹ Näistä tuloista ei saanut kerätä pääomaa, sillä se olisi voinut johtaa rahan lainaamiseen epä kristillisiä ja kohtuuttomia korkoja vastaan tai houkutukseen ottaa köyhille tarkoitettut varat johonkin muuhun käyttöön. Siitä taas olisi seurannut se, että ihmiset eivät olisi enää halunneet auttaa köyhiä rahaston kautta, koska varat eivät olisi kuitenkaan menneet tähän tarkoitukseen.¹¹² Lisäksi yhteisen rahaston menoista mahdollisesti yli jäävät varat oli käytettävä köyhien hyväksi.¹¹³

Vuoden 1555 ohjeen laatijat näyttävät pitäneen itsestään selvänä, että hospitaaleilla oli oma tilinpito.¹¹⁴ Näin hospitaalien talous lienee yleensä järjestettykin.¹¹⁵ Seurakunnille vuonna 1557 annetussa ohjeessa yhteisten rahastojen esimiehiä tosin kehoitettiin pitämään huolta myös hospitaaleissa olevista köyhistä,¹¹⁶ mutta

---

110 Laskelma Oschatzin kirkollisesta taloudesta ja seurakunnassa pidetyn visitation päätösasiakirja (1555), *EKO* 1:1, 630, 632. Visitaattorit arvostelivat vain sitä, että rahastoon kertyneitä varoja ei ollut käytetty avokätisemmin köyhien hyväksi ja kehottivat ainakin pitämään huolta siitä, että niiden arvo säilyisi.

111 *EKO* 1:1, 329: Damit auch das armut in ihrer noth nicht vorseumet, besondern zu jeder zeit von des kastens einkommen, welches allein dahin gewent und eingesamlet werden sol, nott rftig vorsorget, und denselbigen nichts abgebrochen werde,...

112 *EKO* 1:1, 329–330.

113 *EKO* 1:1, 329: und do etwas uberig, die armen hiervon nottürlich zu erhalten,...

114 *EKO* 1:1, 310.

115 Esim. laskelma Oschatzin kirkollisesta taloudesta 1555 (*EKO* 1:1, 630) ja visitaattoreiden ohje Döbelnin raadille 1555 (*EKO* 1:1, 548–549).

116 *EKO* 1:1, 330: Sie sollen auch die armen leute in hospitaln mit notturt versorgen,...

274 tämä lienee tarkoittanut lähinnä hospitaalien toiminnan valvomista. Aivan vastaavasti rahaston esimiesten oli pidettävä huolta myös hospitaaleissa olevien ihmisten hengellisistä tarpeista ja tarvittaessa ilmoitettava kirkkoherralle mahdollisista puutteista.

Lutherin kuoleman jälkeen niin hospitaalit kuin köyhäinhoito alkoivat Saksissa eriytyä seurakuntien muusta taloudesta. Luterilaisuuden alkuperäinen ajatus seurakuntien koko talouden hoitamisesta vanhan kirkon esikuvien mukaisesti yhden ainoan rahaston avulla menetti merkitystään. Saksi kulki tässä omaa tietään, muuallahan yhden rahaston malli voitti alaa.

Hospitaalien merkitys korostuu Hessenissä

Hessenin maakreivi Filip antoi 1530-luvulla useita seurakuntien yhteisiä rahastoja koskevia määräyksiä, joita levitettiin käsin kopiaituina jäljennöksinä. Ne heijastavat mielenkiintoisella tavalla uuden köyhäinhoidon järjestämistä ja sen kohtaamia ongelmia.

Seurakuntien rahastoja varten vuonna 1530 annetun järjestyksen mukaan kaikilla paikkakunnilla oli oltava Wittenbergin mallin mukainen yhteinen rahasto,¹¹⁷ jonka ylin johtaja oli kirkkoherra. Hänen oli tiedettävä ja hyväksyttävä kaikki, mitä rahaston hoitajiksi valitut seurakuntalaiset tekivät. Lisäksi kirkkoherra oli vastuussa myös autettavien etsimisestä.¹¹⁸ Kirkkoherralla oli Hessenin köyhäinhoidossa vielä keskeisempi rooli kuin Saksissa. Taustalla saattoi olla ajatus, että kirkkoherroille voitiin yhden rahaston mallin puitteissa antaa paljon valtaa ja vastuuta, koska heille oli tärkeää huolehtia hyvin rahastosta. Kirkkoherrathan saivat oman palkkansa siitä.¹¹⁹

Järjestyksessä nojaututtiin vahvasti pakkoon: seurakuntien talous ja köyhäinhoito oli pantava kuntoon, koska maakreivi niin

---

117 EKO 8:1, 68: Item man sall an einem itzlichen ort ein kasten haben, der in der kirchen stehe ...

118 EKO 8:1, 68–69.

119 Maurer 1953, 3.

tahtoi ja hänellä oli keinot ajaa tahtonsa lävitse. Seurakuntien oli toimittava yhteistyössä maallisten viranomaisten kanssa, koska vain nämä pystyivät tarvittaessa pakottamaan ihmiset mak samaan yhteiselle rahastolle kuuluvat maksut.¹²⁰ Lisäksi rahaston esimiehiksi valittujen oli ryhdyttävä tehtävään rangaistuksen uhalla.¹²¹ Tämä määräys lienee johtunut siitä, että varsinkin pikkukaupungeissa ja maaseudulla ei tehtävään tahtonut löytyä vapaaehtoisia.¹²²

Kolme vuotta myöhemmin annettujen uusien ohjeiden taustana olivat rahastojen toiminnassa ilmenneet epäkohdat ja väärinkäytökset. Monet olivat yrittäneet ottaa rahastoille kuuluvaa omaisuutta itselleen. Lisäksi niiden varoja oli käytetty muihin tarkoituksiin kuin olisi pitänyt.¹²³ Kuvatut epäkohdat eivät kuitenkaan liittyneet suoraan köyhäinhoitoon.¹²⁴ Väärinkäytösten vuoksi ohjeiden sävy oli varsin kova. Rahastojen heikon tilanteen vuoksi oli runsaasti varoja nielevistä hankkeista luovuttava. Lisäksi pappeja vaadittiin entistä painokkaammin kehottamaan ihmisiä tekemään lahjoituksia köyhille. Samalla oli kuitenkin tehtävä selväksi, että testamenttilahjoituksista ei ollut hyötyä lahjoittajien sieluille vaan pelkästään köyhille.¹²⁵ Sellaiset kirkkoherrat, jotka löivät laimin auttamiseen kehottamisen, oli erotettava virastaan.¹²⁶

Ruhtinasvaltion rakentamiseen kuului myös selkeiden valitusmahdollisuuksien luominen. Hessenissä annettujen määräysten mukaan köyhillä oli mahdollisuus valittaa maakreiville saakka, mikäli he eivät saaneet tarpeellista apua omalta seurakunnaltaan.¹²⁷

---

120 EKO 8:1, 68; Maurer 1953, 3.

121 EKO 8:1, 68.

122 Kreiker 1997, 69.

123 Tästä Wright 1977, 1176.

124 Wright 1977, 1165.

125 EKO 8:1, 80–81.

126 EKO 8:1, 80.

127 Lähemmin Wright 1977, 1165.

276 Seurakuntien köyhäinhoidon lisäksi maakreivi yritti tehostaa myös hospitaalien toimintaa. Hessenin köyhäinhoidon selvin erityispiirre olikin se, että maakreivikuntaan perustettiin vuosina 1533–1542 neljä suoraan maakreivin alaista suurta hospitaalia (*Landeshospital*). Hainan, Merxhausenin ja Gronaun hospitaalit sijoitettiin entisiin luostareihin, Hofheimin hospitaali entiseen pappilaan. Hospitaalit saivat tulonsa lähinnä aikaisemmin luostareille menneistä maksuista.¹²⁸ Niiden ansiosta köyhäin- ja sairaanhoito ei ollut Hessenissä enää pelkästään paikallisten rahastojen ja hospitaalien varassa. Uusista hospitaaleista voivat hakea apua sellaisetkin hesseniläiset, jotka syystä tai toisesta eivät sitä muualta saaneet. Niiden päätarkoitus oli huolehtia maaseudun sairaita ja köyhistä.¹²⁹ Samalla maallinen valta ryhtyi ainakin pieneltä osin vastaamaan auttamisesta suoraan eikä vain kirkon välityksellä. Tosin se käytti tähän takavarikoitua kirkollista omaisuutta.

Vuonna 1537 annetun ohjeen mukaan köyhäinhoidon valvonta kuului seurakuntia valvomaan asetetuille superintendenteille. Näiden oli tarkastettava seurakuntien rahastot säännöllisesti. Samalla heidän oli kutsuttava koolle apua saavat köyhät, tarkastettava heidän elämäntapansa ja uskoa koskevat tietonsa sekä kehoitettava heitä kantamaan kärsivällisesti ristiään. Myös hospitaalit oli tarkastettava samaan tapaan.¹³⁰

Uusi köyhäinhoito näyttää toimineen Hessenissä poikkeuksellisen hyvin. Maakreiville vuonna 1544 antamassaan lausunnossa Hessenin johtavat teologit jopa katsoivat köyhäinhoidolla olevan riittävästi tuloja.¹³¹ *Wilhelm Maurerin* mukaan myös Hessenin järjestyksistä näkyy kuitenkin, miten alkuperäinen innostus heikkeni ja rahastoja koskevat ohjeet muuttuivat teknisemmiksi. Samalla huomio siirtyi yhä selvemmin hospitaaleihin.¹³²

---

128 *Demandt* 1980, 176–178.

129 *Wright* 1977, 1169–1170.

130 *EKO* 8:1, 100.

131 *UQHR*, 424; *Wright* 1977, 1178.

132 *Maurer* 1953, 13–16.

Nürnbergin kirkkojärjestys vaikenee köyhäinhoidosta

Nürnberg ja sen alueen molemmin puolin sijainnut Ansbach-Kulmbachin rajakreivikunta olivat vuonna 1528 ryhtyneet yhdessä vakiinnuttamaan uutta kirkollista järjestystä visitaatioiden avulla. Tämä yhteistyö johti yhteiseen, vuonna 1533 valmistuneeseen kirkkojärjestykseen, joka tuli tunnetuksi Nürnbergin kirkkojärjestyksenä.¹³³

Nürnbergin kirkkojärjestyksessä käsiteltiin laajasti oikeaa uskoa ja kirkon toiminnan järjestämistä. Siksi on yllättävää, että siinä ei annettu lainkaan kirkon taloutta tai köyhäinhoitoa koskevia ohjeita. Tämä lienee johtunut siitä, että olosuhteet Nürnbergissä ja rajakreivikunnassa olivat erilaiset. Lisäksi Nürnbergin raati ja rajakreivi *Yrjö* lienevät halunneet pitää kirkollista omaisuutta koskevan päätösvallan omissa käsissään. Sen sijaan esimerkiksi rajakreivin vuonna 1536 antamissa visitaatio-ohjeissa mainittiin lyhyesti köyhäinhoitorahastot.¹³⁴

Nürnbergin kirkkojärjestyksen antajien ratkaisu oli tärkeä, koska kirkkojärjestys levisi laajalle ja se otettiin sellaisenaan käyttöön monissa Etelä-Saksan kaupungeissa. Pohjois-Saksassa Mecklenburgin herttuakunta ryhtyi vuodesta 1534 lähtien käyttämään sitä.¹³⁵ Saksin mallin mukaisten yhteisten rahastojen perustamisesta oli lyhyt maininta vasta herttua *Henrikin* seuraavana vuonna antamissa visitaatio-ohjeissa.¹³⁶ Myös Brandenburgin vaaliruhtinas-kunnan vuonna 1540 annettu kirkkojärjestys rakentui pitkälti Nürnbergin järjestyksen pohjalle.¹³⁷ Brandenburgissakin kirkollisen talouden ja köyhäinhoidon järjestämisestä annettiin erillinen ohje.¹³⁸

Sinänsä oli tietysti vain muodollinen kysymys, säädettiinkö kir-

133 *Smend & Weber & Wolf* 1961, 113–122.

134 *EKO* 11, 319.

135 *Smend & Weber & Wolf* 1961, 122–124; *Kreiker* 1997, 10.

136 *EKO* 5, 148.

137 *Sehling* 1909, 6–7.

138 *EKO* 3, 28–36.

278 kollisesta taloudesta ja köyhäinhoidosta kirkkojärjestyksessä vai erillisessä ohjeessa. Nürnbergin kirkkojärjestyksestä alkanut perinne saattoi kuitenkin vahvistaa sellaista käsitystä, että köyhäinhoito oli kirkon oppiin ja jumalanpalvelukseen verrattuna toisarvoinen asia.

Yhden rahaston mallin voitto Brandenburgissa

Brandenburgin köyhäinhoidon järjestäminen on hyvä esimerkki reformaatioajan hallinnosta. Vaaliruhtinas *Joakim II:n* maaliskuussa 1540 antaman rahastojärjestyksen mukaan kaikkiin kaupunkeihin oli perustettava kahdenlaisia rahastoja, toiset köyhäinhoitoa ja hospitaaleja, toiset muuta kirkollista toimintaa varten. Kaikki köyhien auttamiseen aikojen kuluessa lahjoitetut varat hospitaalien omaisuus mukaan lukien oli luovutettava köyhäinhoitorahastoihin.¹³⁹

Vastuu molemmista rahastoista kuului pormestareille ja raadeille. Raatien oli valittava molemmille rahastoille vuosittain kaksi esimestä, joista toisen tuli mielellään olla raatimies, toisen taas edustaa ammattikuntia ja kaupunkilaisia.¹⁴⁰ Paikallista tilintarkastusta ei enää pidetty riittävänä, vaan raatien tuli vuosittain lähettää jäljennökset tileistä vaaliruhtinaan kanslian tarkastettavaksi.¹⁴¹

Köyhäinhoidon päämuotona olivat hospitaalit. Köyhäinhoitorahaston esimiesten päätehtävänä oli pitää huolta niistä. Köyhille lahjoitetut elintarvikkeet oli käytettävä hospitaaleissa. Niihin otetut eivät saaneet elää ylellisesti, vaan ainoastaan kohtuullisen hyvin. Epäkristillisesti elävät oli käännytettävä pois. Lisäksi hospitaaleissa olevien oli voimiensa mukaan hoidettava toisia tai huolehdittava muista heille osoitetuista tehtävistä. Esimiesten tuli kuitenkin huolehtia myös muista kuin hospitaaleissa olevista köyhistä ja näin estää heidän päätymsensä kerjäläisiksi.¹⁴²

---

139 EKO 3, 29.

140 EKO 3, 30.

141 EKO 3, 36.

142 EKO 3, 32–33.

Köyhäinhoitorahastot ja kirkonkassat oli pidettävä erillään.¹⁴³ Edes rahastojen ylijäämää ei saanut käyttää toisen rahaston hyväksi, vaan se oli joko säilytettävä erillään tai sijoitettava raadin ja pormestarin hyväksymällä tavalla tuottamaan korkoa. Mikäli köyhäinhoitorahaston varat eivät riittäneet, tuli sen esimiehen pyytää pappeja kehottamaan saarnoissaan ihmisiä antamaan enemmän.¹⁴⁴ Lisäksi tällaisessa tilanteessa oli mahdollista järjestää raadin luvalla myös ovelta ovelle tapahtuva keräys köyhien hyväksi.¹⁴⁵

Maaseudulla olivat maan haltijat (*lehnherren*) samanlaisessa asemassa kuin kaupunkien raadit. Heidän oli asetettava kirkollisen talouden hoitajat (*gottesmänner*) ja valvottava näiden toimintaa. Köyhäinhoitorahastojen perustamista ei kuitenkaan mainittu eikä köyhäinhoidon järjestämiseen ylipäänsä lainkaan puututtu. Ohjeen mukaan kolehditkin tuli käyttää kirkkorakennuksen ylläpitoon.¹⁴⁶

Vaaliruhtinaan selväsanaista ohjetta ei kuitenkaan noudatettu: seuraavina vuosina pidetyistä seurakuntien tarkastuksista säilyneiden kertomusten mukaan Brandenburgin kaupunkeihin perustettiin vain Wittenbergin mallin mukaisia yhteisiä rahastoja, joihin kerättiin varoja myös köyhien auttamiseen.¹⁴⁷ Joihinkin

---

143 EKO 3, 34: Gleicher gestalt soll man auch die kirchen und hospitalsguter nicht in einander mengen,...

144 EKO 3, 34.

145 EKO 3, 33: Wurden aber alle solche gefelle in zimblichen unterhalt der armen, auch derselben gebeude nicht zureichen, mogen sie etzliche verordenen, doch mit vorwissen des rahts, die da auf bequeme zeit von hause zu hause gehen und den armen almosen pitten, ...

146 EKO 3, 36.

147 Köllnin tarkastuskertomus 12.6.1540, EKO 3, 194–197; Berliinin P. Nikolauksen ja P. Marian seurakuntien tarkastuskertomus 15.8.1540, EKO 3, 159; Tangermünden järjestys 5.11.1540, EKO 3, 336; Stendalin tarkastuskertomus 28.11.1540, EKO 3, 269; Brandenburgin vanhankaupungin tarkastuskertomus 22.3.1541, EKO 3, 180; Gardelegenin tarkastuskertomus 4.9.1541, EKO 3, 220; Osterbergin tarkastuskertomus 28.12.1541, EKO 3, 243; Salzwedelin vanhankaupungin tarkastuskertomus 1541, EKO 3, 269; Perlebergin tarkastuskertomus 18.11.1542, EKO 3, 246–247.

280 kaupunkeihin ei saatu aikaan minkäänlaista rahastoa.¹⁴⁸ Auttamisesta vastasivat lähinnä hospitaalit. Brandenburgin reformaation varovaisuus näkyy myös siitä, että edes kerjäämistä ei yritetty kokonaan lopettaa. Tarkastuskertomusten mukaan kerjääminen edellytti kuitenkin lupaa ja sitä osoittavan merkin kantamista.¹⁴⁹ Vieraita kerjäläisiä ei hyväksytty,¹⁵⁰ mutta toisaalta saatettiin kyllä antaa täsmällisiäkin ohjeita siitä, miten hätään joutuneita muukalaisia oli hospitaalissa hoidettava.¹⁵¹

Tarkastuskertomuksissa ei vastata kysymykseen, miksi Brandenburgin kaupunkeihin ei vaaliruhtinaan antamasta rahastojärjestyksestä huolimatta perustettu erillisiä köyhäinhoitorahastoja. Tähän on saattanut vaikuttaa se, että yhden rahaston malliin oli jo ehditty tottua. Lisäksi se oli hallinnoltaan kevyempi. Jos jo vakiintuneeseen käytäntöön oltiin tyytyväisiä, visitaattorit eivät liene pitäneet sen muuttamista tarpeellisena. Vanhan hallintokäytännön mukaisesti ruhtinaan ohje oli vain lähtökohta, jonka pohjalta oli mahdollista laatia paikallisia sovelluksia.

Bremenin realistiset ratkaisut

Bremenissä raadin haluttomuus toteuttaa reformaatio johti lopulta katolisen papiston ja raadin vastaiseen kansannousuun keväällä 1532. Raati onnistui lopulta pääsemään tilanteen herraksi, mutta suostui vakiinnuttamaan seurakuntien toiminnan uudelle pohjalle.¹⁵² Luterilaiset papit laativat *Johann Timannin* johdolla kirkkojärjestyksen, jonka Luther ja Bugenhagen tarkastivat ja hyväksyivät. Sitä voitiin ryhtyä toteuttamaan myös tuomiokirkossa

---

148 Köpenickin järjestys 23.10.1541, *EKO* 3, 198–199.

149 Köllnin tarkastuskertomus 12.6.1540, *EKO* 3, 197; Berliinin seurakuntien tarkastuskertomus 15.8.1540, *EKO* 3, 159; Stendalin tarkastuskertomus 28.11.1540, *EKO* 3, 314; Brandenburgin vanhankaupungin tarkastuskertomus 22.3.1541, *EKO* 3, 182.

150 Esim. Salzwedelin vanhankaupungin tarkastuskertomus 1541, *EKO* 3, 272.

151 Stendalin tarkastuskertomus 28.11.1540, *EKO* 3, 313–314.

152 *Sprengler-Ruppenthal* 1996, 108.

sen jälkeen kun arkkipiispa suostui syyskuussa 1534 siihen, että uusi järjestys saisi olla voimassa tulevaan yleiseen kirkolliskokoukseen saakka.¹⁵³

Bremenin tilanne oli poikkeuksellinen, koska kaupungin seurakunnat olivat toteuttaneet uutta köyhäinhoitoa jo yhdeksän vuoden ajan. Kirkkojärjestys voitiin rakentaa tämän kokemuksen pohjalle. Kaupunkilaisten mieltä ei kuitenkaan enää kysytty, vaan raati ja luterilaiset papit määräsivät kirkkojärjestyksen sisällön.¹⁵⁴ Bremenin järjestyksen mukaan eräs papiston tehtävistä oli köyhistä huolehtiminen.¹⁵⁵ Jotta pappien työ evankeliumin julistajina ei kuitenkaan kärsisi, oli köyhistä huolehtimaan valittu apostolien ja muiden oikeiden kristittyjen esikuvan mukaisesti diakoneja eli köyhien palvelijoita.¹⁵⁶ Painotus oli siis aivan päinvastainen kuin Saksissa ja varsinkin Hessenissä, missä kirkkoherrojen työ seurakuntien köyhäinhoidon johdossa lisääntyi. Diakonien tuli auttaa niitä, jotka olivat moitteettomalla elämällään sen ansainneet ja joiden hyväksi todella voitiin tehdä jotakin.¹⁵⁷ Diakoni-nimitys oli sen uudessa merkityksessä otettu ensin käyttöön Bremenissä ja näyttää siellä myös vakiintuneen.

Bremenissä oli kuitenkin jo riittävästi kokemusta siitä, miten rajalliset seurakuntien köyhäinhoitorahastojen auttamismahdollisuudet olivat. Siksi järjestyksessä korostettiin autettavien lähipiirin vastuuta heistä ja vedottiin rikkaisiin raadista alkaen, jotta he lahjoittaisivat enemmän varoja köyhäinhoitoon.¹⁵⁸ Selvimmin uuden köyhäinhoidon riittämättömyys näkyi siitä, että kerjäämisen

---

153 *Iken* 1891, 7–10. Bremenissäkin reformaatio toteutui maaseudun seurakunnissa vasta vähitellen tämän jälkeen. *Iken* 1891, 12, 56.

154 *Sprengler-Ruppenthal* 2004, 192.

155 *BKO*, 237: Tom vöfftten behört to dem ampte der predicanten, dar acht up to hebben, dat de armen, nottröfftigen, elenden minschen non gebreck liden, ...

156 *BKO*, 237–238.

157 *BKO*, 238–239.

158 *BKO*, 239–241.

282 oli määrä olla sallittua »vielä jonkun aikaa».¹⁵⁹ Lisäksi järjestyksen laatijat toivoivat raadin huolehtivan siitä, että veljeskunnat antaisivat aikaisemmin katolisen jumalanpalveluselämän rahoittamiseen käyttämänsä varat köyhäinhoitorahastoihin.¹⁶⁰ Tätä ne eivät siis olleet vielä tehneet. Veljeskuntien lakkauttamista kirkkojärjestyksen laatijat eivät enää edes tavoitelleet.

Pyhän Marian seurakunnan köyhäinhoitorahaston vuosilta 1525–1580 säilynyt tilikirja osoittaa, että apu kohdistettiin järjestyksen mukaisesti pääasiassa omissa oloissaan asuville kotiköyhille ja toisaalta ennalta ehkäisevästi esimerkiksi köyhien tyttöjen hääavustuksiin tai koululaisten auttamiseen. Vuoden 1539 suuren tulvan aikana rahaston varoilla hankittiin elintarvikkeita. Jaettujen avustusten vuosittainen määrä kasvoi 1500-luvun puoliväliin saakka, mutta kääntyi sen jälkeen hienoiseen laskuun.¹⁶¹

Kristian III toteuttaa uuden köyhäinhoidon Tanskassa

Tanskan sisällissota päättyi Fredrik I:n vanhemman pojan herttua Kristianin voittoon elokuussa 1536. Innokkaana luterilaisena tunnettu herttua – kuninkaana *Kristian III* – ryhtyi heti sen jälkeen toteuttamaan reformaatiota. Kuninkaan nopea toiminta johtui siitä, että hän tarvitsi kirkon omaisuutta voidakseen maksaa sotavelkansa. Lisäksi kuningas saattoi olla varma tahtonsa toteutumisesta vain niin kauan kuin hänen sotavoimansa oli koolla ja tarpeen vaatiessa käytettävissä.¹⁶²

Tanskan piispat vangittiin, ja syy valtakuntaa kohdanneista vastoinkäymisistä työnnettiin heidän niskoilleen. Luterilaisuuden

---

159 *BKO*, 242: De armen lüde, de umme brodt gan, mögen noch ein tidt lank ummegan, wente dat me ydt beter maken kan.

160 *BKO*, 241; *Iken* 1891, 93–94.

161 *Büttner* 1916, 347–348, 351–352.

162 *Hoffmann* 1982, 137–138.

omaksuneet papit esittivät kuninkaalle reformiohjelman, jonka seitsemäs kohta koski köyhäinhoitoa. Sen mukaan hospitaalien asiat oli pantava kuntoon ja kaikki niille tai muualle »jumalanpalvelukseen» lahjoitetut varat käytettävä köyhien eli avun tarpeessa olevien opiskelijoiden ja koululaisten, orpojen, leskien, kunniallisten palvelustyttöjen, vanhojen, sairaiden ja kotiköyhien hyväksi.¹⁶³

Kööpenhaminaan lokakuussa 1536 kokoontuneet valtiopäivät hyväksyivät resessin, jolla kirkko siirrettiin uudelle perustalle. Tanskan kuninkaat olivat jo vuosikymmenien ajan pyrkineet heikentämään piispojen asemaa ja saamaan kirkon käskyvaltaansa.¹⁶⁴ Nyt Kristian III oli luterilaisuuden avulla saavuttanut tämän päämäärän. Resessi vahvisti kuninkaan vallan kirkkoon ja mursi sen itsenäisyyden taloudellisen perustan. Kymmenyksistä jäi kirkolliseen käyttöön vain seurakunnan papille maksettu osuus. Kuningas otti haltuunsa piispoille kuuluneen omaisuuden ja tulot. Hiippakuntien johtoon tulivat superintendentit (superintendentit) ja maalliset virkamiehet (prefektit), joiden tuli kuninkaan edustajina valvoa kirkon toimintaa.¹⁶⁵

Kristian III:n mukana myös uusi luterilainen näkemys köyhäinhoidosta oli päässyt voitolle. Resessin mukaan auttamisen tuli tapahtua hospitaalien avulla. Niihin oli otettava niin paljon hoidettavia kuin tulot sallivat. Lisäksi hospitaaleihin oli asetettava kunnolliset hoitajat. Kerjääminen oli sallittua enää vain niille sairaille, jotka eivät mahtuneet hospitaaleihin. Muilta se kiellettiin peräti kuolemanrangaistuksen uhalla. Kaikkiin kaupunkiin oli myös asetettava miehiä valvomaan tätä sääntöä.¹⁶⁶

Fransiskaanit olivat Tanskassakin pitäneet kiinni omasta kristin-

---

163 Tämä alaksankielinen *Andragende* on painettuna *Engelstoft* 1836, 185–188, kohta 7 s. 187–188; *Lausten* 1989, 12.

164 *Lausten* 1995, 34.

165 *Lausten* 1987a, 140 ja 1987b, 65–84.

166 Kööpenhaminan resessi 30.10.1536, *DKL* 1, 7.

284 uskon tulkinnastaan ja osoittautuneet luterilaisuuden sitkeimmiksi vastustajiksi. Nyt oli tilinteon hetki tullut: kerjäläisveljestöjen toiminta kiellettiin, ja kuningas käski karkottaa luostarilupauksestaan kiinni pitävät veljet valtakunnan alueelta.¹⁶⁷ Fransiskaanit karkotettiin vielä jäljellä olleista seitsemästä luostarista vuoteen 1538 mennessä.¹⁶⁸ Tanskassa ennen kirkollista vallankumousta toimineista 26 fransiskaaniluostarista lähes puolet muutettiin ainakin osittain hospitaaleiksi.¹⁶⁹ Sen sijaan kuningas suhtautui kärsivällisesti tavallisiin luostareihin sekä salli niiden munkkien ja nunnien halutessaan elää yhteisöelämää kuolemaansa saakka. Tähän lieinee vaikuttanut se, että luostareissa oli paljon vaikutusvaltaisista piireistä lähtöisin olleita munkkeja ja nunnia, joiden toimeentulon heidän sukunsa oli järjestänyt tällä tavalla.¹⁷⁰

Luterilaisuus oli kymmenen vuoden aikana saanut laajaa kannatusta sanomansa voimalla, uudella köyhäinhoidollaan ja valtakunnan johdolle avaamallaan houkuttelevilla mahdollisuuksilla. Vakaumuksellisia vastustajiaan Tanskan luterilaisetkaan eivät olleet kyenneet voittamaan pelkällä sanalla. Siihen he muiden vallankumouksellisten tavoin tarvitsivat toisenlaista asetta – väkivaltaa. Voittajat eivät nähneet sen käytössä mitään väärää. Niinpä Roskilden hiippakunnan ensimmäinen luterilainen superattendentti *Peder Palladius* saattoi jälkeinpäin todeta fransiskaaneista, että »nuo lurjukset oli nyt karkotettu maasta ja osaksi hirtetty.»¹⁷¹

---

167 *Lausten* 1989, 114 ja 1995, 37.

168 Lähemmin *Lindbæk* 1914, 87–90. Luostareihin jäi iäkkäitä veljiä, jotka eivät kuitenkaan saaneet enää esiintyä katolilaisina.

169 *Lindbæk* 1914, 120, 125, 131, 143, 152, 155, 179, 185, 201, 207, 221.

170 *Göbell* 1982, 58.

171 *Lindbæk* 1914, 78. Fransiskaanien kronikassa kerrotaan Ystadissa tapahtuneesta yhden veljen kuolemaan johtaneesta pahoinpitelystä (*SMHD* 2, 361, 28–362, 33). Palladiusen maininta hirttämistä saattaa tietysti viitata sisällissodan aikaisiin tapahtumiin.

Uuden kirkkojärjestyksen valmistelu

Valtiopäivien hyväksymä resessi oli vasta perusta, jolle uusi kirkkojärjestys oli luotava. Kuningas ryhtyikin heti valtiopäivien jälkeen toimiin sen aikaan saamiseksi. Järjestystä valmistelevaan työryhmään kutsuttiin 29 oppinutta. Johtavien luterilaisten teologien lisäksi mukana oli kaksi edustajaa kustakin tuomiokapitulista sekä – yllättävää kyllä – luterilaisuuden vastustajana tunnettu dominikaanien provinsiaali, tohtori *Hans Nielsen*. Haderslevissa talvella 1537 pidetyssä kokouksessa työryhmä hyväksyi tanskan-kielisen luonnoksen uudeksi kirkkojärjestykseksi. Painostuksen jälkeen myös kapitulien edustajat allekirjoittivat sen, tohtori Nielsen sen sijaan ei.¹⁷²

Luonnoksen pohjana olivat Johannes Bugenhagenin Pohjois-Saksan hansakaupunkeja varten laatimat kirkkojärjestykset.¹⁷³ Sen laatijat pitivät köyhäinhoidon uudelleen organisoimista maallisen ja hengellisen esivallan yhteisenä tehtävänä. Hengellisen esivallan oli sananjulistuksellaan luotava sen edellytykset. Niinpä pappien oli tapaninpäivänä saarnattava Stefanoksesta ja Laurentiukselta, jotta ihmiset oppisivat kantamaan huolta köyhistä.¹⁷⁴

Luonnoksen alkuperäiseen tekstiin on kenties moneenkin otteeseen lisätty uusia kohtia.¹⁷⁵ Tämän vuoksi se vaikuttaa köyhäinhoidon osalta ristiriitaiselta. Alussa olevan yhteenvedon mukaan kaikkiin kaupunkeihin ja maalaispitäjiin oli kirkollisen talouden hoitamista ja köyhien auttamista varten perustettava yhteinen rahasto.¹⁷⁶ Toisen jäljempänä olevan kohdan mukaan kirkollisen talouden hoitajiksi oli niin maalla kuin kaupungeissakin valittava

172 *Lausten* 1989, 14–22, 29–31. Luonnos on painettuna *Lausten* 1989, 45–91.

173 *Vogt* 1867, 392.

174 *Lausten* 1989, 56.

175 *Lausten* 1989, 24–25.

176 *Lausten* 1989, 45: Thet fierde Er een menig kiistte for kiirckernis tiennere, och thee fattige, at ther maa were atforsyrge kiirckernis tiennere theris nering met, och thee fattige mue bliffue hiulpene.

286 kaksi kirkonisäntää (*kiirckeuegriere*) eli diakonia, joiden tuli vuosittain esittää tilit raadin ja papin läsnä ollessa.¹⁷⁷ Näiden kohtien perusteella näyttää siltä, että kirkollinen talous oli tarkoitus hoitaa kaikkialla yhden rahaston avulla.

Luonnoksessa on myös kohta, jonka mukaan pormestareiden ja raatien oli valittava kaksi tai useampia diakoneja perimään varoja, keräämään kolehteja ja jakamaan näin koottuja varoja köyhille.¹⁷⁸ Tämän voi tulkita niin, että tarkoitus oli perustaa erillisiä köyhäinhoitorahastoja, mutta vain kaupunkiin.

Hospitaaleja käsittelevässä luvussa tähdennettiin, että kaikki köyhien toimeentulon turvaamiseen tarkoitettu omaisuus oli palautettava tähän tarkoitukseen. Vaatimukseen sisältyi peitettyä arvostelua sitä kohtaan, että kuninkaat olivat palkinneet ylimyksiä läänittämällä heille rikkaita hospitaaleja. Luonnoksen alkuperäisessä versiossa viitattiin siihen, että kuningas voisi tarvittaessa antaa lisää varoja köyhien auttamiseen. Jossakin myöhemmässä käsittelyvaiheessa tämä viittaus vaihtui kuninkaan lupaukseksi tehdä näin muistaen Kristuksen tuomion hetkeä koskevaa sanaa (Matt. 25:40). Köyhien hoitoon tarkoitettua omaisuudesta huolehtimaan oli asettava diakoneja, joiden oli esitettävä tilit raadille ja papeille.¹⁷⁹ Diakoneilla lienee tässä kohdassa tarkoitettu kaupunkien köyhäinhoitorahastoista vastaavia kirkonisäntiä.¹⁸⁰

Hospitaaleissa tuli olla hoitaja (esimies) ja hänen apunaan tarpeellista palvelusväkeä. Hoitaja, hänen perheensä ja palvelijansa saivat toimeentulonsa yhteisestä rahastosta.¹⁸¹ Tämä ei saanut

---

177 *Lausten* 1989, 81, 84. Keskiaikaisesta *kirkevaerger*-käsitteestä *Dahlerup* 1963 ja *Lausten* 1989, 212 alav. 181.

178 *Lausten* 1989, 85. Alkuperäisessä tekstissä puhuttiin vain kahdesta diakonista. Sanat »eller flere effther som borgermesthere och raa tyckis got were» on lisätty jonkun myöhemmän käsittelyvaiheen yhteydessä.

179 *Lausten* 1989, 85.

180 Tähän viittaa myös seuraavassa alaviitteessä mainittu kohta, jonka mukaan hospitaalinhoitaja sai palkkansa yhteisestä rahastosta. Tällä tuskin tarkoitettiin hospitaalinhoitajia. Ks. myös *Lausten* 1989, 216 alav. 189.

181 *Lausten* 1989, 85: thendt samme forstander schall met sin hustruff och børn

kuitenkaan johtaa siihen, että hospitaalien henkilökunta unohtaisi sairaista huolehtimisen sekä lankeaisi yllimmäiseen elämään ja oma-päisyyteen. Hoitajan tuli edelleen pitää joku apulaisistaan kerää-mässä vaunujen kanssa hospitaalille almuja koko läänin alueelta. Maalaisseurakuntien pappien taas oli kehotettava seurakuntalai-siaan antamaan lahjoituksia tähän tarkoitukseen.¹⁸² Nämä mää-räykset johtuivat siitä, että varsinkin maaseudun entisiin luosta-reihin perustettavien hospitaalien oli tarkoitus palvella lähinnä maaseutua. Niiden esikuvana lienevät olleet Hessenin uudet »maa-kreivilliset» hospitaalit. Kristian III nimittäin oli saanut jo vuonna 1533 maakreivi Filipiltä tietoja tästä hankkeesta.¹⁸³

Hospitaaleihin tuli kirkonisäntien (*Byggemestterne*)¹⁸⁴ ottaa kirkko-herran tai kaupungeissa raadin suosituksesta todella köyhiä tai vammaisia avuntarvitsijoita. Kirkkoherran puolestaan tuli käydä useita kertoja viikossa hospitaalissa sekä ilmoittaa mahdollisista puutteista hoitajalle tai, jos tämä ei ryhtynyt korjaamaan niitä, kirkonisännille. Maaseudun suurilla hospitaaleilla tuli kuitenkin olla oma pappi. Lopuksi annettiin vielä sairaanhoitoa koskevia ohjeita: Hospitaaleissa tuli olla erilaisten sairauksien hoitoon tar-vittavia tiloja ja välineitä. Tarttuvia tauteja sairastavat oli eristet-tävä. Kaupunkien lääkäreiden puolestaan oli hospitaalin maksa-maa palkkaa vastaan tehtävä parhaansa niiden köyhien hyväksi, joita he pystyivät auttamaan. Köyhiä ei nimittäin ollut ainoastaan ylläpidettävä, vaan myös autettava tulemaan terveiksi.¹⁸⁵

Kaupunkien koulujen opettajien oli tarkoitus saada toimeen-

---

och andre tiennere opholddes aff thenndt menige kiiste,...

182 Lausten 1989, 85–86.

183 Wright 1977, 1169–1170.

184 Vuonna 1542 painetussa kirkkojärjestyksen uudessa versiossa *byggemestter-ne-* käsite korvattiin *diakoni*-sanalla. Lausten 1989, 217.

185 Lausten 1989, 86. Luonnoksen sanamuoto osoittaa, että siinä oli tarkoitus mainita ainakin yksi esimerkki lääkärinhoitoa tarvitsevista sairauksista. Se on kuitenkin jäänyt pois. Sen sijaan lopullisessa kirkkojärjestyksessä on mainittu tällaisena esimerkkinä »gallicus» (kuppa). Lausten 1989, 129.

288 tulonsa julkisista varoista. Lisäksi kuningas lupasi tarvittaessa apuaan myös tähän tarkoitukseen.¹⁸⁶ Kaupunkien lähellä olevien maalaisseurakuntien tuli kuitenkin tukea koululaisia ottamalla heitä papin apulaisiksi (*saagne diegne*).¹⁸⁷ Luterilaisuuden mukanaan tuomat pappisavioliitot vaativat myös pappien leskien toimeentulon järjestämistä. Luonnoksen laatineille luterilaisille papeille tämä kysymys oli tietysti läheinen, olihan kysymys heidänkin omista perheistään. Luonnoksessa siitä annettiinkin yksityiskohtaiset ohjeet.¹⁸⁸

Köyhäinhoito vuoden 1537 kirkkojärjestyksessä

Tällä välin kuningas oli koettanut saada jonkun Wittenbergin näkyvimmistä oppineista johtamaan Tanskan kirkon luterilaistamista. Johannes Bugenhagen saapuikin perheineen Kööpenhaminaan heinäkuussa 1537.¹⁸⁹ Kirkkojärjestykseen tehtiin tämän jälkeen hänen johdolla vielä muutoksia ja lisäyksiä. Latinankielinen kirkkojärjestys valmistui syyskuussa 1537 ja painettiin sen jälkeen.¹⁹⁰ Varsinaisen Tanskan lisäksi se tuli voimaan myös Norjassa ja siihen kuuluvassa Islannissa, jotka kuningas oli edellisenä vuonna liittänyt kiinteäksi osaksi Tanskaa.¹⁹¹

Köyhäinhoidon osalta järjestys poikkesi luonnoksesta merkittävästi vain parissa kohdassa. Ensimmäkin siihen oli köyhäinhoidosta vastaavia diakoneja käsittelevän kohdan edelle lisätty lyhyt kappale, jossa painotettiin, että kaikki köyhäinhoitoon vanhastaan tarkoitetut varat samoin kuin vapaaehtoiset lahjoituksetkin oli todella käytettävä tähän tarkoitukseen.¹⁹² Toisessa kohdassa super-

---

186 *Lausten* 1989, 78, 80.

187 *Lausten* 1989, 83. *Degn*-sana tarkoitti Tanskassa suunnilleen samaa kuin lukkari Ruotsissa ja Suomessa. Siitä *Dahlerup* 1958, 53.

188 *Lausten* 1989, 84–85

189 *Lausten* 1989, 13–14, 22–23.

190 *Lausten* 1989, 23–25, 28–31. Järjestys on painettuna *Lausten* 1989, 93–149.

191 *Montgomery* 1996, 147–148.

192 *Lausten* 1989, 128.

attendentteja kehoitettiin apostolin sanan (Gal. 2:10)¹⁹³ mukaisesti muistamaan köyhiä sekä yhdessä muun maallisen ja hengellisen esivallan kanssa huolehtimaan siitä, että heidän hiippakuntansa jokaiseen kaupunkiin perustettaisiin köyhistä huolehtiva rahasto.¹⁹⁴ Järjestyksen viimeistelijät näkivät siis kaupunkieihin perustettavat köyhäinhoitorahastot erillisinä rahastoina. Papit voisivat kehottaa antamaan niihin lahjoituksia ilman, että heitä epäiltiin ahneiksi – hehän eivät olleet huolissaan itsestään vaan köyhistä kuten kristittyjen kuuluikin.¹⁹⁵ Lisäksi määrättiin, että kaikki diakonit eivät saaneet vaihtua kerralla, jotta köyhäinhoidon jatkuvuus ei kärsisi.¹⁹⁶ Superattendenttien velvollisuutena oli valvoa myös uutta köyhäinhoitoa, siis kaupunkiseurakuntien köyhäinhoitorahastoja ja hospitaaleja.¹⁹⁷

Järjestyksen toteuttamisen ongelmat

Tanskassakaan ei uuden köyhäinhoidon toteuttaminen sujunut vaikeuksitta. Nyborgissa pidettiin huhtikuussa 1539 kokous, johon osallistui Johannes Bugenhagenin lisäksi viisi superattendenttia. Kuninkaalle lähettämässään kirjeessä superattendentit mainitsivat köyhäinhoidon yhtenä uuden kirkkojärjestyksen ongelmakohtana. Odenseen kokoontuneet herrainpäivät hyväksyivät 14. 6. 1539 virallisen tanskankielisen kirkkojärjestyksen, mutta köyhäinhoidon osalta se ei poikennut latinankielisestä järjestyksestä.¹⁹⁸

Ribessä keväällä 1542 pidetyssä kokouksessa Tanskan maalli-

---

193 Gal. 2:10: Heidän köyhiään meidän vain tuli muistaa, ja niin minä olen ahkerasti tehnytkin.

194 *Lausten* 1989, 132: Igitur quisque in sua dioecesi cum praefecto nostro, cum praeposito, praedicatoribus et senatoribus, in singulis ciuitatibus erigat aerarium publicum pro pauperibus.

195 *Lausten* 1989, 133: Et hoc possunt praedicatores sine nota auaritie, quando non pro se, sed pro pauperibus (quibus certe Christiani debent) solliciti sunt.

196 *Lausten* 1989, 133.

197 *Lausten* 1989, 130, 134.

198 *Lausten* 1989, 130, 134.

290 set ja kirkolliset johtajat neuvottelivat jälleen kirkkojärjestyksen toteutumisen tiellä olleiden esteiden pois raivaamisesta. Kuningaan kokouksen jälkeen julkaisemissa artikloissa valitettiin, että kirkkojärjestyksestä ei ollut pantu toimeen sillä tavalla kuin olisi pitänyt.¹⁹⁹ Kaupunkien köyhäinhuolto-rahastoihin kokouksen osanottajat näyttävät kuitenkin olleen jokseenkin tyytyväisiä, sillä niitä ei artikloissa mainittu. Sen sijaan hospitaaleja arvosteltiin ankarasti, vaikka kuningas oli lupauksensa mukaisesti järjestänyt monille niistä lisää tuloja.²⁰⁰

Artikloiden mukaan hospitaalien ongelmat johtuivat siitä, että niiden feodaaliset »suojelijat» olivat etsineet omaa etuaan ja pyrkineet hyötymään köyhien kustannuksella. Nyt sanottiin avoimesti se, mihin kirkkojärjestyksessä oli peitetymmin ja yleisen periaatteen muodossa viitattu. Voiton jälkeen myös luterilaisilla oli varaa ottaa esille tämä epäkohta, johon Paulus Helie oli vaatinut korjausta jo vuonna 1527. Kaikki ongelmat eivät siis olleetkaan katolisen kirkon syytä. Siksi ne eivät olleet myöskään ratkenneet reformaation myötä. Tämän enempää ei ongelmaan kuitenkaan puututtu, olihan kysymyksessä kuninkaan ja aatelin kannalta arka asia.

Sen sijaan kunnollisen henkilökunnan saamista hospitaaleihin painotettiin samaan tapaan kuin Saksassa. Hospitaalien hoitajiksi oli otettava yksinäisiä tai naimisissa olevia mutta lapsettomia miehiä, jotka omistautuisivat huolehtimaan hospitaalin tuloista ja asukkaista sekä kuoltuaan jättäisivät omaisuutensa perinnöksi hospitaalille. Koska spitaalia sairastavien määrä oli vähentynyt, heille tarkoitettut hospitaalit tuli yhdistää muihin hospitaaleihin. Spitaalia sairastavat oli kuitenkin edelleen sijoitettava erilleen muista hoidettavista.²⁰¹ Lisäksi korostettiin, että hospitaalien hoi-

---

199 *DKL* 1, 195–196: icke wedt machth holdes eller her til haffuer haffdt syn framgangh, som thet seg burde;... *Lausten* 1989, 36.

200 *DKL* 1, 24–25, 146, 150, 150–151, 184–185, 195.

201 *DKL* 1, 203–204.

tajat eivät itse saaneet valita hospitaalissa hoidettavia mieltymystensä mukaan, vaan pormestareiden, raatien ja kirkkoherrojen oli hyväksyttävä heidän ratkaisunsa.²⁰²

Schleswig-Holsteinin uusi köyhäinhoito

Uuden järjestyksen vakiinnuttaminen vei laajassa valtakunnassa oman aikansa. Schleswig-Holsteinissa kuningas onnistui murtaamaan vastarinnan vasta vuonna 1542. Herttuakuntia varten annettiin tällöin oma kirkkojärjestys. Sen mukaan kaikkiin kaupunkeihin oli perustettava rahasto köyhäinhoitoa varten ja valittava sille diakoneiksi kutsutut esimiehet.²⁰³ Köyhäinhoitorahastoon oli siirrettävä kaikki hengellisiin tarkoituksiin lahjoitetut varat, joita ei käytetty enää alkuperäiseen tarkoitukseensa. Myös esimerkiksi veljeskuntien ja kiltojen varat oli luovutettava sille.²⁰⁴ Maaseudun seurakuntien köyhäinhoidosta ei Schleswig-Holsteinin kirkkojärjestyksessäkään ollut määräyksiä.

Hospitaalien hoitajien oli huolehdittava almujen keräämisestä ympäristön seurakunnista.²⁰⁵ Tämä viittaa siihen, että maaseudulta kotoisin olleita avuntarvitsijoita ajateltiin hoidettavan hospitaaleissa. Kaupunkien kirkkoherrojen oli ainakin kerran viikossa käytävä hospitaaleissa ja tarkastettava, että kaikki oli kunnossa.²⁰⁶ Schleswigin superattendentin taas tuli vuosittaisilla tarkastuksilla valvoa, että köyhäinhoito toimi kaikkialla säädetyllä tavalla.²⁰⁷

Myös Schleswig-Holsteinin kirkkojärjestyksen mukaan kunin-
gas oli luvannut auttaa hospitaaleja, mikäli niiden tulot eivät riit-

202 *DKL* 1, 205.

203 *SHKO*, 174, 176, 180, 182; *Hoffmann* 1982, 165–166.

204 *SHKO*, 180: Ock Kalende / Bröderschop / Gylde / Memorien / Consolatie / Statien / etc. *SHKO*:n (s. 181) nykysaksankielisen käännöksen mukaan tämä tarkoitti vain veljeskuntien ja kiltojen tekemiä lahjoituksia (*Spenden*).

205 *SHKO*, 178.

206 *SHKO*, 122, 178.

207 *SHKO*, 202.

292 täisi.²⁰⁸ Lisäksi hän lupasi pitää huolta myös pitkään palvelleista papeista ja opettajista, mikäli nämä vanhuuden tai heikkouden vuoksi eivät enää muuten tulisi toimeen ja kääntyisivät siksi hänen puoleensa.²⁰⁹ Seuraavina vuosina kuningas tukikin köyhäinhoitoa lahjoittamalla aikaisemmin kirkolle kuulunutta omaisuutta hospitaaleille ja seurakuntien köyhäinhoitorahastoille.²¹⁰

Tanskan valtakunnallinen köyhäinhoitoreformi

Luterilaisten Tanskan suurimmissa kaupungeissa toteuttama köyhäinhoitoreformi jäi 1530-luvun alkupuolella sisällisodan varjoon. Luterilaisuus voitti aseiden voimalla. Sisällisodan jälkeen kuningas Kristian III loi uuden köyhäinhoidon mahtikäskyillään. Uuden kirkkojärjestyksen suunnittelussa luterilaisten kaupunkien kokemusta voitiin käyttää hyväksi. Laajan valtakunnan olojen ja valtasuhteiden huomioon ottaminen toi kuitenkin kirkkojärjestykseen erilaisen hengen. Se näkyi esimerkiksi siinä, että monet kohdat jätettiin viime kädessä kuninkaan ja hänen virkamiestensä päätettäväksi.

Kirkkojärjestyksen valmistelusta näkyy, miten moniselitteiset kohdat täsmentyivät työn kuluessa. Aluksi tarkoituksena näyttää olleen hoitaa köyhäinhoito kaikissa seurakunnissa yhden rahaston avulla, samaan tapaan kuin Saksissa ja Hessenissä. Johannes Bugenhagenin johdolla päädyttiin kuitenkin lopulta siihen, että kaupunkeihin perustettaisiin erilliset köyhäinhoitorahastot.

Köyhäinhoidon päämuodoksi tulivat hospitaalit, joilla oli Tanskassa vahva perinne. Hessenistä saadut vaikutteet tukivat tätä perinnettä. Hospitaalien oli tarkoitus palvella myös maaseutua.

---

208 *SHKO*, 176.

209 *SHKO*, 192.

210 *Hoffmann* 1982, 166.

Ruotsin kirkkopoliitikassa tapahtui 1530-luvun lopulla uusi käänne, kun Kustaa Vaasa päätti seurata Tanskan esimerkkiä ja ryhtyä luterilaistamaan Ruotsin kirkkoa. Kerjäläisveljestöjen vielä jäljellä olleet yhteisöt hajotettiin 1540-luvun alkuun mennessä. Esimerkiksi Raumalta fransiskaanit karkotettiin kesällä 1538.²¹¹

Köyhäinhoidon painopiste seurakuntiin?

Samaan aikaan Kustaa Vaasa ryhtyi rakentamaan palkattujen virkamiesten hoitamaa keskushallintoa ja hankki sitä varten saksalaisia hallintomiehiä. Tätä mallia sovellettiin myös kirkkoon. Joulukuussa 1539 kuningas nimitti Pommerista kotoisin olleen maallikon *Georg Normanin* arkkipiispan rinnalle Ruotsin kirkon superintendentiksi. Tarkoituksena oli keskittää kirkollinen hallinto hänen johdollaan täydellisesti kuninkaan käsiin. Kunkin hiippakunnan johtoon aiottiin asettaa sopiva maallikko valvojaksi (*conservator*) ja hänen alaisikseen kaksi pappia vanhimmiksi (*seniores*).²¹² Suunnitelma oli vieläkin radikaalimpi kuin Tanskassa, koska hiippakunnilla ei olisi ollut enää yhtä ainoaa hengellistä johtajaa.

Uusi järjestys oli tarkoitus toteuttaa saksalaiseen tapaan visiitaatioiden avulla. Georg Normanin niitä varten laatiman ohjeen (*Articuli ordinantiae*) mukaan hiippakuntien valvojien ja vanhimpien oli estettävä kirkolle varoja lahjoittaneiden ihmisten perillisiä ottamasta näitä lahjoituksia haltuunsa. Pappien taas oli kehoitettava sairaita lahjoittamaan seurakunnille testamenteilla varoja köyhäinhoitoa varten.²¹³ Taustalla lienee ollut kiirastuleen liitty-

---

211 Henrik Gabriel Porthanin Juustenin piispainkronikkaan kirjoittamissa huomautuksissa olevat Henricus Matthei Raumoensiksen muistiinpanot, *PO* 7, 784–785; *Högman* 1907, 77–78; *Berntson* 2003, 98.

212 *Andrén* 1999, 96–99.

213 *Ahnfelt* 1892, 379–380.

294 nyt käsitys, jonka mukaan kuolemanjälkeinen osa olisi parempi, jos ihminen osoittaisi ennen kuolemaansa armollista mieltä. Lisäksi seurakuntiin oli nimitettävä köyhien hoitajia, joiden tuli vastata köyhäinhoitoon käytettävissä olevista varoista.²¹⁴ Johannes Bugenhagenin luoman mallin mukaiset köyhäinhuitorahastot olisivat näin jossain muodossa toteutuneet myös Ruotsin seurakunnissa.

Ensimmäisenä ryhdyttiin tarkastamaan Skaran hiippakuntaa kevättalvella 1540. Hiippakuntaan nimitettyjen vanhimpien 7. 4. saamassa ohjeessa heitä kehoitettiin valvomaan hospitaaleja sekä pitämään huolta siitä, että seurakuntien köyhien hoitajat eivät löisi laimin tehtävänsä ja pitäisivät tilinsä kunnossa.²¹⁵ Georg Normanin johdolla toteutettu visitaatio poikkesi köyhäinhoidon osalta Ruotsin hallituksen aikaisemmasta linjasta: Norman ei tyytynyt pelkästään hospitaalien toiminnan tehostamiseen, vaan pyrki järjestämään seurakuntiin saksalaisten esikuvien mukaisen köyhäinhoidon.

Sen sijaan kuninkaan Länsi-Götanmaata varten 9. 4. 1540 antamassa maanjärjestyksessä puhuttiin vain hospitaaleista. Järjestyksen mukaan monista hospitaalien hoitajista oli valitettu, että he ajoivat enemmän omaansa kuin köyhien etua. Kuninkaan virkamiesten tuli siksi valvoa hospitaaleja ja huolehtia, että niissä olevat köyhät saisivat parempaa hoitoa kuin aikaisemmin.²¹⁶

Kahden edellä kuvatun ohjeen välinen ristiriita johtunee niiden luonteesta. Hospitaalien valvomisen katsottiin kuuluvan myös maallisille viranomaisille. Sen sijaan seurakuntien toiminnan ohjaaminen oli hiippakuntien vanhimpien asia.

Skarasta visitaattorit siirtyivät Linköpingin hiippakuntaan. Tämän jälkeen tarkastus keskeytyi. Sen sijaan Georg Norman ryhtyi syksyllä 1540 valmistelemaan pysyvää kirkkojärjestystä. Laaja

---

214 *Ahnfelt* 1892, 381–382.

215 *Ahnfelt* 1892, 407, 409.

216 *SRA* 1:1, 279–280.

vastarinta kirkon luterilaistamista kohtaan sai kuninkaan kuitenkin varovaiseksi. *Nils Dacken* johtaman Smoolannin kapinan (1542–1543) jälkeen visitaatioita ei enää jatkettu. Kuningas katsoi parhaaksi luopua toistaiseksi myös kirkkojärjestyksestä, koska se olisi ärsyttänyt entisen järjestyksen puolustajia. Toisaalta kirkon itsenäisyyden puolustajat olisivat ehkä koettaneet myös nojautua siihen. Normanin valmisteleva kirkkojärjestys ei siksi koskaan valmistunut.²¹⁷ Se on säilynyt osittain luonnosmaisena käsikirjoituksena, jonka neljännessä ja samalla viimeisessä pääkohdassa oli tarkoitus käsitellä »sairastupia eli köyhäinhoitoa».²¹⁸ Tämä sanamuoto viittaa siihen, että Norman oli jo mukautunut ruotsalaiseen näkemykseen, jonka mukaan ainakin aluksi oli tyydyttävä pelkästään hospitaalien toiminnan tehostamiseen.

Uuden köyhäinhoidon esteenä olleita yhteisöjä ei kuitenkaan enää suvaittu. Vesteråsin valtiopäivillä vuonna 1544 hyväksytyssä määräyksessä (*ordinantia*) kiellettiin myös killat ja veljeskunnat. Sen sijaan rahvasta kehoitettiin laittamaan lapsensa kouluun ja auttamaan koululaisia almuilla.²¹⁹

Kuninkaan aseman lujittuminen näkyi siinä, että seurakuntien omaisuuden ja tulojen siirtäminen kruunun haltuun jatkui ja huipentui vasta 1550-luvulla. Monilla seurakunnilla ei ollut enää varoja edes kirkkorakennusten välttämättömiin korjauksiin. Kuninkaan ahneudella lienee ollut vaikutusta siihen, että ihmiset eivät halunneet enää auttaa ja antaa omastaan yhtä paljon kuin ennen luterilaisuuden tuloa.²²⁰

Kirkkojärjestys viivästyy

Kustaa Vaasan kuoleman (1560) jälkeen Ruotsissa suunniteltiin

217 *Andrén* 1999, 101–103 ja 2004, 264.

218 *Kjällerström* 1931, 228: Then fierde om siukestufwor eller the fattigas förwist, hurulunda the fattige skole försedde blifwa, är ännu icke lagadt, skall doch theslikes ordineradt warda. Myös *Kjällerström* 1931, 196–197.

219 *SRA* 1:1, 391.

220 *Sandholm* 1973, 23–24.

296 jälleen kirkkojärjestyksen aikaan saamista. Arkkipiispa Laurentius Petri kirjoitti vuonna 1561 uuden ehdotuksen, jonka viimeisessä kohdassa käsiteltiin köyhäinhoitoa.²²¹ Vaikka ehdotus muilta osin perustuikin saksalaisiin esikuviin, oli tämä kohta laadittu Ruotsin olojen pohjalta.²²² Sen sisältö osoittaa, että Laurentius Petri oli käyttänyt apuna ainakin Tukholman hospitaalia varten vuonna 1533 annettua järjestystä.

Ruotsin olojen mukaisesti köyhäinhoitoa koskevan kohdan otsikossakaan ei puhuttu köyhäinhoidosta, vaan hospitaaleista ja sairastuvista. Ehdotuksessa tähdennettiin, että Kristus oli käsenyt huolehtia avun tarpeessa olevista. Tämän käskyn laimin lyövät kristityt olivat pahempia kuin pakanat. Kaupunkien hospitaalien toimintaa varten annettiin yksityiskohtaiset ohjeet. Pormestarin ja raadin tuli valita niille hoitaja piispan tai kirkkoherran neuvoa kuunnellen. Lisäksi hospitaaleilla tuli olla valvojat. Uutta oli se, että kirkkoherran tuli käydä viikoittain hospitaalissa ja tarkastaa, että se toimi asianmukaisesti. Hospitaalin työntekijän (*Bidiare*) oli vanhaan tapaan kierrettävä seurakunnissa keräämässä sille almuja. Lisäksi maaseudun seurakuntiinkin tuli perustaa kirkkojen lähelle sairastupia köyhiä ja sairaita ihmisiä varten. Seurakunnissa oli juhlapäivinä koottava kolehteja köyhille. Niiden säilyttämistä varten oli kirkkojen sakasteihin tai muihin sopiviin paikkoihin hankittava arkkuja. Varat oli käytettävä joko oman pitäjän sairastuvan tai kaupunkien hospitaalien ylläpitoon.²²³

Laurentius Petri joutui kuitenkin pettymään: myöskään uusi kuningas *Eerik XIV* ei pitänyt kirkkojärjestystä kiireellisenä asiana. Tästä huolimatta Laurentius Petrin ehdotuksella oli vaikutusta,

---

221 Kirkkojärjestysehdotus on painettuna *LPKO*, 43–191.

222 Näin *Färnström* 1935, 279–282 vuonna 1571 lopulta hyväksytyin kirkkojärjestyksen osalta. Koska vuoden 1571 kirkkojärjestys oli vuodelta 1561 peräisin olevan ehdotuksen laajennettu versio, *Färnströmin* tutkimustulos koskee myös tätä ehdotusta.

223 *LPKO*, 187–191.

sillä sitä käytettiin käsinkirjoitettuina jäljennöksinä.²²⁴ Hospitaalit joutuivat vähitellen yhä riippuvaisemmiksi kuninkaasta ja hänen virkamiehistään. Tuloja ne saivat omaisuutensa tuotosta, kymmenysveroista, kolehdeista ja lahjoituksista sekä kuninkaalta.²²⁵

Köyhäinhoidon todellinen tila näkyy hallituksen toimintaan liittyvistä asiakirjoista. Kuninkaan poissaolonsa ajaksi marraskuussa 1563 antaman ohjeen mukaan maassa oli »oikeiden» köyhien lisäksi markkinoilta markkinoille ja kaupungista toiseen kierteleviä kerjäläisiä. Edellisistä tuli pitää huolta joko almuilla »tai muuten». Jälkimmäiset taas tuli karkottaa.²²⁶ Mutta minne muualle heidät olisi voitu ajaa kuin pitäjistä tai kaupungista toiseen? Elokuussa 1565 annetussa vastaavassa ohjeessa kehoitettiin valvomaan, että maalaiset eivät lähettäisi köyhiiän kaupunkien hospitaalien rasi-tukseksi. Sen estämiseksi oli jokaiseen kihlakuntaan rakennettava oma hospitaali.²²⁷ Ohje jäi kuitenkin monien muiden tavoin hurskaaksi toiveeksi. Samoin kävi kirkkojärjestysehdotuksen pi-täjien sairastupia koskevalle määräykselle: sairastupia saatiin ai-kaan vain sinne tänne.²²⁸

Kirkkojärjestys vahvistettiin ja painettiin vasta seuraavan kunin-kaan *Juhana III:n* aikana vuonna 1571. Laurentius Petrin kymmen-nen vuotta aikaisemman kirkkojärjestysehdotuksen köyhäinhoi-toa koskeva kohta oli otettu siihen jokseenkin sellaisenaan. Sen loppuun oli kuitenkin lisätty entistä yksityiskohtaisempia hospi-taalien järjestystä ja niissä annettavaa hoitoa koskevia ohjeita.²²⁹

Laajassa ja harvaan asutussa Ruotsissa luterilaisuuden vaiku-tus köyhäinhoitoon jäi paljon vähäisemmäksi kuin Tanskassa.

224 *Andrén* 1999, 142–143.

225 *Kouri* 1997, 172–174.

226 *HSH* 27, 18.

227 *HSH* 27, 88; *Sandholm* 1973, 22.

228 *Pirinen* 1991, 376; *Kouri* 1997, 181.

229 Kirkkojärjestyksen köyhäinhoitoa käsittelevä kohta »Om Hospitaler och Siwkastoffuor», *SKO*, 193–199; *Ahnfelt* 1893, 28–29; *Färnström* 1935, 279–280.

298 Kustaa Vaasa ei ollut samanlainen intomielinen luterilainen kuin Kristian III. Hallitus ei myöskään kyennyt valvomaan, että sen määräykset olisi pantu kaikkialla täytäntöön. Georg Normanin yritys rakentaa saksalaismallinen köyhäinhoito diakoneineen ja rahastoineen tyrehtyi alkuunsa. Köyhäinhoito jäi lähinnä hospitaalien varaan. Asutuksen harvuus koetettiin ottaa huomioon tihentämällä hospitaalien verkostoa ja rakentamalla seurakuntiin sairastupia. Nämä hankkeet jäivät paljolti aikomuksiksi. Seurakunnat antoivat vaatimatonta apuaan itsenäisesti. Ne jakoivat lahjoituksina saatuja varoja hätään joutuneille tai maksoivat heidän hoidostaan hospitaaleille. Julkisen avun vähäisyyden vuoksi hädänalaiset jäivät edelleen suvun ja lähiympäristön tai kerjäämisen varaan.

Avun riittämättömyys

Tutkimuksessa kauan vallinneen käsityksen mukaan luterilainen auttamisjärjestelmä alkoi jähmettyä jo ennen 1500-luvun puoliväliä, samoihin aikoihin kun luterilaisuuden leviäminenkin pysähtyi. Vuosisadan loppupuolella se osoittautui yhä selvemmin riittämättömäksi. Tätä on pidetty niin selvänä asiana, että tutkijat ovat keskittyneet lähinnä pohtimaan, mistä luterilaisen auttamisjärjestelmän tavoitteiden saavuttamatta jääminen johtui.

Auttamishalun väheneminen

Luterilainen köyhäinhoito sai tulonsa valtaosin seurakuntalaisten vapaaehtoisista lahjoituksista. Eri puolilta luterilaista Saksaa säilyneet tiedot osoittavat, että ihmiset eivät halunneet antaa köyhille ainakaan niin paljon kuin hädän poistamiseen olisi tarvittu.²³⁰

---

230 *Nobbe* 1889, 591; *Kreiker* 1997, 64–65. Muutamien Hessenin yhteisten rahastojen tilien pohjalta on laskettu tilastoja (*Wright* 1979, 235–237), joista näkyy, että rahastoista annetut avustukset alkoivat jo 1500-luvun puolivälin

Martin Lutherin tulkinnan mukaisesti julistettu evankeliumi ei ajan mittaan kyennyt avaamaan ihmisten kukkaroita sillä tavalla kuin evankelisen liikkeen alkuvaiheessa oli uskottu.²³¹

Lutherin elämän loppuvuosina tämä näkyi selvästi Wittenbergissäkin. Yhteisen rahaston tulot kääntyivät laskuun vuonna 1538, ja sen oli rajoitettava avunantoon.²³² Tämä lienee ollut yksi syy siihen, että Lutherin ja seurakunnan välit alkoivat jälleen kiristyä. Luther purki pettymyksensä seurakuntaan samaan tapaan kuin 1520-luvun lopulla. Vain harvat näyttivät ottavan saarnan vakavasti, useimmat ajautuivat kohti tuomiota.²³³ Lutherin katkeruus näkyy esimerkiksi hänen 14. 6. 1545 pitämästään saarnasta:

Aikaisemmin kustannettiin niin paljon [sielun]messuja, [alttari]säätioitä ja muuta sellaista. Minne me nyt pystyisimme rakentamaan sellaisia kirkkoja [kuin silloin rakennettiin]? Aikaisemmin annettiin liian paljon ja jokainen ryhtyi toimeen, jokainen antoi. Mihin? Paholaisen palvelemiseen. Paavin olisi ollut mahdotonta saavuttaa sellaista tulosta, jos aikaisemmin olisi saarnattu samoin kuin nyt. Eihän kukaan anna nyt mitään, vaan kaikki paljon mieluummin ottavat – jos jäljellä vielä on jotakin otettavaa. Miten maailmaa pitäisi neuvoa? Mitä me teemme saarnoilla? Eivät ne kuitenkaan tuota hedelmää.²³⁴

Kaikki tuntui menetetyltä. Muutamaa viikkoa myöhemmin Luther päätti muuttaa pois Wittenbergistä, mutta vaaliruhtinas taitutti hänet luopumaan aikomuksestaan.²³⁵

---

tienoilla pienentyä. Tämä tuskin on merkki avun tarpeen vaan käytettävissä olleiden varojen vähenemisestä. Vrt. *Wright* 1979, 231.

231 *Feuchtwanger* 1909, 206–207; *Kirsten* 1988, 192–193; *Stupperich* 1989, 637.

232 *Kirsten* 1988, 137, 179, 191.

233 *WA* 49, 788–793; *Brecht* 1987, 261.

234 *WA* 49, 789.

235 *Brecht* 1987, 261–262.

300 Lutherista oli tullut luterilaisuuden piirissä horjumattomana pidetty auktoriteetti. Oman kristinuskon tulkintansa kriittiseen arviointiin hän ei enää pystynyt. Luterilaisen saarnan niukat tulokset Luther pystyi selittämään itselleen paholaisen eksytyksellä, joka näytti vain yltyvän lähellä olevan lopun edellä.²³⁶ Tämä näkyi myös Lutherin suhtautumisessa fransiskaaneihin. Hänen ajatuksissaan heistä oli tullut paavin, turkkilaisten, lahkojen ja juutalaisten rinnalle osa paholaisen lopunajallista taistelurintamaa, evankeliumia pahiten vääristellyt sääntökunta. Lutherin viha johdatti siihen, että hänen ajatuksiinsa nousi jopa mielikuvia kaikkien fransiskaanien tappamisesta.²³⁷

Halu auttaa köyhiä ei kasvanut Lutherin talvella 1546 tapahtuneen kuoleman jälkeenkään. Päinvastoin Wittenbergissä ilmestyi vuonna 1555 anonyymi kirjanen, jossa valitettiin auttamishalun vähenemistä.²³⁸

Varojen vähyden syyt

Lahjoitushaluttomuuteen lienee vaikuttanut merkittävästi se, että ihmiset näkivät, miten ruhtinaat ja raadit monin paikoin hyötyivät luterilaisuudesta ottamalla häikäilemättä kirkollista omaisuutta itselleen. Varakkaat aatelis- ja porvarissuvut seurasivat heidän esimerkkiään vaatimalla takaisin esivanhempiensä kirkolle tekemiä lahjoituksia ja usein onnistuivatkin siinä. On selvää, että tällainen toiminta heikensi tavallisen kansan halua lahjoittaa kirkolle varoja auttamiseen.

Lisäksi auttamishaluttomuuteen luultavasti vaikutti myös köyhyyden näkeminen uudessa valossa. Aikaisemmin kirkko oli opettanut näkemään köyhät ensisijaisesti edelläkävijöinä ja auttajina taivaan iloon johtavalla tiellä. Köyhien arviointi syyllisyyden ja syyttömyyden näkökulmasta oli ollut vain toisarvoinen näkö-

---

236 *Arffman* 2004, 52–53.

237 Pöytäpuhe vuodelta 1540, *WA Tr* 4, 687–688; *Reblin* 1988, 49–52.

238 *Kirsten* 1988, 186.

kulma. Luterilaisuuden myötä tämä moraalinen näkökohta voimistui ja yhä useampi kysyi köyhän kohdatessaan mielessään, oliko tämä kenties itse aiheuttanut kurjuutensa. Eikö siinä tapauksessa ollut aivan oikein, että hän kantoi itse myös huonon elämänsä seuraukset? Kaupungeissa auttaminen oli lisäksi muuttunut välilliseksi. Ihmisten ei enää tarvinnut asettua kasvokkain köyhien hädän kanssa, vaan he saattoivat väistää tällaisen tilanteen ajatteleamalla, että avuntarvitsijoista huolehtiminen kuului seurakunnalle.

Köyhäinhoitoon käytettävissä olevien varojen vähyteen oli muitakin syitä kuin ihmisten auttamishaluttomuus. Yksi niistä oli se, että seurakuntien rahastot eivät saaneet käyttöönsä niin paljon varoja kuin alun perin oli ajateltu. Esimerkiksi rikkaiden veljuskuntien omaisuutta ja sielunmessuja varten tehtyjä lahjoituksia ei aina annettu köyhäinhoitoon siinä määrin kuin uutta köyhäinhoitoa suunniteltaessa oli toivottu tai jopa päätetty.²³⁹ Lisäksi katolisen kirkon rikkaus osoittautui paljolti näennäiseksi. Tarpeettomien kirkkorakennusten realisoiminen oli hankalaa. Myöskään messupukujen ja arvoesineiden myynnistä saadut varat eivät kauan riittäneet. Varojen puute vaikeutti pitkäjänteistä auttamista. Esimerkiksi viljan varastoinnin kaltaiset hankkeet saattoivat kaatua siihen.²⁴⁰ Köyhillä rahastoilla ei myöskään ollut pääomatuloja.

Köyhyyden syiden huomiotta jääminen

Yksi keskeinen syy avun riittämättömyyteen oli se, että luterilaisista köyhäinhoitoa toteutettiin jo 1520-luvun lopulta lähtien kovin kaavamaisesti. Luterilaiset oppineet valittivat ihmisten ahneutta ja rahatalouteen liittynyttä kiskontaa, mutta he eivät kyenneet käymään käsiksi köyhyyden varsinaisiin syihin ja etsimään uusia ratkaisuja.

Saksassa tämä näky varsinkin siitä, että nopeasta väestönkas-

239 *Rotzoll* 1969, [102].

240 *Kreiker* 1997, 47.

302 vusta johtuneeseen työttömyyteen ei kiinnitetty huomiota, vaikka se hyvin usein oli köyhyyden ja kerjäämisen todellinen syy. Tässä suhteessa Saksan tilanne oli toisenlainen kuin monissa Alankomaiden kaupungeissa. Koska työttömyyttä ei otettu huomioon, sen aiheuttamia ongelmia ei kyetty ratkaisemaan. Poistamalla monet katoliset juhlapäivät luterilaisuus lisäsi vuotuista työaikaa 15–20 % ja vastaavasti vähensi työvoiman tarvetta. Näin se ainakin teoreettisesti laskien lisäsi työttömyyttä.²⁴¹ Toisaalta juhlapäivien poistaminen helpotti niiden köyhien toimeentuloa, joilla oli työtä. Koska palkka yleensä maksettiin työpäivien lukumäärän mukaan, heidän tulonsa kasvoivat.²⁴²

Työttömyyden kaltaisiin ongelmiin puuttuminen olisi vääjäämättä johtanut olemassa olevan järjestyksen kriittiseen arviointiin ja kenties yhteentörmäykseen vallanpitäjien kanssa. Tälle tielle luterilaisuus ei halunnut lähteä. Se oli aidosti vallankumouksellinen liike myös siinä suhteessa, että se oli paljolti ammentanut voimansa tyytymättömyydestä vallitsevia oloja kohtaan, mutta ei valtaan päästyään halunnut enää olojen arvostelua.

Auttamisen paikallisuus

Luterilaisen köyhäinhoidon yhtenä suurena ongelmana oli sen paikallisuus. Auttamisjärjestelmä edellytti, että jokainen avuntarvitsija sai apua omalta seurakunnaltaan. Ruotsissa kuningas Eerik XIV esitti elokuussa 1565 antamassaan ohjeessa tämän periaatteen suorastaan Jumalan käskynä.²⁴³ Koska seurakunnat eivät kuitenkaan läheskään aina pystyneet auttamaan jäseniään, osa avuntarvitsijoista jäi väkisin kerjäämisen varaan. Lisäksi kaupungista toiseen kulki aina liikkeellä ollutta köyhää väkeä, jota ei haluttu hyväksyä minnekään ja joka ei aina edes itsekään tiennyt, mistä se olisi ollut oikeutettu saamaan apua.²⁴⁴

---

241 Schubert 1991, 125; Riis 1997, 131.

242 Stupperich 1965, 189.

243 HSH 27, 88.

244 Kreiker 1997, 60, 94, 113–116.

Suurissa kaupungeissa luterilainen auttamisjärjestelmä toimi yleensä paremmin kuin pikkukaupungeissa ja maaseudulla.²⁴⁵ Tähän on kaksi syytä. Ensinnäkin suuret kaupungit olivat tavallisesti varakkaampia. Siksi myös niiden köyhäinhoitoa varten perustettuihin rahastoihin kertyi helpommin varoja. Toinen syy lienee löydettävissä siitä, että suurissa kaupungeissa auttamisesta huolehtivat palkatut virkailijat. Seurakuntalaisten joukosta valittujen luottamusmiesten tehtävänä oli vain valvoa heidän toimintaansa. Sen sijaan pienemmällä paikkakunnilla seurakuntien yhteisiä rahastoja hoitavien vapaaehtoisten tai joskus suorastaan vastoin tahtoaan tähän tehtävään määrättyjen maallikkojen oli tehtävä kaikki itse. Toiminta saattoi tällöin jäädä vähäiseksi sekä harrastelijamaiseksi ja tulokset sen mukaisiksi.²⁴⁶

Vanhojen ajatustapojen voimistuminen

Osittain avun riittämättömyys johtui luterilaisesta köyhäinhoidosta riippumattomista syistä. Saksassa Schmalkaldenin sota syöksi monia kurjuuteen.²⁴⁷ Väkiluku kasvoi, monien kaupunkien talous heikkeni ja viljan hinta jatkoi 1500-luvun loppupuolella nousuaan.²⁴⁸ Köyhät joutuivat yhä ahtaammalle. Varojen puutteen vuoksi autettavien joukkoa koetettiin useissa kirkkojärjestyksissä rajata aikaisempaa pienemmäksi tiukentamalla avunsaannin ehtoja.²⁴⁹

Hädässä olevien viimeiseksi turvaksi jäi kerjääminen. Bremenissä ja Brandenburgissa sitä ei ollut kielletty edes luterilaisuuden voiton jälkeen. Periksi antaminen näkyi myös Calenberg-Göttingenin ruhtinaskunnan ensimmäisestä kirkkojärjestyksestä (1542), jossa kerjäämistä ei kielletty kokonaan, vaan ainoastaan

245 *Kreiker* 1997, 60.

246 *Feuchtwanger* 1909, 205; *Rotzoll* 1969, [102].

247 Hyvä esimerkki tästä ovat Hessenistä lasketut tilastot, joista näkyy, että avunsaajia oli eniten juuri sodan aikana 1547–1548 (*Wright* 1979, 229).

248 *Jütte* 1984, 11; *Stupperich* 1989, 637.

249 *Stupperich* 1965, 192.

Kuva 20 Kerjäläisperhe. Puupiirros noin vuodelta 1500.

muualta tulleiden kerjäläisten perusteeton kerjääminen.²⁵⁰ Luterilaisissa kirkkojärjestyksissä almu-sana alkoi jälleen esiintyä 1500-luvun puolivälin tienoilta lähtien.²⁵¹ Samoihin aikoihin kerjääminen sallittiin jälleen rajoitetusti monilla sellaisilla alueilla, joilla se luterilaisuuden myötä oli kielletty. Hampurissa kerjääminen sallittiin tietyin rajoituksin vuonna 1550. Jopa luterilaisuuden synnyinseudulla Saksin vaaliruhtinaskunnassa se sallittiin uudelleen vuonna 1557, yksitoista vuotta Lutherin kuoleman jälkeen.²⁵² Pomerissa vuonna 1563 hyväksytty kirkkojärjestys salli ruuan kerjäämisen.²⁵³ Nürnbergissä kerjääminen sallittiin vuonna 1564, mutta

---

250 *EKO* 6:1:2, 786.

251 *Schubert* 1991, 115.

252 *Nobbe* 1889, 615.

253 *Nobbe* 1889, 614.

vain perjantaisin, Jeesuksen kuolinpäivänä.²⁵⁴ Braunschweigissa kerjäämisestä oli tullut jälleen ongelma 1540-luvulla. Vuonna 1568 se sallittiin niille, jotka olivat saaneet raadilta kirjallisen luvan.²⁵⁵

Koska seurakuntien köyhäinhoito ei riittänyt, kaupunkien raatien oli yhä enemmän puututtava auttamiseen ja koetettava järjestää sitä edes jollakin tavalla.²⁵⁶ Yksinkertaisinta oli työntää ongelma kaupunkilaisten niskoille sallimalla kerjääminen oman kaupungin köyhille. Hyvä esimerkki tästä löytyy Osnabrückistä. Koska köyhät eivät saaneet riittävästi apua, he olivat jälleen alkaneet kerjätä. Raati yritti hakea edes jonkinlaista korjausta antamalla vuonna 1587 uuden köyhäinhoitojärjestyksen. Siinä kerjääminen koetettiin pitää hallinnassa rajoittamalla se tiettyihin ajankohtiin. Köyhäinhoitorahasto toimi edelleen vaatimattomissa puitteissa, mutta sen ei enää uskottu kykenevän ratkaisemaan köyhyyden tuomia ongelmia.²⁵⁷

Muutkin auttamiseen ennen luterilaisuutta liittyneet ajatukset, esimerkiksi auttajan puolesta rukoileminen, voimistuivat. Lisäksi vanhat auttamistavat, esimerkiksi tiettyyn tarkoitukseen suoraan tehdyt testamenttilahjoitukset, yleistyivät uudelleen.²⁵⁸ Niinpä Wittenbergissä tohtori *Polycarpus Leyser* lahjoitti yhteiselle rahastolle vuonna 1587 rahasumman, jonka korkotuotolla oli tarjottava ruokaa entisessä fransiskaanihuostarissa toimivan hospitaalin potilaille kaksi kertaa vuodessa.²⁵⁹ Vaikka yhteinen rahasto hallinnoikin tällaista lahjoitusta, se ei voinut päättää sen käytöstä. Luterilaisen köyhäinhoidon yksi keskeinen periaate oli murenemassa.

Luterilaisuuden luonteen muuttuminen

Mitä ilmeisemmältä luterilaisen köyhäinhoidon riittämättömyys

254 Rüger 1932, 47; Rotzoll 1969, [101–102].

255 Sprengler-Ruppenthal 2004, 189.

256 Stupperich 1965, 193.

257 Stupperich 1965, 193.

258 Rotzoll 1969, [101–102]; Kirsten 1988, 193, 211; Kreiker 1997, 66, 114.

259 Kirsten 1988, 211.

306 näytti, sitä vähemmän se kiinnosti luterilaisia oppineita. Puhdasoppiseksi kehittyvä luterilaisuus näki kohtalonkysymyksenään Lutherin teologisen perinnön varjelemisen, ei köyhien hätää.²⁶⁰ Luottamus oikean uskon kykyyn muuttaa ihmisiä ja oloja kiihtui vähitellen voimattomaksi teologiseksi teoriaksi. Saarna kyllä sujui puhdasoppisesti, mutta kolehtihaavissa sen vaikutus ei juurikaan näkynyt.

Samansuuntainen kehitys näkyi myös kirkon hallinnossa. Selvä osoitus tästä ovat 1500-luvun loppupuolella valmistuneet Pohjois-Saksan kirkkojärjestykset, joissa köyhäinhoito voitiin sivuuttaa hyvinkin lyhyesti, vaikka köyhien olot samaan aikaan edelleen kurjistuivat.²⁶¹ Paikallisella tasolla tämä kehitys näkyi selvästi Hampurissa. Seurakuntien köyhäinhoidosta vastanneille diakoneille kertyi siellä ajan mittaan huomattavasti vaikutusvaltaa. Köyhäinhoito jäi kuitenkin heidän toiminnassaan vähitellen sivummalle.²⁶²

Lisäksi ihmiset alkoivat ruhtinasvallan voimistuessa nähdä itsensä ennen muuta tietyn ruhtinaskunnan tai valtakunnan alamaisina. Myös autettavien joukko saatettiin 1500-luvun loppupuolen kirkkojärjestyksissä rajata oman ruhtinaskunnan asukkaisiin.²⁶³ Esivalta vaati alamaisiltaan monia velvollisuuksia. Niihin kuului myös auttaminen seurakuntien välityksellä. Kristillisen seurakunnan yhteinen tehtävä alkoi muuttua alamaisten yhdeksi velvollisuudeksi. Niistä ihmiset taas yrittivät selvittää mahdollisimman vähällä eikä auttaminenkaan tehnyt tästä monen kohdalla poikkeusta.²⁶⁴

Omalla opetuksellaan luterilainen kirkko jopa edisti tällaisen ajattelun leviämistä. Opetus nimittäin painottui vahvasti siihen,

---

260 *Stupperich* 1989, 637; *Schubert* 1991, 132.

261 *Schubert* 1991, 130.

262 *Postel* 1978, 173.

263 *Stupperich* 1965, 192.

264 *Schubert* 1991, 117–119, 124–125.

että ihmiset tottelisivat esivaltaa, tyytyisivät elämään omalla paikallaan hierarkkisessa säätyjärjestyksessä ja pidättyisivät kaikesta sellaisesta, mitä kunnan kristitty ei saanut tehdä. Tämän rinnalla toisen ihmisen aktiivinen auttaminen ja omastaan uhraaminen jäi sivuasiaksi.

Kilpailevat vaihtoehdot

Tässä suhteessa ortodoksinen luterilaisuus sai selvästi katolisuu-
desta poikkeavan luonteen. Trenton konsiilin jälkeen katolinen
kirkko pyrki määrätietoisesti kehittämään köyhäinhoitoa.²⁶⁵ Se
painotti edelleen, että kristityn oli aktiivisesti pyrittävä tekemään
hyviä tekoja, toisin sanoen autettava apua tarvitsevia lähimmäi-
siään. Tämä ihanne näkyi siinä, että katoliseen kirkkoon syntyi
uusia auttamiseen omistautuneita sääntökuntia ja esiin nousi *Vin-
cent de Paulin* (k. 1660) kaltaisia koko elämänsä lähimmäisten aut-
tamiseen uhranneita ihmisiä. Katolisuuden ja luterilaisuuden ero
näkyi havainnollisesti siinä, että luterilaisuuden piirissä tällaisia
laajasti tunnettuja vaikuttajia ei enää ollut.

Samaan aikaan luterilaisuus sai kalvinilaisuudesta uuden kilpai-
lijan. Myös kalvinilaisen auttamisjärjestelmän lähtökohtana oli
Lutherin uusi tulkinta diakonin virasta. Hessenissä 1520-luvun
lopulla vaikuttaneen Francois Lambertin (k. 1530) mukaan Uu-
den testamentin mukaisessa seurakunnassa oli oltava tällainen
auttamisesta huolehtiva diakoni. Straßburgin reformaation joh-
taja *Martin Bucer* oli samaa mieltä.²⁶⁶ Bucerin näkemykset puo-
lestaan vaikuttivat *Jean Calviniin*, joka loi Genèveen protestan-
tismien uuden malliseurakunnan. Calvinin vuonna 1541 laatiman
kirkkojärjestyksen mukaan seurakunnassa oli oltava papin (pas-
torin), diakonin, opettajan ja vanhimman (presbyteerin) virat.
Calvin pyrki rakentamaan diakonien varaan maallisesta esival-
lasta kokonaan riippumattoman kirkollisen köyhäinhoidon. Se ei

265 *Strohm* 2004, 50–53.

266 *Bernoulli* 1965, 210–211; *Klein* 2004, 166–172.

308 kuitenkin onnistunut, sillä raati halusi pitää köyhäinhoidon valvonnassaan. Koska seurakunta oli Calvinin mukaan rakennettava Uuden testamentin mukaiseksi, siinä olisi pitänyt olla myös naisdiakoneja²⁶⁷. Käytännössä tämä ei kuitenkaan toteutunut. Lähimäksi maallisesta vallasta riippumattoman kirkollisen köyhäinhoidon ihannetta pääsivät kalvinilaiset pakolaisseurakunnat.²⁶⁸

Kalvinilaisten diakonien tehtävät eivät välttämättä poikenneet paljonkaan luterilaisten seurakuntien köyhäinhoitorahastoja hoitaneiden esimiesten toimenkuvasta. Kalvinilainen käsitys diakonin viran välttämättömyydestä ja luonteesta loi kuitenkin jo itsessään kuvaa auttamisesta yhtenä uskovan seurakunnan luovuttamattomista päätehtävistä.

Luterilaisuus muuttui tässä suhteessa pikemminkin toiseen suuntaan. Luterilaisten yritys ryhtyä käyttämään diakoni-sanaa merkityksessä köyhien ja sairaiden auttaja ei onnistunut. Saksan luterilaisissa ruhtinaskunnissa diakoni-nimitys vakiintui tarkoittamaan apulaispappia. Ruotsissa keskiaikainen diakonin virka lakkasi vuoden 1600-tienoilla. Diakoni-sanaa käytettiin sen jälkeen apulaispapin merkityksessä, kunnes se väistyi kappalainen (*kaplan, komminister*)-nimityksen tieltä.²⁶⁹

---

267 Room. 16:1: Annan teille suositukseni sisarestamme Foibesta, joka on Kenkreaan seurakunnan palvelija. Kreikankielisen alkutekstin *diakonos*-sana on käännetty suomeksi palvelijaksi.

268 Bernoulli 1965, 230–238; Klein 2004, 172–179; Sprengler-Ruppenthal 2004, 182–184, 200–209;

269 Cnattingius 1952, 17, 52–54. Tiedosta kiitän dosentti Jyrki Knuutilaa.

TULOKSET

Työni osoittaa, että kuvaa reformaatiosta on köyhäinhoidon osalta korjattava. Köyhäinhoito ei ollut reformaattoreille merkityksetön sivuseikka, vaan sen reformi oli vuodesta 1520 lähtien keskeinen osa Lutherin sanomaa ja vaikutti huomattavasti luterilaisuuden leviämiseen.

Köyhäinhoidon reformi luterilaisuuden tienraivaajana

Lutherilla oli hyvät suhteet Wittenbergin raatiin, ja saarnaajana hän pystyi vaikuttamaan kaupunkilaisiin. Lutherin saatua panna-uhkausbullin raati perusti talvella 1520–1521 köyhäinhoitorahaston. Sen avulla oli mahdollista osoittaa, että Lutherin sanoma voitiin soveltaa reformiksi, jonka merkityksen kaikki ymmärtäisivät. Uusi rahasto täytti siihen asetetut toiveet ja herätti suurta innostusta. Wittenbergissä talvella 1522 hyväksytty kaupunkijärjestys taas loi mallin seurakunnan koko talouden ja sen mukana myös köyhäinhoidon järjestämiseen aivan uudelle pohjalle. Wittenbergin järjestysten ohella oli Nürnbergiin vuonna 1522 luodulla uudella köyhäinhoitorahastolla merkittävä vaikutus uuden köyhäinhoidon leviämiseen. Evankelisen liikkeen vetovoima perustui osaksi siihen, että se uskoi pystyvänsä ratkaisemaan köyhyyden synnyttämät ongelmat. Köyhäinhoidon reformi toimikin 1520-luvun

310 alkupuolella monissa kaupungeissa liikkeen tienraivaajana.

Köyhäinhoidon reformin merkitys alkoi kuitenkin jo parin vuoden kuluttua heikentyä. Riiaassa kuvainraasto mursi vanhan kirkollisen järjestyksen keväällä 1524. Uutta köyhäinhoitoa ryhdyttiin toteuttamaan vasta sen jälkeen. Stralsundissa kuvainraastoon liittyi vuotta myöhemmin uusi piirre: evankelisten yhteistyö kaupunkilaisia edustavan toimikunnan kanssa. Köyhäinhoitoa ryhdyttiin sielläkin järjestämään vasta evankelisten voiton jälkeen. Bremnessä syntyi keväällä 1525 toisenlainen malli, kun Pyhän Marian seurakunta perusti raadin vastahakoisuuden vuoksi oman köyhäinhoitorahaston. Sekä Bremenin että Hampurin seurakunnat seurasivat esimerkkiä, mikä vaikutti evankelisten voitolle pääsemiseen. Varsinkin Saksissa tuli kuitenkin näkyviin, miten vaikeaa uutta köyhäinhoitoa oli toteuttaa pelkästään yksittäisten kaupunkien puitteissa.

Talonpoikaissodan jälkeen luterilaisuuden omaksuneet ruhtinaat ryhtyivät ohjaamaan ja toteuttamaan ruhtinaskunnissaan kirkollista vallankumousta, johon yhtenä osana kuului myös köyhäinhoidon reformi. Uusi Preussin herttuakunta julkaisi syksyllä 1525 ensimmäisen koko ruhtinaskuntaa koskevan kirkkojärjestyksen. Siinä köyhäinhoitoa tarkasteltiin koko ruhtinaskunnan näkökulmasta. Speyerissa vuonna 1526 pidettyjen valtiopäivien jälkeen myös Hessenin ja Saksin ruhtinaat ryhtyivät luomaan uutta köyhäinhoitoa. Luterilaisesta köyhäinhoidosta tuli ruhtinaan käskemää ja valvomaan ruhtinaskunnan kirkon toimintaa.

Myös Tanskassa luterilaiset käyttivät köyhäinhoidon reformia aseenaan. Koska kuningas Fredrik I ei asettunut suoraan kummankaan osapuolen taakse, Tanskassa syntyi kirjallinen taistelu, jossa kumpikin osapuoli esitteli ja perusteli omaa käsitystään köyhäinhoidosta. Murtaakseen vastarinnan luterilaiset turvautuivat väkivaltaan ja ryhtyivät toteuttamaan uutta köyhäinhoitoa. Kuitenkin vasta sisällissota toi ratkaisun. Sen jälkeen kuningas Kristian III ryhtyi toteuttamaan uutta köyhäinhoitoa mahtikäskyillään.

Ruotsissa köyhäinhoidon reformi rajoittui aluksi hospitaalien toiminnan tehostamiseen. Vasta luterilaisuuden voitettua Tanskassa kuningas Kustaa Vaasa uskalsi lähteä luterilaistamaan kirkkoa. Köyhäinhoidon reformilla ei tässä ratkaisussa ollut enää merkitystä.

Auttamisen motiivi

Aluksi Luther ja hänen kannattajansa uskoivat, että Kristuksen paluun edellä uudelleen kuulumaan päässyt evankeliumi saisi ihmiset lahjoittamaan avokätisesti varoja köyhien hyväksi. Uskovien ei tarvitsisi kantaa huolta hyvistä teoista, koska oikea usko toisi itsestään mukanaan oikean elämän. Tämän mukaisesti luterilaiset rakensivat uuden köyhäinhoidon miltei kaikkialla seurakuntalaisten vapaaehtoisten lahjoitusten varaan.

Lahjoittamisinto olikin aluksi suuri, mutta heikkeni talonpoikaisodan jälkeen. Luther itsekin pettyi evankelisen julistuksen tuloksiin, mikä näkyi selvimmin hänen Wittenbergissä pitämistään saarnoista. Koska ne eivät näyttäneet tuottavan tulosta, Luther suunnitteli 1520-luvun lopulla saarnaamisesta luopumista sekä vähää ennen kuolemaansa muuttamista pois Wittenbergistä.

Ihmisten haluttomuuteen tukea luterilaista köyhäinhoitoa vaikuttivat monet tekijät, joiden selvittäminen on vaikeaa ja tulkinanvaraista. Yksi lähteistä selvimmin näkyvä syy on se, että luterilaisuus ei tuonut sellaista olojen muutosta kuin monet olivat 1520-luvun alkupuolella odottaneet. Tässä suhteessa talonpoikaisota oli selvä käänne. Pettymys näkyi siinä, että ihmiset eivät halunneet enää tukea myöskään uutta köyhäinhoitoa. Tavallisen kansan antamishaluttomuuteen lienee vaikuttanut merkittävästi se, että ruhtinaat, aateli ja varakas porvaristo käyttivät kirkollista vallankumousta monin paikoin hyväkseen ottamalla itselleen sellaista kirkollista omaisuutta, joka oikeastaan olisi pitänyt käyttää auttamiseen.

312 Auttamishaluttomuus pakotti luterilaiset oppineet myöntämään hiljaisesti, että luterilaisuus ei ollut oikotie Jumalan tahdon mukaiseen elämään. Pappien oli kehotettava siihen ja uskovienkin oli taisteltava siitä sisimmässään. Kirkkojärjestyksissä auttamista perusteltiin entistä laajemmin, ja tuleva tuomio nousi jälleen uhkakuvaksi.

Samalla heräsi kuitenkin kysymys, miten ihmisen tahtoon vetoaminen liittyi pelastukseen. Luterilaisten teologien piirissä etsittiin tapaa päästä vetoamaan ihmisen tahtoon. Sen löytäminen oli kuitenkin luterilaisen kristinuskon tulkinnan puitteissa hyvin vaikeaa. Tarve vedota ihmisen tahtoon vaikutti osaltaan pitkäällisten oppiriitojen syntymiseen. Ne puolestaan johtivat siihen, että oikea oppi ja sen puolustaminen nousivat entistä keskeisemmiksi. Auttaminen väistyi sivummalle.

Luterilaisen köyhäinhoidon lähtökohdat

Luterilaisen köyhäinhoidon toimintatavat vaihtelivat kaupungista ja ruhtinaskunnasta toiseen. Sillä oli kuitenkin auttamisen motiivin lisäksi muutamia muitakin yhteisiä lähtökohtia, joiden vuoksi voi puhua luterilaisesta köyhäinhoidosta.

Lutherin mukaan myös auttamistoiminnassa oli pidettävä esikuvana alkukirkkoa, varsinkin Apostolien teoissa kuvattua Jerusalemin seurakuntaa. Hänen tavoitteenaan oli palauttaa kirkko myös auttamistoiminnan osalta Raamatun ja vanhan kirkon esikuvan pohjalle, ei luoda uusia toimintatapoja. Luther ymmärsi kuitenkin Apt. 6:n kuvauksen diakonin virasta uudella tavalla, ja varsinkin Johannes Bugenhagen yritti luoda seurakuntiin tämän tulkinnan mukaisen diakonin viran. Lopulta tämä yritys ei kuitenkaan onnistunut.

Toiseksi luterilaisuus korosti voimakkaasti uskon yhteisöllisyyttä eikä auttaminenkaan ollut tästä poikkeus. Luterilaisen käsityksen mukaan yksittäisten kristittyjen tuli auttaa vain lähipiiriään.

Muu auttaminen oli seurakunnan asia ja yhteistä toimintaa. Vain tällä tavalla apua voitiin antaa suunnitelmallisesti, oikeudenmukaisesti ja pitkäjänteisesti. Siellä, missä luterilainen köyhäinhuolto saatiin toimimaan, auttaminen muuttui välilliseksi. Auttaja ja autettava eivät enää kohdanneet toisiaan kuten ennen reformaatiota oli tapahtunut.

Kolmanneksi luterilaisuus liittyi 1500-luvun alun Saksassa yleisesti hyväksytyyn periaatteeseen, jonka mukaan jokaisen paikkakunnan oli pidettävä huolta omista köyhistään. Ajan mittaan tämä periaate osoittautui kuitenkin ongelmalliseksi, koska köyhäinhuollon tehokkuudessa oli suuria eroja. Osa köyhistä joutui etsimään apua oman paikkakuntansa ulkopuolelta eivätkä kaikki edes tienneet, mistä heillä olisi ollut oikeus saada sitä.

Auttamisen organisointi

Wittenbergissä talvella 1522 syntyneen mallin mukaan raadin oli järjestettävä seurakunnan talous köyhäinhuolto ja koulujen ylläpitäminen mukaan luettuna yhden yhteisen rahaston puitteisiin. Myös kaikki auttamiseen käytettävissä olevat varat oli ohjattava siihen. Käytännössä tämän mallin toteuttaminen osoittautui vaikeaksi. Jopa Wittenbergissäkin se onnistui vasta vaaliruhtinaan tuella.

Johannes Bugenhagen luopui alkuperäisestä yhden seurakunnallisen rahaston mallista ja suunnitteli Braunschweigiin vuonna 1528 kahden erillisen rahaston mallin, jossa oli köyhäinhuoltoa ja muuta kirkollista toimintaa varten omat rahastonsa. Sen jälkeen Bugenhagenin johdolla suunniteltiin Hampurin ja Lyypekin köyhäinhuoltojärjestelmät, joita ei kaupunkien sisäisten ristiriitojen vuoksi kyetty sellaisinaan toteuttamaan. Kahden rahaston mallissa papit saattoivat vapaammin kehottaa ihmisiä antamaan köyhille, koska he eivät itse hyötäneet lahjoituksista. Yhden rahaston malli taas oli hallinnoltaan kevyempi. Lisäksi se pakotti kirkko-

314 herran pitämään oman etunsa vuoksi hyvää huolta seurakunnan rahastosta, koska hän sai itsekin palkkansa siitä. Kahden rahaston mallin ongelmien vuoksi Bugenhagen luopui siitä viimeisissä järjestyksissään. Toisaalta Saksiinkin alettiin Schmalkaldenin sodan jälkeen perustaa erillisiä köyhäinhoitorahastoja.

Luterilaiset pyrkivät alusta lähtien ehkäisemään kerjäämisen jo etukäteen. Samoin he pyrkivät suunnittelemaan auttamisen pitkäjänteisesti. Tällainen toiminta kuihtui kuitenkin ajan mittaan varojen puutteeseen.

Hospitaalit olivat aluksi sivuroolissa. Yksi syy tähän saattoi olla se, että niille ei ollut selviä esikuvia Uudessa testamentissa. Ajan mittaan hospitaalien merkitys kuitenkin lisääntyi. Saksassa Hesenin maakreivikunta oli tässä suhteessa edelläkävijä. Myös Tanskassa hospitaaleilla oli merkittävä asema. Ruotsiin ei köyhäinhoitorahastoja saatu lainkaan aikaan, vaan vaatimaton köyhäinhoito jäi hospitaalien varaan.

Luterilaisten kirkollisessa vallankumouksessa ei aluksi kiinnitetty huomiota kouluihin. Wittenbergissä koulu peräti lakkautettiin. Jo 1520-luvun alkuvuosina koulu nousi kuitenkin esiin ja myös sen yllä pitäminen katsottiin yleensä seurakunnan tehtäväksi. Monissa järjestyksissä tähdennettiin, että kouluissa oli köyhille lapsille annettava yhtä hyvää opetusta kuin rikkaillekin.

Maallisen vallan rooli

Renessanssiajan Saksassa kaikki ihmiset harvalukuisia juutalaisia lukuun ottamatta olivat kristittyjä. Siksi luterilaiset saattoivat lähteä siitä, että kaikki esivalta oli kristillistä esivaltaa. Pystyäkseen pitämään puoliaan paavia vastaan luterilaisten oli pakko nojautua aluksi raateihin ja sitten ruhtinaiisiin. Heiltä saamansa tuen he näkivät Jumalan lopunajallisena armona. Tässä tilanteessa maallisen ja uskonnollisen vallan tehtäväpiirien välinen raja ei tuntunut

tärkeältä. Paljon tärkeämpää oli se, että maallinen ja uskonnollinen valta toimivat yhteistyössä.

Lutherin kahden regimentin opin pohjalta voi ajatella, että luterilaiset pitivät köyhäinhoitoa maallisen regimentin piiriin kuuluvana asiana ja siis maallisen esivallan tehtävänä. Köyhäinhoitoa käsitellessään he eivät kuitenkaan tarkastelleet sitä kahden regimentin opin näkökulmasta. Tämän opin tarkoituksena oli estää uskonnollisen ja maallisen vallan vääränlainen tunkeutuminen toisen regimentin piiriin. Köyhäinhoidossa ei tällaiseen räjankäyntiin ollut tarvetta.

Luterilaisuuden piiriin muodostuneen käytännön mukaan maallinen valta sääti auttamisesta, tuki sitä tarvittaessa pakkokeinoillaan ja valvoi sen toteutumista. Auttaminen järjestettiin kuitenkin Wittenbergin kaupunkijärjestyksestä (1522) lähtien osaksi seurakuntien taloutta ja toimintaa. Luterilaista köyhäinhoidon reformia ei tämän vuoksi voi luonnehtia köyhäinhoidon kunnallistamiseksi vaan pikemminkin sen seurakunnallistamiseksi.

Tämän mallin muotoutumiseen vaikuttivat useat tekijät. Auttamista oli vanhastaan pidetty kirkon tehtävänä. Suurissa kaupungeissa raadit olivat valvoneet ja ohjanneet auttamista jo ennen luterilaisuutta. Kirkollisen omaisuuden oli kuitenkin katsottu säilyttävän kirkollisen luonteensa, vaikka maallikot olisivatkin hallinneet sitä ja päättäneet sen käytöstä. Alkuseurakunnan nostaminen auttamisen esikuvaksi vahvisti tätä perinnettä. Lisäksi evankelinen liike näki auttamisen saarnan välittömänä tuloksena, uskosta spontaanisti syntyvänä toimistana. Toisaalta maallinen valta ei halunnut köyhäinhoitoa omaksi tehtäväkseen jo pelkäänsä siitä syystä, että se pelkäsi köyhäinhoidon muodostuvan raskeaksi taloudelliseksi taakaksi. Siksi se suostui vastaamaan korkeintaan vähäisistä ja tarkasti rajatuista menoista. Kiinteimmin maallinen valta ohjasi hospitaaleja. Tanskassa kuningas Kristian III vaikutti voimakkaasti köyhäin- ja sairaanhoidon organisoimiseen. Sen sijaan Ruotsissa hallituksen vaikutus jäi paljon

316 vähäisemmäksi, ja seurakunnat päättivät itse köyhäinhoidostaan.

Schmalkaldenin sodan jälkeen monien kaupunkien raadit jou-
tuivat jälleen puuttumaan köyhäinhoitoon, koska ne eivät voineet
jäää seuraamaan sivusta luterilaisen köyhäinhoidon tehotto-
muutta ja kerjäämisen lisääntymistä. Ruhtinaskuntien kiinteyty-
essä auttaminen alettiin nähdä yhtenä alamaisten velvollisuute-
na. Katolisissa Alankomaissa ja Ranskassa maallisen vallan rooli
auttamisessa muodostui vielä keskeisemmäksi kuin luterilaisissa
ruhtinaskunnissa. Sen sijaan Jean Calvin oli tässäkin suhteessa lu-
terilaisia radikaalimpi ja näki ihanteena maallisesta vallasta täysin
riippumattoman kirkollisen köyhäinhoidon.

Koska luterilaiset teologit tukivat ruhtinaiden ylläpitämää jär-
jestystä ja pitivät sen arvostelemista vaarallisena, he eivät kyen-
neet puuttumaan köyhyyden syihin. Esimerkiksi Saksassa laajalle
levinneeseen työttömyyteen, joka usein oli kerjäämisen varsinai-
nen syy, ei kiinnitetty huomiota. Luterilainen köyhäinhoito jäi
tämän vuoksi keskiaikaiseen tapaan lähinnä akuutin hädän hoi-
tamiseksi. Luterilaiset oppineet olivat kuitenkin selvillä köyhyy-
den ennalta ehkäisemisen merkityksestä. Siihen he pyrkivät kou-
lutuksen merkitystä korostamalla ja luomalla edellytyksiä myös
köyhien koulunkäynnille.

Auttamisen muiden mallien syrjäyttäminen

Luterilaisten kirkollinen vallankumous edellytti auttamisen aikai-
sempien motiivien ja muotojen syrjäyttämistä. Luterilaisuus hy-
väksyi vain yhden julkisen auttamisen mallin. Kaikki muunlainen
järjestetty auttaminen pyrittiin tukahduttamaan.

Tämän mukaisesti reformaattorit pyrkivät maallisen esivallan
tuella lakkauttamaan kaiken muun paitsi seurakuntien auttamis-
toiminnan. Kuulumalla ammatti- ja veljeskuntiin ihmiset olivat
voineet itse vaikuttaa omaan turvallisuuteensa. Koska monet ha-
lusivat pitää kiinni tästä turvasta, luterilaisuus kohtasi monin pai-

koin sitkeää vastarintaa ja onnistui toteuttamaan alkuperäisen mallinsa vain osittain.

Fransiskaanit olivat alusta lähtien evankelisen liikkeen sitkeimpiä vastustajia. Tämä johtui paljolti siitä, että fransiskaanit edustivat jyrkästi toisenlaista käsitystä omaisuudesta, köyhyydestä ja auttamisesta. Luterilaisuuden voitto merkitsi fransiskaanisen, Jeesuksen elämäntavan omaksumista korostaneen kristinuskon tulkinnan väistymistä. Sen tilalle tulivat luterilaisuudelle tärkeät painotukset: eläminen omalla paikalla esivallan alamaisena ja auttaminen välillisesti, seurakunnan kautta. Fransiskaanien ja luterilaisten vastakohtaisuutta kärjisti se, että molemmilla oli vahva näkemys edessä olevasta ajasta. Fransiskaanit uskoivat edustavansa edessä siintävää »Hengen aikakautta», jolloin köyhyys olisi kadonnut. Luterilaiset taas uskoivat aluksi saarnansa synnyttävän suuren auttamishalun, joka edeltäisi Kristuksen paluuta.

Koska luterilaisiin rahastoihin siirrettiin paljon muille yhteisöille ja organisaatioille kuulunutta omaisuutta, tämä luonnollisesti herätti aikaisemmissa omistajissa katkeruutta sekä syvensi luterilaisten ja perinteisen uskon puolustajien välistä kuilua. Selvimmin tämä näkyi Augsburgin valtiopäivillä 1530, kun luterilaiset valtakunnankaupungit Nürnbergin johdolla pyrkivät estämään kirkon yhtenäisyyden palauttamisen, jotta niiden ei tarvitsisi palauttaa takavarikoitua omaisuutta sen alkuperäisille omistajille. Luterilainen köyhäinhoidon reformi vaikutti myös tällä tavalla läntisen kirkon hajoamiseen.

Luterilaisuus renessanssin uusien ajatusten levittäjänä

Luterilaisuuden taustana olivat Italiassa 1300-luvulta lähtien syntyneet uudet auttamiseen liittyneet ajatukset, jotka 1500-luvun alussa olivat leviämässä myös Saksaan. Luterilaisuus omaksui monia tämän uuden ajattelun keskeisiä elementtejä ja levitti niitä pohjoiseen. Koska reformaattorit liittivät ne kirkolliseen vallan-

318 kumoukseensa, uusi ajattelu toteutui Pohjois-Euroopassa joiltain osin jopa täydellisemmin kuin synnyinseuduillaan katoliseksi jääneessä Euroopassa.

Reformaation myötä renessanssin uusi käsitys köyhyydestä pelkästään kielteisenä asiana alkoi vakiintua Pohjois-Euroopassa. Köyhyyttä ei saanut missään muodossa ihannoida, vaan sitä ja siihen liittyviä ilmiöitä vastaan oli määrätietoisesti taisteltava ja niistä oli pyrittävä pääsemään eroon. Tässä suhteessa muutos ei ollut katolisessa Euroopassa yhtä voimakas.

Luterilaisuuden myötä pakon elementti voimistui. Yksittäinen ihminen tai huonekunta ei enää voinut muovata elämäänsä yhtä vapaasti kuin aikaisemmin. Voimistuva esivalta ryhtyi myös auttamisjärjestelmää välineenä käyttäen valvomaan alamaisten elämää entistä tarkemmin. Kerjääminen, kiertely ja muut vastaavat elämänmuodot kiellettiin ja leimattiin itsessään rikollisiksi. Koska vain maallinen valta voi käyttää pakkoa, luterilaisen köyhäinhuollon oli alusta lähtien nojauduttava tältä osin sen tukeen.

Avun saamisen edellytykset

Luterilaisen vanhurskauttamisopin pohjalta syntyy helposti sellainen kuva, että luterilaisten antama apu oli »ansaitsematonta» apua, jota tarjottiin kaikille sitä tarvitseville. Tällainen käsitys ei kuitenkaan pidä paikkaansa.

Ensinnäkin luterilaiset katsoivat, että ainakin täysmääräistä apua oli annettava vain niille, jotka olivat sen elämällään ansainneet. Auttamisjärjestelmän tarkoituksena ei ollut auttaa moraalittomasti eläneitä ihmisiä hyötymään kunnollisesti eläneiden ihmisten työstä. Huonosti eläneille oli annettava korkeintaan vähäisempää ja joidenkin kirkkojärjestysten mukaan myös luonteeltaan erilaista apua kuin kunnollisesti eläneille. Ajan mittaan avunsaajien elämäntapaa pyrittiin valvomaan yhä tehokkaammin. Auttamisjärjestelmä antoi näin painoa luterilaisten uudelle käsitykselle,

jonka mukaan korkean moraalin vaatimus ei koskenut pelkästään hengellistä säätyä vaan kaikkia.

Toiseksi auttaminen ei luterilaisen käsityksen mukaan voinut olla pelkästään aineellista. Tämä johtui siitä, että ihmisen hätä ei ollut pohjimmaltaan aineellista hätää. Siksi auttamisen oli liityttävä jumalanpalvelukseen. Varhaisissa seurakunta- ja kirkkojärjestyksissä lähdettiin siitä, että avun saajat olivat mukana sunnuntain messussa ja apu jaettiin sen jälkeen. Myöhemmin sävy tiukkeni ja avun saajilta alettiin kirkkojärjestyksissä vaatia avun ehtona ahkeraa Jumalan sanan kuuntelemista. Ajatuksena lienee ollut, että Jumalan sanaa kuulemalla avuntarvitsijat voivat saada syvimmän mahdollisen avun ja sen lisäksi ehkä myös paremman otteen elämästään.

Lupausten toteutumatta jääminen

Historiantutkimuksen menetelmin luterilaisen auttamisen valankumouksen onnistumista voisi arvioida vertaamalla sitä katolisina pysyneiden tai kalvinilaisuuden omaksuneiden alueiden köyhäinhoitoon. Tällainen vertaaminen on kuitenkin vaikeaa kahdestakin syystä. Ensinnäkin se vaatii hyvin suurta työpanosta. Siksi siihen ei tämän tutkimuksen puitteissa ole ollut mahdollista ryhtyä. Toiseksi vertaamista vaikeuttaa se, että olosuhteet sekä köyhäinhoidon tavoitteet ja toimintatavat olivat eri maissa hyvinkin erilaisia.

Sen sijaan on mahdollista verrata luterilaista köyhäinhoitoa Lutherin ja muiden luterilaisuuden luojaisten lupauksiin. Luther antoi vuoden 1520 vaiheilla ymmärtää, että keskitetyn paikallisen köyhäinhoidon luominen olisi helppoa. Oikea usko taas herättäisi suuren auttamishalun ja toisi auttamiseen riittävästi varoja. Köyhyyden aiheuttamat ongelmat, ennen muuta kerjääminen, voitaisiin tällä tavalla ratkaista. Näin ei kuitenkaan ajan mittaan tapahtunut. Alkuvuosien innostuksesta ja luterilaisten teologi-

320 ponnisteluista huolimatta köyhyyden aiheuttamat ongelmat jäivät ratkaisematta. Lutherin oma pettymys näkyy selvimmin hänen viimeisten vuosiansa katkerista saarnoista.

Tutkimus osoittaa, että myöhemmistä vallankumouksista tuttu kehityskulku näkyy selvästi jo luterilaisten kirkollisessa vallankumouksessa ja sen köyhäinhoidon reformissa. Luther lupasi aluksi paljon ja sai aikaan suuren innostuksen. Radikaalissa vaiheessaan vallankumous ei kaihtanut edes väkivaltaa. Lisäksi se laajeni maalliseksi vallankumoukseksi. Talonpoikaissodan kokeneilta alueilta spontaani innostus katosi. Sen sijaan Pohjois-Saksassa ja Pohjoismaissa se säilyi kauemmin. Lopulta ruhtinaat vakiinnuttivat uuden kirkollisen järjestyksen. Luterilaisuus jähmettyi. Sen auttamiseen tuoma muutos jäi monin paikoin vähäiseksi, ja vallankumousta edeltäneet auttamisen muodot palasivat takaisin. Kerkäläiset ilmestyivät jälleen luterilaisten kaupunkien kaduille ja kylien kujille – jos olivat niiltä koskaan kadonneetkaan.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Lähteet

Ahnfelt, Otto

1892 Articuli ordinantiae. Förut otryckt handskrift. – Tidskrift för teologi utgifven af Otto Ahnfelt 2.

ARLS

Akten und Rezesse der livländischen Ständetage 3. Bearb. v. Leonid Arbusov. Riga 1910.

Bauer, Joachim

1988 Gemeine Kästen in Kursachsen 1525 bis 1531. – Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus 12.

Berbig, Georg

1905/06, 1906/07, 1907/08 Die erste kursächsische Visitation im Ortsland Franken. – Archiv für Reformationsgeschichte 3,4,5.

BKO

Anneliese Sprengler-Ruppenthal: Die Bremer Kirchenordnung von 1534. – Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 82.

DKL

Danske kirkelove samt udvalg af andre bestemmelser vedrørende kirken, skolen og de fattiges forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov (1536–1683). Udg. af Holger Fr. Rørdam. Kjøbenhavn 1881–.

Drews, P.

1905/06 Der Bericht des Mykonius über die Visitation des Amtes Tenneberg im März 1526. – Archiv für Reformationsgeschichte 3.

322 EKO

Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. Hrsg. v. Emil Sehling. Leipzig & Tübingen 1902–.

Engelstoft, Chr. Thorn.

1836 Reformantes et Catholici tempore quo sacra emendata sunt in Dania concertantes. Specimen inaugurale. Hauniæ.

ESOE

Die Entstehung einer sozialen Ordnung Europas 1–2. Hrsg. v. Theodor Strohm und Michael Klein. Veröffentlichungen des Diakoniewissenschaftlichen Instituts an der Universität Heidelberg 22–23. Heidelberg 2004.

Fabian, Ernst

1914 Zwei gleichzeitige Berichte von Zwickauern über die Wittenberger Unruhen 1521 und 1522. – Mitteilung des Altertumsvereins für Zwickau und Umgebung 11.

FR

Flugschriften der frühen Reformationsbewegung (1518–1524). Hrsg. v. Adolf Laube. Vaduz 1983.

Götze, Alfred

1902 Die zwölf Artikel der Bauern 1525. – Historische Vierteljahrschrift Jg. 5.

HA

Die Haderslebener Artikel von 1528. Hrsg. v. Th. O. Achelis. – Die lateinische Kirchenordnung König Christians III von 1537 nebst anderen Urkunden zur Schleswig-Holsteinischen Reformationsgeschichte. Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte 1. Reihe 18. Kiel 1934.

Hauschild, Wolf-Dieter

1981 Lübecker Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1531. Text mit Übersetzung, Erläuterungen und Einleitung. Lübeck.

HKO

Johannes Bugenhagen: Der Ehrbaren Stadt Hamburg Christliche Ordnung 1529. Unter Mitarbeit v. Annemarie Hübner hrsg. u. übersetzt v. Hans Wenn. Arbeiten zur Kirchengeschichte Hamburgs 13. Hamburg 1976.

HRSI

Handlingar rörande Sverges inre förhållanden under konung Gustaf I. Första afdelningen. Reformations- och kyrkowäsande. Stockholm 1841–1845.

HSH

Handlingar rörande Skandinaviens historia. Stockholm 1816–.

Kjöllerström, Sven

1931 Visitatio Gustaviana. Ett otryckt dokument av Georg Norman. – Kyrko-historisk årsskrift.

Lausten, Martin

1989 Kirkeordinansen 1537/39. Tekstudgave med indledning og noter. Odense.

LPKO

Laurentius Petris handskrivna kyrkoordning av år 1561. Utgiven med inledning av Emil Färnström. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 34. Stockholm 1956.

MB

Malmøbogen af Peder Laurensen. Udgiven ved Holger Fr. Rørdam. Kjøbenhavn 1868.

Müller, Nikolaus

1911 Die Wittenberger Bewegung 1521 und 1522. 2. Aufl. Leipzig.

1915 Die Wittenberger Beutelordnung vom Jahre 1521 und ihr Verhältnis zu der Einrichtung des Gemeinen Kastens im Januar 1522. Aus dem Nachlasse des Professors DDr. Nic. Müller – Berlin hrsg. v. K. Pallas. – Zeitschrift des Vereins für Kirchengeschichte in der Provinz Sachsen 12. [Müllerin alkuperäinen teksti]

OP

Samlade skrifter af Olavus Petri; under redaktion af Bengt Hesselman. Upsala 1914–1917.

PH

Skrifter af Paulus Helie. København 1932–1948.

PO

Henrici Gabrielis Porthan opera omnia. Porvoo 1939–.

Pohrt, Otto

1928 Reformationsgeschichte Livlands. Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 145. Leipzig.

Postel, Rainer

1986 Die Reformation in Hamburg 1517–1528. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 52. Gütersloh.

RKS

Registraturen der Kirchenvisitationen im ehemals Sächsischen Kurkreise. Bearb. v. Karl Pallas. Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete 41:1–41:2:6. Halle 1906–1918.

Schottenloher, Karl

1925 Erfurter und Wittenberger Berichte aus den Frühjahren der Reformation nach Tegernseer Überlieferungen. – Archiv für Reformationsgeschichte, Ergänzungsband 5.

SFR

Skrifter fra reformationstiden. Udg. af Holger Fr. Rørdam. Kjøbenhavn 1885–1890.

324 SHKO

Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542. Hrsg. v. Walter Göbell.
Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte Reihe
1, 34. Neumünster 1986.

SKO

Den svenska kyrkoordningen 1571 jämte studier kring tillkomst, innehåll och
användning. Utg. av Sven Kjöllström. Lund 1971.

SMHD

Scriptores minores historiæ Danicæ mediæ ævi. Ex codicibus denuo recensvit M.
Cl. Gertz. København 1917–.

SPR

Satiren und Pasquille aus der Reformationszeit. Hrsg. v. Oskar Schade. 2. Aus-
gabe. Hannover 1868 (Hildesheim 1966).

SRA

Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförfattningens
historia under tidehvarvet 1521–1718. Stockholm 1887–.

Staphorst, Nicolaus

1729 *Historia Ecclesiæ Hamburgensis diplomatica*, das ist: Hamburgische
Kirchen-Geschichte 2:1. Hamburg.

Tschackert, Paul

1890 Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preussen 1.
Leipzig.

UQHR

Urkundliche Quellen zur hessischen Reformationsgeschichte 2. Bearb. v. Günther
Franz. Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen und
Waldeck 11. Marburg 1954.

WA

D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimar 1883–.

WA Br

WA. Briefwechsel. Weimar 1930–1968.

Waitz, Georg

1855 Lübeck unter Jürgen Wullenwever und die europäische Politik 1. Berlin.

WA Tr

WA. Tischreden. Weimar 1912–.

Winckelmann, Otto

1912/13 Die Armenordnungen von Nürnberg (1522), Kitzingen (1523), Regensburg
(1523) und Ypern (1525). – Archiv für Reformationsgeschichte 10.

Vogt, Karl August

1867 Johannes Bugenhagen Pomeranus. Leben und ausgewählte Schriften der Väter und Begründer der lutherischen Kirche 4. Elberfeld.

Kirjallisuus**Andrén, Åke**

1999 Sveriges kyrkohistoria 3. Reformationstid. Stockholm.

2004 Anordnungen zur Armenpflege in Laurentius Petris Schwedischer Kirchenordnung 1561 und Ordnung für das Heilig-Geist-Spital und Hospital in Stockholm 1533. – ESOE 2.

Annala, Pauli

1988 Lopun ajat ja köyhyys. Joakim Fiorelaisen apokalypsi ja sen fransiskaaninen tulkinta 1200-luvulla. – Lopun ajat eilen ja tänään. Toim. Risto Saarinen ja Risto Uro. Kirkon tutkimuskeskus, sarja A 48. Pieksämäki.

Arbusow, Leonid

1921 Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 3. Leipzig.

Arffman, Kaarlo

1981, 1985 Yliopistot ja kirkon magisterium reformaation alkuvaiheessa 1,2. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 122, 135. Helsinki.

1994 Reformaatio vai restituuio? Historiallinen argumentti reformaattoreiden ja kastajaliikkeen väittelyssä lapsikasteen oikeutuksesta. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 167. Helsinki.

2004 Mitä oli luterilaisuus? Johdatus kadonneeseen eurooppalaiseen kristinuskon tulkintaan. 3. p. Helsinki.

Baur, Paul

1989 Testament und Bürgerschaft. Alltagsleben und Sachkultur im spätmittelalterlichen Konstanz. Konstanzer Geschichts- und Rechtsquellen 31. Sigmaringen.

Becker, Marvin B.

1974 Aspects of Lay Piety in Early Renaissance Florence. – The Pursuit of Holiness in Late Medieval and Renaissance Religion. Ed. by Charles Trinkaus with Heiko A. Oberman. Studies in Medieval and Reformation Thought 10. Leiden.

Bernoulli, Wilhelm

1965 Von der reformierten Diakonie der Reformationszeit. – Das diakonische Amt der Kirche. Hrsg. v. Herbert Krimm. 2. überarbeitete Auflage. Stuttgart.

326 Berntson, Martin

2003 Kloster och reformationen. Upplösningen av kloster och konvent i Sverige 1523–1596. Diss. Skellefteå.

Boldt, Annette

1988 Das Fürsorgewesen der Stadt Braunschweig. Eine exemplarische Untersuchung am Beispiel des St. Thomae-Hospitals. Braunschweiger Werkstücke, Reihe A 24. Braunschweig.

Bossy, John

1985 Christianity in the West 1400–1700. Oxford & New York.

Brandt, Walther

1962 Luther's Works. Ed. by Jaroslav Pelikan and Helmut T. Lehmann. 45. Saint Louis & Philadelphia. [Johdannot].

Brecht, Martin

1986, 1987 Martin Luther 2, 3. Stuttgart.

1990 Martin Luther 1. 3., durchgeseh. Aufl. Stuttgart.

Bräuer, Helmut

1997 Bettel- und Almosenzeichen zwischen Norm und Praxis. – Norm und Praxis im Alltag des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Herausgeber und Redaktion: Gerhard Jaritz. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Forschungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit, Diskussionen und Materialien 2. Wien.

Bubenheimer, Ulrich

1973 Scandalum et ius divinum. Theologische und rechtstheologische Probleme der ersten reformatorischen Innovationen in Wittenberg 1521/1522. – Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung 59.

1977 Consonantia Theologiae et iurisprudentiae. Andreas Bodenstein von Karlstadt als Theologe und Jurist zwischen Scholastik und Reformation. Jus ecclesiasticum 24. Tübingen.

1985 Luthers Stellung zum Aufruhr in Wittenberg 1520–1522 und die frühreformatorischen Wurzeln des landesherrlichen Kirchenregiments. – Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung 71.

Burkhardt, C. A. H.

1879 Geschichte der sächsischen Kirchen- und Schulvisitationen von 1524 bis 1545. Leipzig.

1894 Die älteste Kirchen- und Schulvisitation im östlichen Thüringen. – Theologische Studien und Kritiken 67.

Büttner, Ernst

1916 Das Buch der »Armenkiste an Unser Lieben Frauen Kirche« zu Bremen (1525 bis 1580), seine Bedeutung und seine mutmassliche Beziehung zu der Armenordnung on Ypern. – Archiv für Kulturgeschichte 12.

Cnattingius, Hans

1952 Diakoniat och venia concionandi i Sverige intill 1800-talets mit. Stockholm.

Collins, John N.

1990 Diakonia. Re-interpreting the Ancient Sources. New York.

Dahlerup, Troels

1958 Diakon (Danmark). – Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 3. Helsingfors.

1963 Kirkeværger (Danmark). – Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 8. Helsingfors.

1974 Tiend (Danmark). – Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid 18. Helsingfors.

Daniel, Charles E.

1996 Linck, Wenceslaus. – The Oxford Encyclopedia of the Reformation. Ed. Hans J. Hillerbrand. 2. New York & Oxford.

Demandt, Karl

1980 Die Anfänge der staatlichen Armen- und Elendenfürsorge in Hessen. – Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte 30.

Dummler, Karl

1984 Die Leisniger Kastenordnung von 1523. – Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht 29.

Ehbrecht, Wilfried

1980 Köln – Osnabrück – Stralsund. Rat und Bürgerschaft hansischer Städte zwischen religiöser Erneuerung und Bauernkrieg. – Kirche und gesellschaftlicher Wandel in deutschen und niederländischen Städten der werdenden Neuzeit. Hrsg. v. Franz Petri. Städteforschung 10. Köln & Wien.

Ehrle, Franz

1888 Die Armenordnungen von Nürnberg (1522) und von Ypern (1525). – Historisches Jahrbuch 9.

Feuchtwanger, L.

1908, 1909 Geschichte der sozialen Politik und des Armenwesens im Zeitalter der Reformation. – Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich 32:4, 33:1.

328 Fischer, Thomas

1979 Städtische Armut und Armenfürsorge im 15. und 16. Jahrhundert. Sozialgeschichtliche Untersuchungen am Beispiel der Städte Basel, Freiburg i. Br. und Straßburg. Göttinger Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 4. Diss. Göttingen.

Fischer, Wolfram

1982 Armut in der Geschichte. Erscheinungsformen und Lösungsversuche der »Sozialen Frage« im Europa seit dem Mittelalter. Kleine Vandenhoeck-Reihe 1476. Göttingen.

Fleischer, Manfred P.

1996 Hess, Johann. – The Oxford Encyclopedia of the Reformation 2. New York & Oxford.

Funk, Martin

1867 Das Armen-Diakonat an den Kirchen der Stadt Lübeck 1531–1861. – Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde 2.

Färnström, Emil

1935 Om källorna till 1571 års kyrkoordning särskilt med hänsyn till tyska kyrkoordningar. Stockholm.

Geremek, Bronisław

1988 Geschichte der Armut. Elend und Barmherzigkeit in Europa. Aus dem Polnischen von Friedrich Griese. München & Zürich.

2004 Armut und Armenfürsorge in Europa im Übergang vom Spätmittelalter zur Frühen Neuzeit. – ESOE 1.

Gertz, M. Cl.

1922 SMHD 2. [Johdannot].

Gregersen, H. V.

1977–1985 Slesvig stifts historie til 1850. – Personalhistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste og sognehistorie med særligt henblik på tiden efter 1849 10. Red. og udg. af Anders Pontoppidan Thyssen. Århus.

Grell, Ole Peter

1988 The City of Malmø and the Danish Reformation. – Archiv für Reformationsgeschichte 79.

1997 The Protestant Imperative of Christian care and neighbourly love. – Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500–1700. Ed. by Ole Peter Grell and Andrew Cunningham. Studies in the Social History of Medicine. London & New York.

Grell, Ole & Cunningham, Andrew

1997 The Reformation and changes in welfare provision in early modern Northern Europe. – Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500–1700. Ed.

by Ole Peter Grell and Andrew Cunningham. Studies in the Social History of Medicine. London & New York.

329

Grimm, Harold J.

1970 Luther's Contributions to Sixteenth-Century Organisation of Poor Relief. – Archiv für Reformationsgeschichte 61.

Göbell, Walter

1982 Das Vordringen der Reformation in Dänemark und in den Herzogtümern unter der Regierung Friedrichs I. 1523–1533. – Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte 3. Hrsg. vom Verein für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte. Neumünster.

Hansen, Gotthard von

1885 Die Kirchen und ehemaligen Klöster Revals. 3. vermehrte Aufl. Reval.

Hanska, Jussi

2002 Hurskas kurjuus? – Kerjäläisveljien sosiaalinen eetos 1200-luvulla. – Lasaruksesta leipäjonoihin. Köyhyys kirkon kysymyksenä. Toim. Virpi Mäkinen. Pieksämäki.

Hauschild, Wolf-Dieter

1982 Die Reformation in Hamburg, Lübeck und Eutin. – Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte 3. Hrsg. vom Verein für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte. Neumünster.

1985 Biblische Theologie und kirchliche Praxis. Die Kirchenordnungen 1528–1543 in Johannes Bugenhagens Gesamtwerk. – Kirchenreform als Gottesdienst. Der Reformator Johannes Bugenhagen 1485–1558. Hrsg. v. Karlheinz Stoll. Hannover.

Heikkilä, Tuomas

2004 Sekulaaripapisto. – Heikkilä, Tuomas & Lehmijoki–Gardner, Maiju: Keskiajan kirkko. Uskonelämän muotoja läntisessä kristikunnassa. Tietolipas 185. 2. painos. Helsinki.

Hellström, Olle

1977–1979 Laurentius Petri. – Svenskt biografiskt lexikon 22. Stockholm.

Henning, Friedrich-Wilhelm

1991 Handbuch der Wirtschafts- und Sozialgeschichte Deutschlands 1. Paderborn.

Hippel, Wolfgang von

1995 Armut, Unterschichten, Randgruppen in der frühen Neuzeit. – Enzyklopädie der deutschen Geschichte 34. München.

Hirvonen, Vesa

2004 Luther ja pyhäinjäännökset. – Teologinen aikakauskirja.

330 Hoerschelmann, D. F.

1896 Andreas Knopken, der Reformator Rigas. Leipzig.

Hoffmann, Erich

1982 Der Sieg der Reformation in den Herzogtümern Schleswig und Holstein.
– Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte 3. Hrsg. vom Verein für
Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte. Neumünster.

Hunecke, Volker

1983 Überlegungen zur Geschichte der Armut im vorindustriellen Europa. – Ge-
schichte und Gesellschaft 9.

Hülße, Fr.

1883 Die Einführung der Reformation in der Stadt Magdeburg. – Geschichts-
Blätter für Stadt und Land Magdeburg 18.

Högman, Volter

1907 Rauman kaupungin historia 1. Helsinki.

Höss, Irmgard

1989 Georg Spalatin 1484–1545. 2., durchgesehene und erweiterte Aufl. Weimar.

Ingebrand, Sven

1964 Olavus Petris reformatoriska åskådning. Studia Doctrinae Christianae
Upsaliensia 1. Lund.
1994 Olavus Petri – reformatorn. – Olaus Petri – den mångsidige reformatorn. Utg.
av Carl F. Hallencreutz och Sven-Ola Lindeberg. Skrifter utgivna av Svenska
Kyrkohistoriska Föreningen 49. Uppsala.

Iken, J. Fr.

1891 Die Bremische Kirchenordnung von 1534. Bearb. v. J. Fr. Iken. – Bremisches
Jahrbuch 2:2. Einleitung.

Junghans, Helmar

1979 Wittenberg als Lutherstadt. Göttingen.

Jütte, Robert

1984 Obrigkeitliche Armenfürsorge in deutschen Reichstädten der frühen Neuzeit.
Städtisches Armenwesen in Frankfurt am Main und Köln. Kölner historische
Abhandlungen 31. Köln & Wien.
1994 Poverty and Deviance in early modern Europe. New approaches to European
History 4. Cambridge.
1997 Health care provision and poor relief in early modern Hanseatic towns:
Hamburg, Bremen and Lübeck. – Health Care and Poor Relief in Protestant
Europe 1500–1700. Ed. by Ole Peter Grell and Andrew Cunningham. Studies
in Social History of Medicine. London & New York.
2004 Tendenzen öffentlicher Armenpflege in der Frühen Neuzeit Europas und ihre
weiter wirkenden Folgen. – ESOE 1.

Kansanaho, Erkki & Hissa, Pentti

1972 Palveleva kirkko. Diakonian oppikirja. 2. tarkistettu painos. Pieksämäki.

Karant-Nunn, Susan C.

1987 Zwickau in Transition, 1500–1547. The Reformation as an Agent of Change. Columbus.

Kirsten, Friedrich

1988 Die Entwicklung des Medizinalwesens und der Armenfürsorge in Wittenberg unter dem Einfluß der Reformation. [Painamaton väitöskirja Hallen yliopiston kirjastossa].

Klein, Michael

2004 Der Beitrag der protestantischen Theologie zur Wohlfahrtstätigkeit im 16. Jahrhundert. – ESOE 1.

Kouri, E. I.

1995 The early Reformation in Sweden and Finland c. 1520–1560. – The Scandinavian Reformation: from evangelical movement to institutionalisation of reform. Ed. by Ole Peter Grell. Cambridge.

1997 Health care and poor relief in Sweden and Finland: c.1500–1700. – Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500–1700. Ed. by Ole Peter Grell and Andrew Cunningham. Studies in Social History of Medicine. London & New York.

Kreiker, Sebastian

1997 Armut, Schule, Obrigkeit. Armenversorgung und Schulwesen in den Evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. Religion in der Geschichte 5. Diss. Bielefeld.

Krumwiede, Hans-Walter

1967 Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments in Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel. Studien zur Kirchengeschichte Niedersachsens 16. Göttingen.

Laitinen, Toivo & Tuomi, Lauri

1950 Palvelkaa toisianne. Piiriteitä kristillisen rakkauden työkentältä. Pieksämäki.

Lane, Frank P.

1983 Johannes Bugenhagen und die Armenfürsorge in der Reformationszeit. – Braunschweigisches Jahrbuch 64.

Latvus, Kari

2007 Auttajan viran alkuperän uusi tulkinta. – Auttamisen teologia. Toim. Kari Latvus & Antti Elenius. Helsinki.

Lausten, Martin Schwarz

1987a Reformationen i Danmark. [København].

- 332** 1987b Studies i den danske reformationskirke 1. Christian d. 3. og kirken (1537–1559). København.
- 1995 The early Reformation in Denmark and Norway 1520–1559. – The Scandinavian Reformation: from evangelical movement to institutionalisation of reform. Ed. by Ole Peter Grell. Cambridge.

Leder, Hans-Günter

- 1985 Leben und Werk des Reformators Johannes Bugenhagen. – Kirchenreform als Gottesdienst. Der Reformator Johannes Bugenhagen 1485–1558. Hrsg. v. Karlheinz Stoll. Hannover.

Le Goff, Jacques

- 1990 Ockraren och döden. Översättning av Bo Ericsson. Gimsbärke.

Lehmijoki-Gardner, Maiju

- 2004 Mendikantisääntökunnat. – Heikkilä, Tuomas & Lehmijoki-Gardner, Maiju: Keskiajan kirkko. Uskonelämän muotoja läntisessä kristikunnassa. Tietolipas 185. 2. painos. Helsinki.

Lehnert, Hans

- 1935 Kirchengut und Reformation. Erlanger Abhandlungen zur mittleren und neueren Geschichte 20. Erlangen.

Lindberg, Carter

- 1977 »There Should Be No Beggars Among Christians»: Karlstadt, Luther and the Origins of Protestant Poor Relief. – Church History 46.
- 1993 Beyond Charity. Reformation Initiatives for the Poor. Minneapolis.

Lindbæk, Johs.

- 1914 De danske franciskanerklostre. København.

Locher, Gottfried W.

- 1979 Die Zwinglische Reformation im Rahmen der europäischen Kirchengeschichte. Göttingen & Zürich.

Looss, Sigrid & Schneider, Annerose

- 1983 FR 2. [Johdannot ja selitykset].

Lorz, Jürgen

- 1978 Das reformatorische wirken Dr. Wenzeslaus Lincks in Altenburg und Nürnberg (1523–1547). Nürnberger Werkstücke zur Stadt- und Landesgeschichte 25. Diss. Nürnberg.

Mannermaa, Tuomo

- 1979 In ipsa fide Christus adest. Luterilaisen ja ortodoksisen kristinuskäsitteiden leikkauspiste. Missiologian ja ekumeniikan seuran julkaisuja 30. Helsinki.

Maurer, Wilhelm

- 1953 Die hessischen Kirchenordnungen. – Jahrbuch der hessischen kirchengeschichtlichen Vereinigung 4.

McNeill, William H.

1976 *Plagues and Peoples*. Garden City, New York.

Mettig, C.

1891 *Materialien zu einer Geschichte der reformatorischen Bewegung in Riga*.
– Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der
Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1890. Riga.

Moeller, Bernd

1991 *Die Reformation und das Mittelalter*. Kirchenhistorische Aufsätze. Hrsg. v.
Johannes Schilling. Göttingen.

Moeller, Bernd & Stackmann, Karl

1996 *Städtische Predigt in der Frühzeit der Reformation*. Eine Untersuchung
deutscher Flugschriften der Jahre 1522 bis 1529. Abhandlungen der
Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse
3:220. Göttingen.

Mollat, Michel

1978 *Les Pauvres au Moyen Age*. Étude sociale. Paris.

Montgomery, Ingun

1996 *A Reformation without Reformer*. The Realisation of the Reformation in
Norway. – Church and People in Britain and Scandinavia. Ed. Ingmar Brohed.
Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis 36. Lund.

Murray, Robert

1949 *Stockholms kyrkostyrelse intill 1630-talets mitt*. Samlingar och studier till
svenska kyrkans historia 20. Stockholm.

1952 *Olavus Petri*. Stockholm.

Mühlen, Karl-Heinz zur

1999 *Reformation und Gegenreformation 1*. Kleine Reihe V&R 4014. Göttingen.

Mäkinen, Virpi

1998 *Property Rights in the Medieval Discussion on Franciscan Poverty*. Diss.
Helsinki.

2002 *Oikeus, kohtuus ja oikeudenmukaisuus*. Vähäosaiset kanonisen oikeuden
näkökulmasta keskiajalla. – Lasaruksesta leipäjonoihin. Köyhyys kirkon
kysymyksenä. Toim. Virpi Mäkinen. Pieksämäki.

Niitemaa, Vilho & Hovi, Kalervo

1991 *Baltian historia*. 2. täydennetty painos. Helsinki.

Nobbe, H.

1899 *Die Regelung der Armenpflege im 16. Jahrhundert nach den evangelischen
Kirchenordnungen Deutschlands*. – Zeitschrift für Kirchengeschichte 10.

334 Oehmig, Stefan

- 1988 Der Wittenberger Gemeine Kasten in den ersten zweieinhalb Jahrzehnten seines Bestehens (1522/23 bis 1547): seine Einnahmen und seine finanzielle Leistungsfähigkeit im Vergleich zur vorreformatorischen Armenpraxis.
– Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus 12.

Olson, Jeannine E.

- 1992 One ministry, many roles. Deacons and Deaconesses through the Centuries. Concordia scholarship today. St. Louis.

Pallas, Karl

- 1915a Die Wittenberger Beutelordnung vom Jahre 1521 und ihr Verhältnis zu der Einrichtung des Gemeinen Kastens im Januar 1522. Aus dem Nachlasse des Professors DDR. Nic. Müller-Berlin hrsg. v. K. Pallas. – Zeitschrift des Vereins für Kirchengeschichte in der Provinz Sachsen 12. [Kommentit].
- 1915b Urkunden das Allerheiligenstift zu Wittenberg betreffend, 1522 bis 1526, aus dem Nachlasse von N. Müller. – Archiv für Reformationsgeschichte 12.
- 1916 Nachwort zu der aus dem Nachlasse des Professors D. Dr. Nic. Müller-Berlin herausgegebenen Arbeit: Die Wittenberger Beutelordnung vom Jahre 1521 und ihr Verhältnis zu der Einrichtung des Gemeinen Kastens im Januar 1522. – Zeitschrift des Vereins für Kirchengeschichte in der Provinz Sachsen 13.
- 1924 Die kirchliche Vermögensverwaltung. Ihre Ausgestaltung in der Reformationszeit und deren Auswirkung bis in die Gegenwart. – Zeitschrift des Vereins für Kirchengeschichte in der Provinz Sachsen 20.

Philippi, Paul

- 1984 Vorreformatorische Diakonie in Hamburg. Die Kirche in der Sozialgeschichte bis zum Ende des Reformationsjahrhunderts. Stuttgart.

Pietsch, Paul

- 1891 WA 12. [Johdanto-osat].

Pihlajamaa, Heikki & Mäkinen, Virpi & Varkemaa, Jussi

- 2007 Keskiajan oikeushistoria. Tietolipas 218. Helsinki.

Pirinen, Kauko

- 1991 Suomen kirkon historia 1. Keskiaika ja uskonpuhdistuksen aika. Porvoo.

Pölsam, Inna

- 2002 Einfluss der lutherischen Reformation auf den Alltag in Livland. – Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend. Hrsg. Riho Altnurme. Kiel.

Postel, Rainer

- 1978 Zur Bedeutung der Reformation für das religiöse und soziale Verhalten des Bürgertums in Hamburg. – Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte 190. Gütersloh.
- 1980 Bürgerausschüsse und Reformation in Hamburg. – Städtische Führungsgruppen und Gemeinde in der werdenden Neuzeit. Hrsg. v. Wilfried Ebrecht. Städteforschung A 9. Köln & Wien.

- 1991 Kirchlicher und weltlicher Fiskus in norddeutschen Städten am Beginn der Neuzeit. – Recht, Verfassung und Verwaltung in der frühneuzeitlichen Stadt. Hrsg. v. Michael Stolleis. Städteforschung A 31. Köln & Wien.

Pullan, Brian

- 1971 Rich and Poor in Renaissance Venice. The Social Institutions of a Catholic State, to 1620. Oxford.

Pulma, Panu

- 1994 Vaivaisten valtakunta. – Jouko Jaakkola, Panu Pulma, Mirja Satka, Kyösti Urponen: Armeliaisuus, yhteisöapu, sosiaaliturva. Suomalaisen sosiaalisen turvan historia. Sosiaaliturvan kirjallisuus, sarja sosiaalipolitiikka, sosiaaliturva 1. Helsinki.

Ratzinger, Georg

- 1867 Geschichte der kirchlichen Armenpflege. Freiburg im Breisgau.

Raunio, Antti

- 2000 »Ihminen elää pelkästään toisille eikä itselleen.» Luterilainen käsitys altruismista ja egoismista ihmisen toiminnan motivaationa. – Ei etsi omaansa. Tutkimuksia altruismista ja yhteisvastuusta. Toim. Mikko Malkavaara. Kirkkopalvelujen julkaisuja 4. Pieksämäki.
- 2002 Kristittyjen keskuudessa kenenkään ei pitäisi kerjätä. Köyhyyden ongelma Lutherin teologiassa. – Lasaruksesta leipäjonoihin. Köyhyys kirkon kysymyksenä. Toim. Virpi Mäkinen. Pieksämäki.

Reblin, Klaus

- 1988 Freund und Feind. Franziskus von Assisi im Spiegel der protestantischen Theologiegeschichte. Kirche und Konfession 27. Göttingen.

Rice, Edward Lloyd

- 1974 The Influence of the Reformation on the Nuremberg's Provisions for Social Welfare, 1521–1528. Diss. The Ohio State University.

Riis, Thomas

- 1997 Poor relief and health care provision in sixteenth-century Denmark. – Health Care and Poor Relief in Protestant Europe 1500–1700. Ed. by Ole Peter Grell and Andrew Cunningham. Studies in Social History of Medicine. London & New York.

Rotzoll, Ursula

- 1969 Kasten-Ordnungen der Reformationszeit. Von der mittelalterlichen zur neuzeitlichen Armenpflege. [Ungedruckte] Hausarbeit an der Philosophischen Fakultät der Philipps-Universität Marburg/Lahn.

Rublack, Hans-Christoph

- 1982 Eine bürgerliche Reformation: Nördlingen. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 51. Gütersloh.

336 Ruutu, Antti

2004 Liivinmaan reformaation kuvainraastot. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 94.

Rüdiger, O.

1903 Was wurde von Bugenhagens Kirchenordnung nicht durchgeführt? (Referat) – Mittheilungen des Vereins für Hamburgische Geschichte 8.

Rüger, Willi

1932 Mittelalterliches Almosenwesen. Almosenordnungen der Reichsstadt Nürnberg. Nürnberg.

Ryökäs, Esko

2006 Kokonaisdiakonia. Diakoniakäsityksien opilliset liittymät. Diakonia-ammatti-korkeakoulun julkaisu A 14. Tampere.

Rørdam, Holger

1868 MB. [Johdanto].

1885 SFR 1. [Johdanto].

1886 SFR 2. [Johdanto].

1890 SFR 5. [Johdanto].

Sachsse, Christoph & Tennstedt, Florian

1980 Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland vom Spätmittelalter bis zum Ersten Weltkrieg. Stuttgart.

Sandholm, Åke

1973 Kyrkan och hospitalshjonen. En undersökning rörande omsorgen om de sjuka och fattiga i välfärdsanstalterna i Finland. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar 88.

Schendel, Eberhard

1989 Martin Luther und die Armen. – Lutherische Kirche in der Welt 36.

Scherner, Karl

1979 Das Recht der Armen und Bettler im Ancien régime. – Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung 96.

Schlageter, J.

1980 Armut und Armenfürsorge. – Lexikon des Mittelalters 1. München & Zürich.

Schubert, Ernst

1991 Die Antwort niedersächsischer Kirchenordnungen auf das Armutsproblem des 16. Jahrhunderts. – Jahrbuch der Gesellschaft für niedersächsische Kirchengeschichte 89.

Schwarz, Reinhard

2001 Luthers Schrift »Von der Freiheit eines Christenmenschen« im Spiegel der ersten Kritikern. – Lutherjahrbuch 2001.

Sehling, Emil

- 1902 EKO 1:1. [Johdannot].
 1904 EKO 1:2. [Johdannot].
 1909 EKO 3. [Johdannot].
 1911 EKO 4. [Johdannot].
 1913 EKO 5. [Johdannot].

Senner, Walter

- 2001 Die Studienorganisation des Dominikanerordens im Mittelalter mit Berücksichtigung Estlands. – Estnische Kirchengeschichte im vorigen Jahrtausend. Hrsg. Riho Altnurme. Kiel.

Sider, Ronald J.

- 1974 Andreas Bodenstein von Karlstadt. The Development of his Thought. Studies in Medieval and Reformation Thought 11. Leiden.

Smend, Rudolf & Wolf, Ernst

- 1955 EKO 6:1:1. [Johdanto-osat].

Smend, R. & Weber, O. & Wolf, E.

- 1961 EKO 11. [Johdanto-osat].

Sprengler-Ruppenthal, Anneliese

- 1971 Bugenhagen und das protestantische Kirchenrecht. – Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 88.
 1996 BKO. [Esipuhe ja alaviitteet].
 2004 Zur Entwicklungsgeschichte der reformatorischen bzw. reformierten Kirchen- und Armenordnungen. – ESOE 1.

Strohm, Theodor

- 2004 Wege zu einer Sozialordnung Europas in der Aufbruchzeit des 16. Jahrhunderts. – ESOE 1.

Stupperich, Martin

- 1989 Die Neuordnung der Kirchenfinanzen im Zeitalter der Reformation und ihre Voraussetzungen. – Die Finanzen der Kirche. Hrsg. v. Wolfgang Lienemann. Forschungen und Berichte der Evangelischen Studiengemeinschaft 43. München.

Stupperich, Robert

- 1965 Bruderdienst und Nächstenhilfe in der deutschen Reformation. – Das diakonische Amt der Kirche. Hrsg. v. Herbert Krimm. 2. überarbeitete Auflage. Stuttgart.

Tammi, Ari

- 1993 Melanchthon Saksin vaaliruhtinas Juhana Vakaan valtakunnanpolitiikan neuvonantajana vuosina 1525–1532. [Painamaton] lisensiaattityö Helsingin yliopiston teologisen tiedekunnan kirjastossa.

338 Tierney, Brian

1959 Medieval Poor Law. Berkeley & Los Angeles.

Tobien, Alex.

1895 Das Armenwesen der Stadt Riga. Riga.

Troeltsch, Ernst

1912 Gesammelte Schriften 1. Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Tübingen.

Tschackert, Paul

1911 Eberhard Weidensee. Neue Studien zur Geschichte der Theologie und der Kirche 12. Berlin.

1913 Weidensee, Eberhard. – Realencyklopädie für Protestantische Theologie und Kirche. 3. Aufl.. 24. Leipzig.

Uhlhorn, G.

1890 Die christliche Liebestätigkeit 3. Stuttgart.

Vainio, Olli-Pekka

2004 Luterilaisen vanhurskauttamisopin kehitys Lutherista Yksimielisyiden ohjeeseen. Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisu 240. Diss. Saarijärvi.

VD 16

Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts. Hrsg. v. der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. Stuttgart 1983–.

Wenn, Hans

1976 Johannes Bugenhagens Hamburger Ordeninge. Beiträge zu ihrer Entstehung und Überlieferung. – HKO.

Westman, Knut B.

1918 Reformationens genombrottsår i Sverige. Stockholm.

Wittram, Reinhard

1956 Die Reformation in Livland. – Baltische Kirchengeschichte. Hrsg. v. Reinhard Wittram. Göttingen.

Wolgast, Eike

2001 Thomas Müntzer. Ein Verstörer der Ungläubigen. Persönlichkeit und Geschichte 111/112. Göttingen & Zürich.

Wright, William J.

1977 Reformation Contributions to the Development of Public Welfare Policy in Hesse. – The Journal of Modern History 49. On-Demand Supplement.

1979 A Closer Look at House Poor Relief through the Common Chest and Indegence in Sixteenth Century Hesse. – Archiv für Reformationsgeschichte 70.

Välimäki, Hannu

2002 Kymmenyksistä kirkollisveroon. Kirkollisverotus Suomen evankelisluterilaisessa kirkossa reformaatiosta nykypäiviin. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 188. Saarijärvi.

Zimmermann, Gunter

1982 Die Antwort der Reformatoren auf die Zehntenfrage. Europäische Hochschulschriften 3:164. Frankfurt am Main & Bern.

KUVIEN ALKUPERÄ

Berntson, Martin

2003 Kloster och Reformationen. Upplösningen av kloster och konvent i Sverige 1523–1596. Diss. Skellefteå. (kuva 18)

Brecht, Martin

1990 Martin Luther 1. 3. durchgeseh. Aufl. Stuttgart. (Kuva 6)

Dülmen, Richard van

1992 Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit 2. München. (kuvat 13 ja 16 sekä kannen puupiiirros)

Illustrierte Geschichte der deutschen frühbürgerlichen Revolution. Hrsg. von Adolf Laube, Max Steinmetz und Günter Vogler. Berlin & Köln 1974. (kuvat 1, 3, 5, 8, 9 ja 20)

Latvian historiaa ja kulttuuria. Toim. Marjo Mela ja Lembit Vaba. Keuruu 2005. (kuva 11)

Lausten, Martin Schwarz

1987 Reformationen i Danmark. [København]. (kuva 14)

Manns, Peter

1983 Martin Luther. An Illustrated Biography. New Popular Edition. Freiburg. (kannen taustakuva)

Russell, Paul A.

1986 Lay theology in the Reformation. Cambridge. (kuvat 10, 12, 15 ja 19)

WA

D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimar 1883–. (kuvat 2, 4, 7 ja 17)

HENKILÖHAKEMISTO

A

Aepinus, Johannes 141
 Amsdorf, Nikolaus von 90, 122
 Antonius Erakko 25
 Aquila, Kaspar 257
 Auctor (Pyhä) 192
 August (Saksin vaaliruhtinas) 272
 Augustinus (Pyhä) 23, 25

B

Benedictus Pauli 154
 Beyer, Christian 81, 82, 89
 Bracciolini, Poggio 31
 Brant, Sebastian 39
 Briessmann, Johannes 128, 136
 Bucer, Martin 307
 Bugenhagen, Johannes 54, 129,
 138–143, 152–154, 156, 179, 190,
 191, 193, 194, 199, 200, 206–208,
 212–214, 264, 265, 269, 285, 288,
 289, 292, 294, 312, 313
 Burger, Gregor 92
 Busch, Caspar 125

C

Calvin, Jean 307, 308, 316
 Capito, Wolfgang 68
 Celle, Jakob 131
 Corvinus, Antonius 258

D

Dacke, Nils 295
 Dolzig, Johann von 89, 92, 96
 Dominicus (Pyhä) 139
 Dölsch, Johannes 89, 90

E

Eerik XIV (Ruotsin kuningas) 296, 302
 Einsiedel, Hugold von 81, 82, 89, 92,
 Eisermann, Johann 90
 Emser, Hieronymus 248
 Erasmus Olaui 222
 Erasmus Rotterdamlainen 112, 223

F

Filip (Hessenin maakreivi) 171, 274,
 287
 Franciscus Assisilainen 25, 26, 74,
 139, 152, 154
 Fredrik I (Tanskan kuningas) 215, 216,
 235, 237, 282, 310
 Fredrik Viisas (Saksin vaaliruhtinas)
 77, 89, 92, 145, 146, 162, 170
 Fritzhans, Johannes 123
 Fürer, Sigmund 106

G

Geiler von Kaysersberg, Johannes 38

342 H

Hasse, Zacharias 132
Helgesen, Poul ks. Helie, Paulus
Helie, Paulus 160, 161, 216–220,
228–234, 290
Heller, Hans 106
Helt, Konrad 71, 72, 74,
Henrik (Mecklenburgin herttua) 277
Henrik (Saksin herttua) 269
Herbst, Hans 114
Hess, Johannes 117, 118, 160
Hieronymus (Pyhä) 223
Hoffman, Melchior 239, 254
Hohenzollern, Albrecht von (Mainzin
arkkipiispa) 46, 119
Hohenzollern, Albrecht von (suur-
mestari, herttua) 128, 137, 162, 163

I

Issener, Lorenz 154

J

Joakim II (Brandenburgin vaaliruhtinas)
278
Jonas, Justus 67, 76, 83, 90
Juhana III (Ruotsin kuningas) 297
Juhana (Saksin vaaliruhtinas) 154,
155, 170, 171, 173, 265
Juhana Fredrik (Saksin vaaliruhtinas)
266

K

Kaarle V (Saksan keisari) 252
Karlstadt, Andreas 63, 77, 81, 83–88,
90, 91, 95, 156
Karpenfurer, Matthes 154
Kasimir (Ansbach-Kulmbachin raja-
kreivi) 113, 114
Khrysostomus, Oluf 223
Knopken, Andreas 129, 130
Kock, Jørgen 223, 224, 225,
Krabbe, Tyge 160

Kristian II (Tanskan kuningas) 235, 240
Kristian III (herttua, Tanskan kuningas)
215, 216, 221, 282, 283, 287, 292,
298, 310, 315
Kustaa Vaasa (Ruotsin kuningas) 128,
239, 240, 241, 245, 293, 295, 298,
311

L

Lambert, Francois 171, 307
Lang, Johannes 76, 93, 153
Lange, Johann 132, 134, 135
Laurentius (Pyhä) 52, 194, 285
Laurentius Petri 244, 245, 296, 297
Laurensen, Peder 224–228, 235–237
Leyser, Polycarpus 305
Link, Wenzeslaus 74, 147–150
Luther, Martin 11, 19, 42–57, 59, 61,
62–65, 67–69, 73, 74, 76, 77,
80–82, 85, 87, 90, 93–95, 97–99,
102–107, 111, 112, 115, 120–122,
125, 128, 139, 140, 144–147, 152–
154, 157–162, 169–173, 177, 179,
188–190, 215, 222, 226, 230, 238,
247–249, 257, 258, 266, 270, 271,
274, 299, 300, 304, 306, 307, 309,
311, 312, 315, 319, 320

M

Marsow, Hermann 132
Marstaller, Leonhard 247
Martinus Toursilainen 23
Mauritius (Pyhä) 131
Melanchthon, Philipp 75, 76, 90, 252,
255, 259
Müntzer, Thomas 121, 157, 158, 193

N

Nicolaus Benedicti 127
Nielsen, Hans 231, 285
Norman, Georg 293–295, 298

O

Olaus Petri 127, 128, 161, 238, 239,
242, 244

P

Palladius, Peder 284
Peder (guardiaani) 234
Plettenberg, Wolter von 132, 166
Praepositus, Jacobus ks. Proost,
Jacques
Proost, Jacques 141, 249
Pulmann, Peter 154

Q

Queiss, Erhard von 162

R

Rhegius, Urbanus 264

S

Salutati, Coluccio 30
Schedel, Sebastian 125
Schwederich, Jacob 128
Sixtus (Rooman piispa) 194
Spalatin, Georg 46, 93, 146, 150, 153
Spengler, Lazarus 106
Speratus, Paul 165

T

Tausen, Hans 232, 233
Timann, Johann 280
Trolle, Gustav 240
Tuomas Akvinolainen 21, 23, 43

U

Ulsenius, Felix 68

V, W

Waiblingen, Adrian von 165
Valentinus (Pyhä) 77
Valla, Lorenzo 31
Weidensee, Eberhard 119, 215, 216

Wimpina, Konrad 249

Vincent de Paul 307

Vives, Juan Luis 250, 251

Vormordsen, Frants 223, 224, 233, 234

Wullenwever, Jürgen 213

Y

Yrjö (Ansbach-Kulmbachin rajakreivi)
277

Yrjö (Saksin herttua) 74, 248, 269

Z

Zwilling, Gabriel 71

Zwingli, Ulrich 161